

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

8098

CALL NO. 5a2V5 Ait-Ana

D.G.A. 79.

5-10-1-100

~~149~~

Vol. I

31 Aug 1-15

UNIVERSITY OF TRAVANCORE.

SANSKRIT SERIES No. CXLIX.

AITAREYA BRĀHMAṆA

WITH THE VṚTTI SUKHAṆPRADĀ

OF

ṢADGURUSIṢYA.

EDITED BY

R. Anantakṛṣṇa Śāstri.

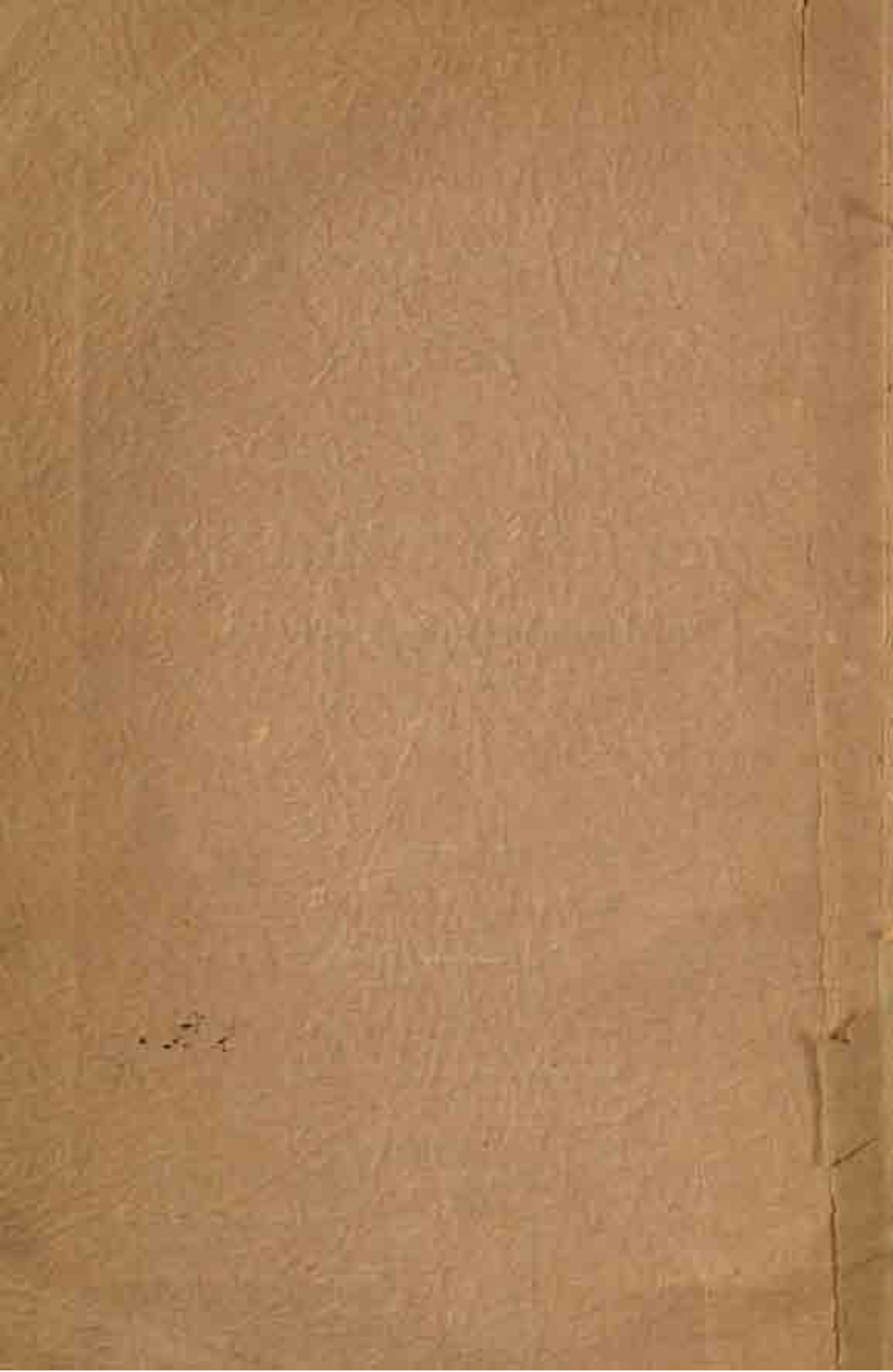
VOL. I. 1-15 ADHYAYAS.

TRIVANDRUM

1942.

All rights reserved.]

[Price Rs. 6-8-0

UNIVERSITY OF TRAVANCORE.

SANSKRIT SERIES No. CXLIX.

AITAREYA BRĀHMAṆA - VI, I

WITH THE VṚTTI SUKHAPRADĀ

OF

ṢADGURUSIṢYA.

EDITED BY

R. Anantakrishna Śāstri.

Sa2V5
Ait/Ana

VOL. I. 1-15 ADHYAYAS.

TRIVANDRUM.

1942.

All rights reserved.]

[Price Rs. 6-8-0.]

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8098

Date 7-1-57

Call No. Sa 245

Ait / Hna

PRINTED
AT THE 'BHASKARA' PRESS, TRIVANDRUM.
BY N. PADMENABHA AYYANGAR, MANAGING PROPRIETOR
1942.

2004 11-8

प्रथमसंपुटविषयानुक्रमणिका ।

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
प्रथमोऽध्यायः ।		उदयास्तमवाश्रावणादिकालेषु	
मङ्गलाचरणम्	१	दीक्षितस्य बहिर्वेदिगमननिषेधः	
उपोद्घातः	११	संस्कारान्तरविधिश्च	२५
प्रेतरेयमहर्षातिहासः	४	आज्यभागयोः पुरोनुवाक्याविषये	
प्रेतरेयमहिदासपदनिर्वचनम्	८	पूर्वपक्षः	२८
दीक्षणीयेष्टिदेवतास्तवः	९	सिद्धान्तक्रमनम्	३०
दीक्षणीयेष्टिविधिः	१०	प्रधानहविषो याज्यापुरोनुवाक्या-	
एकादशकपालपुरोडाशविषये		विधिः	११
चोद्यपरिहारौ	१२	याज्यापुरोनुवाक्ययोस्त्रिष्टुप्-	
प्रसङ्गाद् विष्णुविक्रमणोतिहास-		च्छन्दस्फुलं तद्यशंसा च	३१
कथनम्	१३	कामनाविशेषानुसारेण लिष्टकृतः	
प्रतिष्ठाकामस्य पुरोडाशस्थाने		छन्दोविशेषमुक्तयाज्यापुरोनु-	
घृतचर्विष्टिविधिः	१४	वाक्याविधिः	३२
घृतचर्विष्टिस्तुतिः	१५	विराट्शब्दनिर्वचनम्	३७
सोमस्य दर्शपूर्णमासानन्तर-		विराजो नानाच्छन्दोवीर्ययोगप्रदर्शन-	
कालिकस्वविधिः	१६	पूर्वकं प्रशंसा	३८
सामिधेन्यनुवचनविधिः		छन्दसां षोकाक्षरोनाधिकस्वेऽपि	
सामिधेनीसंख्यास्तुतिः	१७	नान्यथास्वम्	३२
इष्टिशब्दनिर्वचनम्	१८	स्त्रिष्टुक्श्रामो विराट्छन्दो	
आहुतिशब्दनिर्वचनम्	१९	नित्यत्वेन विधानम्	४०
होतृशब्दनिर्वचनम्	२०	दीक्षितस्यानृतवचनप्रतिषेधः	४१
दीक्षितसंस्काराः	२१	सत्यवचनप्रतिनिधितया	
दीक्षितस्य शाराप्रवेशविधिः	२४	विचक्षणशब्दयुक्तयाम्बदनविधिः	४२
		विचक्षणशब्दस्तुतिः	११

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
द्वितीयोऽध्यायः ।		याज्यापुरोनुवाक्यान्वयतिषङ्गकरणेन	
प्रायणीयाशब्दनिर्वचनम्	४४	तत्सङ्गणनम्	७३
प्रायणीयाया उदयनीयया तुल्य- कर्तृत्वम्	४५	यज्ञस्याद्यन्तयोरादित्यचरुकरणस्य प्रयोजनकथनं, तत्र दृष्टान्त- प्रदर्शनं च	७४
प्रायणीयेष्टेदेवताविधानार्थमितिहासः	॥	—	
यज्ञस्याद्यन्तयोरादित्यचरुविधिः	४७	तृतीयोऽध्यायः ।	
प्रायणीयदेवताविधिः	४८	इतिहासकथनपूर्वकं सोम- कथनार्थदिग्विधिः	७६
पथ्यादियागविधिः	॥	अष्टन्शब्दनिरुक्तिः	७८
प्रायणीयेष्टौ प्रयानेषु गुणतः फलकथनम्	५३	कथादिषु पठितव्यानामृचामष्ट- संख्याविधिः	॥
मुनः पथ्यादिदेवतास्तवः	५९	सोमभवहणे होत्रानुवक्तव्याग्निविधिः	७९
पथ्यास्वस्तेर्वाज्यापुरोनुवाक्याविधिः	६१	सोमस्य शकटादवारोहणविधिः	९१
यज्ञे गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रिकस्य प्राधान्यकथनम्	६३	सोमस्य शकटादवारोहणे द्वयोरनङ्ग- होर्बोगे विमोचने च दोषोपपादन- पुरस्सरमन्यतरस्य विमोचनविधिः	॥
उदाहृतयाज्यापुरोनुवाक्यास्तुतिः	६४	इतिहासपुरस्सरं सोमोपावहरणे ऐशानदिग्विधिः	९४
स्विष्टकृतो याज्यापुरोनुवाक्ये	६६	आतिथ्येष्टिः तस्यां द्रव्यदेवताविधिश्च	९७
याज्यापुरोनुवाक्यागत- विराजोऽक्षरसंख्यया स्तवः	६७	आतिथ्येष्टिमध्येऽग्निमन्वनविधिः	९९
प्रायणीयकर्मणि प्रयाजानुयाजयो- र्मतभेदः	६९	अग्निमन्वनीयार्तिविधिः	१००
तन्निराकरणम्	७०	तत्र चोद्यपरिहारौ	॥
पत्नीसंवाजसंस्थितयजुर्निषेधः	७१	तत्र नैमित्तिकक्राग्विधिः	१०२
प्रायणीयनिष्कासस्वापनम्	॥	प्रसङ्गान्नन्न इवार्थकताप्रति- पादनम्	१०४
प्रायणीयोदयनीययोर्वाज्या- पुरोनुवाक्याविषये मतान्तर- प्रदर्शनम्	७२		

विषयः.	पृष्ठम्.
प्रसङ्गाच्छातातपोक्तपदब्राह्मण- स्वरूपकथनम्	१०९
अग्निमन्त्रनीयऋक्स्तुतिः	१११
प्ररोचनापूर्वकमाज्यभागयोः पुरोनुवाक्याविधिः	११२
याज्याविधिः	११३
प्रधानस्य याज्यापुरोनुवाक्याविधिः	११५
स्विष्टकृतो याज्यापुरोनुवाक्ये	११५
आतिथ्यस्येळान्तस्वविधिः	११६
अनूयाजप्रतिषेधः	११६
अनूयाजकरणे दोषप्रतिपादनम्	११७
अनूयाजफलस्य प्रयाजेनैव सिद्धि- कथनम्	११८
—	
चतुर्थोऽध्यायः ।	
अभिष्टवार्थेतिहासः	११८
होतुरभिष्टवार्थेऋग्विधिः	११९
वेनशब्दनिरुक्तिः	१२६
नाभिश्चब्दनिरुक्तिः	१२७
पूर्वपटलोपसंहारः पटलद्वयकरणे हेतुः अभिष्टवस्योत्तरपटलपारम्भश्च	१३५
उत्तरपटलस्यप्रथमर्च आवृत्तिनिषेधः	१३६
उत्तिष्ठेत्यादीनामृचां विनिशोगः	१३७
पूर्वाह्णापराह्णयोर्याज्याविधिः	१३८
अनुवपट्टकारस्य स्विष्टकृत्स्थानी- यत्वम्	१३९

विषयः.	पृष्ठम्.
ब्रह्मणो जपविधिः	१३९
वर्मभक्षजपविधिः	१४१
देवमिथुनाकारेण वर्मस्तवः	१४२
उपसदर्थेतिहासः	१४४
उपसद्विधिः	१४९
उपसत्स्तुतिः	१५०
आतिथ्येष्टघनन्तरं प्रवर्ग्यात् प्राक् तानूनपत्रकर्मणि आख्यायिका	१५१
तानूनपत्रनामनिर्वचनम्	१५४
आतिथ्योपसदां तुल्यबर्हिष्टुविधिः	१५५
सहेतुकमुपसदांमाज्यहविष्टुकथनम्	१५७
उपसद्व्रतक्षीरपरिमाणकथनम्	१५७
पूर्वाह्णापराह्णयोः सामिधेनीविधिः	१५९
प्रधानस्य याज्यानुवाक्याविधिः	१५९
पूर्वाह्णापराह्णयोर्याज्यापुरोनुवाक्ययो- र्विपर्यासकथनम्	१६०
तत्र तुल्यच्छन्दस्वविधानम्	१६०
नानाच्छन्दस्वनिन्दा	१६१
उक्तार्थे पूर्वाचार्यसंवादः	१६१
उपसत्सु प्रयाजानुवाजा- भावविधिः	१६३
वेद्याहवनीययोर्मध्ये सङ्घेदेवाति- क्रमणविधिः	१६४
सहेतुकं सोमाप्यायनविधिः	१६५
निहवविधिः	१६६

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
पञ्चमोऽध्यायः ।		यूपस्यापनविधिः	२०२
शोभकयणमारभ्याग्निप्रणयनान्त-		यूपस्याष्टाश्रित्वम्	"
सुपांशुवचनार्थाख्यायिका	१९७	यूपस्तवः	२०३
अग्निप्रणयनीयविधिः	१७१	क्रामनानुसारेण यूपप्रकृतिद्रव्यविधिः	२०४
तत्र सन्नियवैदभयोर्विशेषेण		प्ररोचनापुरस्सरं होत्रानुवक्तव्य-	
प्रथमविधिः	१७२	यूपाञ्जनोच्छ्रायपरिव्याणाभि-	
सामान्येनाग्निप्रणयनीया ऋचः	१७४	घायिनीनामृचां विधिः	२०७
वाग्विसर्गविधिः	"	अमतिशुद्धनिर्वचनम्	२१०
अग्निप्रणयनीयर्कूपशंसा	१८१	उक्तर्कूपशंसा	२१६
हविर्धानपवर्तनीयविधिः	१८२	पशुसमाप्यनन्तरं यूपस्त्याज्यो	
तत्र चोद्यपरिहारौ	१८३	वा नवेति विचारः	२१७
उत्तमया परिधाने कालविधिः	१८७	पशुकामस्येतिहासपुरस्सरं	
परिश्रयस्य शङ्कुनिस्त्रातान्तत्वम्	१८८	यूपावस्थानविधिः	"
हविर्धानीयानामष्टानामृचां प्रशंसा	१८९	स्वर्गकामस्य प्रक्षेपविधिः	२१८
प्ररोचनापूर्वकमग्नीषोमप्रणयनीय-		अर्वाचीनमते यूपस्थाने स्वरूपक्षेप-	
सप्तदशविधिः	१९०	विधिः	२१९
तत्र चोद्यपरिहारौ	"	अग्नीषोमीयपश्चालम्भविधिः	२२०
उत्तमया समापने नैमित्तिक-		पीनाङ्गपशुग्रहणे हेतुकथनम्	२२१
ऋगन्तरविधिः	१९७	ब्रह्मवादिमतनिराकरणपूर्वकं पशोः	
सप्तदशर्चां पशंसा	"	हृतशेषभक्षविधिः	२२२
		आग्नीयागविधिः	२२४
		नराशंसशब्दनिर्वचनम्	२२६
		त्वष्टृशब्दनिर्वचनम्	२२८
		यथर्ष्याग्नीसूक्तविधिः	२२९
		पर्यग्निकरणविधिः	२३१
षष्ठोऽध्यायः ।			
सुपार्थाख्यायिका	२००		
यूपशब्दनिर्वचनम्	"		

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
मैत्रावरुणोपमैत्रे चोद्यपरिहारौ	२३३	हृदयाद्यङ्गरूपप्रधानहविषोऽवदान-	
आसुरवाक्स्वरूपकथनम्	"	काले मैत्रावरुणपठनीव-	
अग्निगुणैषमञ्जाः	२३४	सूक्तविधिः	२९९
मेषपतिशब्दार्थविचारः	२३५	अत्र चोद्यपरिहारौ	२५६
पशोः पुरतोऽग्नेर्हरणे इतिहासः	२३६	हृदयाद्यवदानरूपप्रधानहविषो	
पशोः पुरतोऽग्नेर्हरणविधिः	२३७	याज्याविधिः	२९७
असृजो रक्षोयोगित्वविधानम्	२४०	वनस्पतियागविधिः	२५८
यज्ञे रक्षःसंनन्धिकीर्तनाकीर्तन-		स्विष्टकृष्णागविधिः	२५९
विचारः	२४१	इळोपाह्वानविधिः	२६०
अकीर्तने दोषप्रतिपादनम्	२४२		
यज्ञे रक्षसामुपांशुकीर्तनविधिः	२४३		
उच्चैः कीर्तने दोषप्रतिपादनम्	"		
राक्षसवाक्स्वरूपकथनम्	२४४	पर्यग्निकरणप्रशंसार्थेतिहासः	२६०
अग्निगुणैषान्ते जपविधिः	२४६	पर्यग्निकरणविधिः	२६२
अत्रार्थे इतिहासः	"	पशोः शामिन्नदेशनयनविधिः	२६३
पशुपुरोडाशसम्बन्धिन्याख्यायिका	२४७	पशोः पुरत उल्मुकहरणविधिः	"
किन्नरादिशरभान्तानां गांसस्था-		बर्हिःस्तरणादिविधिः	"
भक्ष्यत्वकथनम्	२५०	उवध्यगोहस्वनविधिः	२६४
पुरोडाशाह्वानां पथ्यैः साम्य-		पशुपुरोडाशप्रशंसार्थेचोद्यपरिहारौ	२६५
कथनम्	२५१	स्तोकानुवचनीवर्गविधिः	२६६
पुरोडाशयागस्तवः	२५२	लोकयागप्रशंसा	२७०
वपायाज्या	२५६	स्वाहाकृत्याख्यान्त्यप्रयाजे याज्या-	
वपायाज्याप्रशंसा	"	पुरोनुवाक्याप्रैपविषये	
पशुपुरोडाशयाज्या	"	चोद्यपरिहारौ	२७१
पुरोडाशस्विष्टकृत्याज्या	२५४	वपायागप्रशंसार्थेख्यायिका	२७२
पशुपुरोडाशसम्बन्धीडोपाह्वानविधिः	२५५	वपाहोमप्रशंसा	२७५
		वपायाः पञ्चावस्तात्वम्	२७६

सप्तमोऽध्यायः ।

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
हिरण्याभावे प्रतिनिधित्वेनाज्य- विधिः	२७८	अष्टमोऽध्यायः ।	
अवदानगतपञ्चसंख्याप्रशंसा	"	अपोनप्रीयार्थं कवपेतिहासः	३०४
प्रातर्यावाणो देवताः	२८०	अपोनप्रीयविधिः	३०७
प्रातरनुवाकसम्बन्धिन्त्याख्यायिका	"	तस्यानुवचने सांतत्यविधिः	"
प्रातरनुवाकशब्दनिर्वचनम्	२८१	अपोनप्रीयसूक्तस्थानुवचनप्रकारः	३०८
तस्य कालविधिः	"	सूक्तस्वर्त्ता विनियोगकथनम्	"
तत्र प्रथमर्ग्विषयकेतिहासः	२८४	समन्या इति ऋक्प्रशंसार्था- ख्यायिका	३०९
आपेरेवतीरिति ऋचो माहात्म्य- प्रतिपादिका कथा	२८६	होतुरपां प्रत्युस्थानविधिः	३१२
त्रिहुभि सर्वच्छन्दोयोगप्रतिपादनम्	२८८	अनुवर्तनविधिः	३१३
प्रातरनुवाके कामनाविशेषानुसारेण ऋक्संख्याविधिः	२८९	अनुगमने कामनाविशेषानुसारेण होतुरनुवचनीयर्ग्विधिः	"
आग्नेयादिकतुस्तुतिः	२९४	प्रातरनुवाके कृतवाग्भयमनस्य होतुः उपांश्रन्तर्यामप्रहानन्तरमेव वाग्विसर्गविधिः	३१५
प्रातरनुवाकानुवचनप्रकारकथनम्	२९६	अन्यभाकरणे द्रोपः	३१६
तत्र मतभेदाः	२९८	बहिष्पवमानसर्पणे होतुरपि सर्पणं स्याद्वा नवेति विचारः	३१९
प्रातरनुवाकक्रमे चोक्षपरिहारौ	२९९	न सर्पंदिति सिद्धान्तः	"
प्रातरनुवाकज्ञानप्रशंसा	३००	तत्र होतुरनुमन्त्रणविधिः	३२०
सोमपासोमपभेदेनाहुतिभागदेवता- द्वैविध्यम्	"	पयस्यापशंसार्थाख्यायिका	३२१
सोमपासोमपोद्देशः	३०१	सवनीयपुरोडाशप्रशंसार्था- ख्यायिका	३२४
प्रातरनुवाकस्योभयविधदेवता- धीयनकथनम्	३०२	पुरोडाशविधिः	"
समापनर्ग्विषये चोक्षपरिहारौ	"	पुरोडाशशब्दनिर्वचनम्	"

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
पूर्वपक्षनिराकरणपूर्वकमेकादश- कपालपुरोडाशनिर्वापविधिः	३२९	भक्षणप्रकारः	३४५
घृतानक्तपुरोडाशमेव मक्ष्यमिति पूर्वपक्षं निराकृत्य यतः कुतश्चिद् भागाद् भक्षणविधिः	३२९	द्विदेवत्यग्रहमन्त्रेषु होतुरनुच्छ्वास- विधिः	३४६
प्ररोचनापूर्वकं हविष्पङ्क्यादि- पङ्क्तिस्तुतिः	३२८	अनुवषट्कारनिषेधः	३४७
ऐन्द्राणां पुरोडाशानामनुसवनं याज्या	३३०	चोद्योत्तरपूर्वकं द्वितीययाज्यादौ होतुरागूर्निषेधः	३४९
सवनीयपुरोडाशसंबन्धि- स्विष्टकृद्याज्या	३३२	प्ररोचनापूर्वमृत्युग्रहविधिः	३९०
स्विष्टकृद्यागप्रशंसा	"	अनुवषट्कारनिषेधः	३९२
—		द्विदेवत्यभक्षणानन्तरमिलो- पाहानविधिः	३९३
नवमोऽध्यायः ।		होतृचमसभक्षणात् पूर्वमवान्तरेळा- भक्षणविधिः	३५४
द्विदेवत्यग्रहार्थं हतिहासः	३३३	तूष्णींशंसविधानार्थमितिहासः	३५५
द्विदेवत्यानां सोमपानक्रमः	३३७	तूष्णींशंसस्वरूपकथनम्	३५९
ऐन्द्रवायवग्रहविधिः	"	होतृर्निन्दनादौ परिहारः	"
इन्द्रस्य तुरीयांशमागित्वे लोक- व्यवहारसंवादः	३३८	चक्षुरादिरूपेण तूष्णींशंसप्रशंसा	३६१
द्विदेवत्यग्रहस्तवः	३३९	—	
एकेपामतनिरसमपुरस्सरमैन्द्रवायव- ग्रहस्य याज्यापुरोनुवाक्याविधिः	"	दशमोऽध्यायः ।	
द्विदेवत्यग्रहाणां ग्रहणहोमयोः पात्रवैषम्यविधिः	३४३	आहावस्वरूपकथनम्	३६४
होतृर्भक्षार्थग्रहणमन्त्रः	३४४	आहावनिवित्सुक्तविधानम्	३६५
		अत्र काम्यप्रकारकथनम्	"
		निवित्प्रशंसार्थेतिहासः	३६७
		सूर्याग्निवायुषु निवित्प्रदयोजनपूर्वकं प्रशंसा	३६९

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
आज्यसूक्तप्रथमर्चे आद्यपादयोर्विग्रह- विधिः अन्तिमयोरेक्यविधिश्च	३७४	तूष्णींशंसस्याहावानन्तरकालिकत्व- विधिः होतृजपात् किञ्चिदुच्चै- स्त्वविधिश्च	३९९
आग्नीध्रीयवासादिसिद्ध्यर्पमाख्या- यिका	३७७	तूष्णींशंसानन्तरं निवित्	३९३
आग्नीध्रनामनिर्वचनम्	३७८	निविदायुच्चैःशंसनम्	"
आग्नीध्राद् सदस्याग्निविहरणविधिः	"	निवित्संख्या	३९७
स्तोत्रवाच्याज्यशब्दनिर्वचनम्	३७९	प्रातस्सवने जातवेदस्यनिविच्छंसने हेतुः	३९८
सद्ःप्रवेशेऽच्छावाकस्य पश्चात्त्वम्	"	प्ररोचनापूर्वकमाज्यसूक्तगतानां सप्तानामृचां प्राणसंस्कृति- कर्मण्याभिरूप्यम्	३९९
प्रातस्सवनेऽच्छावाकेनैन्द्राग्रशस्त्र- शंसने हेतुकमनम्	३८०	शस्त्रान्ते याज्या	४०३
अच्छावाकस्य शस्त्रविधिः	"	अविदैवतं तूष्णींशंसादिवर्णनम्	४०५
आज्यशस्त्रप्रशंसा	३८२		
आज्यस्य पवमानोत्तरकालिकत्व- विधिः प्रउगस्याज्योत्तरकालिकत्व- विधिश्च	"		
स्तोत्रशस्त्रयोश्छन्दोदेवताप्रयुक्तवैयधि- करण्यरूपं चोद्ये तत्परिहारश्च	३८३	एकादशोऽध्यायः ।	
ऐन्द्राग्रग्रहयाज्या	३८६	प्रउगनिरूपणम्	४१०
याज्यागतान्तरप्रशंसा	३८७	प्रउगशस्त्रविधिः प्रशंसा च मश्रोत्तराम्भ्यां प्रउगसामर्थ्ये- निरूपणम्	४१२
शस्त्रयाज्ययोर्देवताप्रयुक्त- वैयधिकरण्यपरिहारः	३८८	स्तोत्रशस्त्रयोर्देवताप्रयुक्त- वैयधिकरण्यपरिहारो	४१२
अध्वर्यो पराठावृत्ते होतृजपविधिः	३८९	शस्त्रयाज्या	४२५
तस्योपांशुत्वं च	"	शस्त्रयाज्यान्ते षष्टकारानु- षष्टकारविधानम्	४२६
जपस्याहावात् पूर्वमावित्वम्	३९०		
आहावेऽध्वर्योरसप्तप्रकारः	"		
आहावादनन्तरमध्वर्योर्हत्यानम्	"		

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
अनुवषट्कारप्रशंसा	४२६	मध्यमयोः प्रदयोः संश्लेषविधिः	४१०
अत्र चोद्यद्वयम्	४२७	निविस्प्रक्षेपनियमः	"
तत्परिहारः	४२८	निविद्वानीयसूक्तेन निविदतिक्रम-	
वषट्कारप्रशंसा	..	निषेधः	४५२
पकारान्तेण पुनर्वषट्कारप्रशंसा	४३०	सूक्तेन निविदतिक्रमे तद्वैतं	
वषट्कारस्य त्रैविध्यप्रदर्शनपूर्वकं		तच्छन्दस्कं च सूक्तान्तरमाहृत्य	
फलविशेषप्रदर्शनम्	४३३	निविन्निधानविधिः	"
वषट्कारस्येष्टानिष्टफलमाप्ति-		च्युतसूक्ततुल्यस्थानीयसूक्तस्य पुरतः	
सामर्थ्यप्रदर्शनम्	४३५	प्रायश्चित्तरूपेण माप्रगामेति	
वाज्यावषट्कारवर्गेरन्तर्यविधिः	४३६	सूक्तशंसनविधिः	"
वषट्कर्तुर्देवतास्थानम्	४३७		
वषट्कारानुमन्त्रणम्	४३८		
अनुमन्त्रणान्तरकथनं तन्निन्दा च	४३९		
पूर्वोक्तबागोत्र इति मन्तस्यैवानु-		द्वादशोऽध्यायः ।	
मन्त्रणविधानम्	४४०	आहावप्रतिगारशस्त्वाजपभेदेन	
भैषादिशब्दनिर्वचनपूर्वकं प्रशंसा	४४१	देवसेनाभूतच्छन्दःकल्पनम्	४५४
प्रेषवक्तुः प्रहृत्वविधिः	४४३	पजापतिविमागारुयेतिहासकथन-	
त्रिष्वपि सर्वनेषु निविदां स्थानविधिः		पूर्वकमनुसवनं छन्दोदैवतप्रदर्शनं,	
प्रशंसा च	४४४	सवनादिमशब्दाणामनुष्ठुम्भस्यत्व-	
सूर्यसाहस्येन निविस्तवः	४४६	कथनं च	४६६
निविदां पच्छः शंसनविधिः	४४७	वाज्यादिशब्दगतप्रतिपदां मृत्यु-	
निविच्छंसकायाधदानविधिः	४४८	पाशमोचकत्वकथनद्वारेणानुष्ठुम्-	
निवित्पदानतिक्रमविधिः	..	प्रशंसा	४५८
निवित्पदानां विपर्याससंश्लेषणयो-		मरुत्वतीयशस्त्रप्रारम्भः	
निषेधः	४४९	तदर्थेतिहासश्च	४६२
		इन्द्रनिहवाग्नास्वापेस्वापिभिरिति	
		प्रगाथप्रशंसासार्धोख्यायिका	४६९

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथविधानम्	४७०	निष्केवल्यस्य पञ्चमक्तियुक्तत्व- प्रदर्शनम्	५११
प्रगाथयोरनयोः पुनरादायशंसने, मरुत्वतीयशस्त्रशंसने च चोद्यम्	४७१	स्तोत्रियादिपञ्चकस्वरविधिः	५१२
तत्परिहारः	४७२		
मरुत्वतीयशस्त्रे घ्राट्याविधिः	४७३		
घ्राट्याशब्दनिरुक्तिः	४७५		
घ्राट्याप्रशंसा	४७६		
घ्राट्याशंसने मतान्तरं संप्रदाय- प्रदर्शनं च	४७८		
तन्निराकरणम्	"		
अत्रापि संप्रदायप्रदर्शनम्	४८०		
मरुत्वतीयप्रगाथविधिः	४८१		
तस्मिन् निवित्प्रक्षेपविधिः	४८२		
निवित्प्रशंसा	४८३		
निविच्छेदानस्वरविधिः	४८५		
आभिचारमयोगविधिः	"		
मरुत्वतीयशस्त्रयाज्याप्रशंसार्था- स्त्यायिका	४८९		
शस्त्रयाज्याविधिः	४९२		
निष्केवल्यशस्त्रपारम्भः, तत्रेन्द्रस्य महेन्द्रत्वसंप्रदर्शस्त्यायिका च	४९५		
यज्ञावानेति घ्राट्यार्थमास्त्यायिका	४९७		
याज्याविधिः	५०४		
निष्केवल्यतृचे गीतस्य साहः पञ्चमक्तिवकथनम्	५०६		
सामशब्दनिर्वचनम्	५०९		
क्तृणां साम्नां च पञ्चमक्तिव- प्रदर्शनम्	५१०		
		त्रयोदशोऽध्यायः ।	
		गायत्र्याः सवनव्याप्त्यर्था सोमकत्र्या	५१६
		गायत्र्या सोमाहरणम्	५१९
		सवनानामुत्पत्तिप्रकारः	५२४
		तृतीयसवने आशिरावनयनादि- विधिः	५२६
		मरुत्वतीये वैश्वदेवे च प्रातस्सवन- भागिन्या गायत्र्याः स्थितिः	५२७
		गायत्रीप्रशंसा	५३१
		तृतीयसवनस्यादावादित्यमहविधिः, तस्य याज्या च	५३२
		अनुवषट्कारमशयोर्निषेधः	५३३
		सावित्रमहविधिः तस्य याज्या अनुवषट्कारमशयोर्निषेधश्च	५३४
		निवित्स्तवः	५३५
		एकमेति घ्राट्यायाः श्रेष्ठप्रति- पादनम्	"
		आर्भवसूक्तशंसनविधिः तत्र ऋभूणामितिहासश्च	५३७
		घ्राट्याविधिः	५४०
		वैश्वदेवशस्त्रविधिः	५४१
		वैश्वदेवशस्त्रप्रशंसा	५४२

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
धाम्यानां शस्त्रयाज्यानां च प्रकृतौ		वैश्वानरीयसूक्तेन आग्निमारुत-	
विहृतौ चैकरूप्यविधिः	१४४	शस्त्रारम्भः तत्र प्रथमाया	
पुनर्वैश्वदेवप्रशंसा	"	ऋचोऽनवानशंसनविधिश्च	१६७
दिग्ध्यानविधिः	१४५	आग्निमारुतशस्त्रस्तवः	५६८
परिधानीयऋक्षशंसनविधिः	५४७	शंसनकालिकभेषजान्युपायः	"
परिधानकाले मूयुपस्पर्शनविधिः	१४८	मारुतसूक्तविधिः तत्प्रशंसा च	१६९
वैश्वदेवशस्त्रयाज्या	"	शस्त्रमध्ये स्तोत्रियानुरूपयोः	
सौम्यचरोः पुरस्तात् परस्ताच्च		प्रगाथयोः शंसनविधिः प्रशंसा च "	
क्रमादग्निविष्णुदेवताकवृत्त-		जातवेदस्यसूक्तशंसनविधिः	१७०
यागविधिः	५४९	जातवेदःशब्दनिर्वचनार्थरूपायिका "	
सौम्यचरुप्रशंसा	१९०	जातवेदःशब्दनिर्वचनम्	१७१
होतुराज्यावेक्षणविधिः	५५१	जातवेदस्यस्यान्तरमापोहिष्ठेति	
तत्र मतान्तरप्रदर्शनं दूषणं च	"	तृचशंसनविधिः	१७३
आग्निमारुतशस्त्रार्थरूपायिका	५५२	देवपत्नीदेवताऋक्षशंसनविधिः	"
रुद्रस्य मृताधिपतिनामसम्प्राप्ति-		तच्छंसने पूर्वपक्षः स्वण्डनं च	१७४
हेतुकथनम्	१९४	राकामहमित्याद्यृक्षशंसनविधिः	१७५
पशुपतिनामप्राप्तिहेतुकथनम्	१९५	यान्या ऋचः शंसने विचारः	
रुद्रप्रजापतिवृत्तान्तकथनम्	५५६	सिद्धान्तकथनं च	१७६
मानुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकथनम्	१९७	पित्र्यासु ऋक्षु शंसनविषये पूर्वपक्ष-	
आदित्यादिदेवतोत्पत्तिः	१९९	सिद्धान्तौ	५७८
पशुत्पत्तिकथनम्	५६०	ऐन्द्रीणामनुपानीयानामृचां	
आग्निमारुतशस्त्रे रौद्र्या ऋचः		शंसनविधिः	५८०
शंसनविधिः	१६१	तच्छंसनकालेऽध्वर्योः प्रतिगरमन्त्रे	
रुद्रस्य मरुतां पितृत्वे इतिहास-		विशेषविधिः	"
कथनम्	१६२	ययोरोजसेत्याद्यृक्षशंसनविधिः	५८१
आतेपितरिति सूक्तशंसने विशेष-		परिधानीयऋग्विधिः	१८३
कथनम्	५६३		
अस्या ऋचः स्थाने ऋगन्तरविधिः	५६५		

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
परिवानकाले भूस्वुपस्पर्शनविधिः	१८४	अग्नीषोमीयपशोः पत्नीसंयाजा-	
शस्त्रयाज्याविधिः	"	न्तत्वविधिः	६१६
चतुर्दशोऽध्यायः ।			
अग्निष्टोमस्तुत्यर्थे इतिहासः	१८१	उक्तेषु कर्मसु होत्ररनुवचने स्वरविधिः	॥
गायत्र्यादिरूपेणाग्निष्टोमस्तुतिः	५८७	आर्त्विज्ये वर्ज्यत्राक्षणकथनम्	६१७
अग्निष्टोमात् प्राचीनानां दीक्षणीये-		प्रमादे प्रायश्चित्तत्वेन वामदेव्य-	
ष्ट्यादीनां परेषामुक्त्यादीना-		सामविधिः वामदेव्यस्तुतिश्च	६१९
मग्निष्टोमसमागमप्रतिपादनम्	५८९	तस्य साज्ञो गानप्रकारः	६२०
अग्निष्टोमस्तुतिः	१९७	छन्दसां श्रमपरिहारार्थमुदयनीये-	
इतिहासद्वारा त्रिवृदादितोमाना-		ष्ट्यन्ते देविकाहविष्पञ्चक-	
मग्निष्टोमसमागमप्रतिपादनम्	१९९	निर्वापविधिः	६२२
अग्निष्टोमादिशब्दनिर्वचनपूर्वकं		घात्रादिवषडाद्यैक्यप्रतिपादनम्	६२३
प्रशंसा	६०३	छन्दसां प्रशंसा	॥
प्रायणीषोदयनीययोः साम्ये पूर्वपक्षः		देविकादीनां पुरस्ताद् घातारं प्रत्येकं	
समाधानं च	६०६	यजेदिति पक्षनिरसनपूर्वकमादौ	
आदित्यसाहस्येनाग्निष्टोम प्रशंसा	६०७	सकृदेव यजेदिति सिद्धान्तकथनम्	६२४
अग्निष्टोमे त्वरानिषेधविधिः विपक्षे		देवीहविष्पञ्चकनिर्वापविधिः	६२६
दोषप्रदर्शनं च	६०८	फलैक्यतो देवीनां देविकानां च	
शस्त्रस्य त्रिष्वपि सवनेषुत्तरोत्तर-		निर्वापे त्रिकल्पविधिः	
ध्वन्याधिक्यविधानम्	६०९	देविकानां देवीनां त्रैक्यप्रदर्शनम्	६२७
सूर्यस्योदयास्तमधामावप्रतिपादनम्	६११	गतश्रियः पञ्जातिकामस्य	
पञ्चदशोऽध्यायः ।			
दीक्षणीयादीष्टिसंस्कारोख्यायिका	६१३	समुच्चयविधिः	६२८
दीक्षणीयायाः पत्नीसंयान्तस्वविधिः		अत्रेतिहाससंवादः	॥
प्रायणीयायाः शंखन्तस्वविधिश्च	६१४	उक्त्यसंस्वार्थेतिहासः	६३१
आतिथ्येष्टेरिच्छान्तस्वविधिः	६१५	साक्रमश्रपदनिर्वचनम्	६३३
		साक्रमश्चेन वा प्रमहिच्छीयेन वोक्या-	
		रम्भ इति पञ्चद्वयप्रदर्शनम्	६३४
		उक्तेषु होत्रकाणां शस्त्रविधिः	॥
		पोतुर्नेष्टुश्च मन्त्रविधिः	६३६

टिप्पणीस्थ सांकेतिकसूची ।

अथर्वसं०	=	अथर्वसंहिता
आप० श्रौ० सू०	=	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आ० श्रौ० सू०	=	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
ऋक्प्रा०	=	ऋक्प्रातिशाख्यम्
ऋक्सं०	=	ऋक्संहिता
ऐ० आ०	=	ऐतरेयारण्यकम्
ऐ० ब्रा०	=	ऐतरेयब्राह्मणम्
कौपी० उ०	=	कौपीतक्युपनिषत्
गो० ब्रा०	=	गोपथब्राह्मणम्
ताण्ड्यब्रा०	=	ताण्ड्यब्राह्मणम्
तै० आ०	=	तैत्तिरीयारण्यकम्
तै० प्रा०	=	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्
तै० ब्रा०	=	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तै० सं०	=	तैत्तिरीयसंहिता
वृसिंहपूर्व०	=	वृसिंहपूर्वतापिन्धुपनिषत्
पा० सू०	=	पाणिनिमूत्रम्
पा० सू० वा०	=	पाणिनिमूत्रवार्तिकम्
वृह० उप०	=	वृहदारण्यकोपनिषत्
मार्क० पु०	=	मार्कण्डेयपुराणम्
या० निघ०	=	यास्कनिघण्टुः
या० निरु०	=	यास्कनिरुक्तम्
(श० ब्रा०) शत० ब्रा०	=	शतपथब्राह्मणम्
शा० ब्रा०	=	शाङ्खायनब्राह्मणम्
सर्वा०	=	सर्वानुक्रमणी
सर्वा० परि०	=	सर्वानुक्रमणीपरिभाषा

शुद्धिपत्रिका ।

पार्थेम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७	१४	अभिप्रेति	अभि प्रति
४२	१३, १४	विचक्षणः	विचक्षणम्
॥	१४	रुक्तो	रुक्तं
४३	१५	हरामः	हराम
॥	१९	इति वाजसनेयिनः	(प्रमादपतितमिदम्)
४८	२, १८	जानीथ	जानीत
५५	१८	गायत्र्य	गायत्र
५६	४	भवत्येवं	भवत्येवं
॥	१७	प्राणापानौ	प्राणोऽपानौ
६१	१६	त	ता
६२	८	सर्वे छन्दो	सर्वच्छन्दो
६३	२०	२-१-२	२-१-२९
७७	४	तस्मात्	कस्मात्
८४	९	सुन्लोपश्छान्दसः(!)	सुलोपश्छान्दसः
८८	१५	६-३-२-८	६-३-२८-३
८९	७	बदाह (पूर्वपङ्क्तौ मूलवाक्येन योजनीयमिदम्)	
९०	१	वाचं	वाचा
१००	२०	रमेदा	रमेदा
११६	२२	घा० त्रा०	शत० त्रा०
११८	१६	गणान्	गणात्
१२३	२२	१-५-२-१४	१५-२-१४
१३६	३	दुहा	दुषा

पार्थम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७	१८	मघर्मे	मा वर्मे
१३९	"	प्रणुदते	प्रणुदते इति तै० सं० ६-२-३
१५६	"	इति इत्येके	इत्येके
१६६	१९, २०	निह्ववते, निह्ववन्ते	निह्वनुवते
१६९	१४	स्कन्ना	स्कन्नां
१८२	२२	६-४-४१	६-४-१११
१८८	९	यः	ये
"	२०	विष्णा	विष्ण
२२१	१	मेचयति	मोचयति
२३२	१६	अजैर	अजैद
२३८	९	सृजत	सृजतात्
२४४	२४	राविष्टेति	राविष्टेति
२५५	१८	दिष्ट	दिष्ठा
२५६	२१	पूर्वा	पूर्वां
२६४	७	स्वनतात्	स्वनतात्
३०१	१८	दुँर	दुँर
३०९	१७	वसतीवरीः	वसतीवरी
३१२	७	बृहस्पतिवते	बृहस्पतिमते
३१९	२१	सारिण	सारिणा
३४६	१७	मेव	मेव
३५४	१	रेळा	रेळां
३५६	४	तृष्णी	तृष्णी
३५८	१७	अण्ण	अण् न
४१२	"	पादप्रद	पादं प्रद
४४२	१८, १९	तै० ब्रा० २-४-७	अनुवाके द्रष्टव्याः (प्रमादपतितमिदम्)

पाठ्यम्	पङ्क्तिः	अक्षरम्	छन्दः
४४६	९	न्तर्वे	न्तदे
४४७	१५	पादे	पदे
४५४	१३	गरं शस्त्वा	गरशस्त्वा
४६४	९	ग्रहीतं	ग्रहीतुं
४८१	१९	मरुतस्तथा	मरुतस्तथा
"	२०	शूद्रो	शूद्रौ
४८४	१८	इममेवार्थ	इममेवार्थ
५४३	११	घाय्या	घाय्यां
"	१९	याज्या	याज्याः
५४४	९	जनास्ततः	जनात् ततः
"	"	स्वार्थे कृत	स्वार्थेऽण् कृत
५५१	११	तदुद्गातारो	तमुद्गातारो
५५२	१६	वक्तारो	पत्तारो
५५७	१९	गर्हितमभूत्	गर्हितं भूत्
५६१	२३	७-१६	७-१६
५६३	"	१, २	२, ३

॥ श्री ॥

। ॐ ।

ऐतरेयब्राह्मणं

श्रीषड्गुरुशिष्यविरचितसुखप्रदारूपवृत्तिसहितम्

श्रीगणपतये नमः

सुखप्रदा

विनायकः शूलपाणिर्मुकुन्दः सूर्यो व्यासः शिवयोगीति ये षट् ।

तेभ्यो नमः सप्तविद्यामृतस्य प्रदातृभ्यः स्वाश्रितवत्सलेभ्यः ॥

आद्या सर्वानुक्रमणी द्वितीया महाव्रतं चोपनिषद्द्वयं च ।

*महाव्रतं सूत्रमासां तृतीया चात्वारिंशं ब्राह्मणं वै चतुर्थी ॥

सूत्रं पञ्चम्यत्र षष्ठी तु षष्ठं श्राकलयस्य संहिता सप्तमीति ।

इत्येतद्वै सप्तविद्यामृताख्यं दत्तं स्वयं गुरुभिः पद्भिरेतैः ॥

* पञ्चमिदमारण्यकमैतरेयारण्यकस्य महाव्रतं सूत्रमिति । तथाच सावणाचार्यैः—
“ननु प्रथमारण्यकेऽपि ‘अथ महाव्रतम् इन्द्रो वै व्रतं हत्वा’ इत्यादिना महाव्रतप्रयोगो-
ऽभिहितः । पञ्चमेऽपि तस्मैवाभिधाने पुनरुक्तिः स्यात् । नायं दोषः । सूत्रब्राह्मणरूपेण
तयोर्विभेदात् । पञ्चमारण्यकस्युपिप्रोक्तं सूत्रम् । प्रथमारण्यके त्वपौरुषेयं ब्राह्मणम् ।
अत एव तत्रार्थवादप्रपञ्चेन संहिता विभक्तः अयन्ते । पञ्चमे तु न कोऽप्यर्थवादोऽस्ति ।
शास्त्रान्तरगतार्थमन्ता बहव उपलभ्यन्ते । तस्मात् ‘अर्थैस्तेन समाश्रावस्य’ इत्यादि-
द्वादशाभ्यान्वत् ‘महाव्रतस्य पञ्चविंशतिसू’ इत्यादि पञ्चमारण्यकं सूत्रमेव” इति ।

वेदान्तोपाङ्गपूर्णास्तु वन्दे यजुस्सामायर्ववाद्बृह्यरूपान् ।
 तेषां प्रवक्तृनपि शौनकादीन् ब्रह्मादिका देवता ब्राह्मणांश्च ॥
 छन्दश्शास्त्रं व्याकरणं निरुक्तं शीला ज्योतिश्शासनं कल्पसूत्रम् ।
 अङ्गानि षड् न्यायविद्या पुराणं मीमांसनं स्मृतयश्चेत्युपाङ्गम् ॥

विनायको गुहप्रियो गिरीन्द्रजेशनन्दनः ।

सुरेन्द्रवृन्दवन्दितस्त्रिशूलपाणिरिन्दुभृत् ॥

श्रुतीस्तु गा ररत्न यः स देवकीसुतः प्रभुः ।

समस्तलोकलोचनं च' सूर्य इष्टहृष्टिदः ॥

प्रणीतभारतामृतः पराशरात्मजो गुनिः ।

वरप्रदः स्मिताननः शिवादियोगिनामकः ॥

इमे हि षट् प्रपान्तु मां सदा नमामि तानहम् ।

इमे हि मामयुजुजन् यथाश्रुतं वदेदिति' ॥

तदैतरेयकं महत् प्रवर्त्यते यथामति ।

यथाश्रुतं यथास्मृतं महात्मनां प्रसादतः ॥

महिदासैतरेयर्षिसंहृष्टं ब्राह्मणं तु यत् ।

'अग्निर्वा' इतिहारभ्य 'स्तृणुतेस्तृणुते' ऽन्तकम् ॥

चात्वारिंशत्स्वयमध्यायाश्चत्वारिंशदिहेति ङण् ।*

प्रतापते तस्य वृत्तिर्नाम्ना चैषा मुखप्रदा ॥

गोविन्दस्वामिकृष्णादि भाष्यदृष्टार्थभाषिणी ।

नास्या वृत्तेरर्थवत्त्वमनुक्तार्योपवर्णनात् ॥

१. 'स' च पाठः. २. 'वदेदिति' क. पाठः.

* 'त्रिंशत्स्वयमध्यायाश्चत्वारिंशदिहेति ङण्' पा० सू० १-१-६२.

अनुक्तानामभावेन किंत्वेकत्रोपदर्शनात् ।

नद्यां कावाः कण्टका वृद्धगुल्फे पत्रत्वचं रामभमारामदेशे ।
तटाकादौ पुष्पजातं विचित्रं तैः शेखरः कुशलैर्बेवं साध्यः ॥

भाष्यकारैर्ब्राह्मणार्थे व्याख्यातेऽन्यो वदेत् कथम् ।
समुद्धृते महावातैर्मुखवातः करोति किम् ॥

उक्तज्ञानेऽप्यशक्तानामनुक्तोक्तौ तु का कथा ।
न ह्यलब्धानुगमनः क्रोडारोहाय रोदिति ॥
उक्तोक्तिश्च गुणायैव सतां दोषाय चासताम् ।
प्रकल्पते भावभेदाद् भावा भिन्ना भवन्ति हि ॥

जातो गोविन्द इत्यर्थः सदसद्भाषितो यथा ।
मोक्षाय नरकायापि भावभेदात् प्रकल्पते ॥

किञ्चिदुक्तयभिसन्तुष्टा दोषान्वा गुणचक्षुषः ।
हेशजाः पण्डिताः सन्ति वक्त्रत्र परायणम् ॥

अतः स्वल्पेषु सत्स्वेव वृत्तिरेषा प्रवर्तते ।

*नहि भिक्षुकसत्त्वेन स्थालीनामनविश्रयः ॥

न चामयभयाल्लोके त्यज्यते भोजनं जनैः ।

सत्स्वेव मृगसंघेषु प्रोप्यन्ते कर्षकैर्यवाः ॥

न तरङ्गानपोल्लैव ज्ञायते सागरे जनैः ।

न चाङ्गुलीनां पञ्चानां साम्यमापाद्यते जनैः ॥

वात्स्यायनीये सत्येव मोक्षधर्मः प्रवर्तते ।

येषामेषासम्भता स्यात् तेषां नैषा प्रददर्भते ॥

* 'नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थालीनामनविश्रयन्ते । न न मृगाः प्रग्नोति यवा नोप्यन्ते' इति इत्यापुत्रातिपदिकादिति सूत्रे महाभाष्यम् ।

न्यवृत्तं किं सृगालानाममतो दक्षिणानिष्ठः (?) ।
 किं वा कामक्रोधलोभाः शास्त्राणां प्रतिषेधताम् ॥
 किं वा पिपासतामर्थे स्वादुतामेति सागरः ।
 सुदुष्करतमं चेदं ब्राह्मणार्थोपवर्णनम् ॥
 मातुरङ्गे निषण्णेन यथा बालेन चन्द्रमाः ।
 आहूयमानो नाभ्येति तद्वद् वेदार्थे ईप्सितः ॥
 तथापि गुरुपद्कोक्तेरेषा वृत्तिः प्रवर्तते ।
 ब्राह्मणारण्यकद्रष्ट्रे मातृशोकौघहारिणे ॥
 महिदासैतरेयाय नमो भूयो नमो नमः ॥

अत्रैतरेयर्षिमहेतिहासं पुराणवेदोदितमाहुरार्याः ।

आसीद् विप्रो यज्ञवल्को द्विभार्यस्तस्य द्वितीयामितरेति चाहुः ॥

स ज्येष्ठ्याकृष्टचित्तः प्रियां ताम्बुक्ता द्वितीयामितरेति होषे ।

तस्यां जातोऽथ शिशुः संरुदन् स प्रोक्तो मात्रा दुष्ट तूर्ण्णी भवेति ॥

अनेकजन्मस्मृतियोगभाजा मूकायितं तेन महात्मनापि ।

यद् वासुदेवेति महत्तु नाम विष्णोः प्रवक्ष्यामि तदेव मौनी ॥

अन्वैः मलापैः किमिहेति मत्वा जजाप जप्यं परमं मुमुक्षुः ।

ज्येष्ठ्यासुता वाग्मिनो दर्पयुक्ताश्वरुः सपुत्रामितरां प्रहस्य ॥

आहूतास्ते याजनायान्यदेशे गियक्षुणा केनचिद् ब्राह्मणेन ।

प्रयोगेषु कुशला दर्पयुक्ताः समं पित्रायान्यस्तं समेत्य ॥

१. 'द्वितीया महिषीतरेति' म. पाठः.

* यज्ञवल्क्यार्यं पुराणादावन्वेष्टयः । सायणाचार्यस्तु 'कस्यचित् सत्तु महर्षेर्वेद्वधः
 भान्त्ये विद्यन्ते स्म । तासां मध्ये कस्याम्बितरेति नामधेयम्' इत्याह ।

तस्माद् देशादागताः केचिदत्र गृहे यज्ञं तं प्रवृत्तं शशंसुः ।
 स्वपुत्रपूजाश्रवणेन हृष्टां ज्येष्ठां सपत्नीमितरा निरीक्ष्य ॥
 स्वमूकपुत्रस्य सपीपमेत्य स्वजन्म पुत्रं च विगर्हयन्ती ।
 उवाच शोकाग्निविदीप्तदेहा स्वभर्त्राद्यैः^१ स्वावमानं विचिन्त्य ॥
 किं जीविते मे मरणं वरेण्यमकालतो दुर्मरं खल्वहो धिक् ।
 बन्ध्या कृतार्था खलु नैव यस्यास्त्वं मूकरूपो भवसीह^२ पुत्रः ॥
 भर्त्रा सपत्न्या तनयैश्च तस्यास्त्वां सूत्वाहं वाधिता मुञ्च वाचम् ।
 यमोऽपि मां जीवयन् पापकारी नैवंविधं नरके दुःखमाहुः ॥
 इति श्रुत्वा वचनं सोऽपि तस्या उवाच तां हर्षयन् शोकतप्ताम् ।
 आत्मारामो नैव मूकोऽहमम्ब जपं तु मोक्षाय करोमि मौनी ॥
 रुदंस्तूष्णीं भव दुष्टेति चोक्तस्तथाभवं नैव मूकोऽहमम्ब ।
 सम्प्रत्युक्तो मुञ्च वाचं मुतेति वक्ष्यामि वाचं तव हर्षवृद्धयै ॥
 यत्रासते भ्रातरो मे पिता च गत्वा वदिष्यामि तु तत्र वाचम् ।
 इत्युक्त्वागान्मूकरूपो महात्मा भक्तिं वहन् पुण्डरीकायताक्षे ॥
 मेघीघसंछन्नदिवाकराभो यस्ममतिच्छन्नहुताशनाभः ।
 यत्रे स्थिता भ्रातरो दर्पयुक्ता आपान्तमालङ्क्य^३ च मूकमेनम् ॥
 मूकस्य यत्रे किमिहेति दन्तान् प्रकाश्य ते चकुरथाट्टहासम् ।
 स चापि तं यज्ञमनुप्रविश्य त्वारोहुमङ्गं पितरं प्रपेदे ॥

१. 'तेजा' ख. पाठः. २. 'स्वभर्त्रान्यैः' क. ख. पाठः. ३. 'भवतीह'

ख. पाठः. ४. 'आपान्तमालोक्य' क. पाठः.

मा^१ मा स्पृशो मूक दुष्टेति चोक्ता क्रुद्धः पिता न्यरुषत्त्वैतरेयम् ।
ब्रह्मादिभूतानि तृणावराणि न सेहिरे तस्य तदावमानम् ॥

* विष्णुमिन्द्रादशवर्णमन्त्रजपप्रसंज्ञाञ्जितदुःखराश्रेः ।
ब्रह्मर्षिमुख्यस्य समस्तवेदेवेदाङ्गनिष्णातविशुद्धबुद्धेः ॥

क्षमागुणाभारभूतापि^२ देवी वसुन्धरा नाशकत् तद्धि सोढुम् ।
सदोहविर्धानतलं विदार्य सहस्रसुर्योद्गमतुल्यरूपा ॥

ऊर्ध्वं जगामात्मविभूषणैश्च^३ महाद्भुतैः^४ शोभितसर्वदेहा ।
सुवर्णामुक्तामणिरत्नचित्रं सिंहासनं सर्वतोभद्रमाशु ॥

स्वयं कराभ्यां कमलोपमाभ्यां तस्मै ददौ सासनं दिव्यरूपा ।
पित्रा सपत्नीतनयैः सदस्यैर्दृष्ट्वा सुरर्षिप्रसुखैश्च भूतैः ॥

उवाच चैनं स्मितशोभिवक्त्रा विष्णोः प्रिया सा धरणीधरस्य ।
कुमार किं ते पितुरङ्गकेन सुतैः सपत्न्याः परिमर्दितेन ॥

ब्रह्मादिपित्रा खलु विष्णुना त्वं संलालितो^५ मां धरणीति विद्धि ।
मयोपनीतं त्वथिरोह पुत्र सिंहासनं सर्वतोभद्रमाशु ॥

१. 'मा' क. पाठः, २. 'भूता इ' घ. पाठः, ३. 'विभूषणैस्तु'
क. पाठः, ४. 'महात्मभिः', ५. 'सुलालितो' घ. पाठः.

* 'ओ नमो भगवते वासुदेवाय' इति विष्णुद्वादशाक्षरी. + 'कस्यांचिद्
यज्ञसमायां महिदासमतज्ञायान्मान् पुत्रान् स्वेत्सुते स्वाप्यमानस । तदानां खिलवदनं
महिदासमवयत्ताराक्या तन्माता स्वकीयकृकदेवतां भूमिमनुसस्मार । सा च भूमिदेवता
दिव्यमूर्तिधरा सती यज्ञसमायां समागम्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं दत्त्वा तत्रैनमुपवेश्य
सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्यमवगमस्यैतद्ब्राह्मणप्रतिभासनरूपं नरं ददौ' इत्येवं
भूमिमिलरानाः कृकदेवतामाह सायणः ।

अत्राधिरुदस्य^१ तव प्रसादं करिष्यति ब्रह्मगर्भोऽञ्जनाभः ।
 श्रुत्वा धरित्र्या वचनं स चापि सर्वैर्दृष्टस्त्वारोहासनं तत् ॥
 अथाधिरुदस्य तदाविरासीदग्न्यादिकं द्विःस्तृणुतेन्तकं च ।
 चात्वारिंशं ब्राह्मणं प्रायणीयाद्यहां चतुर्विंशतिकेन युक्तम् ॥

एषामङ्गैर्दीक्षणीयादिभिश्च प्रासङ्गिकै राजधर्मादिभिश्च ।
 समाप्य स ब्राह्मणं सर्वमन्ते^२ कृत्वोकारं विरतो ब्रह्मनिष्ठः ॥
 ब्रह्मादिभिश्चोदितो मा त्रिरंसीर्ब्रह्मज्ञसि^३ त्वैतरेयो महात्मा ।
 आरण्यकं त्रिविधं वै ददर्श महाव्रतं चोपनिषद्द्वयं च ॥
 ततः सर्वेऽपूजयन्तं समेताः पित्रादयः सह देवर्षिसंघैः ।
 आरण्यकान्ते प्रणवं स कृत्वा श्वारोहदासनाद् भूमिदत्तात् ॥
 ततो देवी धरणी सा तिरोभूत् तच्चासनं ते च सुरर्षिसंघाः ।
 सदोहविर्धानतलं विदीर्णं^४ सुश्लिष्टमासीद् ववृत्तेऽथ यज्ञः ॥
 अथेतरा सर्वलोकप्रसिद्धं तद् ब्राह्मणारण्यकदर्शनं वै ।
 श्रुत्वा जहर्षाथ पिता समेत्य सहैव पुत्रैरितरं सपुत्राम् ॥
 अपूजयत् सा सपत्नी तथैनामसान्त्वयत् तत्सुतं चैतरेयम् ।
 स चापि मातुः प्रियकृन्महर्षिः पित्रादिभिः समनुज्ञात एव ॥
 वनं प्राप्य तत्र तप्त्वा तपश्च प्राप ब्रह्म दुर्वचं सूरिदृश्यम् ।

१. 'तत्राधिरुदस्य' ग. पाठः. २. 'सर्वमाशु' ग. पाठः. ३. 'ब्रह्मभिति'
 क. पाठः. ४. 'विदीर्णं' ग. व. पाठः.

स चैतरेयस्त्वितरामुतत्वात्* स्त्रीभ्यो ङका महिदासस्तथैषः † ॥
 महीप्रणीतासन आसनाच्च स्वाम्वासपत्नीपदनाशनाच्च ।
 महादानाद् वेदरूपाच्च नाम त्रिधा निरुक्तं तु पृषोदरादि ‡ ॥

* भट्टभास्करस्त्वैतरेयपदमेवं निवृत्ते—'इतरस्य ऋषेरपत्यमैतरेयः । ब्रुव्रादिभ्यश्च (४-१-१२३) इति ङक्' इति ।

ऐतरेयारण्यकव्याख्याने खल्लो मोक्षप्रदाक्षणे 'एतद्द स्म वै तद्विद्वानाद् महिदास ऐतरेयः' इत्यस्य व्याख्यानानुसारे षड्गुरुशिष्य एवमाह—

'ऋषिर्द्रष्टा स्वमात्मानं पारोक्ष्येणाद् चान्यवत् ।
 एतज्जानाम्यहं नान्यदित्थात्मानं विभावयन् ॥
 इतराख्यास्व माताभूत् स्त्रीभ्यो ङक्यैतरेयगोः ।
 महिदासो महीदत्तमहाशनसमासनात् ।
 अपोचाम ब्राह्मणावौ माहिदासेतिहासकम्' ॥ इति ।

† पा० सू० ४-१-१२०.

‡ ऐतरेयोपनिषन्माध्वभाष्ये—

'प्रादुर्वैभूव भगवांस्तपसेतराया नारायणोऽज्जजमुतस्य विज्ञातनाम्नः ।
 तस्मिन् गतेऽन्वरमभूत् सुरविप्रसंघो निश्वेतनस्तादनु पद्मभवोऽसुमस्तीव्र ॥
 तेन स्तुतः स भगवान् गिरिक्षेत्रशुक्लान् सर्वानयोषयद्वेन सदैव तेऽथ ।
 दासत्वमापुरत एव महत्सुराणां दासत्वतः स महिदास इति प्रसिद्धः ॥
 श्वेष्वस्तु तेषु भगवानवदद् रसायि दिव्यां श्रुतिं स परमोऽतिमुदितेरेयोम् ।
 सा बह्वृचैः प्रपठिता चतुराननास्वाद् यस्यां रहस्वमुदितं परमं हि विष्णोः ॥'

इति, माध्वब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादान्त्यसूत्रभाष्ये—

'माहिदासाभिधो जज्ञे इतरायास्तपोषलात् ।
 साक्षात् स भगवान् विष्णुर्वैस्तन्त्रं वैष्णवं त्पपात् ॥

इति ब्रह्मण्डे' इति च दृश्यते ।

§ १. महि+दा+आस्=महिदासः । 'मह पूजायां' सुरादिरदन्तः । तस्मात्
 'अच इः' महिः भूमिः 'दास् दाने' । 'आस उपवेशने' ।

२. मद+अस्. मध्ये हिरानमः=महिदासः. 'असु क्षेपणे' । यद्वा
 महिला+मद+अस्. जाहारमकारयोर्लोपः.

३. महि+दास्=महिदासः. 'मह पूजायाम्' इति पूज्यत्वाद् महिवेदः.
 'दास् दाने' ।

कथा चैषा माहिदासैतरेयी श्रुता प्रोक्ता संस्मृता पूजिता च ।

श्रद्धान्वितै रास्तिकैः सर्वसिद्धयै प्रकल्पेतेत्येवमाहुर्महान्तः ॥

प्रथमं तावद् दीक्षणीयां ज्योतिष्टोमाङ्गभूतामिष्टिं विधातुं तद्देवते
अग्नाविष्णुं स्तौति—

॥ ॐ अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः ॥

अवमः* प्रथमः मुखमित्यर्थः । 'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां
पृथिव्याम्'† इति यथा । वक्ष्यति च—'अग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः‡
इति । मन्त्रश्च भवति—'अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्'§ इति ।

निस्सृष्टौ पार्थिवे काण्डे पठ्यते चाग्निरादितः । १

वैशब्दः प्रसिद्धार्थः । देवानामिन्द्रादीनां मध्ये । विष्णुः परमः ।
वै देवानामित्येव । परमः उत्तमः । 'देवतानां सद्गतानामुत्तमो
विष्णुरासीद्' इति हि मन्त्रः ।

विष्णुश्च देवताकाण्डे दुर्याने उत्तमः* स्थितः । ६

किञ्च,

ज्योतिष्टोमान्त्यसंस्थायामस्तोर्यामि महाक्रतौ ।

त्रयस्त्रिंशच्छस्त्रपुते विष्णुः शस्त्रेऽन्तिमे स्थितः ।

ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु सर्वत्रैवाग्निरादितः ।

आद्यन्तशस्त्रस्थितयोस्तपो रुचममुख्यता ॥

१. 'श्रुतान्वितैः' क. पाठः. २. 'उत्तमे' घ. पाठः. ३. 'जाज्यशस्त्रे
स्थित इति तयो' क. पाठः.

* 'अवमः अन्तिमः, परमः प्रथमः' इति गोविन्दस्वामिभाष्यम्. † ऋक्सं-
१-७-२७-४. ‡ ऐ० आ० ३३-४. § आ० प्री० ४-२-३. ¶ 'अवातोऽनुक-
मित्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामः' यादकनिरुक्तम् ७-१४. § आ०
प्री० ४-२-३.

॥ तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ॥

तत् औटो लुक् । तावन्तरेण तयोर्मध्ये सौमिक्योऽन्याः सर्वा देवताः ।

तस्मादाद्यन्तयोगेन सर्वा इष्टा भवन्ति हि ।

इति भावः ॥

॥ आग्नावैष्णवं पुरोळाशं^{*} निर्वपन्ति[†] दीक्षणीयमेकादशकपालम् ॥

‡ लुक्[‡] । निर्वपेयुः ।

‡ अण् सास्य देवताद्वन्द्वादानङ्[§] वृद्धिः पदद्वये[¶] ।

इद्वृद्धौ[‡] विष्णौ निषेध इत्यानङिह वार्त्तिकत्वात् ।

दीक्षतेः संकल्पनार्थात् करणेऽनीपरा पदम् ।

॥ छो वा भावे ल्युटोऽनुप्रवचनादेः प्रयोजने ।

एकादशकपालेषु पुरोळाशस्तु संस्कृतः ।

‡ द्विगोर्लुगनपत्येऽणः ‡ संस्कृतं भक्षमूत्रतः ।

अल्पध्यद्वयोः स्थाने ळह्लौ प्राहुस्तु[‡] बह्वृचाः ।

‡ ळह्लौ पुरोळाशद्वह्लासाह्ला निदर्शनम् ॥

१. 'सर्वे' घ. ट. पाठः. २. 'लुक्', ३. 'प्राहुव' क. पाठः.

* पुरस्तात् पूर्वसां द्विषि आहवनीये दीयते ह्यते इति पुरोळाशः पिष्टमयो हविर्विशेषः । † ळकटावस्थापितमोहिसंपानिःकृष्य मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां मीहीणां शर्से प्रक्षेपो निर्वापः । ‡ पा० सू० ३-४-०. § 'सास्य देवता' पा० सू० ४-१-२४. § 'देवताद्वन्द्वे च' पा० सू० ६-३-२६. ¶ 'देवताद्वन्द्वे च' पा० सू० ७-३-२१. ॥ पा० सू० ६-३-२८. ॥ 'अनुप्रवचनादिभ्यश्छः', पा० सू० ५-१-३११. ‡ पा० सू० ४-१-०८. ‡ पा० सू० ४-२-१६.

ततश्च,

॥ सर्वाभ्य एवैनं तद्देवताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति ॥

एनं पुरोडाशम् । अनन्तरायं निर्वपेत् । तत् टालुक । तेन ॥
कथम् ,

॥ अग्निर्वै सर्वा देवताः ॥

सर्वदेवतानां मुखत्वात् ॥

॥ विष्णुः सर्वा देवताः ॥

वै इत्येव । परमत्वात् ॥

पुनः स्तौति—

॥ एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वौ यदग्निश्च विष्णुश्च ॥

चशब्दाभ्यामन्ययोगो विष्णोरग्रेषु सूच्यते ।

* 'अहं च त्वं च वृत्रहन्' धर्मे चार्थे च वै यथा ॥

अन्ते भवा अन्त्या । दिगादित्वाद्यत् । अन्त्या चान्त्या चान्त्ये ।

एकोऽन्त्याशब्द' आद्यार्थे, आद्यान्त्ये तन्वौ द्वे शरीरे । यत् यौ ॥
ततः किं,

॥ तद्यदाग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्त्यन्तत एव
तद्देवानृध्रुवन्ति † ॥

तदिति वाक्योपन्यासे । यद्यस्माद् अन्तत आद्यन्तयोः । तत्
तस्मात् । ऋषिः स्वादिः परिचरणार्थः । परिचरन्ति ॥

१. 'निरवशेषं' क. पाठः. २. 'अन्त्याशब्द' प. ड. पाठः.

* 'अहं च त्वं च वृत्रहन्' इ. ४-२३-५. † 'दिगादिभ्यो नत्' पा. सू. ४-३-५४.

‡ 'यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोद्यतः परिश्रम्य यजमानोऽवहन्धे'
इति तैत्तिरीयैधुतिः ।

॥ तदाहुः ॥

तत् तत्राहुश्चोद्यमिति सर्वत्रास्यार्थे इष्यताम् ॥

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यदेकादशकपालः पुरोळाशो द्वावमाविष्णु

कैनयोस्तत्र कृत्तिः का विभक्तिरिति ॥

यद् यदि एनयोर्देवतयोः । तत्र पुरोळाशे । कृत्तिः सङ्गमः
संश्लेषः । विभक्तिर्विभागः पृथकारः ।

कपालानामयुक्त्वेन समसंख्या न युज्यते ।

इति भावः ॥

इतिश्चोद्यसमाप्त्यर्थः* ॥

परिहारं ब्रवीत्यथ—

॥ अष्टाकपाल आग्नेयः ॥

कपालाष्टकसम्बद्धो भागः स्यादग्निदेवतः ॥

कृत एतत्,

॥ अष्टाक्षरा वै गायत्री ॥

वक्ष्यति हि†—‘ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्यभवद्’ इति ।

गायत्र्या ये त्रयः पादास्ते द्वाष्टाक्षरसंयुताः ॥

ततः किं,

॥ गायत्रमग्नेश्छन्दः ॥

गायत्र्येव गायत्रम् । स्वार्थिकोऽण् । ‘स गायत्रीमेवाग्नेये वसुभ्यः’
इति वक्ष्यति ।

१. ‘विद्यते’ घ. पाठः २. ‘समाप्त्यर्थः । परिहरति अष्टा’ घ. पाठः.
३. ‘च’ घ. ड. पाठः.

स्वच्छन्दोक्षरगाष्टत्वं स्वकपालेऽपि^१ गृह्यताम् ।

इति भावः ॥

अथावशिष्टः,

॥ त्रिकपालो वैष्णवः ॥

कपालत्रयसम्बद्धो भागः स्याद् विष्णुदेवतः ॥

एतदपि कुतः,

॥ त्रिहींदं विष्णुर्व्यक्रमत^२ ॥

‘वेः पादविहरणे’^३ इति तद् ।

त्रिभिः पदैर्जगदिदं पुरा विष्णुर्विचक्रमे ॥

कथं विष्णोर्विक्रमणं बभूव समस्तलोकैकधुरन्धरस्य ।

अत्रेतिहासं कथयन्ति वृद्धाः^४ शक्रे जिते बलिना त्यक्तराज्ये ॥

अदित्यभिप्रार्थनया तु^५ तस्यां जातो हरिर्नामनो लोकभूत्यै ।

रूपेण तेनैव च शोभमानो यस्याद्गुल्यः षोडशासन् प्रमाणम् ॥

दत्तैर्वसिष्ठादिमहर्षिभिस्तु युक्तोऽजिनाद्यैः प्रथमाश्रमाङ्कैः ।

उर्ध्वदन्दनवृषजुषं ससाम सन्नादयन् ब्रह्मयोषेण लोकान् ॥

गत्वा बलेर्यज्ञवाटं प्रविश्य स्तुत्वा यज्ञमृत्विजोऽग्नीन् सदस्यान् ।

पदत्रयं सोऽथ बलिं ययाचे बहुरेकं समिदर्यं तथैकम् ॥

ममाप्येकमिति स स्माह किं ते त्रिपदान्यद्^६ त्रिपदां^७ गोधनादि ।

तदर्थिभ्यो दीयतामित्यनेन प्रोक्तः सोऽस्मै त्रिपदीमेव चादात् ॥

पाणौ तोये पतिते वामनोऽथ भूत्वा महान् व्यक्रमताखिलं सः ।

सपाताला पदमार्थं धरित्री द्वितीयं वै खं तृतीयं खरादि ॥

१. ‘कपालेषु’ च. ह. पाठः. २. ‘विषाः’ क. घ. पाठः.

३. ‘प्रार्थनवाशु’ क. पाठः. ४. ‘त्रिपदान्वद्’ च. पाठः. ५. ‘त्रिपदां’ घ. पाठः.

* इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेषा निदधे पदम् १-२-४-२, * त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः १-२-४-३. इति च ऋक्संहिता. † पा० सू० १-२-४१.

चतुर्दशैवं श्रुवनानि जित्वा दत्त्वेन्द्राय सुतले तं वलिं च ।
 वसेत्पुक्त्वा देववेदद्विजांश्च यज्ञान्वितान् कृतवान् वै पुरेति ॥
 अथापरे वर्णयन्तीतिहासं मुमा जिग्येत्यादिके वक्ष्यमाणम् ।
 इन्द्राविष्णु युधि जित्वा तु^१ दैत्यानवाचतामाचरामात्रं^२ क्लृप्तिम् ॥
 युद्धेनालमिति स स्मन्द्र आह यावद्^३ विष्णुर्विक्रमते त्रिरेषः ।
 तावन्नोऽस्तु युष्पदीयं ततोऽन्यदिति प्रोक्तं तेस्तथेत्येव दैत्यैः ॥
 ततो विष्णुर्व्यक्रमत त्रिरेव लोकान् वेदान् वाङ्मयं च त्रिपद्या ।
 सर्वे लोकाः पदमाद्यं द्वितीयं सर्वे वेदा वाङ्मयं वै तृतीयम् ॥
 एवं विष्णोर्विक्रमाद् दैत्यसंघे पराजिते त्यक्तवाग्लोकवेदे ।
 ततो देवा वाङ्मयलोकवेदान् लब्ध्वा हृष्टाः सुखमापुः पुरेति ।
 इत्थं विष्णोर्विक्रमणं चभूव समस्तलोकैकधुरंधरस्य ॥

॥ सैनयोस्तत्र कृप्तिः सा विभक्तिः ॥

उक्तार्थम् ॥

अथात्रैव पुरोलाशस्थाने चरुमाह—

॥ घृते चरुं निर्वपेत योऽप्रतिष्ठितो मन्येत ॥

दीक्षणीयमाग्रावैष्णवमित्येव । स प्रतिष्ठावान् स्यादिति शेषः ।
 वपिः स्वारितेत् ।

यो मन्येताप्रतिष्ठोऽहं स्यां प्रतिष्ठान्वितस्त्विति ।

सोऽग्राविष्णु यजेताज्ये पक्केन चरुणा द्रुतम् ॥

१. 'जित्वाशु' क. पाठः. २. 'चरामाशु', ३. 'स स्याद् इन्द्रो यावत्',
घ. ड. पाठः.

* ऐ= आ० २८-७. † 'आग्राविष्णवमेकादशकपालं निर्वपत्यामावैष्णवं
वा घृते चरुं पुरोलाशो ब्रह्मचरैतकामस्य घृते चरुः प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा' इत्याप-
शाम्यश्रीतमूत्रम् १०-४-२-३.

एनां घृतचर्विष्टिं स्तौति—

॥ अस्यां वाव स न प्रतितिष्ठति यो न प्रतितिष्ठति ॥

अकृतायामिति शेषः । वावेति प्रसिद्धचर्थो निपातः । अस्यां तु कृतायां प्रतिष्ठितः स्यादेवेति भावः ॥

विविच्य स्तौति—

॥ तद् यद् घृतं तत् स्त्रियै पयः ॥

तत् तत्र । स्त्रियै । ऊसो हे । स्त्रियाः । पयः शोणितम् । पजनार्थाद् वयतेः करणेऽमुन् । वकारस्य पकारः ॥

॥ ये तण्डुलास्ते पुंसः ॥

पय इत्येव । रेतः ।

घृततण्डुलयोस्तुल्ये वर्णतो रक्करेतसी ॥

॥ तन्मिथुनम् ॥

तद् घृततण्डुलरूपं वस्तु स्त्रीपुंसयुगलम् ॥

ततः किम् ,

॥ मिथुनेनैवैनं^१ तत् प्रजया पशुभिः प्रजनयति ॥

एनं यष्टारं तद् घृततण्डुलरूपं^२ कर्मकर्तृ प्रजया पुत्रादिकया पशुभिर्गवादिभिः प्रजनयति । जनिर्वृद्ध्यर्थः । प्रवर्द्धयति ॥

अथ विदुषः फलमाह—

॥ प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

प्रजात्यै समृद्धयै प्रजायते सम्पद्यते ॥

अत्र द्वौ कल्पौ । आषानानन्तरं सोम इत्येकः, दर्शपूर्णमासा-
वेवेत्यपरः । तत्र द्वितीयं कल्पमाश्रित्याह—

१. 'भावः । तद् तद्' प. ड. पाठः. २. 'मिथुनेनैवैनं' प. पाठः.

३. 'रूपं कर्तृ' प. ड. पाठः.

॥ आरब्धयज्ञो वा एष आरब्धदेवतो यो
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते ॥

सर्वेष्टिप्रकृतित्वाद् दर्शपूर्णमासयोः ॥

ततश्च,

॥ आमावास्येन वा हविषेष्ट्या पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव
हविषि तस्मिन् बर्हिषि दीक्षेत ॥

वाशब्दौ समुच्चयार्थे । सूच्यते हि—‘ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यथोपपत्त्येके प्रागपि सोमेनैके’ इति । अमावास्यायां भवमामावास्यम् । तथा पौर्णमास्यां भवं पौर्णमासम् । हविषि इष्टे सति बर्हिषि स्तीर्णे प्रहृते सत्येव अनन्तरं दीक्षेत दीक्षणीयेष्टिं कुर्यात् ॥

॥ एषो एका दीक्षा ॥

एषा च अपि एका काचित् ॥

अथ सर्वत्राह—

॥ सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् ॥

† ‘समिधामाधाने पेण्यण्’ । ङीप् ।

‡ प्रचो वाजे’ति सूक्तोक्ता ऋचः पञ्चदशात्र तु ।

समिध्यमानवत्याश्च समिद्धायाश्च मध्यतः ।

‘पृथुपाजाः’ ‘तं सवाध’ इति द्वे आवपेद्वचौ ॥

* आ० श्रौ० ४-१-२, ‘अथ दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्या सोमेन पशुना वा यजते’ इति चापस्तम्बश्रौतसूत्रम् १-२३-२, † पा० सू० वा० ४-३-१२०, ‡ ऋक्सं० ३-१-२८-१।

सप्तदशसंख्यां स्तौति —

॥ "सप्तदशो वै प्रजापतिः" ॥

प्रजापतिरिति संवत्सर उच्यते । सप्त च दश चेति द्वन्द्वान्मत्वर्थे
इदं टिलोपश्च ॥

कथम्,

॥ द्वादश मासाः ॥

चैत्राद्याः ॥

॥ पञ्चर्तवः ॥

ननु षट् ते वसन्ताद्याः पञ्चता कथमुच्यते—

॥ हेमन्तशिशिरयोः समासेन^१ ॥

पञ्चैत्येव । समसनं समासः, भेदनम् । एतच्च हिमशीत-
वस्वैकगुणयोगकृतम् ।

तयोर्भेदेन संख्यायान् ऋतूनां पदत्वमिष्यते ॥

॥ तावान् संवत्सरः ॥

तावान् तत्परिमाणः ॥

॥ संवत्सरः प्रजापतिः ॥

प्रजाः पाति रक्षति । पातेर्हेतिः^२ ॥

१. 'पतिः । अत्र प्रजा' घ, ड, पाठः. २. 'समानेन' इति मुद्रितपाठः.

* 'सप्तदशानयवाः परिमाणमस्येति छान्दसो वः. बद्धा, सप्तदशानां
पूरणाः सप्तदशाः अक्षयवाः अस्य सन्तीति अर्धे आदिलक्षणो मत्वपीयोऽन्वयः' इति
भट्टनास्करः. † उणादिसू. ४.५८.

॥ प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी राध्नोति ॥

आभिः सामिधेनीभिः समदशसंरूपावच्चेन प्रजापतिस्थानभूताभिः
यजमानो राध्नोति श्रियं प्राप्नोति ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि राध्नोति ॥

प्रथमः खण्डः ।

अथ दीक्षणीयेष्टिप्रसङ्गादिष्टिशब्दं निराह—

॥ यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् ॥

वै पुरा । देवेभ्यः अनुष्ठातृभ्यो यज्ञ उल्कान्तवान् ॥

अथ ते देवाः,

॥ तमिष्टिभिः प्रैषमैच्छन् ॥

तमुत्क्रान्तं यज्ञम् । प्रैषम् । इषेस्तुपर्ये णष्टुल् । अन्वर्थे प्रशब्दः ।
अन्वेष्टुमैच्छन् ॥

॥ यदिष्टिभिः प्रैषमैच्छंस्तदिष्टीनामिष्टित्वम् ॥

इषेरिष्टिशब्दो न तु यजेरित्यर्थः ॥

अन्विष्य च,

॥ तमन्वविन्दन् ॥

तं यज्ञम् । विदिर्लाभे । लब्धवन्त इत्यर्थः ॥

* ' इच्छन्ति यज्ञमाभिरितीष्टिशब्दव्युत्पत्तिः, यज्ञतिपातोरिष्टिशब्दः प्रासिद्धः सर्वत्र,
अत्र त्विच्छतिपातोरिति विज्ञेयः ' इति सायणम्.

अथ विदुषः फलमाह—

॥ अनुवित्तयज्ञो राध्नोति य एवं वेद ॥

अनुवित्तो लब्धो यज्ञो यस्य स एवंभूतः सन् राध्नोति ॥

अथाहुतिशब्दं ह्येवो निराह—

॥ *आहुतयो वै नामैता यदाहुतयः ॥

यद् याः आहुतयः, ता एता आहुतयः । 'परोक्षत्वाय दीर्घस्य ह्रस्वः ॥

कुत एतत्,

॥ एताभिर्वै देवान् यजमानो ह्यति ॥

वै यस्मात् ॥

॥ तदाहुतीनामाहुतित्वम् ॥

तत् तस्मात् ॥

अथाहुतिशब्दे ऊतिशब्द एवार्थवान् । 'आहित्ययं' शब्दस्तूप-
जन इत्याह—

॥ †ऊतयः खलु वै ता नाम ॥

ता आहुतयः ऊतयः खलु ॥

१. 'आहु इत्यर्थे' घः पाठः

* 'ह्यतिः करणे क्तिन्' इति भट्टभास्करः. 'ह्यस्वाभिरिति तद्व्युत्पत्तिः ।
उहोतिघातोक्तत्वं शब्दः पूर्वं प्रसिद्धः । अयं तु ह्यतिघातोक्तत्वं इति विशेषः' इति सायणः.
† 'परोक्षप्रियावाद् देवानाम् । कथं पुनरस्तामाहुतित्वमित्याह—एताभिरिति । परोक्षत्वाय
ह्रस्वत्वं कृत्वा आहुतय इति भावः' इति भट्टभास्करः. ‡ 'अवतेर्भूतिकर्मण
आहुपुमश्चाथैवृत्तेः करणे क्तिन् पुनरत्नरादिना ऊटि रूपम्' इति भट्टभास्करः । 'अवन्ति
रक्षन्तीत्यन्तेर्घातोः क्तिन् शब्दः प्रसिद्धः । आवन्त्यागच्छन्ति वाभिरित्याहुपूर्वकस्यायति-
घातोर्वा पञ्चमकारेणोतिशब्दः' इति सायणः.

एता ऊतय इत्याह—

॥ याभिर्देवा यजमानस्य हवमायन्ति ये वै पन्थानो
याः स्तुतयस्ता वा ऊतयः ॥

* हवं यद्गमायन्ति आगच्छन्ति । ऊतय इत्यस्य विवरणं स्तुतय इति । अस्य च पन्थान इति । याभिर्देवा यजमानस्य हवमायन्ति यद्गमागच्छन्ति । ता ऊतयः । ताः स्तुतयस्ते पन्थान इत्यर्थः ॥

किञ्च,

॥ त उ एवैतत् स्वर्गयाणा यजमानस्य भवन्ति ॥

ते पन्थानः । उ अपि । एतत् एते । स्वर्गयाणाः यातेः करणे ल्युट् । स्वर्गप्राप्तिहेतवो भवन्ति सम्पद्यन्ते ॥

अथ होतृशब्दं सचोद्यपरिहारं निर्वक्तुमाह—

॥ तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यदन्यो जुहोत्यथ योऽनु चाह यजति च कस्मात्
तं होतेत्याचक्षत इति ॥

यत् यदि । अघेत्यसङ्गत्यर्थः । अन्वाह च अनुवाक्यां ब्रवीति । यजति च याज्यां ब्रवीति । होमस्य कर्ता हि होता, नत्वनुवक्ता यष्ट्र चेति भावः ॥

* हवन्ते देवा अस्मिन्निति इषो यद्गः । † मे केचित् पन्थान इष्टिरूपाः स्वर्गस्य प्रौढमार्गाः सन्ति, याश्च स्तुतयस्तन्मार्गावयवरूपा आहुतयः सन्ति, ता द्विविधा ऊतय इत्युच्यन्ते इति च सायणः.

परिहरति—

॥ यद्वाव स तत्र यथाभाजनं देवता
अमुमावहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतुर्होतृत्वम् ॥

सः अनुवक्ता यथा च । तत्र कर्मणि । यथाभाजनं यथास्थानम् ।
अमुमित्यग्न्यादेरुपलक्षणम् । आवाहयति यत् तदेव होतृशब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्तम् । *वाहेस्तृचि पृषोदरादिर्होतृशब्द इति भावः ॥

विदुषः फलमाह—

॥ होता भवति होतृत्वेनमाचक्षते य एवं वेद ॥

एनं वेदितारमाचक्षते वदन्ति । होतृत्वे योग्यत्वं प्रसिद्धिश्चास्यैवे-
त्यर्थः ॥

द्वितीयः खण्डः ।

अथ दीक्षितसंस्कारानाह—

॥ पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति ॥

गर्भं कुक्षिस्थम् । लुप्तोपमम् । गर्भमिव ॥

कथम्,

॥ अद्भिरभिषिञ्चन्ति ॥

ऋत्विजोऽद्भिः स्नापयन्ति ॥

* * अन्तस्म्य बह्वधातोःश्लान्तस्या प्रक्रियया होतृशब्दनिष्पत्तिर्नतु जुहोतिधातोः ।
तस्मादोभक्तृत्वाभावेऽप्यावाहयितृत्वस्यद्भावादोतृत्वमुपपन्नम्' इति सायणः । † 'अयमेव
समीचीनो होता, अन्ये तु होतृपार्श्वः' इति महभास्करः । 'आहुरसः सुवर्गे लोकं
यन्तोऽप्यु दीक्षातपसी प्रावेशयन् । अप्यु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अवदन्ते' इति
तैत्तिरीयधृतिः ६-१-१.

ततः किं,

॥ *रेतो वा आपः ॥

प्रनाख्या रेतःकारणत्वादपाम् । स्पर्श्यते हि—

‘ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । ’

इति ॥

ततः किं,

॥ सरेतसमेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति ॥

तत् तेन स्नापनेन ॥

किञ्च,

॥ नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति ॥

अथ नवनीतस्य गर्भाभिरूप्यमाह—

॥ आज्यं वै देवानां सुरभि ॥

सुरभि योग्यं प्रियमित्यर्थः ॥

॥ घृतं मनुष्याणाम्^१ ॥

सुरभीत्येव ॥

॥ आयुतं पितृणाम् ॥

सुरभीत्येव ॥

१. ‘ मनुष्याणाम् । आयुतं पितृणाम् । नवनीतं गर्भाणाम् । सर्वत्र सुरभीत्येव । सर्पिः ’ व. क. पाठः.

* मनुष्यादिशरीरगतं रेतोमूत्रादिकमपि कार्यम् । तत्रात्र यमोपनिषत्—
‘ जम्बिन् पञ्चात्मके शरीरे यत् कटिनं सा पृथिवी यद् इव तदापः ’ इति ।

† मनुस्मृतिः ३-७६.

॥ नवनीतं गर्भाणाम् ॥

सुरभीत्येव ।

‘सर्पिर्विलीनमाज्यं स्याद् घनीभूतं घृतं विदुः ।

विलीनार्धमायुतं तु नवनीतं यतो घृतम्’ ॥

इत्याहुः ॥

॥ तद्यज्ञवनीतेनाभ्यञ्जन्ति स्वेनैवैनं तद्भागधेयेन
समर्धयन्ति ॥

तत् तत्र । एनं दीक्षितमभ्यञ्जन्तीति यत् । समर्धयन्ति वर्धयन्ति
तद्भागधेयेन । ‘नामरूपभागेभ्यः स्वार्ये धेयः’^१ । भागेन ॥

॥ आज्ञन्त्येनम् ॥

एनमाञ्जन्ति । अस्य नेत्रयोरञ्जनं निदधुः^२ ॥

आञ्जनं स्तौति—

॥ तेजो वा एतदक्षयोर्यदाञ्जनम् ॥

तेजः शोभाकरम् । अक्षयोः अक्षणोः । ‘ई च द्विवचने’^३ ।

॥ सतेजसमेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति ॥

तत् तत्र ॥

॥ एकविंशत्या दर्भपिञ्जुलैः पावयन्ति ॥

कुशपिञ्जैः शोधयेयुरेकविंशतिसंख्यकैः ॥

१. ‘दधुः’ क. पाठः.

* ‘नवनीतेन हि गर्भा वर्धन्त इत्युत्तरपथनिवासिनां प्रसिद्धम्’ इति मोविन्दस्वामि-
भाष्यम् । † ‘नामरूपनामभ्यो धेयः’ इति मुद्रितपाठः. पा० सू० वा० ५-४-३६.

‡ आञ्जनप्रकारश्च तैत्तिरीयश्रुतौ—‘दक्षिणं पूर्वमाङ्के सख्यं हि पूर्वं मनुष्या आजन्ते’
६-१-१ इति । § पा० सू० ७-१-७७. ¶ ‘अथैनमुत्तरेण वहिः प्राग्वासाद्
दर्भपिञ्जुलैः पावयति’ आप० औ० सू० १-७-५.

॥ शुद्धमेवैनं तत् पूतं दीक्षयन्ति ॥

तत् तेन कुशपिञ्जशोधनेन । पूतमिति व्याचष्टे शुद्धमिति ॥

॥ दीक्षितविमितं प्रपादयन्ति ॥

*दीक्षितविमितमिति वेदिनाम । प्रवेशयेयुः ॥

कस्मादेवं,

॥ योनिर्वा एषा दीक्षितस्य यद्दीक्षितविमितम् ॥

योनिः स्थानम् ।

‘योनिः स्त्रीणां भगे स्थाने कारणे ताम्रकेऽप्यपण्’ ।

इति हि निखण्डुः† ॥

ततश्च,

॥ योनिमेवैनं तत् स्वां प्रपादयन्ति ॥

स्वामात्मीयाम् ॥

॥ तस्माद् ध्रुवाद्योनेरास्ते च चरति च ॥

ऋचर्थे ऋसित्रयम् । तस्मिन् ध्रुवे स्थिरे वेद्याख्ये स्थाने स दीक्षित
आसनचरणे कुर्यात् ॥

॥ तस्माद् ध्रुवाद्योनेर्गर्भा धीयन्ते च प्र च जायन्ते ॥

तस्मादिति निपातोऽयं तथाहीत्यर्थवाच्यपि ।

तथाहि गर्भा धीयन्ते योनौ वर्धन्त एव च ॥

धीयन्ते च प्रजायन्ते च ऋचर्थेऽत्र ऋसिद्वयम् ॥

१. ‘स्थानम् । ततश्च’ च. ङ. पाठः.

* ‘दीक्षितस्य प्रवेशार्थं विशेषेण निर्मितः प्राचीनबंधो दीक्षितविमितः’ इति मायणः.
तत्प्रवेशश्च— ‘बहिः पवणित्वाऽन्तः प्रपादयति मनुष्यलोक एवैनं पवणित्वा पूतं देवलोके
प्रणयति’ इति तैत्तिरीयध्रुवावाक्यात्. (६-१-२.) ‘आ वो देवास ईमह इति पूर्व्या
द्वारा प्राग्बंधं प्रविश्य’ इतिच आप० श्री० सू० १०-८-१. † वैजयन्ती (बक्षर-
काण्डे नानालिङ्गाध्याये श्लो० ६६.)

॥ *तस्माद् दीक्षितं नान्यत्र दीक्षितविमितादादित्यो-
ऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वापिवाभ्याश्रावयेयुः ॥

तस्मादिति । किञ्चेत्यर्थः । दीक्षितविमितादन्यत्र वेद्या वहिर्वेत्त-
मानम् । अभि प्रति । सूच्यते हि — 'न चैनान् वहिर्वेदि सतो ऽभ्याश्रावये-
युर्नोदक्यान्नो एवाभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियात्' इति ।

उदयेऽस्तमये भानोर्न वहिर्वेदि सञ्चरेत् ।
नास्मिन् वहिर्वेदिगते कुर्युराश्रावणादिकम् ॥

॥ वाससा प्रोर्णुवन्ति ॥

एनं वस्त्रेण छादयेयुः ॥

कृतः,

॥ उल्बं वा एतद्दीक्षितस्य यद् वासः ॥

उल्बमिति गर्भवेष्टननाम ॥

॥ *उल्बेनैवैनं तत् प्रोर्णुवन्ति ॥

एव इव । तत् तेन वाससा ॥

॥ कृष्णाजिनमुत्तरं भवति ॥

वासस उपरि ॥

१. 'वेद्या अन्यत्र वर्तमानम्' घ. ङ. पाठः. २. 'वहिर्वेदिषदो' मुद्रितपाठः.

* 'गर्भो वा एष यद् दीक्षितो' योनिर्दीक्षितविमितं यद् दीक्षितो दीक्षितविमितात्
प्रवसेद् नषा योनेर्गर्भः स्कन्दति साइमेव तत्र प्रवसत्यमात्मनो गोपीषान्' ६-१-४
इति तैत्तिरीयधृतिः. † आ० शौ० सू० १२-८. आपस्तम्बोऽप्याह — 'मैनमन्यत्र
दीक्षितविमितादभिमिश्रोवेदभ्युदियाद्वा' १०-१५-५. इति. ‡ गर्भो वा एष यद्
दीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्माद् गर्भोः प्राकृता जायन्ते' ६-१-३. इति तैत्तिरीयधृतिः.

॥ उत्तरं वा उल्वाज्जरायु* ॥

उल्वेन वेष्टितो गर्भस्तज्जरायुवभिषेष्टितम् ॥

एवञ्च,

॥ जरायुणैवैनं तत् प्रोर्णुवन्ति ॥

उल्वस्य जरायुवद् वाससः कृष्णाजिनमिति भावः ॥

किञ्च,

॥ मुष्टी कुरुते ॥

दीक्षितस्तु सदा कृपात् पाणी संवलिताङ्गुली ॥

कस्मादेवम्,

॥ मुष्टी वै कृत्वा गर्भोऽन्तः शेते ॥

अन्तः मातुरुदरे ॥

कथमवगम्यते,

॥ मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते ॥

मुष्टयोः करणमन्तस्यं जन्मकाले हि दृश्यते ॥

॥ †तद् यन्मुष्टी कुरुते यज्ञं चैव तत् सर्वाश्च देवता

मुष्टयोः कुरुते ॥

तदिति वाक्योपन्यासे । मुष्टी कुरुते इति यत् तत् सर्वा देवता
यज्ञं च मुष्टयोः संयुद्धानि ॥

* 'वेनावेष्टितो जायते गर्भस्तदुल्वं भवति । यत् पुतर्गर्भावरणं गर्भाक्षय
एव तिष्ठति तज्जरायुर्भवति' इति गोविन्दस्वामी । † तत्प्रकारश्चापस्तम्बसूत्रे—
'अथाङ्गुलीर्न्येयति । स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे । स्वाहा दिव इति द्वे । स्वाहा पृथिव्या
इति द्वे । स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे । स्वाहा यज्ञं वावादारभ इति मुष्टी करोति' १०-११-३-४.
इति । † 'मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य पुत्रे' ६-१-४. इति तैत्तिरीयश्रुतिः.

॥ तदाहुः ॥

तत् तत्र मुष्टीकरणे । आहुः ब्रह्मवादिनो दृष्टान्तमाहुरित्यर्थः ॥
कथं,

॥ न पूर्वदीक्षिणः संसवोऽस्ति परिगृहीतो वा एतस्य यज्ञः
परिगृहीता देवता नैतस्यार्चिरस्यपरदीक्षिण एव यथा तथेति ॥

*संसवो नाम दोषोऽस्ति दूषोर्वे सुन्वतोः सह ।

सूच्यते हि—‘संसवोऽनन्तर्हितेषु तथा वा पर्वतेन वाप्येकेऽन्तर्हिते-
ष्वपि । तथा सति सन्त्वरा देवतावाहनाद्’ इत्यादि । पूर्वदीक्षी
पूर्वकारी । अपरदीक्षी पश्चात्कारी । परिगृहीतः परिगृह्यते । एतस्येति
‘क्तस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठी । एतेन पूर्वदीक्षिणा । आर्त्तिः संसवदोषः ।
तथा तद्देव ॥

किञ्च ऋत्वन्ते,

॥ उन्मुच्य कृष्णाजिनमवभृथमभ्यपैति^१ ॥

उन्मुच्य त्यक्त्वा । अपैति गच्छेत् । अवभृथमभ्यपैति ॥

॥ तस्मान्मुक्त्वा गर्भा जरायोर्जायन्ते ॥

तस्मात् तथाहि ॥

॥ सहैव वाससाभ्यपैति^२ ॥

१, २. ‘अभ्यपैति’ मुद्रितपाठः.

* दूषोर्वहनं वा यजमानानां सर्वमानानां सम्भूत सोमाभिरवः संसवः-
† आ० श्री० सू० ६-६-११, १२, १३. ‡ पा० सू० २-२-६७.

अवभृथमित्येव ॥

॥ तस्मात् सहैवोल्बेन कुमारो जायते ॥

तस्मात् तथाहि ॥

तृतीयः खण्डः ।

इति दीक्षितसंस्कारा यथावत् प्रतिपादिताः ।

अवस्थानादिकं संस्थाजपान्तं तन्त्रमैष्टिकम् ॥

तत्राज्यभागपर्यन्तं पुरस्तात्तन्त्रमुच्यते ।

उपरिष्ठात्तन्त्रमपि भवेत् स्विष्टकृदादिकम् ॥

आज्यभागस्विष्टकृतोः प्रधानं स्यात्तु मध्यतः^१ ।

तत्राज्यभागयोः सम्यग्बिज्ञेयं प्रव्रवीत्यथ^२ ॥

॥ त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयो भुव इत्याज्यभागयोः
पुरोनुवाक्ये अनुब्रूयाद् यः पूर्वमनीजानः स्यात् तस्मै ॥

याज्यायाः पुरस्तादनुवक्तव्या पुरोनुवाक्या । ईजानः इष्टवान् ।
'ऽलिटः कानच्' । ततोऽन्यः अनीजानः अकृतसोमपागः । तस्मै ।
इसो हे । तस्य ॥

आभिरूप्यमाह—

१. 'मध्यमम्' म. क. पाठः. २. 'प्रव्रवीम्यथ' क. पाठः. इत उत्तरं खण्ड-
समाप्तिपर्यन्तं क. पाठे लुप्तम् ।

* अक्षरं = ४-१-५-४. † अक्षरं = १-६-२०-४. ‡ पा० सू० = ३-२-१०६.

॥ त्वया यज्ञं वितन्वत इति ॥

अत्रास्ति ॥

॥ यज्ञमेवास्मा एतद् वितनोति ॥

एतत् पदम् । अस्मै अस्य । यज्ञं विस्तारयति ।

स्यातां याज्ये जुषाणाद्ये सर्वत्रैवाज्यभागयोः ।

“ तयोर्जुषाणेनैवेति ह्युत्तरत्रात्र वक्ष्यते ॥

॥ अग्निः प्रब्रूनेन मन्मना सोम गीर्भिष्टु वयमिति
यः पूर्वमीजानः स्यात् तस्मै ॥

तस्मै तस्य ईजानस्य कृतसोमयागस्य^१ । आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये
अनुब्रूपादित्येव ॥

अत्र च,

॥ प्रब्रूमिति पूर्वं कर्माभिवदति ॥

पुराणनाम प्रब्रूनेति^२ पूर्वं कर्म ब्रवीति^३ तत् ॥

उक्तं युगळद्वयं दूषयति—

॥ तत् तन्नादृत्यम् ॥

तत् तत्र ईजानानीजानयोः । तत् अनुवाक्यायुगळद्वयं न आदृत्य-
मादरणीयम् ।

१. 'कृतपूर्वयागस्य', २. 'प्रब्रूमिति', ३. 'कर्माभिवदति' प.
पाठः.

एतिस्तुशामुक्त्यपि* तुक् इह आदित्यनिर्वचः ॥

कथं तर्हि,

॥ अग्निर्वृत्राणि जह्वनत् † त्वं सोमासि सत्पतिरिति
वार्त्तन्नावेव कुर्यात् ॥

‘वृत्राणि जह्वनत्’ ‘उत वृत्रहा’ इति च वृत्रकर्मकहननयुक्तानुवाक्या-
वन्तावाज्यभागौ कुर्यादित्यर्थः । वृत्रहनोऽणि ‡ पपूर्वहन-’ इत्यल्लोपः ॥

स्तौति—

॥ वृत्रं वा एष हन्ति यं यज्ञ उपनमति ॥

वृत्रं पापम् । उपनमः संप्राप्तिः । हन्ति त्यजति ॥

॥ तस्माद् वार्त्तन्नावेव कर्तव्यौ ॥

इत्याज्यभागयोरुक्त्वा प्रधानस्य ब्रवीत्यथ—

॥ अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामग्निश्च विष्णो तप उत्तमं
मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः
आग्नावैष्णव्यौ रूपसमृद्धे ॥

एते च सूत्रपठिते § ॥

रूपसमृद्धिः श्रद्धेयेत्याह—

॥ एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धम् ॥

भावे क्तः । समृद्धिः ।

* पा० सू० ३-१-१०९. † ऋक्सं० ४-५-२७-४. ‡ ऋक्सं० १-६-१९-५. § पा० सू०
६-४-१३५. ¶ ‘वृत्रमिति मेघनामं अषां वरणात् । यज्ञेन वृष्टिर्गर्भां जामते इति तदिदं कर्म
कृतम्’ इति भुक्तेः । एष वृत्रहननं यजमानस्य भवति इति वार्त्तन्नाज्यभागप्रशंसा ।
अपिषा वृत्रं-पापम्’ इति गोविन्दस्वामिमाध्वम् । § आ० श्रौ० सू० ४-२-३.

एषा समृद्धिर्यज्ञस्य यद् रूपेण समृद्धता ॥

का पुनरियं ,

॥ यत् कर्म क्रियमाणमृगभिवदति ॥

एषा समृद्धिर्यज्ञस्य यद्वकर्म प्रकाशयेत् ॥

स्तौति—

॥ अग्निश्च ह वै विष्णुश्च देवानां दीक्षापालौ ॥

व्याचष्टे—

॥ तौ दीक्षाया ईशाते ॥

ईश्वरौ भवतः ॥

॥ तद्यदाग्नावैष्णवं हविर्भवति यौ दीक्षाया ईशाते तौ प्रीतौ
दीक्षां प्रयच्छतां यौ दीक्षयितारौ तौ दीक्षयेतामिति ॥

प्रयच्छतां दानं कुरुताम् । दानो लोटि शपि यच्छादेशः* ।
दीक्षयेतामित्येवमर्थम् ॥

ते च,

॥ त्रिष्टुभौ भवतः ॥

छन्दसः त्रिष्टुप्त्वं च,

॥ सेन्द्रियत्वाय† ॥

स्यात् ।

बलं धनं प्रजातिर्वा ज्ञानं वेन्द्रियमुच्यते ॥

चतुर्थः खण्डः ।

* 'पाप्मा —' इति पा० सू० ७-३-७८. † 'त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रियसाधनत्वे-
नेन्द्रियरूपत्वं धुलन्तरे धुतम् इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्' इति सायणः । 'त्रिष्टुभिन्द्रिययोः
प्रजापतेरस्य सश्लोच साधर्म्योदिन्द्रियहेतुत्वं त्रिष्टुभः' इति गोविन्दस्वामी ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्यायुगले त्विह ।
छन्दोविशेषान् फलदानं प्रब्रवीति प्ररोचयन् ॥

॥ गायत्र्यौ स्विष्टकृतः संयाज्ये कुर्वीत तेजस्कामो
ब्रह्मवर्चसकामः ॥

तेजो दीप्तिर्वेदवृत्तसम्पत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ।
*ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः समासान्तोऽश् कृतस्त्विह ॥
कामस्तु यजमानस्य स्वत एव सदा भवेत् ।
अन्तर्णीतण्यर्थकः कृञ् ते होत्रा कारयेदिति ।
स्विष्टकृद्दयुगळस्याख्या संयाज्ये इति सूच्यते ॥

‡ 'संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्' इति । ते च 'स हव्यवाळ-
मर्त्यः', 'अग्निर्होता पुरोहित' इति द्वे ॥

॥ तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री ॥

साध्यसाधनयोरैक्यमिदमायुर्वृतं यथा ॥

ततश्च,

॥ तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति ॥

यजमानः ॥

किञ्च,

॥ य एवं विद्वान् गायत्र्यौ कुरुते ॥

सोऽपि होता भवेत् तेजोब्रह्मवर्चससंप्लुतः ॥

१. 'कारयेदिति' अ. इ. पाठः.

* पा० सू० ५-४-७८. † सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समयदायं यजतीति संयाज्या ।
‡ आ० श्रौ० सू० २-१-२१. § ऋक्सं० ३-१-९-२. ¶ ऋक्सं० ३-१-९-१.

एवमुत्तरत्रापि ॥

॥ उष्णिहावायुष्कामः कुर्वीत ॥

स्विष्टकृतः संयाज्ये इत्येव । ते च 'अग्ने वाजस्य गोमतः' इति द्वे ॥

॥ आयुर्वा उष्णिक् ॥

पूर्ववत् ॥

॥ सर्वमायुरेति ॥

यजमानः । सर्वं शताब्दरूपम् ॥

किञ्च,

॥ य एवं विद्वानुष्णिहौ कुरुते ॥

पूर्ववत् ॥

॥ अनुष्टुभौ स्वर्गकामः कुर्वीत ॥

ते च 'त्वमग्ने वसून्' इति द्वे ॥

अनुष्टुभ्यां कथं स्वर्गप्राप्तिरित्यत उच्यते—

॥ द्वयोर्वा अनुष्टुभोश्चतुष्पष्टिरक्षराणि ३ ॥

चतुरष्टकत्वादनुष्टुभः ॥

॥ त्रय इम ऊर्ध्वा एकविंशा लोकाः ॥

एकविंशतेः स्वार्यं डे 'ति विंशतेर्दिति' । ये त्रय एकविंशस्ते
भूखस्वराख्यास्त्रयो लोकाः स्युः । एकविंशस्य प्रतिष्ठात्वध्रुतेर्लोकानां ३
च प्रतिष्ठात्वात् ॥

* 'उहितशान्ति ! उन् शिठान्ति) ऊर्ध्वर्वाविनो भवन्त्यनया इति व्युत्पत्त्या
आयुर्विद्वेदुत्सुष्णिहः' इति महामास्करः । ऋक्सं० १०-५-२७-४, ३ ऋक्सं०
१-३-३१-१. ३. 'द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्' २-५-१० इति तैत्तिरीयधुतिः. १ पा० सू०
६-४-१४२. ३. 'एकविंशतिमनुष्टुवात् प्रतिष्ठाकामस्य' २-५-१० इति तैत्तिरीयधुतिः.

॥ एकविंशत्यैकविंशत्यैवेमाँल्लोकान् रोहति ॥

आरुह्य च,

॥ स्वर्ग एव लोके चतुष्पष्टितमेन प्रतितिष्ठति ॥

हे * 'विंशत्यादिभ्यस्तमद्—' ॥

॥ प्रतितिष्ठति य एवं विद्वाननुष्टुभौ कुरुते ॥

पूर्ववत् ॥

॥ बृहत्यौ श्रीकामो यशस्कामः कुर्वीत ॥

ते च † 'एना वो अग्निं नमसा' इति द्वे ॥

॥ श्रीर्वै यशश्छन्दसां बृहती‡ ॥

बृहती छन्दः । स्वर्धे आम् ॥

॥ श्रियमेव यश आत्मन् धत्ते ॥

ङ्ङिक् । आत्मनि । धत्ते स्थापयति ॥

॥ य एवं विद्वान् बृहत्यौ कुरुते ॥

सोऽपि होतात्मनि यशः श्रियं च स्थापयेदिह ॥

॥ पङ्की यज्ञकामः कुर्वीत ॥

ते च § 'अग्निं तं मन्ये' इति द्वे । सदा यज्ञानुष्ठानवान् भूयास-
पितीच्छन् यज्ञकामः ॥

* पा० सू० ५-२-५६. † ऋक्सं० ५-२-३१-१. ‡ 'बृहत्या बृहत्स्व-
हेतुत्वेन श्रीयशोहेतुत्वम्' इति भरुभारकरः. 'श्रीर्धेनधान्यादिसंपत्तिः । यशः सारङ्ग-
दानादिजन्या कीर्तिः' इति सायणः. 'श्रीकामो यशस्काम इति सामान्यविशेषभावेन
सामानाधिकरण्यम् । आधिपत्ययुक्तं यशः श्रीः । छन्दसामाधिपत्यं बृहत्याः ध्रूयते—
'तानि निर्वीर्याणि हीमान्धमन्धन्त । सामवीद् बृहती मामेव भूत्वा मामुपसंभ्रयत'
इति गोविन्दस्वामी § ऋक्सं० २-८-२२-१

कथम्,

॥ *पाङ्को वै यज्ञः ॥

पञ्चसंख्यान्वयो हास्ति पङ्केर्यज्ञस्य चापि यत् ।

पङ्क्तिः पञ्चपदा पञ्च यज्ञस्यापि हि वै विधाः ॥

‡ 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः' इति श्रुतेः । पञ्चशब्दाद्धि पङ्क्तिर्निरुक्ता § ॥

॥ उपैनं यज्ञो नमति ॥

§ 'व्यवहिताश्च' । उपनमति ।

एकाहाहीनसत्रात्मा यज्ञः संप्राप्नुयादिमम् ॥

किञ्च,

॥ य एवं विद्वान् पङ्क्तीं कुरुते ॥

पूर्ववत् ॥

॥ त्रिष्टुभौ वीर्यकामः कुर्वीत ॥

वे च ¶ 'द्वे विरूपे' इति द्वे ॥

* 'पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः । पाङ्को यज्ञः । यज्ञमेवावदन्धे' ६-१-५ इति तैत्तिरीय-
श्रुतिः † 'धानादिहविष्यकसम्बन्धित्वात् पाङ्कत्वम् यज्ञस्य' इति भट्टभास्करः. 'यज्ञस्य
पञ्चसंख्यायोगात् पाङ्कत्वम् । पञ्चसंख्यायोगश्च 'यो वै यज्ञः—' (ऐ० आ० ८-६)
इत्यत्र वक्ष्यते' इति गोविन्दस्वामी. तैत्तिरीयश्रुतिरपि— 'ब्रह्मणादिभ्यो वदन्ति
नर्वा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्कत्वमिति, धानाः कर्मभ्यः परिव्यापः
पुरोद्वापः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद् यज्ञस्य पाङ्कत्वम्' ६-५-११ इति
‡ ऐ० आ० २-३-३. § पञ्च पदानि परिव्यापमस्येति पङ्क्तिः । पञ्चशब्दस्य टिलोपः
तिप्रत्ययः कृत्वम् । § पा० सू० १-४-८२. ¶ कृत्सं० १-७-१-१.

॥ ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप्* ॥

बलं धनं प्रजातिर्वा ज्ञानं वेन्द्रियमुच्यते ।

ओजो दीप्तिर्भवेद् वीर्यं सामर्थ्यं सर्वसाधकम् ॥

ततश्च,

॥ ओजस्वीन्द्रियवान् वीर्यवान् भवति ॥

किञ्च,

॥ य एवं विद्वांस्त्रिष्टुभौ कुरुते ॥

पूर्ववत् ॥

॥ जगल्यौ पशुकामः कुर्वीत ॥

ते च † 'जनस्य गोपाः' इति द्वे ॥

॥ जागता वै पशवः ॥

कुतः । § 'जगती हि तानाहरद्' इति वक्ष्यति ।

पशुभिश्च जगत्पोषः स्पष्टमेवोल्भ्यते ॥

ततश्च,

॥ पशुमान् भवति ॥

‡ भूमिं मतुप् ॥

किञ्च,

॥ य एवं विद्वांश्च जगल्यौ कुरुते ॥

पूर्ववत् ॥

* 'इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्' २-५-१० इति तैत्तिरीयभूतिः । † 'शरीरं बलमोजः, प्रबलनकारणमिन्द्रियं, बलमात्रं वीर्यम्' इति भास्करः. 'वीर्यं शरीरबलं, तच्चौजस इन्द्रियस्य जोषलक्षणम् । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । इन्द्रियं चक्षुरादिपाठवम्' इति सायणः. ‡ क्वत्सं ४-१-३-१. § ऐ० वा० १३-१. ¶ 'भूमिन्दाप्रशंसायु नित्ययोगेऽतिशाम्भे । संसर्गेऽस्तिविषयायां भवन्ति मतुपादयः' पा० सू० वा० ५-२-१४.

॥ विराजावन्नाद्यकामः कुर्वीत ॥

*आद्यं भक्ष्यं प्रधानत्वादनस्यात्र पृथग् ग्रहः ।
ते च 'प्रेद्धो अग्ने' †'इपो अग्ने' इति द्वे ॥

* कृतः,

॥ †अन्नं वै विराट् ॥

कथं,

॥ तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके
विराजति तद्विराजो विराट्त्वम् ॥

भवति सम्पद्यते । भूयिष्ठं बहुतमम् । 'वहोर्लोपो भू च
वहोः' । 'इष्टस्य यिद् च' । विराजति दीप्यते च ।

विराजतीत्यतो हेतोर्विरादशब्दः प्रवर्तते ॥

विराजौ कारयंश्च,

॥ वि स्वेषु राजति ॥

‡'व्यवहिताश्च' । स्वेषु ज्ञातिषु मध्ये विराजति ॥

व्याचष्टे—

॥ श्रेष्ठः स्वानां भवति ॥

इष्टानि श्रः प्रशस्यस्य* श्रेष्ठः स्वैः स्तूयते सदा ॥

* 'अन्नादनसामर्थ्यम् अन्नाद्यम्' इति भरुमास्करः. 'त्रेषा विदितं वा इदमन्नमशनं
पानं खाद इति पानखादनिवृत्त्यर्थमन्नाद्यमद्वयम्' इति गोविन्दस्वामी. † ऋक्सं०
५-१-२३-३. ‡ ऋक्सं० ५-१-२६-३. § 'अन्नं विराट् । विराजैवास्मा
अन्नाद्यमववन्ते' ३-५-१० इति तैत्तिरीयधृतिः. ¶ पा० सू० ६-४-११८. ॥ पा० सू०
६-४-११९. † पा० सू० १-४-८३. ‡ पा० सू० ५-३-६०.

किञ्च,

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि स्वैः स्तुत्यः स्यात् ॥

पञ्चमः खण्डः ।

फलार्थमुक्तं वैराजं वक्तुं नित्यतयापिच ।
नानाच्छन्दोवीर्ययोगात् सम्यक् स्तौति प्ररोचयन्—

॥ अथो पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो यद् विराट् ॥

पञ्चानां छन्दसां वीर्यं यत्र तत् पञ्चवीर्यकम् ॥

कथं,

॥ यत् त्रिपदा तेनोष्णिहागायत्र्यौ ॥

त्रिपात्त्वेन विराटेषा गायत्र्युष्णिक् च शुद्धताम् ।

उष्णिक्नामोष्णिहेत्येतत् सम्यक् खल्वध्यगीष्महि ।

* अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्मोष्णिहया सूचिता' इति ॥

॥ यदस्या एकादशाक्षराणि पदानि तेन त्रिष्टुप् ॥

अस्या विराजः । पदं पादः । † एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्' इति
वक्ष्यति ॥

॥ यत् त्रयस्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुप् ॥

द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् विराज्येकोनता ननु ॥

* मूलसं० ८-४-१८-४. † ऐ० मा० १३-४.

अत आह—

॥ न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्याम् ॥

वि नाना अन्यत्वं यन्ति भजन्ते ।

ऊनाधिकेन नैकेन न द्वाभ्यामपि वान्यता ।

छन्दसां स्यादतो नास्या अनुष्टुप्त्वं विरुध्यते ॥

॥ यद् विराट् तत् पञ्चमम् ॥

स्वयम् ॥

ततश्च उक्तानां पञ्चानां,

॥ सर्वेषां छन्दसां वीर्यमवरुन्धे ॥

रुधेऽङ्घ्रिणो लटस्त श्रसोरङ्घ्रिणो^१ ऋपस्तथोः^१ ।

अवरोधः प्राप्तिः ॥

॥ सर्वेषां छन्दसां वीर्यमश्नुते ॥

उक्तं फलमनुभवति ॥

किञ्च,

॥ सर्वेषां छन्दसां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते ॥

तुल्ययोगः^१ सयुक् तुल्यवेपयोगः सरूपता ।

तुल्यस्थानः सलोकः स्याल्लोकोऽस्ति च्छन्दसामपि ॥

१. 'भोगः' क. पाठः.

* पा० सू० ६-४-१११. † पा० सू० ८-२-४०.

ऋषीणामपि यज्ञानां वेदानां च गवामिव ।
ऋषिच्छन्दोपग्लोका ब्रह्मलोकसमीपगाः ॥

किञ्च,

॥ अन्नादोऽन्नपतिर्भवति ॥

आप्नोति चान्नस्वामित्वमुपभोगेन संयुतम् ॥

न केवलं स्वयमेव,

॥ अश्रुते प्रजयान्नाद्यम् ॥

पुत्राद्यया च प्रजया सहैवान्नाद्यमश्रुते ।

कः । यजमानः ॥

किञ्च,

॥ य एवं विद्वान् विराजौ कुरुते ॥

स होतापि ॥

॥ तस्माद् विराजावेव कर्तव्ये ॥

नित्यं खिष्टकृतो याज्यानुवाक्ये ॥

के ते विराजौ,

॥ "प्रेद्धो अन्न इमो अन्न इत्येते ॥

ऋषौ ।

प्रेद्धेत्यनुच्य जुपतां हविरन्त इमो यजेत् ॥

अथानृतं दीक्षितस्य न स्यादिति निषेधति—

॥ ऋतं वाव दीक्षा ॥

व्याचष्टे—

॥ सत्यं दीक्षा ॥

ततः किं,

॥ तस्माद् दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम् ॥

दीक्षायाः सत्यरूपत्वात् सत्यमेव सदा वदेत् ॥

॥ अथोखल्लाहुः ॥

अथोखल्वपिचेत्यर्थ आहुः केचिन्मतान्तरम् ॥

कथं,

॥ कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुं सत्यसंहिता वै

देवा अनृतसंहिता मनुष्या इति ॥

सर्वं सत्यं मनुष्येण नैव वक्तुं हि शक्यते ।

देवा हि सत्यसम्बद्धा नरा अनृतवादिनः ॥

कथं तर्हि दीक्षितेन कर्तव्यमत उच्यते—

* 'मानसमर्थतयात्वम् ऋतम् । धार्मिकमर्थतयात्वं सत्यम् । तदुभयहेतुका दीक्षा भवति । तदेतुल्यत्वात् ताच्छब्दोम् । तस्माद् दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम् इति मनःपूर्वरूपं वासुत्तररूपम् इति मनोऽप्यतस्य मनुष्याणां किं पुनर्वापेति प्रतिपादनार्थम् ऋतत्वमन्तरेण वाचः सत्यत्वाभावात् सत्यमहणमैवं कृतं न स्वतुर्तं ज्ञातव्यम्' इति भट्टभास्करः । 'यथार्थवादित्वम् ऋतम् । यथादृष्टार्थवादित्वं सत्यम् । अनयोर्दीक्षास्मिन्नर्थत्वाद् दीक्षासामानाधिकरण्यात् । तत्र यथार्थवादित्वत्वात्तुष्टात्तुनसादभावाद् यथादृष्टार्थवादित्वमेव विन्द्याति—तस्माद् दीक्षितेनेति' इति गोविन्दस्वामी.

॥ *विचक्षणवर्ती वाचं वदेत् ॥

विचक्षणोक्त्या साहित्यात् प्रोक्तं चनसितं त्वपि ।

नाम्नामन्ते तयोरुक्तिर्विभ्रे चनसितं भवेत् ॥

विचक्षणं राजविशोरापस्तम्बो ब्रूमूत्रयत्—

† चनसितं विचक्षणमिति नामधेयान्तेषु निदधाति । चनसितेति
ब्राह्मणम् । विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ † इति । तद्यथा—

एहि होतश्चनसित शस्त्रं श्रोतुमिद्भागती ।

अस्मत्प्रीत्या महाराजः सार्वभौमो विचक्षणः ॥

कृतवैश्यः सोमकश्च † कोटिसारो विचक्षणः ।

दुतं प्रतिगृहीहि † त्वं ब्रह्मंश्चनसितेति च ॥

विचक्षणशब्दं स्तौति—

॥ चक्षुर्वै विचक्षणम् ॥

चक्षेर्घातोश्चक्षुरुसि ल्युटि चक्षेर्विचक्षणः ।

इत्येकधात्वन्वयेन चक्षुरुक्तो विचक्षणः ॥

कथं,

॥ वि ह्येनेन पश्यति ॥

इति । विपश्यति एनेन चक्षुषा ॥

तस्मात्,

॥ एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः ॥

१. 'कृते वैश्यस्तोमकश्च' ; २. 'दुतं एहीहि' घ. पाठः.

* 'विचक्षणेण्यक्षरचतुष्टयात्मको मन्त्रः, तद्युक्तं वाक्यं युज्यते' इति धावणः.

† आप० श्रौ० सू० १०-१२-५, ८.

कथं,

॥ * तस्मादाचक्षणमाहुरद्रागिति स यद्यदर्शमित्याहाथास्य
श्रद्धधति ॥

तस्मात् तथाहि ।

केपांचित् सन्निधौ कश्चित् किञ्चिदेत्य प्रभाषते ।

श्रोतारस्तं वदन्त्येवमद्राक्षीः किपिदं त्विति ॥

सोऽद्राक्षमिति चेद् वृथात् सर्वे श्रद्धां तु कुर्वते ।

अद्राक्षीरिति हि प्राप्तेऽद्राक्षपदं छान्दसं मतम् ॥

अदर्शमिति । † इरितो वा' इत्यद् ॥

किञ्च,

॥ यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनां चनान्येषां श्रद्धधाति ॥

लोको वाक्यमिति शेषः । चनेत्यप्यर्थे ।

सर्वो लोकः स्वदृष्टेन विरुद्धं न शृणोति हि ॥

॥ तस्माद् विचक्षणवतीमेव वाचं वदेत् ॥

यथोदाहरामः ॥

एवञ्च,

॥ सत्योत्तरा हैवास्य वागुदिता भवति भवति ॥

* द्वौ विषदमानोवेवातःमहमदर्शमहमर्थापमिति, य एव वृथावदहमदर्शमिति
तस्मा एव श्रद्धध्याम तत् सत्येर्नैतत् समर्धधति' इति पा० ब्रा० १-३-१-२७ इति
वाक्सनेयिनः, 'अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यम् ।
अद्रागित्याह । अदर्शमिति । तत् सत्यम्' इति तै० ब्रा० १-४-४. † पा० सू०
३-१-५५.

अस्य अनेन विचक्षणचनसितवादिना दीक्षितेन वाक् सर्वा उदिता
उक्ता । उदिर्यजादिः । भवति सस्पद्यते* ।

द्विरुक्तिः सूचयत्यत्र द्वध्यायस्य समापनम् ॥

पद्यः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिक्षणविरचितायां महिदसैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां प्रथमोऽध्यायः* ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

दीक्षणीयेष्टिरुक्ताद्ये प्रायणीयाथ कथ्यते—

॥ स्वर्गं वा एतेन लोकमुपप्रयन्ति यत् प्रायणीयस्तत्
प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम् ॥

यत् यः ।

प्रादिणः करणेऽनीयर् पुंस्त्वं यागमपेक्ष्य च ।

प्रयोक्तृपेक्षं बहुत्वम् ।

प्रायणीयेति शब्दोऽयमिष्टावेवं प्रवर्तते ।

अनयेष्ट्या स्वर्गलोकं गन्तुं प्रारभते यतः ॥

१ 'षड्गुरुशिक्षणेन विरचितायां ब्राह्मणव्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः' घ. ड. पाठः.

* अत्र महिदसकरः—'सत्यस्य चक्षुषो वाचकस्य विचक्षणशब्दस्य मन्त्रस्थानांयस्य प्रयोगेण परस्य सत्यस्य वस्तुनः स्मरणान् सत्योत्तरैव यागनेनोदिता भवति । सत्यान्वसत्यवदने तेन दोषेण न लिप्यते । यद्वा परवस्तुस्मरणमहिदा क्वचिदप्यसत्यवाद् सोत्पद्यते' इति ।

† 'प्रतिपद्यन्तेऽनया चक्षुः दीक्षिता इति प्रायणीया' इति महिदसः.

अथास्यास्तुल्यकर्तृत्वं ब्रवीत्युदयनीयया—

॥ प्राणो वै प्रायणीय उदान उदयनीयः समानो
होता भवति ॥

उदिणः करणेऽनीयर पुंस्त्वं यागमपेक्ष्य तु^१ ।

प्रशब्दोच्छब्दवत्त्वेन प्राणोदानस्ववर्णनम्^{*} ॥

प्रदर्शनं च होतेति सर्वत्विकृतुल्यतोच्यते ।

'ते चैव कुर्युर्ये प्रायणीयामि'ति हि सूत्र्यते[॥]

॥ समानौ हि प्राणोदानौ ॥

एकशरीरवर्तित्वात् ॥

तच्च तुल्यत्वं,

॥ प्राणानां कृष्ट्यै प्राणानां प्रतिप्रज्ञायै ॥

च स्यात् । कृष्टिः संश्लेषः । प्रतिप्रज्ञातिरसंकीर्णता ॥

विधातुं देवता इष्टेरितिहासं ब्रवीत्यथ—

॥ यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् ॥

यज्ञ उत्क्रान्ते,

॥ ते देवा न किञ्चनाशक्नुवन् कर्तुम् ॥

३६ 'शकृष्टप—' इति तुमुन् । किञ्चन किञ्चित् ॥

१. 'च' व ह. पाठः

* 'प्राणानि जीवितुमारमन्तेऽनेनेति प्राणः । अयन्ति स्वर्गं मनुं शारमन्तेऽनेनेति प्रायणीयः । एवं व्युत्पत्त्यादिसाम्यात् प्राणस्थानीयः प्रायणीयः । तथा उदनन्ति कर्षं जीवन्तानेनेत्युदानः । उथन्ति ऊर्ध्वं स्वर्गं यान्ति प्राणवन्त्यनेनेत्युदयनीयः । एवं व्युत्पत्त्यादिसाम्याद् उदानस्थानीय उदयनीयः । यस्मादेवं तस्मात् प्रायणीयोदयनीययोः समान एक एव होता भवति' इति मडमास्करः । आ०धौ० सू० ६-१४-५ । पा०सू० ३-४-६५ ।

किञ्च,

॥ न प्राजानन् ॥

दिश इति शेषः ॥

॥ तेऽब्रुवन्नदितिम् ॥

ते देवाः ॥

किं,

॥ त्वयेमं यज्ञं प्रजानामेति ॥

करवाम च । दिश इति शेषः ।

करवाम त्वया यज्ञं प्रजानाम च वै दिशः ।

जानाम । लोट् आद् ॥

॥ सा तथेत्यब्रवीत् ॥

देवान् प्रति ॥

॥ सा वै वो वरं वृणा इति ॥

अब्रवीदित्येव । वः युष्मान् । वृळः कर्मण्यच् । वरणीयम् । वृणै ।
इद् । * 'एत ऐ' ॥

॥ वृणीष्वेति ॥

ते चोचुरिति शेषः ॥

॥ सैतमेव वरमवृणीत ॥

एतं वक्ष्यमाणम् । सा अदितिः ॥

॥ मत्प्रायणा यज्ञाः सन्तु मद्दुदयना इति ॥

उदिण् समाप्तावादीं प्रेण् करणे ल्युद्द्रयं कृतम् ।

* प्रत्ययोत्तरपदेति मपर्यन्तस्य षोऽस्मदः ।

आरम्भसाधनमहं येषां मत्प्रायणास्तु ते ॥

यज्ञाः सन्तु तद्देवं समाप्यन्तां मयैव ते ।

मद्देवत्ये इह स्यातां यज्ञस्याथन्तकर्मणी † ॥

॥ तथेति ॥

देवा ऊचुः ॥

॥ तस्मादादित्यश्चरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयः ॥

‡ अदितेर्ष्यः ॥

॥ वरवृतो ह्यस्याः ॥

स चरुर्वररूपेण देव्यादित्या वृतो यतः ।

अस्याः अनया ॥

॥ अथो एतं वरमवृणीत ॥

चेति शेषः । एतं च वरं वक्ष्यमाणं सावृणीत ॥

* पा० सू० ७-१-९८ † देवा वै देवयजनमभ्यवसाय दिशो न प्राजानंस्तेऽन्योन्यमुपाधाचंस्त्वया प्रजानाम त्वयेति । तेऽदित्यं चमन्निगन्त त्वया प्रजानामेति । साध्वीद् वरं वृणी मत्प्रायणा एष वो यज्ञा मद्दुदयना असन्निति । तस्मादादित्यः प्रायणीयो वज्ञानामादित्य उदयनीयः ६-१-५ इति वैश्वदेव्युक्तिः ।

‡ पा० सू० ४-१-८५

॥ मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथ ॥

दिशं प्राचीं प्रजानीथ' मया मत्स्वस्तिपथ्यया ।

छन्दस्त्वाद् "ई हल्यघो'ने तादेशो न च यस्य वै ॥

॥ अग्निना दक्षिणाम् ॥

दिशं प्रजानाथेत्येव ॥

॥ सोमेन प्रतीचीम् ॥

पूर्ववत् ॥

॥ सवित्रोदीचीमिति ॥

पूर्ववत् ॥

अथ विधत्ते—

॥ पथ्यां यजति ॥

पथ्येति त्वेकदेशेन पथ्यास्वस्तिर्हि कथ्यते ।

भीमसेनो यथा भीमः सत्यमामा च भापिनी ॥

भामेति चोच्यते देवी त्रैलोक्ये गुरुवृद्धभा ।

पुरस्तात्तु यजेदत्र पथ्यास्वस्तिं हि देवताम् ॥

॥ यत् पथ्यां यजति तस्माद्सौ पुर उदेति पश्चास्तमेति ॥

तस्मात् तथाहि । असौ आदित्यः ।

१. 'प्राचीं तु प्रजानीथ' च. पाठः.

* पा० सू० ६-४-११३. । 'अदितेरेव स्वस्ववस्थान्तरम् उपोत्सृष्टं पथ्या-
स्वस्तिरुच्यते । पथि साग्नीं पथ्या सोममविन्मृतिहेतुः प्रजानां स्वस्तिः । यत्र चोषा
उदेति सा प्राचीं लभति' इति भट्टभास्करः.

पश्चादर्थे * 'पश्च पश्चा च छन्दसि' निपातितौ ॥

ततः किं,

॥ पथ्यां ह्येषोऽनुसञ्चरति ॥

प्रायणीयोदयनीययोः पथ्यामाद्यन्तवर्तिनीम् ।

अनुकुर्वन् याति सूर्यः स्यां पथ्यावदहं त्विति ॥

पथ्यास्वस्तेरादित्वमन्तत्वं चाज्यहविरपेक्षम् । सूर्यपते हि—† 'पथ्या-
स्वस्तिरग्निः सोमः सवितादितिः' इति । ‡ 'पथ्यास्वस्तिरिहोत्तमाज्य-
हविषाम्' इति च ॥

प्रायणीयोदयनीयेष्टयोः,

॥ अग्निं यजति ॥

दक्षिणस्यां दिशि ॥

॥ यदाग्निं यजति तस्माद् दक्षिणतोऽग्न ओषधयः
पच्यमाना आयन्ति ॥

नमति ह्यग्रतः पक्वं सस्यं दक्षिणतः सदा ।

चिन्ध्याद्रेर्दक्षिणा यदा सस्यं शीघ्रं हि पच्यते ॥

॥ आग्नेय्यो ह्योषधयः ॥

अग्नेरुत्पन्नेन जलेन सम्पाद्यत्वात् ॥

* पा० सू० ५-३-३३. † आ० औ० सू० ४-३-२. ‡ आ० औ० सू०

॥ सोमं यजति ॥

प्रतीच्वां दिशि ॥

॥ यत् सोमं यजति तस्मात् प्रतीच्योऽप्यापो बह्व्यः
स्यन्दन्ते ॥

प्रतीच्यः प्रत्यङ्मुख्यः । सङ्घपर्वताद् धावन्ति ॥

॥ सौम्या ह्यापः ॥

* सोमसम्बन्धिन्यः । इदमर्थे 'सोमादृश्यन्' । टाप् । अमृतात्म-
कत्वात् सोमस्य ॥

॥ सवितारं यजति ॥

उदीच्यां दिशि ॥

॥ यत् सवितारं यजति तस्मादुत्तरतःपश्चादयं
भूयिष्ठं पवमानः पवते ॥

उत्तरतःपश्चात् प्रतीच्युदीच्यन्तराले । पवमानः वायुः । भूयिष्ठं
बहुतमम् । पवते आगच्छति ।

सावित्रयागे तु कृते पवमानस्य किं ह्यभूत् ॥

१. 'अमृतादृश्यजलात्मत्वात्' क. पाठः.

* 'अपि सौम्यत्वं सोमस्य इति हेतुतया । इति हेतुत्वं च सूर्यरश्मिन्त्वात् सोमस्य ।
तथाहि श्रुतिः—'सुपुनः सूर्यरश्मिः' इति गोविन्दस्वामी. 'सोममण्डलप्रभवत्वात्
सर्वाणामपाम्' इति महामास्करः. † पा० सू० ४-२-३०.

अत आह—

॥ सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते ॥

एतत् एतर्हि प्रत्यमुदगन्तराले । सवितृप्रसूतः सवित्रानुवातः ॥

॥ उत्तमामदिति यजति ॥

ॠ मध्ये । 'मध्येऽदिति हविषा' इति ङापस्तम्बः ।

पथ्याग्निसोमसवितृनाज्येनैन्द्रयादिषु क्रमात् ।

इष्टादिति क्षीरशृतचरुणा मध्यतो यजेत् ॥

॥ यदुत्तमामदिति यजति तस्मादसाविमां वृष्ट्याभ्युनत्ति ॥

असौ यौः । इमां पृथ्वीम् । उनत्ति क्लेदयति । अदितिरिति पृथिवीनामत्वाद् दिवश्चोत्तमोर्ध्वलोकत्वात् । उनत्ति । उन्देलेट् । 'श्रान्नलोपः' ॥

किञ्च,

॥ अभिजिघ्रति ॥

असाविमामित्येव । 'अभिघ्राणमुपभोगः' । भूगतं हविर्व्यौरुप-
भुङ्क्ते ॥

१. 'क्षीरशृत' घ. पाठः. २. 'उन्देलेट्' क. पाठः. ३. 'योमः' घ. पाठः. ४. 'भुङ्क्ते' स घ पाठः.

* 'उत्तमां भूषांस्विताम्' इति साम्यणः. तैत्तिरीयश्रुतिरपि—'पथ्यां स्वस्तिमयञ्चन् प्राचीमेव तथा दिक्षं प्राजामभिमिता दक्षिणां सोमेन प्रतीषां सवित्रो-
दीचीमदिलोर्चीम्' ६-१-५ इति. † श्री० सू० १०-२१-११. ‡ पा० सू० ६-४-२३. § 'अभिघ्राणं भौमरसादानम्' इति भट्टमास्करादयः.

एवं,

॥ पञ्च देवता यजति ॥

प्राच्यां पथ्यां दक्षिणाग्निं प्रतीच्यां सोममेव च ॥

उदीच्यां सवितारं चेत्याज्येनेष्ट्वाथ मध्यतः ।

अदितिं चरुणेत्येव पञ्चकृत्वो यजत्यथम् ॥

॥ पाङ्क्तो यज्ञः ॥

उक्तार्थम् ॥

॥ सर्वा दिशः कल्पन्ते कल्पते यज्ञोऽपि तस्यै जनतार्यै कल्पते
यत्रैवं विद्वान् होता भवति ॥

कर्त्तुः कार्यक्षमत्वं स्याज्जनात् सामूहिकस्तु तत् † ।

रुधर्ये ऋद्धयम् । यत्र होतैवं विद्वान् भवति तस्यां जनतार्यां दिशः
कल्पन्ते । यज्ञश्च कल्पते । अपि कल्पते । सर्वो भोग इति शेषः ।
सर्वोऽपि भोगः कल्पते ॥

प्रथमः खण्डः ।

* 'पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशां प्रहात्ये' ६-१-५ इति तैत्तिरीयधुतिः.
† 'चरुण आज्यभागान् प्रतिदिशं यजति पथ्यां स्वस्ति पुरस्तादग्निं दक्षिणतः सोमं
पश्चात् सवितारमुत्तरतो मन्थेऽदितिं हविषा' आप० श्रौ० सू० १०-२१-११.
‡ 'प्रासज्जनवन्नुभ्यस्तत्' पा० सू० ४-२४-३.

अथात्रेष्टौ प्रयाजेषु गुणतः कलमाह इ—

॥ यस्तेजो ब्रह्मवर्चसमिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिः प्राङ् स
इयात् ॥

प्राङ् प्रागित्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वात् । इयात् कारयेत् । भयाजान्
प्रागपवर्गान् ॥

॥ तेजो वै ब्रह्मवर्चसं प्राची दिक् ॥

तेजोवृत्तवेददायी सूर्यां यस्मादुदेत्यतः ॥

॥ तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् प्राङ् इति ॥

सः ॥

॥ योऽन्नाद्यमिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिर्दक्षिणा स इयात् ॥

* 'दक्षिणादाच्' । समिधादिस्वाहाकृत्यन्तान् दक्षिणापवर्गान्
कारयेत् ॥

कुतः,

॥ अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यदग्निः ॥

यत् यः । उक्तं हि प्राक्—† 'दक्षिणतोऽग्नौ ओषधयः पच्यमाना
आपन्त्याग्नेय्यो षोषधयः' इति ॥

॥ अन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यश्नुते प्रजयान्नाद्यं य एवं
विद्वान् दक्षिणैति ॥

एति कारयति ॥

॥ यः पशुनिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिः प्रत्यङ् स
इयात् ॥

पूर्ववत् ॥

॥ पशवो वा एते यदापः ॥

यत् याः ।

यत्र देशे जलं पूर्णं वर्धन्ते पशवोऽत्र हि ।

‘अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिव शुद्धमुदकं’ † ‘सुप्रपाणं भवत्व-
घ्न्याभ्यः’ इति दर्शनात् ॥

॥ पशुमान् भवति य एवं विद्वान् प्रत्यङ्ङेति ॥

पूर्ववत् ॥

॥ यः सोमपीथमिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिरुदङ् स
इयात् ॥

पिवतेः कथनि पीथस्तु पानं वंशगतं सदा ।

य इच्छति हि सोमस्य तानुदक् संप्रवर्तयेत् ॥

कुतः,

॥ उत्तरा ह वै सोमो राजा ॥

‡ उत्तरादात् ।

उदीच्या हि दिशः सोमो राजा देवैः प्रकल्पितः ।

किञ्च भारतवर्षस्य स्थिता सोमलतोचरा * ॥

† सोमस्येव मौजवतस्य भक्ष ' इत्यध्यगीष्महि ॥

॥ प्र सोमपीथमाप्नोति य एवं विद्वानुदङ्ङेति ॥

प्राप्नोति सोमपानं स य उदक् तान् प्रवर्तयेत् ।

अथ प्राग्दक्षिणाप्रत्यगुदङ्ङ्मध्येष्विति क्रमात् ॥

स्युः प्रयाजा इमं पक्षं दर्शयन् कथयत्ययम्—

॥ स्वर्ग्यैवोर्ध्वा दिक् ॥

प्रागादिपूर्विकोर्ध्वा दिक् स्वर्गसम्प्राप्तिकारणम् ॥

॥ सर्वासु दिक्षु राक्षोति ॥

‡ प्राग्वाद्यूर्ध्वदिगन्तं तु प्रयाजान् पञ्च कारयेत् ।

सर्वामृद्धिमन्नाप्नोतीत्ययं पक्षो हि वै शुभः ॥

* तथाचं सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९-तमाध्याये—

† हिमवत्यर्बुदे सरो महेन्द्रमलये तथा । प्रोपर्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा ॥
पारियात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे हृदे तथा । उत्तरेण वितस्तावाः प्रवृद्धा ये महाधराः ॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः । इत्यत्र प्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः ॥
तस्योद्देशेषु चाप्यस्ति मुखवानंशुमानपि । काश्मोरेषु सरो दिव्यं नासा क्षुद्रकमानसम् ॥
गायत्र्यश्लेषुः पाङ्को जागतः शङ्करस्तथा । अत्र सन्त्सपरे चापि सोनाः सोमसप्रभ्राः ॥
न तान् पदयन्त्यबमिष्टाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः । भेषजद्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा ॥

इत्यादिना सोमलतानाः स्थानविशेषलक्षणादीनि स्फुटं प्रतिपादितानि.

‡ ऋद्धं ५-८-३-१. † पञ्च प्रयाजान् प्राचो यजति प्रतिदिशं वा समिधः
पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः इवां पश्चाद्, बर्धिरत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये ' इत्यापस्तम्बः.

॥ सम्यञ्चो वा इमे लोकाः ॥

स्युरिति शेषः ।

* सम्यञ्चस्तु समीचीना अन्योन्यस्योपकारिणः ।

भवत्येवं कुर्वतो हि लोका भूखस्वराख्यकाः ॥

व्याचष्टे—

॥ सम्यञ्चोऽस्मा इमे लोकाः श्रियै ॥

अस्मै अस्यार्थाय । श्रियै समृद्ध्यर्थम् ॥

॥ दीद्यति य एवं वेद ॥

दीद्यति दीप्यते वेदिता ।

दीदीतिघातुर्दीप्त्यर्थो लट्स्तिपि श्पीह यण् ॥

पुनः पथ्यादीन् स्तौति—

॥ पथ्यां यजति ॥

पथ्यास्वस्तिर्देवतात्र पथ्येत्युक्तैकदेशतः ॥

॥ यत् पथ्यां यजति वाचमेव तद् यज्ञमुखे सम्भरति ॥

यज्ञादौ वाचमादत्त इत्यर्थः ॥

॥ प्राणापानावग्नीषोमौ ॥

नस्तो वहिर्गतो वायुः प्राणापानौ विशन् पुनः ।

यागोऽग्रेश्च सोमस्य स्यात् प्राणापानवृद्धये ॥

* 'सम्यङ्गः परस्परौपकारिणः । शौचैष्टभोपकरोति । यागादिनेयम्' इति मौविन्दस्वामी.
'सम्यङ्गः स्वोचितभोगप्रदाः' इति सायणः. † 'मुखतासिकाम्भो बहिः सञ्चरन्-
चक्षुसस्यो वायुः प्राणः । स ह्यौष्ण्यं शरीरे जनयति । सतोऽग्रेः प्राणरूपत्वम् । प्रतिनिवृत्ता
मुखनासिकाभ्यामन्तः सञ्चरन् वायुरपानः । स च शरीरे जैत्यं जनयति इति निश्चासस्य
सोमरूपत्वम्' इति सायणः.

भ्याम् औ । प्राणापानाभ्याम् ॥

॥ * प्रसवाय सविता ॥

इज्यते सविता सम्यग् भोजनादिसमृद्धये^१ ॥

॥ प्रतिष्ठित्या अदितिः ॥

इज्यते हि प्रतिष्ठार्थं चरुणादितिरुत्तमा ॥

पुनरपि स्तौति—

॥ † पथ्यामेव यजति ॥

पथ्यां स्वस्तिम् ॥

॥ यत् पथ्यामेव यजति वाचैव तद् यज्ञं पन्थामपि
नयति ॥

पन्थाम् । नशब्दलोपः । पन्थानम् । तत् तेन पथ्यायागेन । नयति
प्रापयति यज्ञम् ॥

॥ ‡ चक्षुषी एवाग्नीषोमौ ॥

१. 'प्रसिद्धये' म. घ. पाठः.

* 'प्रसवाय यज्ञकर्मणि प्रेरणाय' इति सायणगोविन्दस्वामिनी. 'अभ्यनुष्ठानाम्'
इति मट्टभास्करः. † 'पन्थामेवेत्यादि । ऐर्वीयं ब्राह्मणस्य—यत्रोक्तेऽर्थे हेत्वन्तरं
पक्तुमिच्छति तत्रैतकारं प्रयुङ्क्ते' इति मट्टभास्करः. ‡ 'पन्थास्वस्ति यजति ।
प्राचीनेषु तया दिशं प्रथानाति । पन्थास्वस्तिमिश्वाग्नीषोमौ यजति । चक्षुषी वा एते
यज्ञस्य अग्नीषोमौ ताभ्यामेवानुपश्यति । अग्नीषोमाकिंवा सवितारं यजति । सविदुभ्रसूत
एवानुपश्यति । सवितारमिश्वादिदिं यजति । इयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानुपश्यति'
इति तै० सं० ६-१-५. 'अग्नीषोमौस्तेजस्वित्वाद् दिग्निशेषहानादेतुत्वात्तदुत्तिविरुद्धत्वम्'
इति सायणः.

भ्याम औङ्कः शी । चक्षुषोरर्थाय । इज्येते अग्नीषोमौ ।
द्वित्वयोगात् ॥

॥ प्रसवाय सविता ॥

प्रसवोऽत्र वशीकारस्तदर्थं सवितेज्यते ॥

॥ प्रतिष्ठित्या अदितिः ॥

स्थः क्तिन् * 'द्यतिस्यती'तीत्वं स्यादिभ्योऽङ्क विधीयते ॥

॥ चक्षुषा वै देवा यज्ञं प्राजानन् ॥

प्रज्ञातवन्तः ॥

॥ चक्षुषा वा एतत् प्रज्ञायते यदप्रज्ञेयम् ॥

अप्रज्ञेयं प्रयत्रादृते ज्ञातुमशक्यम् । शक्यार्थे 'अचो यत्' ॥

॥ तस्मादपि मुग्धश्चरित्वा यदैवानुष्ठया चक्षुषा प्रजाना-
त्यथ प्रजानाति ॥

तस्मात् तथाहि । अपि खलु । अथ तदा । † अनुष्ठया अनु-
ष्ठानेन । भावे स्थः क्तिः ॥

॥ यद् वै तद् देवा यज्ञं प्राजानन्नस्यां वाव तत्
प्राजानन् ॥

यत् यदा । तत् तदा । अस्यां पृथिव्याम् । प्राजानन् प्रज्ञातवन्तः ॥

* पा० सू० ७-४-४०, † पा० सू० ३-१-१७, ‡ 'अनुष्ठया प्रयत्नेन'
इति मौक्तिक्यामो. 'केनापि प्रयत्नविशेषेण यवतारोहणादिना' इति सायणः.

॥ अस्यां समभरन् ॥

लङ् भूवादेर्भृ भरणे भृवो वा श्लुः शपो न तु ।

हृवो वा 'हृग्रहोर्भृत्वं' निरुक्तमभरंस्त्रिधा ॥

॥ अस्यै वै यज्ञस्तायतेऽस्यै क्रियतेऽस्यै सम्भ्रयते ॥

इयर्थे हेत्रयम् । तायते विस्तीर्यते । † 'तनोतेर्यकि' इत्यात्वम् ।

क्रियते अनुष्ठीयते । सम्भ्रयते संगृह्यते ॥

कथम्,

॥ इयं ह्यादितिः ॥

अदितिरिति भूनामसु पाठात् ॥

॥ तदुत्तमामदितिं यजति ॥

तत् तदर्थम् ॥

॥ यदुत्तमामदितिं यजति यज्ञस्य प्रज्ञाल्यै स्वर्गस्य

लोकस्यानुख्याल्यै ॥

तत् स्यात् । प्रज्ञातिरवगतिः । ‡ अनुख्यातिः सम्यगुपलम्भः ॥

द्वितीयः स्वप्नः ।

१. 'लङ्', २. 'हृग्रहोर्भृत्वं' घ. पाठः.

* पा० सू० वा० ८-२-३२. † पा० सू० ६-४-४४. ‡ 'अनुख्या-
तिश्चानुष्ठानसीकयम्' इति गोविन्दस्वामी. 'अनु क्रमेण स्वर्गस्य लोकस्य कथाल्यै प्रकाशनाय'
इति महामास्करः.

पथ्यास्वस्तेस्तु युगळं विधित्मुः प्रब्रवीत्यथ—

॥ 'देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः ॥

† विशः सेनाः † कल्पनं च सम्यगेव प्रपूजनम् ॥

किमर्थं,

॥ ताः कल्पमाना अनु मनुष्यविशः कल्पन्त इति ॥

कल्पमानाः अनुभूतपूजाः, अनु लक्ष्मीकृत्य 'अनुर्लक्षणे' † 'कर्म-
प्रवचनीययुक्ते' द्वितीया' । कल्पन्ते सम्यग् भवेयुः ॥

ततश्चास्य यजमानस्य,

॥ सर्वा विशः कल्पन्ते ॥

विशः पुत्राद्याः ॥

१. 'प्रवचनीयलक्षणे' क. पाठः.

* 'अदितिर्मिथ्वा माहृतीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविशं खलु वै कल्पमानं मनुष्यविशमनुकल्पते यन्माहृतीमृचमन्वाह विशां कल्प्यै' तै० सं० ६-१-५.
'अदितिर्मिथ्वा माहृतीमृचमन्व्याज्येन चरुमभिपूर्येता देवता यजति' आप० शौ० सू० १०-२१-१२. † 'देवानां विशः प्रजाः परिकरभृता मरुदादयो देवा विशः' इति महभास्करः ।
'विश इत्यनेन शब्दः प्रजाभाजवान् वैश्याजातिविशेषान्वा वा । सन्ति हि देवेष्वपि जातिविशेषाः । अभिवृहस्पतिश्च देवेषु ब्राह्मणौ । 'अग्ने महो अस्ति ब्राह्मण-
मारत' । 'ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः' इति श्रुतेः । शत्रिवादिजातयस्तु सृष्टिप्रकरणे वाज-
सनेयिभिः स्पष्टमेवाप्राताः— 'तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवताज्ञानान्द्रो वरुणः
सोमो रुद्रः पञ्चो ज्यो ज्यो मृत्युराशानः' इति । 'स विश्वमसृजत यान्येतानि देवजातानि
राजश आह्वयायन्ते बसवो रुद्रः आदित्या विश्वेदेवा मरुतः' इति । 'तमथ शीर्षं वर्णमसृजत
पुषणम्' इति । एवमादित्यो वै देवं क्षत्रमित्यादिकमुदाहार्यम् । एवमिति देवेषु विशो
वैश्वजातिरूपाः प्रजा मरुदादयो याः सन्ति ता अस्मिन् वागे कल्पयितव्याः सम्पादयितव्याः ।
इति सायणः. ‡ 'कल्पयितव्याः अङ्गीकर्तव्याः' इति गोपिन्दस्वामी. 'कल्पयितव्याः
संपाद्याः सन्निपापयितव्याः' इति महभास्करः. § पा० सू० १-४-८४. ¶ पा० सू०
२-३-८.

॥ कल्पते यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैवं विद्वान्
होता भवति ॥

उक्तार्थम् ॥

॥ * 'स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्वित्यन्वाह ॥

अनुवाक्यां वृथात् पथ्यायाः स्वस्तेः ॥

॥ स्वस्त्यप्सु वृजने स्वर्वति स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु
योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति ॥

मरुच्छब्दप्रदर्शनार्थः पाठः । सांहितः कम्प ऐकश्रुत्ये नास्ति ।
अर्थस्तु—हे मरुतः नः अस्मभ्यं † पथ्यासु गृहेषु स्वस्ति अविनाशं
दधातन भक्त मयच्छत । राये धनाय । धन्वसु मरुषु निर्जलेदेशेषु ।
अप्सु जलेषु । ‡ वृजने युद्धे । स्वर्वति । स्वरिति' सर्वस्य नाम' । अश्वादि-
सर्वोपकरणवति । पुत्रकृथेषु योनिषु । कृत्रोऽधिकरणे कथन् ।
पुत्रोत्पत्त्यर्थेष्विति ॥

॥ मरुतो वै देवानां विशः ॥

सेनाः विशः ॥

॥ त एवैतद्यज्ञमुखेऽचीकृपत् ॥

१. 'सुवरिति' क. पाठः. २. 'सर्वनाम' घ. पाठः.

* अक्षुंसं ८-२-५-५. † 'पथ्यासु मार्गेषु' इति सायणगोविन्दस्वामिनी.

‡ 'वृजने वञ्चिते जनश्रुत्ये स्वर्वति स्वर्गयुक्ते मार्गं' इति सायणः. 'जनवञ्चिते
देशे स्वर्गसाधनमूलेष्वपि मार्गेषु' इति गोविन्दस्वामी.

एतद् वदन् देवसेना यद्वादौ पूजयत्ययम् ।
अचीकल्पत् । * 'णौ चङ्युपध्याया इस्वः' । † 'उरत्' ॥

अत्र,

॥ सर्वैश्छन्दोभिर्यजेदित्याहुः ॥

ब्रह्मवादिनः ॥

कुतः,

॥ सर्वैर्वै छन्दोभिरिष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकमजयन् ॥

स्वर्गं पुरा सुराः सर्वे छन्दोषागेन^१ चाप्नुवन् ॥

ततश्च,

॥ तथैवैतद् यजमानः सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति ॥

एतद् एतर्हि । अस्मिन्नपि काले ॥

कथं,

॥ †† 'स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु' †† 'स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठे'ति
पथ्यायाः स्वस्तेस्त्रिष्टुभौ ॥

आद्यानुवाकषाधो याज्येत्येवं सर्वत्र गृह्यताम् ।

एकादशाक्षरत्वं तु पादानां व्यूहनादिह ॥

१. 'योगेन' घ. पाठः.

* या० सू० ७-४-१. † या० सू० ७-४-६६. †† शकुरां० ८-२-५०५.

‡ शकुरां० ८-२-५०५.

॥ 'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्' 'आदेवानामपि'
पन्थामगन्मे'त्यग्नेस्त्रिष्टुभौ । 'त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा' 'या
ते धामानि दिवि या पृथिव्यामिति' सोमस्य त्रिष्टुभौ ।
'आ विश्वदेवं सत्पतिं' 'य इमा विश्वा जातानी'ति सवितु-
र्गायत्र्यौ । 'सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं' 'महीमूषु मातरं
सुव्रतानामित्यदितेर्जगत्सु ॥

महीमूषु खैलिकीयं सूत्रकारेण पठ्यते ॥

॥ एतानि वाव सर्वाणि छन्दांसि गायत्रं त्रैष्टुभं जागतम् ॥

गायत्रयेव गायत्रम् । स्वार्थेऽण् । एवं त्रैष्टुभं जागतं च ॥

ननु त्रीणि खलुक्तानि छन्दांस्यन्यानि सन्ति च ।

कथं स्यात् त्रिषु सर्वत्वमत उत्तरमुच्यते—

॥ अन्वन्यानि ॥

कर्मप्रवचनीयोऽनु हीन इत्येव तेन हि ।

अन्यच्छन्दांसि हीनानि प्रधानं त्रितयं त्विदम् ॥

कथम्,

॥ एतानि हि यज्ञे प्रतमामित्र क्रियन्ते ॥

१. 'आदेवानामसु', २. 'स्वार्थिकोऽण्' घ. पाठः.

* ऋक्सं० २-५-१०-१, † ऋक्सं० ७-५-३०-३, ‡ ऋक्सं० १-६-१९-१.

§ ऋक्सं० १-६-१९-४, ¶ ऋक्सं० ४-४-३६-३, § ऋक्सं० ४-४-३६-४.

‡ ऋक्सं० ८-२-४-५, § आ० श्रौ० २-१-२.

प्रक्रियन्तेतमाम् । एतत् त्रिकं^१ यज्ञेषु बहुलं प्रमुञ्च्यते । अन्यत्
कचित् किञ्चिदित्यर्थः ॥

ततश्च,

॥ एतैर्ह वा अस्यच्छन्दोभिर्यजतः सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति ॥

अस्य अनेन यजमानेन ॥

॥ य एवं वेद ॥

तेनापि^२ ॥

तृतीयः खण्डः ।

पुनः स्तौति—

॥ ता वा एताः प्रवत्यो नेतृमत्यः पथिमत्यः स्वस्तिमत्य
एतस्य हविषो याज्यानुवाक्याः ॥

एताः स्वस्ति न इत्याद्या ऋचः । प्रपथे प्रचिकितः सुप्रणीतिम्
प्रच सु वातीति प्रशब्दवत्यः । अग्रे नय अनुनेषीति नेतृमत्यः ।
प्रपथे अपि पथ्याम् सुपथेति पथिच्छब्दवत्यः । स्वस्ति नः पथ्यासु^३
धन्वस्वित्यादि पञ्च स्वस्तिशब्दवत्यः । एतस्य हविषः । आमो ऋम् ॥

चतुर्णामाज्यहविषां^४ चरोः पञ्चमकस्य च ।

प्रादियोगो दुर्लभोऽत्र लघ्वः कर्मसमृद्धये ॥

॥ एताभिर्वा इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकमजयन् ॥

अनुवाक्या अन्नूच्य प्राग् याज्यादिभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकमजयन् ॥

१. 'त्रिकं', २. 'तेनापि । ता वा' च. पाठः, ३. 'पथ्यास्वित्यादि',
४. 'हविषां तु चरोः पञ्चमस्य च' क. पाठः.

॥ तथैवैतद् यजमान एताभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति ॥

एतद् एतर्हि ॥

अयमपरो लाभ इत्याह—

॥ तासु पदमस्ति स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति ॥

पदं पादः ॥

ततः किं,

॥ मरुतो ह वै देवविशोऽन्तरिक्षभाजनाः ॥

विशः सेनाः । भाजनं स्थानम् ॥

ततोऽपि किं,

॥ तेभ्यो ह योऽनिवेद्य स्वर्गं लोकमेतीश्वरा हैनं नि वा रोद्धोर्वि
वा मथितोः ॥

यः यजमानः तेभ्यः मरुद्भ्यः अनिवेद्य अज्ञापयित्वात्मानं स्वर्गमेति ।

एवमनिवेद्य गन्तारं निरोद्धुं विमथितुं वा मरुतः ईश्वराः समर्थाः स्युः ।

* 'ईश्वरे तोसुनकसुनौ' तुमर्थे ।

गतिभङ्गो निरोधः स्वान्मथनं देहताडनम् ॥

एवमनिवेदने दोषे सति,

१. 'देहवाधनम्' प. पाठः.

स यदाह स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति तं मरुद्भ्यो
देवविद्भ्यो यजमानं निवेदयति ॥

आहेति यत् तेन वचनेन तं यजमानम् ॥

ततस्तेन,

॥ न ह वा एनं मरुतो देवविशः स्वर्गं लोकं
यन्तं निरुन्धते न विमथते ॥

यन्तं गच्छन्तम् । एनं यजमानम् । रुन्धेः (झल्?) * 'शसोरल्लोपः' ।
मथेः † 'श्राभ्यस्तयोरातः' ॥

किञ्च,

॥ स्वस्ति हैनमत्यर्जन्ति स्वर्गं लोकमभि ॥

‡ अति सुष्टु । अर्जन्ति गमयन्ति । अभि प्रति ॥

॥ य एवं वेद ॥

तमपि ॥

अथ स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये आह—

॥ विराजावेतस्य हविषः स्विष्टकृतः संयाज्ये स्याताम् ॥

संयाज्ये विराजाविति सर्वत्र स्विष्टकृदत्र उच्यते ॥

के ते विराजा,

॥ ये त्रयस्त्रिंशदक्षरे ॥

ते स्याताम् ॥

* पा० सू० ६-४-१११. † पा० सू० ६-४-११२. ‡ 'अतिशब्दः
क्षिप्रार्थे, क्षिप्रं प्रापयन्ति' इति मेहतास्करः.

पुनरपि के ते,

॥ "सेदग्निरग्नी रत्यस्त्वन्यान्" "सेदग्निर्यो
वनुष्यतो निपाती'त्येते ॥

ऋचौ । सेदग्निरित्यनूच्य जुषतां हविरग्ने सेदग्निर्य इति यजेत् ॥

विराजौ स्तौति—

॥ विराड्भ्यां वा इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकमजयन् ॥

वै पुरा ॥

॥ तथैवैतद् यजमानो विराड्भ्यामिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति ॥

एतद् एतर्हि ॥

विराजावक्षरसंख्यया स्तौति—

॥ ते त्रयस्त्रिंशदक्षरे भवतः ॥

ततः किं,

॥ त्रयस्त्रिंशद् वै देवाः ॥

कथम्,

॥ अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः
प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ॥

“वषट्कार इन्द्र इति प्राहुर्वाजसनेयिनः ।
 विश्वाद्यश्च कथिता भारतेऽर्जुनजन्मनि ॥
 धरो ध्रुवश्च^१ सोमश्च आपवश्चानिलोऽनलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवश्चावतस्थिरे ॥
 मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महामशाः ।
 अजैकपादहिर्युभिः पिनाकी च परन्तप ॥
 भवनोऽश्वेश्वरश्चैव कापाली च विश्वां पते ।
 स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥
 धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशो भगस्तथा ।
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ।
 इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ।
 महिमानं पाण्डवस्य कुर्वन्तस्तस्थुरम्बरे” ॥ इति ॥

ततश्च विराड्भ्यां यजन् ,

॥ तत् प्रथमे यज्ञमुखे देवता अक्षरभाजः करोति ॥

तत् तत्र । प्रथमे प्रवरे उत्कृष्टे^१ । ‘प्रथमौ प्रवरादिमौ’ इति निस्वण्डुः^२ ।
 अक्षरभाजः । ^३ ‘भजो ण्विः’ । त्रयस्त्रिंशतापि देवता एकैकाक्षरयुक्ताः
 करोति ॥

१. ‘शुक्लैश्यादिना । ततश्च विराड्भ्यां’ । २. ‘उत्कृष्टे । अक्षरभाजः व. पाठः.

* ‘वषट्कारो देवताविशेषः’ इति सायणः । † आदिपर्व-जम्पा ११४ श्लो० ५५-५८.
 (Poona edition) वसुनां नामनिर्देशो मुद्रितपुस्तकेषु यद्यपि नोपलक्ष्यते, तथाप्यस्मदभि-
 करणसङ्ग्रहेषु देवनागरप्रमिदकेरलौवलिपिग्रन्थेषु दृश्यते. ‡ वैजयन्ती (अक्षरकाण्डे
 अथैकविंशत्यार्षे श्लो० १४.) त्रिं पा० सू० ३-२-६२.

व्याचष्टे—

॥ अक्षरेणाक्षरेणैव तद् देवतां प्रीणाति^१ ॥

प्रीणाति तर्पयति होता ॥

स्पष्टयति—

॥ देवपात्रेणैव तद् देवतास्तर्पयति ॥

तत् तेन ऋद्धयेन । *देवपात्रेण । पित्रतेः करणे घृन् । पानहेतुभूतेन ॥

चतुर्थः खण्डः ।

॥ प्रयाजवदननुयाजं कर्तव्यं प्रायणीयमित्याहुः ॥

प्रायणीयाख्यकर्मेदं प्रयाजैः पञ्चभिर्धृतम् ।

त्रिभिस्त्र्यक्तमनूपाजैः स्यादित्याहुस्तु केचन ॥

प्रयाजान्मतुपो वत्वम् ॥

तेषामननुयाजत्वे हेतुरयमित्याह—

॥ हीनमिव वा एतदीङ्खितमिव यत् प्रायणीयस्यानु-
याजा इति ॥

१. 'प्रीणाति । तद् तां प्रीणाति' क. पाठः.

* 'देवयोभ्यं स्थानं देवपात्रम् । तेनैव देवताः सर्वो अपि तर्पयति योग्यस्थान-
लाभेनैव तृप्ताः करोति' इति महामास्करः. 'देवानां पात्रं फलमेकैकमखरं तेनैव पात्रेण'
इति सायणः. † 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजवदननूपाजं प्रायणीयं कार्यमनूपाजवद-
प्रयाजमुदयनीयम्' इति तै० सं० ६-१-५.

यत् ये । * ईङ्कितं विलम्बनम् । भावे क्तः । हीनम् । ओ हा(क्) त्यागे ।
† आशंसायां भूतवच्च' इति क्तः । इव खलु । आरिप्सितस्य सोमस्य
विलम्बनरूपत्वात् प्रायणीयेऽनुयाजा (न) होतव्या इत्यर्थः ॥

एतन्मतं दूषयति—

॥ तत् तच्चादृत्यम् ॥

उक्तार्थम् ॥

॥ प्रयाजवदेवानुयाजवत् कर्तव्यम् ॥

प्रायणीयमित्येव । एव यतः' ॥

कुतः,

॥ प्राणा वै प्रयाजाः ॥

‡ प्रश्नवदवत्त्वसामर्थ्यात् ॥

॥ प्रजानुयाजाः ॥

प्रजाया अनुयाजत्वं पितरमनुजात इति बर्णव्यत्यासेन निर्वचनात् ॥
तत्र,

॥ यत् प्रयाजानन्तरियात् प्राणांस्तद् यजमानस्यान्तरियात् ॥

अन्तरयस्त्यागः । यत् यदि । तत् तेन ॥

॥ यदनुयाजानन्तरियात् प्रजां तद् यजमानस्यान्तरियात् ॥

१. 'यथा' घ. पाठः.

* 'हीनं लुप्तम् ईङ्कितं चलितम् । यदा अनुयाजा अपि क्विप्सते तदा खल्वभिधोमाह्वं
प्रधानकर्म विलम्बितानुष्ठानमभवत् । हीनमिव भवति । लुप्तं प्रधानकर्म यद् गुणकर्मसु
विस्तारः कियते इत्येव हीनमिव मन्तव्यम् । तथा चलितं न्यूनं प्रधानकर्म यद्
तद्विरवा गुणकर्मसु प्रदां कुर्वन्ति इत्येव चलितमिव मन्तव्यम्' इति महभास्करः.
† पा० सू० ३-३-१३३. ‡ 'प्राणस्यानीयाः प्रयाजाः पक्षत्वान्वयाद्' इति
महभास्करः. § 'तत्तथा न कार्यमात्मा वै प्रयाजाः प्रजानुयाजा यत् प्रयाजानन्त-
रिमादात्मानमन्तरियाद् यदनुयाजानन्तरियात् प्रजामन्तरियात्' इति तै० सं० ६-१-५.

यत् यदि । तत् तेन ॥

निगमपति—

॥ *तस्मात् प्रयाजवदेवानुयाजवत् कर्तव्यम् ॥

एव यथा । प्रयाजवत्त्ववदनुयाजवत्त्वमप्यादरणीयमित्यर्थः ॥

तर्णाविलम्बः कथमित्याह—

॥ †पत्नीर्न संयाजयेत् ॥

पत्नीसंयाजं न कुर्यात् । तेनाविलम्बो भवतीत्यर्थः ॥

किञ्च,

॥ ‡संस्थितयजुर्न जुहुयात् । तावतैव यज्ञोऽसंस्थितः ॥

संस्थितयजुर्नामाध्वर्युणां प्रसिद्धम् । (संस्थितयजुः ?) । तावता
संस्थितयजुरकरणेन यज्ञः असंस्थितः असमाप्त एव स्यात् ॥

किञ्च,

॥ §प्रायणीयस्य निष्कासं निदध्यात् तमुदयनीयेनाभि निर्वपेत् ॥

स्याल्पां लग्नः पुलाको निष्कासः । उदयनीयेन । इत्यर्थे टा ।
उदयनीये कर्मणि । तमाभि तस्य निष्कासस्योपरि निर्वपेत् ॥

१. *स्मात् प्रायणीयस्य' य पाठः

* 'प्रयाजवदेवानुयाजवत् प्रायणीयं कायेम् । प्रयाजवदनुयाजवदुदयनीयेनात्मान-
मन्तरेति न प्रजां न यज्ञः परामवति न यजमानः' तै० सं० ६-१-५. † 'पत्नीस्तु
न संयाजयेत्' आप० श्रौ० सू० १०-२१-१४. पत्नीसंयाजमन्तात्— 'आयान्यस्व
समेतु ते सन्ते पत्नींश्चि समुयन्तु वाजा इह स्वष्टारमभियं तप्रस्तुरीयमथ पोषयित्नु देवानां
पत्नींश्चातीरवन्तु न इति द्वे अभिहोता गृहपतिः स राजा हृदयवाङ्मिरज्जरः पिता न इति
पत्नीसंयाजाः' वा० श्रौ० सू० १-१०-५. ‡ 'संस्थितयजुर्न जुहुयादिति । समिष्ट-
यजुर्होमो न कर्तव्य इत्यर्थः' इति भट्टभास्करः. 'यज्ञस्य समिष्टत्वाभावं यामहोमाः 'वाताशक्तिः'
इत्याद्याः समिष्टयजुषि' इति च नट्टभास्करोऽनर्तितरीयसंहिताश्रवणात् ६-१-२. §
'प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमाभिनिर्वपति खेव सा यज्ञस्य सन्ततिः' तै० सं० ६-१-५.

क्रियते,

॥ यज्ञस्य संतल्यै ॥

व्याचष्टे—

॥ यज्ञस्याव्यवच्छेदाय ॥

॥ अथोखलु यस्यामेव स्थाल्यां प्रायणीयं निर्वपेत्
तस्यामुदयनीयं निर्वपेत् । तावतैव यज्ञः सन्ततो-
ऽव्यवच्छिन्नो भवति ॥

अथोखलु अथवेत्यर्थः । एवेति निष्कासोपरि निर्वापनिवृत्त्यर्थम् ।
तावतैव निर्निष्कासप्रायणीयस्यालीयोगेनैव ॥

अथ किञ्चिन्मतमुपक्षिपति—

॥ अमुष्मिन् वा एतेन लोके राध्नुवन्ति नास्मिन्नित्याहुर्यत्
प्रायणीयमिति निर्वपन्ति प्रायणीयमिति चरन्ति प्रयन्त्ये-
वास्माल्लोकाद् यजमाना इति ॥

उदयनीयमिति शेषः । यत् यदि । प्रायणीयमित्युदयनीयं क्रियते ।
'सा प्रायणीयपोक्ता' इत्यतिदेशात् तद्बुद्ध्या क्रियत इत्यर्थः ।
तदा एतेन उदयनीयेन यजमाना अमुष्मिन् लोके राध्नुयुः नास्मिन् ।
प्रयन्ति प्रेता भवन्ति । अस्माल्लोकादिति स्फुरणान् । इत्युदयनीयस्य
प्रायणीयसादृश्यं निन्द्यमिति केचिदाहुरित्यर्थः ॥

दूषयति—

॥ अविद्यैव तदाहुः ॥

अज्ञानमविद्या ॥

* 'तस्यामेव स्थाल्यामनिष्कासितायां भवति' आप० श्रौ० सू० १३-२३-२.
† भा० श्रौ० सू० ५-१४-२. 'प्रायणीयावदुदयनीया' आप० श्रौ० सू० १३-२३-१.

अयं विशेषस्तेन ज्ञात इत्याह—

॥ * व्यतिषजेद् याज्यानुवाक्याः ॥

व्यतिषन्नो व्यत्यासः ॥

कथं,

॥ † याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः
कुर्याद् या उदयनीयस्य पुरोनुवाक्यास्ताः प्रायणीयस्य
याज्याः कुर्यात् ॥

व्यक्तम् ॥

॥ तद् व्यतिषजत्युभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्या उभयोर्लोकयोः
प्रतिष्ठित्यै ॥

च स्यादिति शेषः । व्यतिषन्नति यद् तल्लोकद्वये समृद्धयै प्रतिष्ठायै
च स्यात् ॥

ततो यजमानः,

॥ उभयोर्लोकयोर्ऋद्धौत्युभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठति ॥

समृद्धः प्रतितिष्ठति च स्यात् ॥

॥ प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

* विपरीताथ याज्यानुवाक्याः । आ० शी० सु० ६-१४-४ । † याः प्रायणीयस्य याज्या अस्ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्याद् परावर्तुं लोकमारोहेत् प्रमातुकः स्याद् याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । तै० सं० ६-१-५ ।

किञ्च,

॥ आदित्यश्चरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयो
यज्ञस्य धृत्यै यज्ञस्य वर्सनच्चै यज्ञस्याप्रसंसाय ॥

धृतिर्धारणम् । 'वसो' मणिवन्धः । नद्धिर्नहनम् । प्रसंसः संसनम् ।
'अदितेर्ण्यः' । यज्ञस्याद्यन्तयोरादित्यचरुकरणमेवमर्थं भवति ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

॥ तद् यथैवाद इति ह स्माह^१ ॥

तद् उक्तमर्थरूपम् । अत्रो वक्ष्यमाणम् । यथेत्याह स्म उक्तवान् ।
वक्रनुक्तौ तु सर्वत्र स्वयं महिदासैतरेय एव वक्तेत्याह ॥

किं तदद इत्याह—

॥ तेजन्या उभयतोऽन्तयोरप्रसंसाय वसो नह्यत्येवमेवैतद् यज्ञ-
स्योभयतोऽन्तयोरप्रसंसाय वसो नह्यति यदादित्यश्चरुः
प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयः ॥

‡ तेजनी यष्टिः ।

आद्यन्तवन्धो वर्षः स्याद् रज्जुयष्टिसमाश्रयः ।

उभयतः अप्रसंसायांश्चिच्छित्त्वाय नह्यति वध्नाति^२ ॥

१. 'स्माह उक्तमर्थरूपम्' । २. 'वध्नाति पश्यमेवेतः' घ. पाठः.

* 'वसो' वन्धनेन रज्ज्वादिना नद्धिः वसो नद्धिः । यथा वंशादिकं रज्ज्वादिनो-
भयोरन्तर्गोर्वाप्यते एतमेकवा देवतया उभयोरन्तर्गोर्बद्धो बध्यते' इति महभास्करः. 'वसो'
वन्धनविशेषः वन्धनविशेषेपनहनाय' इति यौगिन्दस्वामी. † पा० सू० ४-१-८५.
‡ 'तेजनी' नाम रज्जुविशेषः' इति महभास्करादयः.

किञ्च,

॥ पथ्यथैवेतः स्वस्त्या प्रयन्ति पथ्यां स्वस्तिमभ्युद्यन्ति ॥

प्रयन्ति आरभन्ते । उद्यन्ति समाप्तिं गच्छन्ति । अभि प्रति ।
प्रायणीयेष्टावादी *पथ्यास्वस्तिरग्निः सोमः सवितादितिरिति । † उद्यनी-
येष्टावाज्यहविषामन्ते अग्निः सोमः सविता पथ्यास्वस्तिरदितिरिति ।
‡ इतः । आमर्षे तसिल् । एषाम् आज्यहविषाम् ॥

ततश्च,

॥ स्वस्त्येवेतः प्रयन्ति स्वस्त्युद्यन्ति स्वस्त्युद्यन्ति ॥

§ इतः । जसस्तसिल् । एते । स्वस्तीत्यविनाशनाम ।

निर्नाशमेवारभन्ते समाप्तिं यान्ति वै तथा ।

द्विवक्तिरुक्तार्या ॥

पञ्चमः खण्डः ।

इति षड्गुणशिक्षेण विरचितार्या महिदासैतरेयजाह्णपृती
सुसप्रदायो द्वितीयोऽध्यायः ॥

१. 'यथा', २. 'इति षड्गुणशिक्षेण विरचितार्यां आह्णज्याह्वयार्यां
द्वितीयोऽध्यायः' अ. पाठः.

आ० श्री० सू० ४-३-२. † 'पथ्यास्वस्तिरदितोत्तमाज्यहविषाम्' आ० श्री०
सू० ६-१४-३. 'तेष्वेव देशेष्वग्निमाज्यमामानां प्रथमं यजति पथ्यां स्वस्तिमुत्तमाम्'
आप० श्री० सू० १३-२३-४. ‡ 'इतो लोकाद' इति भट्टमास्करगोविन्दस्वामिनो,
§ 'इतः अस्मिन् कर्मणि' इति यावणः.

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

द्वितीये प्रायणीयोक्ता सहैवोदयनीयया ।

सोमक्रयविधानार्थमितिहासं ब्रवीत्यथ—

॥ प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजानमक्रीणन् ॥

अक्रीणन् स्वीकृतवन्तः । वै पुरा ॥

॥ तस्मात् प्राच्यां दिशि क्रीयते ॥

ऋत्विग्भिः ॥

॥ तं त्रयोदशान्मासादक्रीणन् ॥

देवाः । त्रयोदशो^१ मासोऽधिकमासः, तस्माद् विक्रेतुः^२ । तत्स-
काशादित्यर्थः ॥

॥ तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुविद्यते ॥

† सोमविक्रयित्वात् स नोपलभ्यत इत्यर्थः । वेत्तेः कर्मणि लट् ।
विद्यतेर्वा कर्तरि ।

१. 'त्रयोदशोऽधिक' च, पाठः.

* 'त्रयोदशान्मासाद् विक्रेतुर्भूताद्' इति गोविन्दस्वामी. † 'पुरा
संवत्सरस्य त्रयोदश मासाः सन्ति नेदानीम् । देवास्त्रयोदशस्य मासस्थानिमानिनः
पुरुषात् तं सोमं क्रीतवन्तः । यस्मात् तदभिमानी पुरुषः सोमविक्रयी तस्मात्क्रौके तदीय-
स्त्रयोदशमासो नानुविद्यते शुभकर्मानुकूलो नास्ति । मेधादिसङ्क्रान्त्यादिरहितत्वाद् मरुमास
इत्यभिप्रेक्ष्य तस्मिन् मासे शिष्टाः शुभकर्माणि वर्जयन्ति' इति सायणः. 'यद्यपि
विद्यते शरीरं सोमविक्रयिणः, तथाप्युपपातकित्वाद् धर्मतो न विद्यते इत्युच्यते' इति
गोविन्दस्वामी.

स्पष्टयति—

॥ न^१ वै सोमविक्रय्यनुविद्यते ॥

* 'कर्मणीनि चिक्रियः' इति कुत्सायामिनिः ॥

तस्मात्,

॥ पापो हि सोमविक्रयी ॥

† सोमविक्रयस्य पापत्वात् तत्कारिणो^३ नाशो युक्त एवेत्यर्थः ॥

॥ तस्य क्रीतस्य मनुष्यानभ्युपावर्तमानस्य दिशो

वीर्याणीन्द्रियाणि व्युदसीदन् ॥

तस्य मनुष्यानुपावर्तमानस्य^३ प्राप्नुवतः । दिशः अभि दिक्षु ।
वीर्यं शौर्यम् । इन्द्रियं बलम् । व्युत्सादो विलेपः, विशीर्णता ॥

ततो देवाः,

॥ तान्येकयर्चाऽवारुरुत्सन्त ॥

तानि वीर्येन्द्रियाणि । अवारुरुत्सन्त । अवरोद्धुं प्राप्तुमैच्छन् ।
रुधेः सनि ‡ 'हलन्ताच्' इति क्त्विच् ॥

॥ तानि नाशकनुवन् ॥

एकयर्चा प्राप्तुमिति शेषः ॥

१. 'न सोम', २. 'तत्कारिणे', ३. मनुष्यानभ्युपावर्तमानस्य' प. पाठः.

* पा० सू० ३-२-१३. † सोमविक्रयिणः पापरूपत्वे तैत्तिरीयसंहिता —
'अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरेव वज्रमाने दधाति । तमसा सोमविक्रयि-
णमर्षयति' ६-१-१०. ‡ पा० सू० १-२-१०.

॥ तानि द्वाभ्याम् ॥

अवारुत्सन्तेत्येव । तानि नाशक्नुवन्निति च । एवमुत्तरत्रापि ॥

॥ तानि तिसृभिस्तानि चतसृभिस्तानि पञ्चभिस्तानि
षड्भिस्तानि सप्तभिर्नैवावारुन्धत ॥

सप्तभिरपि नैवावारुन्धत प्राप्तवन्तः ॥

॥ तान्यष्टाभिरवारुन्धत ॥

ऋग्भिः ॥

॥ अष्टामिराशुव्रत ॥

अन्वभवन् ॥

॥ यदष्टाभिरवारुन्धताष्टामिराशुव्रत तदष्टानामष्टत्वम् ॥

अश्रोतेस्तानि कृतेऽष्टन्शब्द इत्यर्थः ॥

॥ अशुते यद्यत् कामयते य एवं वेद ॥

अष्टन्शब्दनिरुक्तं यो वेद^१ स तदनुभवति यद्यदिच्छतीत्यर्थः ॥

॥ तस्मादेतेषु कर्मस्वष्टावष्टावनूच्यन्त इन्द्रियाणां
वीर्याणामवरुद्ध्यै ॥

एतेषु राजक्रयादिषु ॥

प्रथमः खण्डः ।

॥ सोमाय क्रीताय प्रोक्षमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥

लोद् कर्मणि वहेराने मुग् * यजादेः प्रसारणम् † ॥

तादर्थ्ये हे प्रोक्षमाणमभिधातुं वदेतिह ।

अध्वर्युः प्रेषयत्यत्र होतारं प्रेषितः स च ॥

॥ †भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्यन्वाह ॥

सूत्रे पठितेयम् ‡ ॥

व्याचष्टे—

॥ †अयं वाव लोको भद्रः ॥

भजनीयत्वात् ॥

॥ तस्मादसावेव लोकः श्रेयान् ॥

तस्माद् भूलोकादसौ द्यूलोकः श्रेयान् प्रशस्यतरः ॥

ततश्च,

॥ स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं गमयति ॥

तत् तेन ॥

॥ बृहस्पतिः पुर एता ते अस्त्विति ॥

१. 'अस्त्विति बृहता' घ. ङ. पाठः.

* पा० सू० ३-२-८२. † पा० सू० ६-१-१५. ‡ तै० ब्र० १-२-३.

§ ला० श्रौ० सू० ४-४-२. ॥ †भद्राद् भजनीयाद्भिर्धानदेशात् श्रेयःसाधनभूतं प्राग्वंशदेशम् । अर्थं वाव लोक इति हनिर्धानदेशः । तस्माद्द्विर्धानादसावेव प्राग्वंशदेशः श्रेयान् इति गोविन्दस्वामी.

व्याचष्टे—

॥ ब्रह्म वै बृहस्पतिः ॥

‘बृहतां देवानां पतिः । † तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद
तलोपध’ । ब्रह्म वेदः ।

‘ब्रह्मा रुद्रेन्द्रभृग्वादिविप्रत्विग्यज्ञधातृषु ।

यत्र के ऋ तु वेदेऽन्ने स्वाध्यात्मात्मतपस्सु च’ ॥

इति हि निस्वण्डुः‡ ।

॥ † ब्रह्मैवास्मा एतत् पुरोगवमकः ॥

अस्मै अस्य सोमस्य । पुरोगवं पुरोगन्त् । अकः । कृणो
‡ ‘मन्त्रे घस—’ इति च्छेर्लुक् । अकार्षीत् । † ‘गमेर्दोः’ गौर्गन्ता ।
॥ ‘गोरतद्धितलुकि’ इति टच् ।

॥ न वै ब्रह्मण्वद् रिष्यति ॥

मतुष्ट । † ‘अनो सुद्’ । ‡ ब्रह्मसहितं न रिष्यति न नश्यति ॥

॥ अथेमवस्य वर आ पृथिव्या इति ॥

व्याचष्टे—

॥ देवयजनं वै वरं पृथिव्यै ॥

पृथिव्याः वरसुत्कृष्टम् ॥

१. ‘तलोपध । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्म वेदः । ब्रह्मैवास्मा’ घ, ङ, पाठः.
२. ‘अकेऽमौ’ सुद्वितपाठः. ३. ‘टच् । कृतः । नवै’ क, पाठः.

* ‘बृहस्पतेर्ब्रह्मत्वं ब्राह्मणजातिमस्त्वं च ‘ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः’ (तै० सं०
६-१-८.) इत्यादि श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्’ इति सायणः. † पा० सू० म० ६-१-१५५.
‡ नैजयन्ती (सुधरकाण्डे नानालिहाध्याये श्लो० ५३). § ‘ब्रह्मैव ब्राह्मणमेव’ इति
सत्यायनः. † पा० सू० २-४-८१. † उषाविमू० २-७०. ॥ पा० सू० ५-४-९२.
‡ पा० सू० ८-२-१६. † ‘ब्रह्मण्वद् ब्राह्मणसदापोषेतम्’ इति सायणः.

॥ देवयजन एवैनं तदवसाययति ॥

तत् तत्र । एनं सोमम् । देवयजने अवसाययति उपवेशयति ।
“शाच्छासा—” इति स्यतेर्णां युक् ॥

॥ आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर इति ॥

व्याचष्टे—

॥ द्विपन्तमेवास्मै तत् पाप्मानं भ्रातृव्यमपवाधते ॥

द्विपन् द्वेषयुक्तः । भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मा पापम् । अस्मै अस्य ।
तत् तत्र । अपवाधते हिनस्ति ॥

स्पष्टयति—

॥ अधरं पादयति ॥

त्वलोपः । अधरत्वं निरुद्धतां गमयेत् । पदेर्णिचो लिङो लट् ॥

॥ †सोम यास्ते मयोभुव इति तृचं सौम्यं गायत्रमन्वाह
सोमे राजनि प्रोह्यमाणे ॥

प्रवेश्यमाने ॥

॥ स्वयैवैनं तद् देवतया स्वेन छन्दसा समर्धयति ॥

तत् तत्र ।

प्राग् ‡‘गायत्रमप्रेच्छन्द’ इत्यवोचाम यद्यपि ।

* पा० सू० ७-३-२७. † ऋक्सं० १-६-२०-४. ‡ ऐ० मा०

‘वृचोऽयं सोमदेवत्य इति खच्छन्द उच्यते ॥

तत्र,

॥ सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह ॥

‘यज्ज्योतिरजरं’ ब्रह्म यद्योगात् समुपाश्रुते ।

तज्ज्ञानमभितुष्टाव सुक्तेनाथ बृहस्पतिः ॥

इति देवतानुक्रमण्याम् । ‘बृहस्पते बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव’ इति सर्वानुक्रमण्यां च ॥

ज्ञानस्तुतिभूतामृचं सोमे योजयति —

॥ यशो वै सोमो राजा ॥

यशस्करत्वात् ॥

उपपादयति—

॥ सर्वो हवा एतेन क्रीयमाणेन नन्दति यश्च यज्ञे लप्स्यमानो भवति यश्च न ॥

‘लप्स्यमानो यज्ञार्हस्त्रैवर्णिकः । शूद्रादिरयज्ञार्हो यश्च नेत्युक्तः ॥

॥ सभासाहेन सख्या सखाय इति ॥

१. ‘वृचोऽनिरजरं’, प. ३. पाठः. ‘यज्ज्योतिरमृतं’ सुहितपाठः.

* तथानुक्रमणी—‘त्वं सोम ऋषिका सीम्यं पशुमवादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिकं च’ (म० १. सू० १३) इति. ‘अत्र नोयमानद्रव्यविशेषः सोमः मन्त्रदेवताप्यसावेव तस्मात् स्वात्मरूपत्वम् । गायत्री पुलोकात् सोममानीतवतीति तैत्तिरीयाः ‘कृत्वे’त्यनुवाके (तै० सं० ६-१-६) समामनन्ति तस्मात्खच्छन्दसः स्वकीयत्वम्’ इति सायणः. † ऋक्सं० ८-२-२४-१. ‡ बृहदेवता अध्या० ५, श्लो० १०५. (Asiatic Society, Bengal). § म० १०. सू० ७१. ¶ ‘वः पुमान् ऋत्विग् भूत्वा यज्ञे धनं लप्स्यते यश्च शूद्रागते न तु धनार्थं सर्वोऽप्यसौ’ इति सायणः. ‘यश्च यज्ञे भागं लभते देवतात्वेन कर्तृत्वेन वा यश्च न लभते स धर्मः’ इति गोविन्दस्वामी.

व्याचष्टे—

॥ एष वै ब्राह्मणानां सभासाहः सखा यत् सोमो राजा ॥

यद् यः । सहिरभिभवे । *सभाया अभिभावकः ॥

॥ † किल्बिषस्पृदिति ॥

व्याचष्टे—

॥ एष उ एव किल्बिषस्पृत् ॥

उ खलु । एष सोमः । †स्पृणोतिः संश्लेषणार्थः । किपि तुक् ॥

किल्बिषात् पापतो भीतो यजमानोऽत्र किल्बिषम् ।

किल्बिषं किल्बिषमिति सदा कीर्तनयोगतः ॥

इत्याह—

॥ यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स किल्बिषं भवति ॥

भवतीति व्याचष्टे—श्रेष्ठतामश्नुते इति^१ । किल्बिषं किल्बिषशब्द-
वाच्यत्वं भवति प्राप्नोति स यजमानः ॥

कुत एतत्,

॥ तस्मादाहुः ॥

तथाहि वदन्ति यजमानाः ॥

कथम्,

॥ मानुवोचो मा प्रचारीः किल्बिषं नु मा यातयन्निति ॥

ऽनु खलु ।

१. 'इति । किल्बिषशब्द' घ. क पाठः.

* 'सभासाहः सभासहः' + 'किल्बिषस्पृत् किल्बिषो यजमानः विपरीतलक्षणया अकिल्बिषः । अरुचः सदृशश्च इतिवत् । तं स्पृणोति सोमः किल्बिषस्पृत्' इति गोविन्दस्वामी. † 'स्पृणोति पातयति' इति सायणः. ‡ 'नु किप्रम्' इति गोविन्दस्वामिसायणौ.

अध्वर्यो त्वं मा प्रचारीर्मा च त्वं होतरत्र माम् ।

किल्बिषं प्रापयन् वादीरनुवाक्यादिकं त्विति ॥

यातेणिजन्तात् प्रापणार्थात् अत् । वचेः * 'माडि लुब्' । † 'वच उम्' ।
चरेः ‡ 'वदव्रज'—इति सिचि वृद्धिः । किल्बिषशब्दवाच्ययष्ट्रयोगात्
सोमः किल्बिषस्पृदित्यर्थः ॥

॥ पितुषणिरिति ॥

ध्याचष्टे—

॥ अन्नं वै पितु दक्षिणा वै पितु ॥

सनेः कर्त्तरि § 'छन्दसि वनसन'—इतीन् । सुन्लोपश्छान्दसः (१) ।
पितुरित्यन्नदक्षिणयोर्वाचकः । सनिर्दाता ॥

॥ तामेनेन सनोति ॥

एनेन सोमेन सनोति लभते । तां दक्षिणाम् ॥

किञ्च,

॥ अन्नसनिमेवैनं तत् करोति ॥

अन्नस्य दातारम् । तत् तत्र । एनं सोमम् । करोति सम्पादयति ॥

॥ अरं हितो भवति वाजिनायेति ॥

तत्र च,

॥ इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनम् ॥

अरमलं पर्याप्तम् ॥

* पा० सू० ३-३-१७५. † पा० सू० ७-४-२०. ‡ पा० सू० ७-२-३.
§ पा० सू० ३-२-२७.

॥ आजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यते ॥

अस्मै ह्यर्थे ङे । अस्मिन् यजमाने । नापच्छिद्यते । अपच्छेदो
निवृत्तिः । सदा वर्तत इत्यर्थः । कियन्तं कालम् । आजरसम् ।

जरया सहितं सर्वं कालमायुश्शतान्दिकम् ॥

जराया जरस्भावश्छान्दसः ॥

॥ य एवं वेद ॥

तस्मिन्नपि वेदितरि नापच्छिद्यते वाजिनम् ॥

॥ आगन् देव इत्यन्वाह ॥

आभिरुप्यमाह—

॥ आगतो हि स तर्हि भवति ॥

‘मन्त्रे षसे’ति लुक् च्लेरद् मो न आगन्निरुच्यते ।

तर्हि तदानीम् ॥

॥ ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमिति । ऋतवो वै सोमस्य राज्ञो

राजभ्रातरो यथा मनुष्यस्य ॥

राजेः पचाद्यच् ६ । दीप्तः । राजाश्च ते भ्रातरश्चेति कर्मधारयः ॥

॥ तैरेवैनं तत् सहागमयति ॥

१. 'नापच्छिद्यते । अस्मिन् यजमाने अप' क. पाठः. २. 'आजरसं जरया'
प. पाठः.

* ऋत्सं० ३-८-४-५ । पा० सू० १-४-८०. १ 'यथा लोके कस्य-
न्विमनुष्यस्य भ्रातरोऽपि मनुष्यजातीयास्तथा राजजातीयस्य सोमस्य भ्रातरोऽपि राज-
जातीयाः' इति सामणः. ६ पा० सू० ३-१-१३४.

तत् तत्र । सयं गृहम् । वर्धतु अन्तर्णीतण्यर्थः । वर्धयतु । आगमयति
होता ॥

॥ दधातु नः सविता सुप्रजामिषमित्याशिषमाशास्ते ॥

इष्टमर्थमर्थयत इत्यस्यार्थः सदेध्यताम् ।

पुत्रादिसहितं ह्यभं प्रेरको नो ददात्विति ॥

इत्यस्यार्थः ॥

॥ स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वत्विति ॥

तत्र,

॥ अहानि वा अहानि ॥

नेदं व्याख्येयम् ॥

॥ रात्रयः क्षपाः ॥

दुर्ज्ञानार्थः क्षपाशब्दो रात्रिनापेति गृह्यताम् ॥

॥ अहोरात्रैरेवास्मा एतामाशिषमाशास्ते ॥

अस्मै अस्य । सुपो षिम् । अहोरात्रेषु ॥

प्रजावन्तं रयिमस्मे समिन्वत्वित्याशिषमेवाशास्ते ॥

एव पुनः ।

धनराशिं पुत्रयुक्तमस्मभ्यं संददातु सः ।

इति अर्थः । इविजिवि(श्चि? श्च) दावर्थो भूवादी ॥

॥ या ते धामानि हविषा यजन्तीत्यन्वाह ॥

तत्र,

॥ ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः
सुवीर इति ॥

अस्ति । गयस्फानः प्रतरणः इति प्रदर्शनार्थः पाठः ॥
व्याचष्टे—

॥ गवां नः स्फावयिता प्रतारयितैधीत्येव तदाह ॥

स्फावयिता वर्धयिता । प्रतारयिता । स्वार्थे णिच् । रक्षकः ।
एधि भव ।

भागेत्यपत्यवचनो गवामित्यर्थे ईरितः ।

यान्ति पुत्राः सुखं यस्माद् गोजातैः पयसादिभिः ॥

॥ अवीरहा प्रचरा सोम दुर्यानिति ॥

अत्र,

॥ गृहा वै दुर्याः^१ ॥

ततः किं,

॥ विभ्यति वै सोमाद् राज्ञ आयतो यजमानस्य गृहाः ॥

विभ्यति । 'अदभ्यस्तात्' । आयतः । 'इणो षण्' । लटः शतृ ।

'भीत्रा—' इत्यपादानत्वात् ङसि ॥

१. 'दुर्यानिति । गृहा' क. पाठः.

* ऋक्सं० १-६-२२-४. † 'प्रतरणः वेगवान्' इति गोविन्दस्वामी. ‡ पा०
नि० २-२२. § पा० नि० ३-४. ॥ पा० सू० ५-१-४. ‡ पा० सू० ६-४-८१.
॥ पा० सू० १-४-२५.

॥ स यदेतामन्वाह शान्त्यैवैनं तच्छमयति ॥

शान्त्या शमनहेतुभूतया ऋचा । एनं सोमम् । शमयति । तत् । होता ॥

॥ सोऽस्य शान्तो न प्रजां न पशून् हिनस्ति ॥

स सोमः । अस्य यजमानस्य ॥

॥ "इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति वारुण्या परिदधाति ॥

किमिति' वारुण्या समापनमित्याह—

॥ 'वारुणदेवत्यो वा एष तावद् यावदुपनद्धो यावत् परिश्रितानि प्रपद्यते ॥

यावदुपनद्ध इति व्याचष्टे—यावत् परिश्रितानीति । परिश्रितानि वेष्टितानि । प्रपद्यते प्राप्नोति ॥

॥ "स्वयैवैनं तद् देवतया स्वेन छन्दसा समर्धयति ॥

उक्तार्थम् ॥

॥ शिक्षमाणस्य देवेति ॥

१. 'किमित्' अ. क. पाठः.

* ऋकृतं ६-३-२-८. † 'वारुणो वै कीतः सोम उपनद्धः' तै० सं० ६-१-११. ‡ 'परिश्रितानि स्थानानि' इति गोविन्दस्वामी. § 'अस्या ऋचश्चिदुप् छन्दः । सा च चिदुप् सोममाहर्तुं बुलोकं गत्वा दक्षिणां तपश्चाहृतवती । तथाच शाखान्तरे श्रूयते—सा दक्षिणामिषं तपसा भानच्छत् (तै० सं० ६-१-६) इति । तस्मादिदं छन्दः सोमस्य स्वर्कवम्' इति भाषणः.

व्याचष्टे—

॥ शिक्षते वा एष यो यजते ॥

* शिक्षिर्दानार्थः । देवेभ्य ऋत्विग्भ्यश्च यजमानो हि ददाति ॥

॥ कर्तुं दक्षं वरुण संशिशधीति ॥

व्याचष्टे—

॥ वीर्यं प्रज्ञानं वरुण संशिशधीत्येव ॥

तदाह । शिशधि शधि । शासिः शपः इलुः । 'शा ही' ।

अभ्यासस्येत्त्वम् ॥

॥ ययाति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेमेति ॥

सुतर्मनौशब्दप्रदर्शनार्थः पाठः ॥

॥ यज्ञो वै सुतर्मा नौः कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौः
वाग्वै सुतर्मा नौः ॥

तरतेः करणे मनिन् ॥

ततश्च,

॥ वाचमेव तदारुह्य तया स्वर्गं लोकमभि संतरति ॥

तत् तेन सुतर्मपदेन । स्वर्गं लोकमभि प्रति तरति गच्छति ।

१. 'स्वर्गमभि' घ. ड. पाठः.

* या० नि० ३-२०. † पा० सू० ६-४-३५. ‡ पा० सू० ३-२-७५.

वाचं यज्ञं तु निर्वर्त्य देहे कृष्णाजिनं वहन् ।
एवं नावमिवारुणा वाचं स्वर्गं स गच्छति ॥

॥ ता एता अष्टावन्वाह ॥

भद्रादभीत्यादीमांधियमित्यन्ताः ॥

कीदृशीः,

॥ रूपसमृद्धाः । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्
कर्म क्रियमाणमृगभिवदति ॥

वक्तार्यम् ॥

॥ तासां त्रिः प्रथमामन्वाह ॥

त्रिः त्रीन् वारान् ॥

॥ त्रिरुत्तमाम् ॥

अन्वाहेत्येव ॥

॥ ता द्वादश सम्पद्यन्ते ॥

आवृत्त्या चतुराधिक्यात् ॥

॥ द्वादश वै मासाः संवत्सरः ॥

अवयवावयविनोरैक्यम् ॥

॥ संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी राक्षोति ॥

यजमानः ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

पुनः स्तौति—

॥ त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्थैव तद् वसो न ह्यति
स्थेन्ने बलायाविस्रंसाय ॥

अन्वाहेति यत् तद् स्थेन्ने स्थिरत्वाय । इमनिचि स्थिरस्य स्थाः ।
स्थेन्न इति न्याचष्टे—बलायाविस्रंसायेति च ।

बलं दाढ्यं त्वविस्रंसः शैथिल्याभाव एव हि ॥

द्वितीयः खण्डः ।

सोमस्य शकटे युक्तावनडाहौ तयोः पुनः—

॥ अन्यतरोऽनड्वान् युक्तः स्यादन्यतरो विमुक्तोऽथ
राजानमुपावहरेयुः ॥

एको बद्धो विमुक्तोऽन्योऽनडास्तु शकटे यदा ।

तदेनं सोममनस आदायान्तः प्रवेशयेत् ॥

स्यात् । सम्भावेने लिङ् । अथ तदा ॥

कस्मादेवं,

॥ यद्बुभयोर्विमुक्तयोरुपावहरेयुः पितृदेवत्यं राजानं कुर्युः ॥

• 'स्थेन्ने स्थूलत्वाय बलाय च' इति गोविन्दस्वामी. ि पा० सू० ६-४-१५७.

यद् यदि । पितृदेवता यमः । कर्तृकरणयोगाद् यमसम्बन्धयं सोमः
स्यादित्यर्थः* ॥

॥ यद् युक्तयोरयोगक्षेमः प्रजा विन्देत् ॥

राजानमुपावहरेयुरित्येव । यद् यदि ।

अलब्धलाभो योगः स्यात् क्षेमो लब्धस्य पालनम् ।

तयोरभावो राष्ट्रं तु प्रजा गृह्णाति पीडयन् ॥

अर्थाभावेऽव्ययीभावो द्रुन्दुगर्भो षमश्च सुः ॥

स्पष्टयति—

॥ ताः प्रजाः परिप्लवेरन् ॥

प्रजा राष्ट्रम् । परिप्लुतिर्हिसान्वयः ॥

किञ्च,

॥ योऽनङ्गान् विमुक्तस्तच्छालासदां प्रजानां रूपम् ॥

शालासद् गृहवर्तिनी असमर्था ॥

॥ यो युक्तस्तच्च क्रियाणाम् ॥

अनङ्गान् प्रजानां रूपमित्येव । क्रियाणाम् । अर्क्षआद्यन् ।
क्रियावतीनां कार्यक्षमाणाम् ॥

१. 'तयोरभावे' क. पाठः.

* 'तस्मात् सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति, तस्मादाहुः पितृदेवस्यः सोमः' इति
उ० ब्रा० ३-२-३-१६. 'राज्ञः सोमस्य पितृभिः स्वीकृतत्वाद्यं सोमो देवयोर्मयो न
भवेद्' इति शावणः. † पा० सू० २-१-६. 'अयोगक्षेम इति समाहारद्वन्द्वः ।
एकत्वं पुंस्त्वभावश्च । अयोगश्चाक्षेमश्च प्रजासु अवत इत्यर्थः' इति गोविन्दस्वामी.
'योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः । तदभावः' इति सामणः. ‡ 'शालासदां
प्रजानां रूपम्, आसीनानामित्यर्थः', § 'क्रियाणां मनस्विनां प्रतिष्ठमानानाम्'
इति गोविन्दस्वामी. 'क्रियाणां लौकिकानां वैदिकानां च रूपम् । यदा चक्रमस्यास्तीति
चक्रि शकटम् । तेन चक्रिणा वान्तीति शकटमारुह्य मन्त्रन्त्यः प्रजाश्चक्रिवाः
तादी रूपम्' इति शावणः. ¶ पा० सू० ५-२-१२५.

तत्र,

॥ * ते ये युक्तेऽन्ये विमुक्तेऽन्य उपावहरन्त्युभावेव ते क्षेमयोगौ
कल्पयन्ति ॥

अन्ये । स्मिन्नभावश्छान्दसः । अन्यास्मिन् युक्ते सति । द्विस्त
इत्यादरात् ।

ये मुक्तवद्दयोर्मध्ये कुर्युः सोमप्रवेशनम् ।
ते क्षेमयोगौ कुर्वन्ति प्रजानां सम्पद्येव हि ॥
अयं सोमप्रवहणे गुणं वक्तुं कथोच्यते—

॥ देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ॥

वै पुरा । एषु लोकेषु ईशितव्यतया निमित्तभूतेषु । यतेः सम्पूर्वात्
संग्रामार्थादनुदात्तेतो लङ् । युद्धमकुर्वन् । देवाश्चासुराश्च ॥

कथं ,

॥ त एतस्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त ॥

अभिनयत्येतस्यामिति (?) ॥

॥ तांस्ततोऽसुरा अजयन् ॥

तान् देवान् । ततः प्राच्या दिशोऽजयन्नभिभूयाकालयन् । एव-
मुत्तरत्रापि ॥

* 'यदुभौ विमुच्यातिर्ध्वं शृङ्गायाद् यज्ञं विच्छिन्न्यादुभावविमुच्य यथामामता-
यातिर्ध्वं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽन्यवान् भवताविमुक्तोऽन्योऽयातिर्ध्वं शृङ्गाति
यज्ञस्य सन्ततौ' इति तै० सं० ६-२-१.

॥ ते दक्षिणस्यां दिश्ययतन्त तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते
प्रतीच्यां दिश्ययतन्त तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां दिश्य-
यतन्त तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त ॥

दिश्यैशान्यां युयुधिरे सर्वतः कालिताः सुराः ॥

॥ ते ततो न पराजयन्त ॥

“विपराभ्यां जेः” इति बह् । पराजयो हानिः ॥

ततश्च,

॥ सैषा दिगपराजिता ॥

‘अपराजितसंज्ञैषा दिगैशानीति गृह्यताम् ।

‡ ‘अपराजितायां दिश्यन्ति प्रतिष्ठाप्य’, § ‘अपराजिताया दिशो
पञ्चियस्य’ इति सूत्रे गृह्ये चाध्यगीष्महि ॥

स्तौति—

॥ तस्मादेतस्यां दिशि यतेत वा यातयेद्वा ॥

यतिः कुर्येः ।

दिश्यैशान्यामतः कर्म कुर्याद् वा कारयेत् तथा ॥

एवं सति,

॥ ईश्वरो हानृणाकर्तोः ॥

‘ईश्वरे तोसुन, तुमर्थे ।

* पा० सू० १-३-१५. † ‘अपराजिता वास्याव वजेद् दिशमविष्मः’
इति मनुः ६-३१. ‘अपराजिताम् ऐशानीं दिशमाश्रित्य’ इति च कुक्कुमद्रव्याख्या.
‘शानीं तु शालाश्राप्यपराजिता’ इति वैजयन्ती (अन्तरिक्षकाण्डे श्लो० ५). ‡ आ०
श्री० सू० ८-१४-१४. § आ० सू० ३-४-३. ¶ पा० सू० ३-४-१३.

अनृणीकरणं नाम पूर्णकर्मफलग्रहः ।

ईत आ छान्दसः ॥

॥ ते देवा अमुवन् ॥

कथम्,

॥ अराजतया वै नो जयन्ति राजानं करवामहा इति ॥

जयन्ति' अभिभवन्ति । करवामहै । 'प्रातःकाले लोद् । महिद्
आद् । + 'एत ऐ' ॥

॥ तथेति ॥

निश्चयमकुर्वन्निति शेषः ॥

॥ ते सोमं राजानमकुर्वन् ॥

सोमं देवं राजतया द्रवन्तस्ततः सुराः ॥

॥ ते सोमेन राज्ञा सर्वा दिशोऽजयन् ॥

सर्वाः प्राच्याद्याः । अजयन्नभ्यभवन् ॥

ततोऽत्र किम्,

॥ एष वै सोमराजा यो यजते ॥

सोमो राजा यस्य सः । तत्पुरुषे हि 'राजाहःसखिभ्यः' इति ढच्' ।

१. 'जयन्ति प्रातःकाले' घ. पाठः. २. 'ढच्' । कथं प्राप्ति' क. पाठः.

॥ प्राचि तिष्ठत्यादधति ॥

प्राङ्मुखे शकटे सोमं स्थापयन्त्यृत्विजः खलु ॥

॥ तेन प्राचीं दिशं जयति ॥

यजमानः ॥

॥ तं दक्षिणा परिवहन्ति ॥

* 'दक्षिणादाच्' । नयन्ति ॥

॥ तेन दक्षिणां दिशं जयति । तं प्रत्यञ्चमावर्तयन्ति ॥

तं शकटस्थं सोमम् ॥

॥ तेन प्रतीचीं दिशं जयति । तमुदीचस्तिष्ठत उपावहरन्ति ॥

उद्ङ्मुखात् तं शकटादादायान्तः प्रवेशयेत् ॥

॥ तेनोदीचीं दिशं जयति ॥

अत एवं कुर्वन्,

॥ सोमेन राज्ञा सर्वा दिशो जयति ॥

यजमानः ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

तृतीयः खण्डः ।

* पा० सू० ५-३-३६. † 'प्रच्यवस्व भुवस्वत इति प्राञ्चोऽभिप्रयाय
प्रदक्षिणमावर्तन्ते' इति आप० श्री० सू० ३०-२६-३.

सोमप्रवहणं प्रोक्तमथातिथ्येष्टिरुच्यते—

॥ हविरातिथ्यं निरुप्यते सोमे राजन्यागते ॥

वपेः कर्मणि यकि सम्प्रसारणम् । आतिथ्यम् । 'अतिथेर्भ्यः' ॥
स्पष्टयति—

॥ सोमो वै राजा यजमानस्य गृहानागच्छति । तस्मा
एतद्धविरातिथ्यं निरुप्यते । तदातिथ्यस्यातिथ्यत्वम् ॥

अतिथिभूतसोमदृष्टिकरत्वाम् ॥

तत्र च,

॥ नवकपालो भवति ॥

नवमु स्यात् पुरोलाशः कपालेषु हि संस्कृतः ॥

॥ नव वै प्राणाः ॥

नेत्रे श्रोत्रे प्राणविले वाक् प्राणाः सप्त मूर्धनि ।

स्तन्यां द्वाविति नाभेः स्फुरूर्ध्वं प्राणा नव स्थिताः ॥

१. 'अतिभ्यर्भ्यम्' क. पाठः २. 'तु' घ. ड. पाठः.

* या० सू० ५-४-२६. † 'अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवति । अभ्येति
तिथिषु परकुलानीति वा' या० ति० ४-५. 'तिथिविशेषमनयेद्य सोमनाथ कस्य-
चिद् गृहं प्रत्यकस्माद् यः समागतः सोऽतिथिः' इति सायणः. ‡ 'नवकपालः
पुरोलाशो भवति' तै० सं० ६-२-१. § 'नव वै प्राणाः शरीरान्तर्बर्तिनो वायवः । तत्र मुखे
सप्त—चक्षुषी नासिके कर्णा जिह्वा इति । त इमे कर्षाः प्राणा नाभेः स्थिताः । नाभे-
रवाचावपि द्वौ मूत्र्यः पुरीष्यः इति' इति गोविन्दस्वामी. 'सप्त वै शीर्षाः प्राणाः
शुक्लाशी' 'नव वै पुरुषे प्राणाः' इति न तै० सं० ५-२-२.

तच्च नवकपालत्वं,

॥ प्राणानां कृष्यै^१ । प्राणानां प्रतिप्रज्ञास्यै ॥

च स्यात् । क्लृप्तिः संश्लेषः । प्रतिप्रज्ञातिरसंकीर्णता ॥
स च पुरोळाशः,

॥ वैष्णवो भवति ॥

*कपालनवकस्थः स विष्णुदेवताको भवेत् ॥

॥ विष्णुर्वै यज्ञः ॥

†यज्ञयाचेति नद् कर्मण्यत्र यज्ञे^२ स हीज्यते ॥

ततश्च,

॥ स्वयैवैनं तद् देवतया स्वेन छन्दसा समर्धयति ॥

किञ्च,

॥ सर्वाणि वाव छन्दांसि च पृष्ठानि च सोमं
राजानं क्रीतमन्वायन्ति ॥

अन्वायन्ति अन्वागच्छन्ति ॥

॥ †यावन्तः खलु वै राजानमनुयन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य
आतिथ्यं क्रियते ॥

१. 'कृष्यै स्यात् प्राणानां' घ. ङ. पाठः. २. 'यज्ञेः' क. पाठः.

* 'वैष्णवो नवकपालः पुरोळाशो भवति' आप० धौ० सू० १०-३०-१२.
† पा० सू० ३-३-१०. ‡ तयाच तै० सं० — 'यावद्विर्वै राजानुचरैरागच्छन्ति
सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते । छन्दांसि वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणि । अग्नेरातिथ्यमसि
विष्णवे त्वेत्याह गावत्रिदा एवैतेन करोति सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिदुम
एवैतेन करोति अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगस्यै एवैतेन करोत्यप्रभे त्वा
रामस्योषदाग्रे विष्णवे त्वेत्याहानुदुम एवैतेन करोति इयेनाव त्वा सोमपृते, विष्णवे त्वे-
त्याह गानत्रिदा एवैतेन करोति' ६-२-१.

यावन्तोऽप्रात्यादयः ॥

अत्रापि,

॥ 'अग्निं मन्थन्ति सोमे राजन्यागते ॥

दृष्टान्तमाह—

॥ तद् यथैवादः ॥

किं तददः ,

॥ मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हत्युक्षणं वा वेहतं
वा क्षदन्ते ॥

अर्हति । † 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतुर्ङि । पूज्ये मनुष्यराजे ।

‡ 'राजाहःसस्त्रिभ्यष्टच्' । स्नातकादावन्पस्मिन् वाः । उक्षा बलीवर्दः ।

वेहद् वृषभसंसर्गाद् गर्भध्वंसकरी मता ।

क्षदन्ते, क्षदिर्हिसार्थः । घ्नन्ति ॥

॥ एवमेवास्मा एतत् क्षदन्ते यदग्निं मन्थन्ति ॥

एतद् एतर्हि । अस्मै सगणस्य सोमस्वार्थाय । मन्थन्ति यत् ॥

अग्निमन्थने सति पशुविशसनस्य किमायातमित्यत आह—

॥ अग्निर्हि देवानां पशुः ॥

† पशुवत् सर्वदेवानामग्निरानन्दकार्यसौ ॥

चतुर्थः खण्डः ।

१. 'किमायातमिमाह' क. पाठः.

* 'अथातिभेदान्ता । तस्या अग्निमन्थनम्' आ० श्रौ० सू० ४-५-१, २.
'चतुर्होत्रातिभ्यमाक्षाद्य संभारयत्पि व्याचष्टे । यजमानं वाचयतीत्येके । पशुवर्षिर्मेन्थ्यः
सामिधेन्थः' आ० श्रौ० सू० १०-३१-१०, ११, १२. † पा० सू० ३-२-१३३.
‡ पा० सू० ५-४-९१. § 'भोजयेन्नागतान् काले सङ्गसंबन्धिवान्पवान् । महोक्षं
वा मह्यजं वा श्रोत्रिषावोपकल्पयेत् ॥' याज्ञ० १-१०८. 'अयं सरकारः स्पृतिषु
प्रसिद्धो युमान्तरधर्मा इष्टव्यः' इति सायणः. ¶ 'एवमेवहनादिना पशुकार्यकरत्वात्
पशुदेवानाम्' इति गोविन्दस्वामिं.

इहाग्निं मन्यनीर्वक्तुं संप्रैपादि ब्रवीत्यथ^१—

॥ अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥

होतारं प्रति ॥

स च,

॥ *अभि त्वा देवसवितरिति सावित्रीमन्वाह ॥

सवितुर्देवताणो ङीप् ॥

॥ तदाहुः ॥

कथं,

॥ यदग्नये मथ्यमानायानु वाचा^२ हाथ कस्मात्
सावित्रीमन्वाहेति ॥

यद् यदि । ह खलु^३ । वाचा । वक्तव्यमिति शेषः । अनुवक्तव्यम् ।
अथ ननु । कस्माद्धेतोः ॥

परिहरति—

॥ सविता वै प्रसवानामीशे ॥

प्रसवानामनुज्ञानानाम् । ईशे ईष्टे । ३' लोपस्त आत्मनेपदेषु' ॥

१. 'अग्निसि', २. 'ब्रवीति ह' क. पाठः. ३. 'यदि खलु' क. पाठः.

* ऋक्सं० १-२-१३-३. 'अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याह सावित्रीमन्वाह सवितु-
प्रसुत एवेनं मन्यति' तै० सं० ६-३-५. 'प्रतवैश्वदेवां प्रेषितोऽग्निमन्यनीया अन्वाह पश्चात्
सामिधेनीस्थानस्य पदमात्रेऽवस्थावामिहिद्वल्ल । अभि त्वा देव सवितर्मही योः पृथिवी च
नस्वामग्रे पुष्करादर्धाति तिस्रणामर्षेणं शिश्वारमेदा संप्रैपात्' आ० श्रौ० सू० २-१६-१, २.
† पा० सू० ४-२-२४. ‡ इह 'वाह' इति छन्दोऽभिमतः सायणगोविन्दस्वामिनोः, तथाच
तद्व्याख्या—'अग्नये अनुकूलया वाचा प्रैषमन्त्रमाह' इति सायणः. 'यदग्नये मथ्यमानायोति
वाचान्वाह प्रैषमन्त्रध्वर्युः' इति गोविन्दस्वामी. § पा० सू० ७-१-४१.

किञ्च,

॥ सवितृप्रसूता एवैनं तन्मन्थन्ति ॥

एनमग्निम् । तत् तत्र ॥

॥ तस्मात् सावित्रीमन्वाह ॥

अथ,

॥ "मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिवीयामन्वाह ॥

† 'द्यावापृथिवीशुनासीर—' इति छः ॥

॥ तदाहुर्यदग्नये मध्यमानायानुवाचाहाथ कस्माद्
द्यावापृथिवीयामन्वाहेति ॥

पूर्ववत् । इति चोद्यम् ॥

परिहरति—

॥ द्यावापृथिवीभ्यां वा एतं जातं देवाः पर्यगृह्णन् ॥

वे पुरा ॥

ततश्च,

॥ ताभ्यामेवाद्यापि परिगृहीतः ॥

‡ 'आशंसायां भूतवच्च' इति क्तः । परिग्राहः ॥

निगमयति—

॥ तस्माद् द्यावापृथिवीयामन्वाह ॥

अथ,

॥ त्वामग्ने पुष्करादधीति तृचमाग्नेयं गायत्रमन्वाहाभौ
मध्यमाने ॥

एवञ्च,

॥ स्वयैवैनं तद् देवतया स्वेन छन्दसा समर्धयति ॥

अत्र तृचे,

॥ अथर्वा निरमन्थतेति ॥

अस्ति ॥

एतच्च,

॥ रूपसमृद्धम् । एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं
यत् कर्म क्रियमाणमृगमभिवदति ॥

उक्तार्थम् ॥

अत्र किञ्चिन्नैमित्तिकमाह—

॥ स यदि न जायेत^१ ॥

व्याचष्टे—

॥ यदि चिरं जायेत^२ राक्षोघ्न्यो गायत्र्योऽनुच्याः ॥

राक्षोहनोऽर्णि ३ 'पपूर्वहन-' इत्यष्टोपः । वचेः वयप् छान्दसः ।

राक्षःकर्मकहननकार्याभिवादिन्यो^४ गायत्र्योऽनुवक्तव्या इत्यर्थः ॥

१. 'जायते', २. 'जायेत तदा राक्षोघ्न्यो', ३. 'कार्यवादिन्यो'

४. पाठः.

* ऋक्सं० ४.५-२३-३. † अजायमाने स्वेतस्मिन्नेवात्तरानेऽमेहंसिन्य-
त्रिणामिति सूक्तमावपेत पुनः पुनरा जन्मनः 'आ० श्रौ० सू० २-१६-४. 'यदि मध्यमानो
न जायेत राक्षोघ्नोऽनुवक्तव्या' आप० श्रौ० सू० ४-१३-४. ‡ पा० सू० ६-४-१३५.

कास्ताः—

॥ अग्ने हंसि न्यत्रिणमित्येताः ॥

ऋचो नव ॥

किमर्थं,

॥ रक्षसामपहृत्यै ॥

अग्नौ चिरायमाणे किं रक्षसां हननं त्विह ।

इत्यत आह—

॥ रक्षांसि वा एनं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते ॥

यर्हि यदा । तर्हि तदा । आलभन्ते परिशुद्धान्ति^१ ॥

व्याचष्टे—

॥ यर्हि चिरं जायते ॥

यर्हि यदा ॥

॥ स यद्येकस्यामेवानूक्तायां जायेत^२ यदि द्वयोरथोत ब्रुवन्तु^३

जन्तव इति जाताय जातवतीमभिरूपामनुब्रूयात् ॥

अग्नेहंसीय एकस्यामुच्युक्तायामथ द्वयोः ।

अस्योपलक्षणत्वेन तृषाद्युक्तावथापि वा ॥

यदि जायेताभिरत्रोत ब्रुवन्तिवस्थृचं वदेत् ।

१. 'परिशुद्धान्ति यर्हि चिरं', २. 'जायते' घ. ड. पाठः.

* ऋक्सं० ८-६-२४-१. † ऋक्सं० १-१-७-५. ‡ आर्तं शुत्वानन्तरेण प्रणवेन शिष्टमुपशंतनुनात् । सिष्टेनोत्तराम् । उत ब्रुवन्तु जन्तव आर्तं हस्ते न सादिनमित्यर्धं च आरभेत् । आ० श्रौ० सू० २-१६-५, ६, ७.

जातवतीम् । वृत्रहाजनीति जन्निधातुपतीम् ॥

॥ यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम् । *आयं हस्ते न खादिनमिति ॥

अन्वाहेति शेषः ॥

आभिरूप्यमाह—

॥ हस्ताभ्यां ह्येनं मन्थन्ति ॥

किञ्चास्ति,

॥ शिशुं जातमिति^१ ॥

व्याचष्टे—

॥ शिशुरिव वा एष प्रथमजातो यदग्निः ॥

यत् यः ॥

इवशब्दः कुत इत्याह—

॥ न विभ्रति विशामग्निं स्वध्वरमिति ॥

अस्ति ॥

ततः किं,

॥ यद्वै देवानां नेति तदेषामोमिति ॥

देवानां वर्णव्यत्यासेन वेदानाम् । मन्त्राणां यन्नेति पदं तदो-
मित्यस्यार्थे वर्तते ।

१. 'जातमिति शिशुरिव' च. ङ. पाठः.

* ऋक्सं० ४-५-२८-५. † 'यद्वै देवानां वेदानामिति वा वर्णसादृश्येन । आह च 'अप्यध्वरवर्णसाम्प्रतिशिक्ष्यान्न त्वेव न निर्गूयान्न संस्कारमाद्रियेत' (या० नि० २-१) इति, 'तदेषामोमित्यनुशासननेन प्रतिषेधनिषरीत उपमार्थो लक्ष्यते' इति मोविन्दस्वामी, 'देवानां देवप्रतिपादकानां मन्त्राणाम् । यद्वा दकारवकारयोश्चिपदयोरेण वेदानाम्' इति मयव्या.

दृष्टान्तेष्वपि संवादादोभिवार्थः* प्रदर्शयते ।

*व्यवस्थेयं च नैरुक्ती नविवार्थः पदात् परः ॥

पूर्वभूतो निषेधार्थो मन्त्रेष्वेव न चान्यतः ।

†‘अग्निर्न ये भ्राजसे’ति ‡‘न वा उ’ इति दर्शनात् ॥

इत्यतोऽत्र ह्यवोचाम नवा विशुरिवेति वै ॥

॥ †प्रदेवं देववीतये ॥

इत्यन्वाहेति शेषः ॥

अत्र,

॥ भरता वसुवित्तममिति ॥

अस्ति ॥

ततः किम्,

॥ †प्रहियमाणायाभिरूपा ॥

इसो डे ।

अग्नेः †प्रहियमाणस्य सङ्गतार्या भवेदियम् ।

भरतेति ह्यवो मत्वम्‡ ॥

॥ यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम्‡ ॥

१. ‘दृष्टान्तेष्वपि संवादादोभिवार्थः’, २. ‘समृद्धम् आस्ते’ घ. ड. पाठः.

* “ नामोत्तरभाविनो नम उपमार्थायतामान्छे । आह च वास्तुः—‘नेति प्रतिषेधार्थो भाषायाम् उभयमन्वभ्यायम्’ इति, ‘उपरिखलुपाचार उपमार्थायः’ इति च” (निरु० १-४) इति गोविन्दस्वामी. † ऋक्सं० ८-३-१२-२. ‡ ऋक्सं० २-३-१०-६, § ऋक्सं० ४-५-२६-१. ¶ ‘जातावानुबृहि प्रहियमाणायानुबृहीत्याह काण्डे काण्ड एवैतं कियमाणे समर्धवति गामत्रो सर्धान्वाह’ सै० सं० ६-३-५. ॥ ‘आहवनीये प्रहियमाणोऽयं मयितोऽभिः प्रहियमाणः’ इति सायणः. § पा० सू० वा० ८-२-३२.

अत्र,

॥ आ स्वे योनौ निधीदत्विति ॥

अस्ति ॥

व्याचष्टे—

॥ एष ह वा अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्नेः ॥

यद् यः ।

अग्निराहवनीयोऽग्नेः स्थानं निर्मथितस्य वै ॥

॥ *आ जातं जातवेदसीति ॥

अन्वाहेति शेषः ॥

व्याचष्टे—

॥ जात इतरो जातवेदा इतरः ॥

†जातमिति निर्मथ्य उक्तो जातवेदसीत्याहवनीय उक्त इत्यर्थः ॥

॥ प्रियं शिशीतातिथिमिति ॥

अस्ति ॥

॥ एष ह वा अस्य प्रियोऽतिथिर्यदग्निरग्नेः ॥

यद् यः ॥

॥ स्योन आ गृहपतिमिति ॥

अस्ति ॥

* गृह्ये = ४-१-२९-२. † इदानीं मथितेऽग्निः सद्यः समुत्पन्नत्वाच्चातः । एषेसिद्धाहवनीयोऽग्निरिदानीं जातमिममग्निं वेत्तीति जातवेदाः इति सामणः. 'वेद इति अन्ननाम, इतिकेचनं अने जातमस्य' इति गोविन्दस्वामी.

॥ शान्त्यामेवैनं तद् दधाति ॥

शान्त्यां सुखनाम्ना^१ स्योनपदेनोक्तायाम् । एनं^२ प्रहृतपद्मिम् ।
दधाति स्थापयति । तत् तत्र^३ ॥

॥ *अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद्
जुह्वास्य इत्यभिरूपा ॥

अनुवक्तव्या ॥

॥ यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम् ॥

‘अग्निनेति पादो अग्निदैवतो निर्मन्थ्य आहवनीयश्च’ इति सर्वानु-
क्रमण्याम् । मथितनिहितेनाग्निनाहवनीयोऽग्निर्दीप्यते इति हि गम्यते ॥

॥ त्वं ह्यग्ने अग्निना ॥

इतीयं चानुवक्तव्या ॥

तत्र,

॥ विप्रो विप्रेण सन् सतेति ॥

अस्ति ॥

व्याचष्टे—

॥ §विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः ॥

१. 'सुखनाग्नि' क. पाठः. २. 'एनं हत' ख ग. पाठः. ३. 'तम्'
क. पाठः. ४. 'निर्मन्थाहवनीयौ' मुद्रितपाठः. 'निर्मन्थाहवनीयाभ्याम्'
घ. ङ. पाठः. ५. 'दीप्तः' क. पाठः.

* ऋक्सं० १-१-२२-६ ऋ० १. सू० १२. इ ऋक्सं० ६-३-३१-४.
§ 'अग्ने महो अग्निः अग्निनाभारत' (तै० ब्रा० ३-५-१.) इति श्रुतेर्ब्राह्मणजस्यभिमानित्वाद्
विप्रत्नम् इति सायणः.

स्वन्त आहवनीयोऽत्र शान्तो निर्मन्थ्य उच्यते ।
विप्रो मेधावी । सन् सुखभावः ॥

॥ सखा सख्या समिध्यस इति ॥

अस्ति ॥

व्याचष्टे—

॥ एष ह वा अस्य स्वः सखा यदग्निरग्नेः ॥

स्वः आत्मीयः । यद् यः ॥

॥ * तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु ॥

इत्यन्वाह ॥

अत्रास्ति,

॥ स्वेषु क्षयेषु वाजिनमिति । एष ह वा अस्य स्वः क्षयो
यदग्निरग्नेः ॥

यद् यः । क्षयो निवासस्थानम् ॥

॥ † यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्युत्तमया परिदधाति ॥

समापयेत् त्रिरुक्तया ॥

व्याचष्टे—

॥ ‡ यज्ञेन वै तद् देवा यज्ञमयजन्त यदग्निनाग्निमयजन्त ॥

ते देवा अग्निनाग्निमयजन्तेति यत् तद् यज्ञेन यज्ञमयजन्त । तत् ततः ॥

* ऋक्सं० ६-६-६-३. † ऋक्सं० २-३-२३-४. 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति परिदध्यात् सर्वत्रोत्तमां परिधानीवेति विद्यात्' आ० धौ० सू० २-१६-७, ८.
‡ 'साध्या वै देवा अग्निन् लोक आसन् नान्नात् किञ्चन मेषत् तेऽग्निमेवाग्नेये मेधाया-
लमन्त नष्टान्वाशुलम्ब्यनविन्दन् ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यदग्नावग्निं मधित्वा प्रहरति
प्रजानां प्रजननाय' तै० सं० ६-३-५.

॥ ते स्वर्गं लोकमायन् ॥

अगच्छन् ॥

॥ तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः
सचन्त । यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इति ॥

व्याचष्टे—

॥ छन्दांसि वै साध्या देवास्तेऽग्नेऽग्निनाग्निमयजन्त ॥

ततः,

॥ ते स्वर्गं लोकमायन् ॥

किञ्च,

॥ आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च तेऽग्नेऽग्निनाग्निमयजन्त ।
ते स्वर्गं लोकमायन् ॥

एवञ्च,

॥ सैषा स्वर्ग्याहुतिर्यदग्न्याहुतिः ॥

यद् या । स्वर्ग्या स्वर्गप्राप्तिहेतुः ॥

पुनः स्तौति—

॥ यदि ह वा अप्यब्राह्मणोक्तो यदि दुरुक्तोक्तो यजते ॥

*अब्राह्मणोक्तः स्मृत्यादौ प्रोक्तो अब्राह्मणस्त्विति ।

तद्यथा—

“अब्राह्मणास्तु पदोक्ता इति ज्ञातातपोऽब्रवीत् ।

आद्यस्तु राजभृत्यः स्याद् द्वितीयः कर्णविक्रयी ॥

* 'ब्राह्मणे विधायकं वाक्यं तेन श्रेयतो ब्राह्मणोक्तः । तद्विपरीतः पण्डितमन्यः
स्वबुद्धौ च यत्किञ्चिद् गोऽनुतिष्ठति सोऽयमब्राह्मणोक्तः । अथवा स्मृतिष्वब्राह्मणत्वेन
प्रतिपादितो गोऽति सोऽयमब्राह्मणोक्तः' इति सायणः. 'ब्राह्मणैर्नोक्तः अब्राह्मणोक्तः'
इति गोविन्दस्वामी. † आधिक्यकरणे.

तृतीयो बहुयाजी स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः^१ ।

पञ्चमः प्रभुरेतेषां^२ ग्रामस्य नगरस्य च ॥

अनागतां तु यः पूर्वा^३ सादित्यां चैव पश्चिमाम् ।

गोपासीत द्विजः सन्ध्यां ब्रह्मवन्धुः स गर्हितः ॥ ”

इति । कथयित्वा क्रीत्वा विक्रयं कुर्वन् । *बहुयाजी स्मार्तकर्मोप-
दर्शकः । याजिनः पुरस्ताद् बहुच^४ । *ग्रामयाजकः श्रौतकर्मोपदर्शकः ।
एतेषां पञ्चमो ग्रामनगरयोः प्रभुः^५ । ब्रह्मवन्धुः जातिब्राह्मणः ।
दुरुक्तेरपवादैरुक्तः खयातो दुरुक्तोक्तोऽभिज्ञस्तकः^६ ॥

॥ अथद्वैषाहुतिर्गच्छत्येव देवान्न पाप्मना संसृज्यते ॥

अथ तथापीत्यर्थः । न संसृज्यते न बाध्यते । पाप्मना पापेन ।
एषाहुतिः ॥

१. 'तृतीयो बहुयाजास्मच्चतुर्थोऽश्रौतयाजकः। पञ्चमो ग्रामयाजी च पष्ठो ब्रह्मवन्धुः
स्मृतः' इति सायणभाष्ये. २. 'एतेषां पञ्चमो याजी'. ३. 'सन्ध्यां प्रातः सनस्र्या'
च. इ. पाठः.

* 'बहुन् हि याजयेद् यस्तु वर्णवातांश्च नित्यतः । म्लेच्छांश्च श्रौष्टिकांश्चैव स विप्रो
बहुयाजकः' इति बृहत्पराशरसंहिता अ० ७, श्लो० ३५४. 'यस्तु सत्यपि जीवने
धनाधिक्यवाञ्छया याजगणैः सोऽत्र बहुयाजी विवक्षितः' इति सायणः. † पा० सू०
५-३-६८. ‡ 'श्रौतिरिक्तयाजी वो ग्रामयाजीति कीर्तितः' ब्रह्मसू० पु० प्र० ख० अ०
३०. § ग्रामे नगरे च योग्यायोग्याश्च यावन्तः सन्ति धनाभिलाषेण तावतां सर्वेषां
याजको ग्रामनगरयाजी' इति सायणः. ¶ 'दुरुक्तोक्त्वा उक्तः दुरुक्तोक्तः । अप्रशस्तेः
शब्दैरभिहित इत्यर्थः' इति गोविन्दरवामी. 'पुरोपेणान्यथावदुदं विधिवाक्यं दुरुक्तं, तेन
प्रेरितो दुरुक्तोक्तः' इति सायणः.

विदुषः फलमाह —

॥ गच्छत्यस्याहुतिर्देवान्नास्याहुतिः पाप्मना संसृज्यते य
एवं वेद' ॥

अस्य वेदितुः ॥

अथ सर्वाः स्तौति—

॥ ता एतास्त्रयोदशान्वाह रूपसमृद्धाः । एतद् वै यज्ञस्य
समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाणमृगभिवदति । तासां
त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् । ताः सप्तदश संपद्यन्ते ॥

त्रयोदश चतुर्युक्ता भवन्ति दश सप्त च ॥

॥ सप्तदशो वै प्रजापतिः ॥

कथं,

॥ द्वादश मासाः पञ्चर्तवः ॥

* हेमन्तशिशिरैक्येन ऋतूनां पञ्चतोदिता ॥

॥ तावान् संवत्सरः । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापत्यायतनाभि-
रेवाभी राक्षोति य एवं वेद ॥

पुनः स्तौति—

॥ त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्यैव तद् वसो
नह्यति स्थेन्ने बलायाविस्रंसाय ॥

† उक्तार्थम् ॥

पञ्चमः खण्डः ।

१. 'वेद अथ' प. ख. पाठः.

आतिथ्येष्टिः प्रस्तुतास्यामग्निमन्धनभीरितम् ।

अथाज्यभागयोराह त्वनुवाक्ये परोचयन् —

॥ *समिधार्गिन् दुवस्यत[†] आप्यायस्व समेतु त इत्याज्यभागयोः
पुरोनुवाक्ये भवतः ॥

ते च,

॥ † आतिथ्यवस्यौ ॥

आतिथ्यप्रतिधिसम्माननं, तद्वस्यौ ॥

किञ्च,

॥ रूपसमृद्धे एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं
यत् कर्म क्रियमाणमृगभिवदति ॥

नन्वाग्नेयी तु समिधा युक्तातिथिपदेन वै ।

आप्येति सौम्या अतिथिशब्दयोगः कथं भवेत् ॥

इत्यत आह—

॥ सैवाग्नेय्यतिथिमती न सौम्यातिथिमत्यस्ति ॥

§सोमादृचणष्टाप् ।

ऋक् सौम्यातिथिशब्देन युक्ता नैवोपलभ्यते ॥

॥ यत् सौम्यातिथिमती स्याच्छश्वत् सा स्यात् ॥

यद् यदि । †शश्वद् यथाकामम् । अस्ति चेत् स्यादेव ॥

* ऋक्सं० ६-३-३६-१. † ऋक्सं० १-६-२२-१. ‡ 'घाय्ये अतिथिमन्ती'
आ० औ० सू० ४-५-३. § पा० सू० ४-२-३०. ¶ 'शश्वदिति बहुनाम' इति
गोविन्दस्वामी. 'शश्वद् अत्रयम्' इति सायणः.

कथं तर्हि,

॥ एतत् त्वेवैषातिथिमती यदापीनवती ॥

एतद् एतेन प्रकारेण । आप्यायिधातुयोग आपीनत्वम् । क्ते "प्यायः पी' । †'ओदितश्च' । यद् यस्मात् ॥

कथं,

॥ यदा वा अतिथिं परिवेविषत्यापीन इव वै स तर्हि भवति ॥

वेविषति । विषेर्जुहोत्यादेर्लृट् । ‡'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' । §'अदभ्यस्तात्' ।

भोजयन्ति श्रद्धधानाः स्वगृहेषु यदातिथिम् ।

तदा स पुष्टसर्वाङ्ग आपीनः खलु दृश्यते ॥

एवमाप्यायियोगेन ऋचोऽतिथिपदान्वयः ।

इव एव ॥

॥ तयोर्जुषाणेनैव यजति ॥

तयोराज्यभागयोः ।

¶जुषाणोअग्निःसोमआदिर्यजुर्द्रन्द्रो जुषाणकः ॥

आज्यभागावित्यमुक्त्वा प्रधानस्य ब्रवीत्यथ—

॥ 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यामिति वैष्णव्यौ ॥

ऋचौ ॥

१. 'सु', २. 'भागानेवमुक्त्वा' प. ड. पाठः.

* पा० सू० ६-१-२८. † पा० सू० ८-२-४५. ‡ पा० सू० ७-४-७५.

§ पा० सू० ७-१-४. § 'जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु', 'जुषाणः सोम आज्यस्य इविषो वेतु' इति नञ्प्रत्ययम्. ¶ ऋक्सं० १-२-७-२. ॥ ऋक्सं० २-२-२४-५.

तत्र च,

॥ त्रिपदामनूच्य चतुष्पदया यजति^१ ॥

अनूच्येदंविगायत्रीं तदस्यत्रिष्टुभा यजेत् ।

त्रिपदा चात्र गायत्री चतुष्पात् त्रिष्टुवेव च ।

*पादस्य लोपे िपादः पट्टावृत्तीति[†] तु निर्वचः ॥

एवञ्चर्द्धये,

॥ सप्त पदानि भवन्ति ॥

ततः किं,

॥ शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदातिथ्यम् ॥

शिरोवत्[‡] प्रधानमङ्गम्[§] ॥

ततोऽपि किं,

॥ सप्त वै शीर्षिन् प्राणाः ॥

क्लिष्ट्क । शीर्षिण शिरसि ।

नेत्रे श्रोत्रे घ्राणविले वाक् प्राणाः सप्त गूर्धेति ॥

॥ शीर्षिन्नेव तत् प्राणान् दधाति ॥

तत् तेन सप्तपदवचनेन । शीर्षिण शिरसि । दधाति स्थापयति ॥

१. 'यजन्ति' घ. पाठः. २. 'शिरो वा' क. पाठः.

* पा० सू० ५-४-१३०. † पा० सू० ५-४-१३०. ‡ पा० सू० ४-१-१.
§ 'शिरो वा एतद् यज्ञस्य ज्योतिष्टोमस्य यदातिथ्या । दक्षिणोपा कर्तुसंस्कारः । आरम्भः
प्राणोपा । ततश्चातिथ्यैव यज्ञस्य मुक्तं भवति', ¶ 'शीर्षिण मुखे' इति गोविन्दकाम्यौ.

अथ स्विष्टकृतः प्राहानुवाक्यां याज्यया सह—

॥ *होतारं चित्ररथमध्वरस्य †प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व
इति स्विष्टकृतः संयाज्ये भवत आतिथ्यवली रूपसमृद्धे ।
एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाण-
मृगभिवदति ॥

‡उक्तार्थम् ॥

ते च,

॥ त्रिष्टुभौ भवतः ॥

तच्च त्रिष्टुप्त्वं,

॥ §सेन्द्रियत्वाय ॥

स्यात् ॥

अथेष्टि'संस्वामाह—

॥ †इळान्तं भवति ॥

आतिथ्यारूपं कर्म ॥

कस्मादेवम्,

॥ इळान्तेन वा एतेन देवा अराध्नुवन् यदातिथ्यम् ॥

एतेनातिथ्यारूपकर्मणा ॥

॥ तस्मादिळान्तमेव कर्तव्यम् ॥

१. 'अथेष्टेः' क. पाठः.

* ऋक्सं० ४-५-२५-५. † ऋक्सं० ५-२-११-४. ‡ page 31. § 'इन्द्रिये
वै त्रिष्टुप्' तै० सं० २-५-१०. ¶ 'अयातिथ्येऽन्ता' भा० श्रौ० सू० ४-५-१.
'इषान्ता सन्तिष्टते' भाष० श्रौ० सू० १०-३१-१५.

ततश्च,

॥ प्रयाजानेवान्न यजन्ति नानुयाजान् ॥

अत्रातिध्येष्टौ ।

लुप्यन्तेऽत्र त्वनूयाजा इळायाः परतो हि ते ॥

कुतः,

॥ प्राणा वै प्रयाजानुयाजाः ॥

प्रोत्कर्षेऽनुरविच्छेदे घञ् कर्मण्यर्चनं यजिः ।

उत्कृष्टाविच्छिन्नपूज्या यागास्ते प्राणवत् खलु ॥

तत्र च,

॥ ते य इमे शीर्षन् प्राणास्ते प्रयाजाः ॥

शीर्षन् शिरसि ।

शिरस्याः सप्त ये प्राणास्ते प्रयाजाः श्रुतो श्रुताः* ।

द्विस्त इत्यादरात् ॥

॥ येऽवाञ्चस्तेऽनुयाजाः ॥

प्राणा इत्येव ।

नाभेरधो ये रेतस्यः पुरीष्यो मृत्र्य एव च ।

प्राणास्त्रयस्तेऽनुयाजा इति वेदेष्वधीयते ॥

एवं स्थिते,

॥ स योऽत्रानुयाजान् यजेद् यथेमान् प्राणानालुप्य

शीर्षन् धित्सेत् तादृक् तत् ॥

* 'प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजाः' इति शा० भा० ७-१. † 'अयोऽनु-
याजाः इम एवास्य तेऽवाञ्चस्वः प्राणाः' शा० भा० ११-२-६-९. ‡ 'तद्विद्वान्तं
भवति नानुयाजान् यजन्ति शिरो वै यज्ञस्यातिर्ष्यं पूर्वार्धे वै शिरः पूर्वार्धमेवैतद् यज्ञस्या-
भिसंस्मरोति स यज्ञानुयाजान् यजेद् यथा शीर्षतः पर्वहल्य पादौ प्रतिव्यादेवं तद्व
तस्माद्विद्वान्तं भवति नानुयाजान् यजन्ति' शा० भा० ३-४-१-२६.

यो होतानुयाजान् यजेत् स इमानवाञ्छ्वीन् प्राणानालुप्य
स्वस्थानादुत्पात्र्य शीर्षन् शिरसि धित्सेन्निधातुमिच्छेत् । निदध्यादित्यर्थः ।
तादृक् तादृशम् । तदनुयाजकरणम् ॥

न चैवं भवत्विति मन्तव्यमित्याह—

॥ अतिरिक्तं तत् ॥

*उदावर्ताख्यरोगात्मा स विकारो हि देहिनः ।

रिचेर्भावे क्तः ॥

॥ समु वा इमे प्राणा विद्रे ये चेमे ये चेमे ॥

उ पुनः । † 'व्यवहिताश्च' । संविद्रे । ‡ 'वेत्तेर्विभाषा' इति श्रुत्यातो क् ।

§ 'छोपस्त आत्मनेपदेषु' । संविद्रेते । इम इत्यभिनयति ।

शिरस्याः समु ये प्राणा ये त्रयोऽवाञ्च' एव ते ।

¶ स्वस्थानस्थाः सङ्गताश्च भवेयुर्देहपोषदाः ॥

स्तौति—

॥ तद् यदेवात्र प्रयाजान् यजन्ति नानुयाजान् ॥

१. 'त्रयोऽर्वाध' घ. पाठः.

* 'यत्रोर्ध्वं जायते वायोरावर्तः स चिकित्सकैः । उदावर्ते इति श्लोको व्याभि-
स्तत्रानिलः प्रभुः ॥' तथाच सुश्रुते—'अवधोर्ध्वं च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः । न
वेगान् धारयेत् प्राणो वातादीनां जिजीविषुः । वातविभ्रान्मृन्माम्भुसर्वोद्धारवमोन्द्रिवैः ।
व्याहृन्वमानैरुदितैरुदावर्तौ निरुच्यते । सुसृष्ट्याश्वासनिद्राणामुदावर्तौ विधारणात् । त्रयो-
दशविधश्चासी भिन्न एतेस्तु कारणैः । सर्वेष्वेतेषु विधिवद्बुदावर्तेषु क्लृप्तशः । वायोः
क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥' उत्तरतन्त्रे अ० ५५. † पा० सू० १-४-८२.
‡ पा० सू० ७-१-७ § पा० सू० ७-१-२१. ¶ 'अव्याहृतगतियस्य स्थानस्थः
प्रकृतौ स्थितः । वायुः स्यात् सोऽधिकं जीवेद् बीतरोगः समाः शतम् ॥' चरकसंहिता
निकृत्तितस्थाने अ० २८ ओ० २.

प्रयाजा एव सृष्टव्या नानुयाजा इतीह यत् ।
तेदेव खलु कर्तव्यं नान्यथेत्येष निर्णयः ॥

किञ्च,

॥ तत्र स काम उपातो योऽनुयाजेषु योऽनुयाजेषु ॥

अनुयाजफलं प्राणाः प्रयाजैरेव ते धृताः ।

*उभयेऽपि माणतया संस्तूयन्ते श्रुतौ खलु ॥

द्विरुक्तिरुक्तार्या ॥

पद्यः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुसप्रदत्तां तृतीयोऽध्यायः* ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

राजकयस्तृतीये तु प्रोक्त आतिथ्यया सह ।

अथाभिष्टवमाख्यातुमितिहासं ब्रवीति ह—

॥ यज्ञो वै देवेभ्य उदकामद् न वोऽहमन्नं भविष्यामीति ॥

युष्माकमन्नं नैवाहं भवितेत्यभिधाय वै ।

†यज्ञ उत्क्रान्तवान् देवगणान् कोधान्वितः पुरा ॥

१. * षड्गुरुशिष्येण विरचितायां ब्राह्मणव्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः* ष. क. पाठः.

* 'प्राणा वै प्रयाजानुयाजाः' श. ०. भा. १४-२-२-५१. † page 44.

† 'यज्ञशब्देनाय प्रथम्यो विवक्षितः' इति सायणगोविन्दस्वामिनौ.

॥ नेति देवा अद्भुवन् अन्नमेव नो भविष्यसीति ॥

नास्त्यन्नमन्यदस्माकं भवान्नपिति तेऽवदन् ॥

॥ तं देवा विमेधिरे ॥

तमगृहीतानुनयम् । विमथनं ताडनम् ॥

॥ स हैभ्यो विहतो न प्रबभूव ॥

विश्वब्दः प्रार्थे । प्रहृतस्ताडितः । भिसो भ्यम् । एभिर्देवैः ।
न प्रबभूव समर्थो नाभवत् ॥

॥ ते होचुर्देवाः ॥

हेति तापे । ते प्रहृतासमर्थयज्ञकाः ॥

कथं,

॥ न वै न इत्थं विहतो^१ऽलं भविष्यति हन्तेमं यज्ञं

सम्भरामेति ॥

नः अस्मभ्यम् । इत्थं विहतस्ताडितः । अलं पर्याप्तः । *हन्तेत्याभि-
ष्टुल्ये । सम्भराम । लोद् । आद् । भृक् भरणे । प्रवर्ग्यसम्भारैः
पुष्टाङ्गं कुर्मः ॥

॥ तथेति तं संजभ्रुः ॥

तथेति निश्चयं कृत्वा यज्ञं देवा अपोषयन् ।

भृवो लिद् । भो जः ॥

१. 'प्रहृतो' च. पाठः.

* 'हन्तेत्यन्तःकरणपुत्रेभिप्रायस्य । सूचनम् एवमभिप्रायं कृतवन्त इत्यर्थः'
इति गोविन्दस्वामी. 'सम्पूर्तदेवुदसैनमित्तजन्महृषेद्योतनार्थो हन्तशब्दः' इति सायणः.

॥ तं संभृत्योचुरश्विनाविमं भिषज्यतमिति ॥

भृवो स्यपि तुक् । भिषजिति कण्वादेर्यको लोट् । हे अश्विनौ
यज्ञमिमं युवाभरोगं कुरुतमित्युचुर्देवा इत्यर्थः ॥

नन्वप्येषु सत्सु दस्रौ किमूचुरत उच्यते —

॥ *अश्विनौ वै देवानां भिषजौ ॥

भैषज्ये सर्वदेवानां मध्ये तौ कुशलौ खलु^१ ॥

॥ †अश्विनावध्वर्यु ॥

अध्वर्यु अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ । † 'अश्विनावध्वर्यु आध्वर्यवाद्'
इत्यृतुमैषे^२ ऋषीयते ॥

॥ तस्मादध्वर्युं धर्मं संभरतः ॥

तस्मात् तथाहि ॥

॥ तं सम्भृत्याहतुर्ब्रह्मन् †प्रवर्येण प्रचरिष्यामो
होतरभिष्टुहीति ॥

अध्वर्यु ॥

प्रथमः खण्डः ।

१. * किमूचुरत आह' घ. ङ. पाठः. २. 'खलु अत्रापि अश्विना' क. पाठः.

* अश्विनोर्देवभिषक्तं च 'देवा वै सप्रमासत' (तै० आ० ८-२) इत्यनुवाके—
'ते देवा अश्विनावध्वर्युन् भिषजौ वै स्थः इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिघत्तमिति' इत्यादिनोक्तम्.
† 'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्ताम्' तै० आ० ८-२. ‡ आप० श्रौ० सू० ११-१९-८.
§ ऋग्वेदांशुं भेदावरुणेन पठितव्या मन्त्रा ऋतुप्रैषाः. ¶ प्रवर्येणशब्दः कर्मविशेष-
पत्तनः प्रकृत्यतेऽस्मिन् धर्मः इति.

*घर्मं त्वभिष्टुहीत्येवं होताध्वर्युप्रचोदितः,

॥ †ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रतिपद्यते ॥

प्रतिपत्तिरारम्भः ॥

व्याचष्टे—

॥ ब्रह्म वै बृहस्पतिः ॥

देवानां बृहतां पाता रक्षको वेद एव हि ॥

॥ ब्रह्मणैवैनं तद् भिषज्यति ॥

तत् तत्र । एनं यज्ञम् ।

अवस्येत् प्रणवेनात्र † ऋचं प्रोच्यमानवानतः ‡ ।

§ ऋचमुचमनवानमुक्त्वा † इत्यादि हि सूत्र्यते ॥

¶ ब्रह्माष्टकं सूत्रपठिता तथेयंपिमहानभि ।

भिषज्यत्यरोगं करोति ॥

॥ †इयं पित्र्ये राष्ट्र्येत्यग्र इति ॥

अभिष्टुयादिति शेषः ॥

व्याचष्टे—

॥ वाग्वै राष्ट्री ॥

‡ श्वरी राष्ट्री ॥

१. † प्रणवो नात्र ‡ घ. पाठः.

* घर्मशब्दः प्रथम्यैद्विचिन्तनः. † तै० सं० ४-२-८. ‡ अनवानतः =
अनुच्छासितेत्यर्थः. § आ० धौ० सू० ४-६-२. ¶ आ० श्री० सू० ४-६-३.
§ अश्वसं० ४-१-२.

॥ वाचमेवास्मिस्तद् दधाति ॥

अस्मिन् यजमाने । तत् तत्र ॥

॥ महान्मही अस्तभाय द्विजात इति ॥

अभिष्टुयात् ॥

इयं च,

॥ ब्राह्मणस्पत्या ॥

पत्यन्ताण्यः ॥

॥ ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैत्रैनं तद् भिषज्यति ।

अभि त्यं देवं सवितारमोण्योरिति ॥

अभिष्टुयात् ॥

इयं च,

॥ सावित्री ॥

सवितृदेवत्या ॥

॥ प्राणो वै सविता ॥

प्राणयतीति व्युत्पत्त्या ॥

॥ प्राणमेवास्मिस्तद् दधाति ॥

तत् तत्र । अस्मिन् यजमाने ॥

॥ संसीदस्व मह्यं असीत्येवैनं समसादयन् ॥

* तै० सं० २-३-१४. † पा० सू० ४-१-८५. ‡ तै० सं० १-२-६.

§ अथर्व० १-३-९४.

* खरदेशे महावीरमेनं देवा असादयन् ॥

॥ †अङ्गन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इति ॥

अधिष्ठयात् ॥

इयं च,

॥ अज्यमानायाभिरूपा ॥

अज्यमानं महावीरमभिधातुमिवं समा ‡ ॥

॥ यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम् ॥

‡ उकार्षम् ॥

॥ § पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः सतुल्यो अभिदासदग्ने

‡ भवानो अग्ने सुमना उपेताविति द्वे द्वे अभिरूपे ॥

प्रतिप्रतीकं द्वित्वार्था वीप्सा तेन ऋचोऽत्र षट् ॥

॥ यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम् ।

‡ कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति पञ्च ॥

ऋचः ॥

* खरो नाम महावीरसन्तापनप्रक्षालनार्थं शिकताभिः कल्पितो देव उच्यते । तत्कल्पनं चापस्तम्बसूत्रे—‘ततः खरानुपवपति । उत्तरेण बाहूपत्यमेकम् उत्तरेणाहवनीयमेकम् । उत्तरपूर्वे द्वारे प्रसुच्छिद्यखरं करोति बाह्यतो निषेचनवन्तम् ।’ इति १-५-६-२०, २१, २२. तत्रप्रमाणं बाहू बोधायनः—‘प्रादेशमात्रं परिमण्डलम्’ इति. † प्रवर्गोदाविराशयमूलो घृन्मगप्राप्तविशेषो महावीरः । तन्निर्माणप्रकारश्चापस्तम्बसूत्रे—‘संप्रक्षिप्तं मृदं मन्त्रस्य शिरोऽसीति पिण्डं कृत्वा यज्ञस्य पदे स्य इत्यङ्गुष्ठाभ्यां नियुञ्ज्य महावीरं करोति । श्रुद्धिं पणोदिसपरिमितोद्धिं वा प्रादेशमात्रमूर्धसानुमुपरिद्रादासेनमवन्तं मध्ये मूलतं वासव्यप्रकारम्’ इति १-५-२-१४. ‡ ऋक्सं० ४-२-२१-२. § विनियोग-आनयोराश्रयायनभौतसूत्रे—‘संसीदस्व महां असीति संसाधमाने, अङ्गन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्यमाने’ इति ४-६-३. ¶ page 31. † ऋक्सं० ८-८-३५-१. ॥ ऋक्सं० ४-५-७-४. ‡ ऋक्सं० ३-१-१८-१. † ऋक्सं० ३-४-२३-१.

ताथ,

॥ राक्षोदन्यः ॥

रक्षःकर्मकहननकार्यमिप्रतिपादनसमर्थाः । रक्षोहनोऽणि, "पपूर्वहन-"
इत्यल्लोपः ॥

आसामभिष्टवथ,

॥ रक्षसामपहत्यै ॥

स्यात् ॥

॥ परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः
शुक्रं ते अन्यद् यजतं ते अन्यद् अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति
चतस्र एकपातिन्यः ॥

एकत्वयोगिन्यः § ॥

॥ ता एकविंशतिर्भवन्ति ॥

ब्रह्मजज्ञाद्यपश्यंगोपामन्ता एकविंशतिः ॥

॥ एकविंशोऽयं पुरुषः ॥

एकविंशतेः पूरणः । "ति विंशतेर्दिति" ।

१. 'दिति दश' घ. पाठः.

* पा० सू० ६-४-१३५. † ऋक्सं० १-१-२०-६. ‡ ऋक्सं० १-६-४-३.
§ ऋक्सं० ४-८-२४-१. ¶ ऋक्सं० २-३-१०-१, ८-८-३५-३. § 'एकैकस्मिन्
प्रतीके एकैकोपाया इत्यर्थः' इति गोविन्दस्वामी. 'एकस्य मन्त्रस्य पातः प्रतीकम् एकपातः,
सोऽयं यासृष्टु ता एकपातिन्यः । परित्वा गिर्वण इति चत् प्रतीकं तत् संहितायां कमेणाभ्रातानां
चतस्रणां प्रतीकमित्याशङ्क्येत चतस्र इति ब्राह्मणेऽभिधानात् । एवमभिद्वयोः शुक्रं ते अपश्यं
गोपामिति त्रिषु प्रतीकेषु शङ्कोदियात् तद्द्वयादित्यर्थमेकपातिन्य इत्युच्यते । एकैकस्या
वचः प्रतीकानि मिलित्वा चतस्र इति तात्पर्यार्थः' इति सायणः. ॥ पा० सू० ६-४-१४२.

कथं,

॥ दश हस्त्या अङ्गुलयः ॥

हस्तयोर्भवाः ॥

॥ दश पादाः ॥

अङ्गुलय इत्येव ॥

॥ *आत्मैकविंशः ॥

आत्मा मध्यमः कायः ॥

॥ तमिममात्मानमेकविंशं संस्क्रुते ॥

संस्कारः फलयोगिता ।

ब्रह्मजज्ञाद्यपश्यंगोपेत्यन्तोक्तैकविंशतिः ॥

द्वितीयः खण्डः ।

॥ †स्त्रके द्रप्सस्य धमतः समस्वरन्निति नव ॥

ऋचोऽभिष्टुयात् ॥

ताथ,

॥ पावमान्यः ॥

‡पवमानगुणस्यैताः सोमस्य प्रतिपादिकाः ॥

नवत्वं स्तौति—

॥ नव वै प्राणाः ॥

नामेरुर्ध्वं नव प्राणा द्वौ स्तन्यौ सप्त मूर्धनि ॥

* 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पदा आत्मैकविंशः' तै० सं० २-१-१. † 'आत्मा मध्यमः कायः' इति सायणः. ‡ 'ऋचोऽभिष्टुयात्' ७-२-११-१. § 'पवमान-शब्दबलः' इति गोविन्दस्वामी. 'पवमानदेवताकाः' इति सायणः.

॥ प्राणानेवास्मिस्तद् दधाति ॥

होताभिष्टुवन् । तद् तेन नवर्चेन ॥

॥ *अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा इति ॥

अभिष्टुयात् ॥

व्याचष्टे—

॥ अयं वै वेनः ॥

कमनीयो वेन उक्तो वेनतेः कान्तिकर्मणः ।

ऽनाभिचक्रगतः प्राणोऽन्नायंशब्देन कथ्यते ॥

कृत एतद्,

॥ अस्माद्वा ऊर्ध्वा अन्ये प्राणा वेनन्ति ॥

ऽनाभिस्थादुत्थिता ह्यस्मान्नव प्राणाश्चरन्ति ॥ वै ।

ऊर्ध्वरूपा एतदिच्छावशेनातोऽस्य वेनता ॥

॥ अवाञ्चोऽन्ये ॥

अस्माद् वेनन्तीत्येव ।

नाभेरधस्ताद्रेतस्यः पुरीष्यो मूत्र्य एव च ।

तेऽप्येतदिच्छासंयुक्ताश्चरन्तीत्यस्य वेनता ॥

वेनन्ति क्रीडायुक्ताश्चरन्ति ॥

निगमयति—

॥ तस्माद् वेनः ॥

* ऋक्सं० ७-७-७-१, † या० निघ० २-६, ‡ 'अयं वै नाभिर्वेनः',
 § 'अस्मात्तामेः' इति सायणगोविन्दस्वामिनौ, ॥ 'अपि वेनन्तिः कान्तिकर्मो, तन्नाभ्याम
 यतिकर्मोभिषेत्' इति गोविन्दस्वामी.

नाभिश्चब्दं निराह—

॥ प्राणो वा अयं सन्नाभेरिति ॥

उक्तवानिति शेषः । सन् कल्याणः । अयं प्राण उक्तवान् वागादीन
प्रति । कथम् । न अभेः अभैषीः । छन्दस्त्वाद् रूपम् ।

स्थिते^१ मयि हि वागाद्या न भयं वः कुतश्चन ।

अथवायमत्रार्थः—

*ल्यब्लोपे पञ्चमी नाभेर्नाभिं प्राप्य सिराः शुभाः ।

अयंसव् वद्धवानेष शिरःपादान्तकं दृढम् ॥

यस्य बन्धन इत्यस्माच्छुब्दसिचञ्चितश्च वै ॥

॥ तस्मान्नाभिः ॥

नाभिप्राप्तेर्नाभिरयं^१ प्राण एवेति गृह्यताम् ॥

॥ तन्नाभेर्नाभित्वम् ॥

तवश्च,

प्राणमेवास्मिस्तद् दध्नाति ॥

†उक्तार्थम् ॥

॥ †पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते ‡तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पते
वियत्पवित्रं धिषणा अतन्वतेति तिस्रोऽभिष्टुयात् ॥

वियदादिः सूत्रपठिता^१ ॥

१. 'स्तुते' ; २. 'नाभिरयं' व. पाठः.

॥ पूतवन्तः ॥

त्रयो मन्त्राः पूतवन्तः पूर्वधातून्धपदान्विताः ॥

॥ प्राणास्त इमेऽवाञ्चः ॥

ते त्रयो मन्त्राः अवाक्प्राणस्थितिकारिणः ॥

अवाचः प्राणानाह—

॥ रेतस्यो मूत्र्यः पुरीष्य इति ॥

रेतःपुरीषमूत्रेभ्यस्तत्र साधुर्यदुच्यते ॥

॥ एतानेवास्मिस्तद् दधाति ॥

तत् तेन पूतवन्निकेण ।

स्रक्कादिवियदन्तास्तु त्रयोदश ऋचः खलु ॥

तृतीयः खण्डः ।

॥ गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति ब्राह्मणस्पत्यम् ॥

एकान्नं विंशत्यृचकमिदं सूक्तमभिहुयात् ॥

॥ ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं तद् भिषज्यति ॥

उक्तार्थम् ॥

१. 'एकोन' च, पाठः.

* पा० सू० ४-४-१८. † ऋक्सं० १-६-२९-१. ‡ 'गणानामेकोना
ब्राह्मणस्पत्यं इ वाहस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदशयन्त्ये त्रिष्टुभौ' इति सर्वानुक्रमणी मं० २
सू० २३. § page 121.

॥ ^१प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामेति ॥

तृचं सूक्तमभिष्टुयात् ॥

एताश्च,

॥ धर्मतन्वः ॥

धर्मस्य तन्व इत्येवं विद्यात् तिस्र इमा ऋचः ॥

ततश्च,

॥ सतनुमेवैनं तत् सरूपं करोति ॥

सतनुपदस्य व्याख्यानं सरूपमिति ॥

अत्रास्ति,

॥ ^१रथंतरमाजभारा वसिष्ठो भरद्वाजो बृहदाचके अग्नेरिति ॥

आधोपाद्यऋत्तोरन्त्यौ पादौ तु पठितात्रिणी ॥

॥ बृहद्रथंतरवन्तमेवैनं तत् करोति ॥

एनं धर्मम् । तत् तेन, बृहद्रथंतरवचनेन ॥

॥ ^२अपद्यं त्वा मनसा चेकितानमिति ॥

तृचं सूक्तमभिष्टुयात् ॥

॥ प्रजावान् प्राजापत्यः ॥

* ऋक्सं० ८-८-३९-१. † ^१प्रथयैकर्वाः प्रथो वासिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो धर्मः
धौवो वैश्वदेवम्' इति सर्वानुक्रमणी म० १० सू० १८१. ‡ ऋक्सं० ८-८-४१-१.

प्रजापतिसुतो नाम्ना प्रजावान् दृष्टवानिदम् ॥

॥ प्रजामेवास्मिस्तद् दधाति ॥

तत् ततो हेतोः ।

अत्रानृचं यष्टपत्नीहोतृरूपसमीक्षणम् ।

अपश्यं त्वेत्येतस्येति सूत्रकारः खलुक्तवान् ॥

॥ का राधद्धोत्राश्विना वामिति नव ॥

अभिष्टुयात् ॥

ताश्च,

॥ विच्छन्दसः ॥

नानाच्छन्दस्काः । 'गायन्नानुष्टुभौर्णिहा ऋचाः विष्टारवृहती कृतिर्विराद् तिस्रो गायत्र्य' इति हि सर्वानुक्रमणीः ॥

॥ तदेतद् यज्ञस्यान्तस्यम् ॥

अन्तश्शब्दात् त्यप् । अन्तर्भवम् ॥

॥ विक्षुद्रमिव वा अन्तस्यमणीय इव च स्थवीय इव च ॥

‡ नानारूपकलृप्तमध्यं कुड्यादि त्वभितः शुभम् ।

इवैव नाना वि क्षुद्रं किञ्चिद्विवरणं परम् ॥

* 'अपश्यं प्रजावान् प्रजापत्योऽनृचं यजमानपत्नीहोत्राण्य' इति सर्वानुक्रमणी म० १० सू० १८३. † 'अपश्यं त्वेत्येतस्याद्यथा यजमानमाक्षते द्वितीयया पत्नी तृतीययात्मानम्' इति आ० श्रौ० सू० ४-६-३. ‡ ऋक्सं० १-८-२२-१. § म० १ सू० १२०. इयमानुपूर्वी सुदितसर्वानुक्रमण्यां यद्यपि न दृश्यते, तथाप्य-स्मद्ग्रन्थशालास्यतालपत्रमातृकायां दृश्यते एव. ¶ पा० सू० ४-२-१०४. †† 'शरीरेऽपि विक्षुद्रं विविधक्षुद्रमेवान्तस्यम्' इति गोविन्दस्वामी. 'लोकेऽयन्तस्यं शरीरमध्यस्था-वयमजातं विक्षुद्रमिव वै विविधत्वेन तारतम्येन स्वल्पमेव भवति' इति सायणः.

॥ तस्मादेता विच्छन्दसो भवन्ति ॥

स्तौति—

॥ एताभिर्हाश्विनोः कक्षीवान् प्रियं धामोपागच्छत् ॥

धाम स्थानम् ॥

॥ स परमं लोकमजयत् ॥

स कक्षीवान् । जयतिर्वशीकरणार्थः ॥

॥ उपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति । जयति परमं लोकं
य एवं वेद ॥

* 'व्यवहिताश्च' । उपगच्छति । सोऽपि ॥

॥ आभात्यग्निरुषसामनीकमिति सूक्तम् ॥

अभिष्टुयात् पञ्चर्चम् ॥

अवास्ति,

॥ पीपिवांसमाश्विना घर्ममच्छेति ॥

एतच्च,

॥ अभिरूपम् ॥

घर्मश्रवणात् ॥

॥ यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धं तदु त्रैष्टुभम् ॥

उ पुनः । तदाभातीयम् ॥

॥ वीर्यं वै त्रिष्टुप् ॥

*सृष्टौ वीर्यवत्सत्रसम्बन्धात् ॥

॥ वीर्यमेवारिंमस्तद् दधाति ॥

तत् तेन त्रिष्टुप्त्वेन ॥

॥ आवाणेव तदिदर्थं जरेथे इति सूक्तम् ॥

अष्टर्चमभिष्टुयात् ॥

अत्र च सन्ति,

॥ अक्षी इव कर्णाविव नासेवेति च ॥

‘अक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक्’ । ‘कर्णाविव सुश्रुताभूतमस्मे । नासेव नस्तन्वोरक्षितारा’ इति ॥

॥ अङ्गसमाख्यायमेवारिंमस्तदिन्द्रियाणि दधाति ॥

ल्यवर्थे णमृलि युक् । †अङ्गानि सम्यगाख्याय गणयित्वा ।
तत् तत्र ॥

॥ तदु त्रैष्टुभम् । वीर्यं वै त्रिष्टुप्त्वीर्यमेवारिंमस्तद् दधाति ।

‡ईळे आवापृथिवी पूर्वचित्तय इति सूक्तम् ॥

पञ्चविंशत्पंचमभिष्टुयात् ॥

* ‘उरसो बाहुभ्यां पद्भ्यां निरसिमीत तमिन्द्रो देवतान्वस्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहद्
शाम राजन्यो मधुष्याणामविः पशूनां तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्यादपशुवन्त’ इति तै० सं०
५-१-१. † ऋक्सं० २-८-४-१. ‡ ‘अङ्गसमाख्यायम् अङ्गानि चिद्वद्वत्त्वमस्मिन्
सूक्ते यस्माद् भवति’ इति गोविन्दस्वामी. § ऋक्सं० १-५-३३-१.

अत्रास्ति,

॥ अग्निं धर्मं सुरुचं ग्रामन्निष्टय इति ॥

एतच्च,

॥ अभिरूपम् । यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम् । तद् जागतम् ॥

उ पुनः ।

अन्त्ययोस्त्रैष्टुभत्वेऽपि भूम्ना जागतमुच्यते ।

‘इले पश्चाधिकाश्विनमाद्यौ पादौ लिङ्गोक्तदेवतावन्ये त्रिष्टुभौ’ इति हि सर्वालुक्कमणी* ॥

॥ जागता वै पशवः पशूनेवास्मिस्तद् दधाति ॥

तत् तत्र ॥

अत्र च बहुकृत्वोऽस्ति,

॥ याभिरमुमावतं याभिरमुमावतमिति ॥

याभिरूतिभिरेनं तु प्राप्तवन्तौ युवां पुरा ।

अश्विनौ ताभिरेवेह सम्यगागच्छतं त्विति† ॥

॥ एतावतो हात्राश्विनौ कामान् ददृशतुः ॥

कामान् काम्यान् श्रद्धेयान् आत्मभक्तरक्षणरूपान् । अत्र सूक्तेऽभिष्टुयमाने ददृशतुः । अहो नूनमावाभ्यामेव कृतमिति ॥

॥ तानेवास्मिस्तद् दधाति ॥

१. ‘अश्विनावाभि’ व. पाठः. २. ‘त्विह’ क. पाठः.

* म० १ सू० ११९. † ‘सा बहुभिश्च दीक्षया चागच्छत् तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा’ (वि० सं० ६-१-६) इति पशूनां जागतत्वम्.

स्पष्टयति—

॥ तैरेवैनं तत् समर्धयति ॥

एनं यजमानं संपद्युक्तं करोति ॥

॥ अरुरुचदुषसः पृश्निरग्रिय इति ॥

चतुर्विंश्याः परमिमां प्रागन्त्याया अभिष्टुयात् ।

सूत्र्यते हि—'ईळे घावापृथिवी इति प्रागुत्तमाया अरुरुचदुषसः पृश्निरग्रिय इत्यावपेत' इति ॥

इयं च,

॥ रुचितवती ॥

रुचिधातुमती यस्माद् रुचेर्धातोररुरुचत् ॥

॥ रुचमेवास्मिस्तद् दधाति ॥

रुग् दीप्तिः ॥

॥ द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानित्युत्तमया परिदधाति ॥

सूक्तान्त्यया पञ्चविंश्याभिष्टुवंस्त्रिः समापयेत् ॥

अस्यापस्ति,

॥ अरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो

सामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौरिति ॥

१. 'प्रागुत्तमाया इत्यादिना इयं च' च. ड. पाठः.

* रुचसं = ७-३-८-३. † आ० श्री० सू० ४-६-३. ‡ रुचसं = १-७-३७-५.

एवञ्च ,

॥ एतैरेवैनं तत् कामैः समर्धयति ॥

तत् तत्र । एनं यजमानम् । एतैरश्व्यादिभिर्देवैर्दत्तैः कामैः सौभाग्या-
दिभिः । समर्धयति सम्यग्वर्धयति होता ।

ब्रह्मादिद्युभिरन्ताः स्युर्ऋचः सप्तोत्तरं शतम् ॥

॥ इति नु पूर्वं पटलम् ॥

नु खलु ।

अभिष्टवाद्यं पटलमेवं संवर्णितं खलु ।

‘पटलं दृग्गुच्छदिपोः क्ली न ना पिटके गणे’* ॥

इति हि निखण्डुः* ।

† आद्यान्त्यात्रित्वसिद्धयर्थं पटलद्वितयं कृतम् ।

अन्यथाभिष्टवस्यैक्यात् त्रित्वं तत्रैव वै भवेत् ॥

चतुर्थः खण्डः ।

॥ अथोत्तरम् ॥

पटलमित्येव । वक्ष्यत इति शेषः । ऋगावानमभिष्टुयादिति च ।

१. ‘पटलं गणः । आद्यान्त्या’ घ. ड. पाठः.

* वैजयन्ती (अक्षरकाण्डे नानालिहाध्याये श्लो० ५३.) † पद्मपुराणध्याये चैवं
कारिका ‘अत एवोक्तम्’ इति नामनिर्देशमन्तरा सावणमास्ये पठ्यते.

आरम्भोऽस्य तदाध्वर्युर्यदा धर्मदुघां ह्वयेत् ।

अत्राद्यां त्रिर्नैव कुर्यादभिर्हिकारमञ्जसा ॥

सूच्यते हि—* 'उपविष्टेष्वध्वर्युर्धर्मदुहामाह्वयति' इत्यादि ।

॥ उपह्वये सुदुघां घेनुमेतां^१ हिङ्कृष्वती वसुपत्नी वसूना-
मभि त्वा देव सवितः^२ समीवत्सं न मातृभिः^३ संवत्स इव
मातृभि^४ र्यस्ते स्तनदशशयो यो मयोभू^५ र्गौरमीमेदनुवत्सं मिषन्तं
नमसेदुपसीदत^६ संजानाना उपसीदन्नभिजु^७ आदशभि-
र्विवस्वते^८ दुहन्ति ससैकाम् ॥

इत्यृच एकादश ॥

॥ समिद्धो अग्निरश्विना^९ समिद्धो अग्निर्वृषणा रतिर्दिवः ॥

सूत्रपाठिते एते ॥

॥ तदु प्रयक्षतममस्य कर्मा^{१०} त्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पय
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ॥

१. 'उपविष्टेष्वध्वर्युर्दुहामाह्वयति' क. पाठः.

* 'उपविष्टेष्वध्वर्युर्धर्मदुहामाह्वयति स संश्रिय उत्तरस्य अनभिर्हिकृत्य' इति
आ० श्रौ० सू० ४-७-२, ३. † ऋक्सं० २-३-११-१. ‡ ऋक्सं० २-३-१९-२.
§ ऋक्सं० १-२-१३-३. ¶ ऋक्सं० ७-५-७-२. § ऋक्सं० ७-५-८-२.
॥ ऋक्सं० २-३-२३-३. ‡ ऋक्सं० २-३-१९-३. * ऋक्सं० ६-७-३७-१.
† ऋक्सं० १-५-१७-५. ‡ ऋक्सं० ६-५-१५-३. § ऋक्सं० ६-५-१५-२.
॥ ६ अथर्वसं० ७-७३-२, १. ॥ आ० श्रौ० सू० ४-७-४. ॥ ऋक्सं०
१-५-२-१. ** ऋक्सं० ७-२-३१-४. †† ऋक्सं० १-२-२०-१.

शेषोऽत्र सूत्र उक्तः स्यादेतामुक्त्वावतिष्ठते ॥

॥ ^१अधुक्षत् पिप्युषीमिषम् ॥

दुग्धायामिति शेषः ॥

॥ ^१उपद्रव पयसा गोधुगोषम् ॥

आहियमाण इति शेषः ॥

॥ ^२आ सुते सिञ्चत श्रियम् ॥

आसिच्यमानेऽजाक्षीर एतामृचमभिष्टुयात् ॥

॥ ^३आ नूनमश्विनोर्ऋषिः ॥

आसिच्यमाने गोक्षीर एतामृचमभिष्टुयात् ॥

॥ ^४समुल्ले महतीरपः ॥

अभिष्टुयाहचं त्वेतामासिके तु पयोद्वये ॥

॥ इत्येकविंशतिरभिरूपाः ॥

ऋचः ॥

१. 'गोक्षीर इति शेषः समुल्ले' घ. क. पाठः.

* ऋक्सं० ६-५-१७-१. † अथर्वसं० ७-७७-६. ‡ ऋक्सं० ६-५-१६-१.
 § ऋक्सं० ५-८-३०-१. ¶ ऋक्सं० ५-८-२२-२. १ तथाचाश्वलायनश्रौतसूत्रम्—
 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्येतामुक्त्वावतिष्ठते दुग्धायामधुक्षत् पिप्युषीमिषमित्याहियमाण उपद्रव
 पयसा गोधुगोपमषमे सिञ्च पय उशियायाः । वि नाकमक्षत् सविता वरेभ्यो मु
 षाषाष्टुधवी सुप्रणातिरित्यासिच्यमान आ नूनमश्विनोर्ऋषरिति गन्ध आ सुते सिञ्चत
 धिवामित्वाज आसिक्तयोः समुल्ले महतीरप इति' इति ४-७-४.

॥ यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम् ।
 'उदुष्य देवः सविता हिरण्ययेत्वनूत्तिष्ठति ॥
 उत्तिष्ठत्सु महावीरमादायैतामभिष्टुयान् ॥

॥ 'प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुप्रेति ॥
 गच्छतोऽनुव्रजेच्चैनानेतामृचर्मापिष्टुवन् ॥

॥ 'गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षतीति खरमवेक्षते ॥
 यत्र देशे महावीरः सादितः स खरो मतः ।
 अभिष्टुवंस्तु गन्धर्व इति वै खरमीक्षते' ॥

॥ 'नाके सुपर्णमुपयत्पतन्तमित्युपविशति ॥
 'अभिष्टुवन्निमामन्त्यप्रणवेन विशेद् भुवि ॥

अथ घर्मस्य यजेति प्रेषितः,

॥ 'तप्तो वां घर्मो नक्षति स्वहोतो^१भा पिवतमश्विनेति
 पूर्वाह्ने यजति ॥

'तप्तो वामि'ति सूत्रपठिता^२ । उभाभ्यामनवानमिति शेषः ॥

१. 'खरमीक्षताम्' क. पाठः.

* ऋक्सं० ५-४५-१. † ऋक्सं० १-३-२०-३. ‡ ऋक्सं० ७-३-८-४.
 § ऋक्सं० ७-३-११-५. ¶ 'महावीरमादायोत्तिष्ठत्सुदुष्य देवः सविता हिरण्यये-
 त्वनूत्तिष्ठत् । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेत् । गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षतीति खरमवेक्ष
 तमतिक्रम्य नाके सुपर्णमुपयत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेदतिरस्य तृणम्' इति
 भा० श्रौ० सू० ४-७-४. ॥ अथर्वसं० ७-७५-१. ७ ऋक्सं० १-३-३५-५.
 ‡ 'प्रेषितो यजति तप्तो वां घर्मो नक्षति स्वहोता प्रवामश्विभरति प्रवस्वान् ।
 मघोऽङ्गश्वश्विना तनाया वीतं पातं पश्यन्न वस्त्रिभारः । उभा पिवतमश्विनेति
 वोमाभ्यामनवानममे वाहीत्यनुव्रजकारो घर्मस्यामे वाहीति वा' भा० श्रौ० सू० ४-७-४.

॥ *अग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति ॥

एतच्च,

॥ स्विष्टकृद्भाजनम् ॥

स्विष्टकृत्स्थानीयं स्यात् ॥

॥ †यदुस्त्रियास्वाहुतं घृतं पयो‡ऽस्य पिबतमश्विने-
त्यपराद्धे यजति ॥

यदुस्त्रियेति सूत्रपठिताः । उभाभ्यामनवानम् ॥

॥ अग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति स्विष्टकृद्भाजनम् ॥

पूर्ववत् ॥

स्तौति—

त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृते न समवद्यन्ति सोमस्य
घर्मस्य वाजिनस्येति स यदनुवषट्करोत्यग्नेरेव स्विष्टकृतो-
ऽनन्तरित्यै ॥

अनन्तरयोऽविच्छेदः* ॥

॥ †विश्वा आशा दक्षिणसादिति ब्रह्मा जपति ॥

१. *अनन्तरयोऽविच्छेदः' क. पाठः.

* आधाव्य प्रलाभाविते संश्लेषति घर्मस्य यजेति । अश्विना घर्मं पातयित्वा वषट्कृते
जुहोति । स्वाहेन्द्रावडिष्वनुवषट्कृते' इति आप० धौ० सू० १५-१०-११. † अथर्वसं०
५-७७-४. ‡ ऋक्सं० १-८-३-४. † एवमेवापराद्धेके यदुस्त्रियास्वाहुतं घृतं पयोऽस्य स
वामश्विना भाग आगतं माध्वी धर्तारो विदधस्य सत्पती तप्तं घर्मं पिबतं घोम्यं मधु ।
अस्य पिबतमाश्विनेति च' आ० धौ० सू० ४-७-४. † तै० आ० ४-९-३.

‘सूत्रपठितेयम् । ब्रह्मा वषट्कृते जपत्यनुवषट्कृते च ॥

अथानुवषट्कृत्य होताभिष्टुयात्—

॥ ‘स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु धर्मः ॥

सूत्रपठितेयम् ॥

॥ ‘समुद्राद्दूर्भिमुदियति वेनो ॥ द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति ।

॥ सखे सखायमभ्याववृत्स्व ॥

एपार्धैर्चित्रयोपेता धृतिर्वर्णा द्विसप्ततिः^१ ॥

॥ ऊर्ध्वं ऊ षु ण ऊतय ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसः^२ तं धेमिस्था
नमस्विनः ॥

‘अर्थेचिदुत्तरार्धर्चा प्रागाधे मण्डले स्थिता ।

पूर्वाह्नेऽथ कष्वट्श्र ‘इत्रामी’त्युत्तरार्धिका ॥

‘^३प्रागार्थी पूर्वाह्ने काष्ठीमपराह्ने’ इतिह^४ सूच्यते ॥

१. ‘काष्ठीमित्यादि’ क पाठः.

* ‘ब्रह्मा वषट्कृते जपत्यनुवषट्कृते च विश्वा आशा दक्षिणसाद् विश्वान् देवानमादिह । स्वाहाकृतस्य धर्मस्य मन्वः निषतमाधिनोति.’ आ० श्रौ० सू० ४-७-४.
† अथर्वसं० ७-७-३. ‡ आ० श्रौ० सू० ४-७-४. § ऋक्सं० ८-७-२.
॥ ऋक्सं० ८-७-८. ॥ ऋक्सं० ३-४-१२-३. ¶ ‘मावश्रुष्णिगनुषुवृहती-
पङ्क्तित्रिभुजगत्यातिजगतीशक्येतिशक्येष्वात्यष्टिभ्यतिभृतयः तनुर्विशलक्षरादीनि वतु-
रत्तराणि’ सर्वो० परि० ३. † ऋक्सं० १-३-१०-३. ‡ ऋक्सं० १-३-१०-४.
§ ऋक्सं० ३-१-७-७, १-३-१-२. ¶ आ० श्रौ० सू० ४-७-४.

॥ इत्यभिरूपाः ॥

ऋचः ॥

॥ यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम् ॥

१ पावकशोचे तव हि क्षयं परीति भक्षमाकाङ्क्षते ॥

इत्यभिष्टुत्य भक्षमिच्छेदित्यर्थः ॥

॥ द्रुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमेऽग्नावश्याम ते देव घर्म ।
मधुमतः पितुमतो वाजवतोऽङ्गिरस्वतो नमस्ते अस्तु मा मा
हिंसीरिति घर्मस्य भक्षयति ॥

भक्षजपोऽयं घर्मस्य ॥

एकादशमथाभिष्टुयात् —

॥ श्येनो न योर्नि सदनं धिया कृतमा यस्मिन्त्सत
वासवा इति संसाद्यमानायान्वाह ॥

सूत्रपठितेयं चेति शेषः । अभिष्टुवन्नेव घर्मं च संसादयेदित्यर्थः ॥

॥ हविर्हविष्मो महि सद्वा देव्यमिति यद्दहुरुत्सादयिष्यन्तो
भवन्ति ॥

यद्दहः यस्मिन्नहनि घर्मोन्सादनं करिष्यति तत्रान्त्यप्रवर्गे हविर्हविष्म
इत्यभिष्टुयात् ।

१ 'एकदेश' क पाठः

* अक्षरं ० २-८ १८-१ । १। तै० आ० ४ १०-५ । ३। अक्षरं ०
७-२-२६-१ । ३। तै० सं० १-६-१२ । १। अक्षरं ० ४-३-८-५ ।

'उत्तमे प्रागुत्तमाया हविरि'त्यादि सूच्यते* ॥

॥ †सूयवसाद् भगवती हि भूया इत्युत्तमया परिदधाति ॥

सदोत्तरं^१ पटलम् । ‡सूयवसेति त्रिरुक्तया समापयेत् ।

ऋचोऽत्र पटले पद् च त्रिंशच्चान्त्येऽधिका हविः ॥

स्तौति—

॥ तदेतद् देवमिथुनं यद् धर्मः ॥

यद् यः ।

स्त्रीषुंसयुगळं देवनिर्मितं कर्म धर्म यत् ॥

कथं,

॥ स यो धर्मस्तच्छिश्नम् ॥

स प्रसिद्धो महावीरः शिशुरूपमिद्देह्यताम्^२ ॥

॥ यौ शफौ तौ शफौ ॥

महावीरघट्टनार्थो शफाचौदुम्बरी हि यौ ।

तौ प्रसिद्धौ शफौ भेदौ ज्ञेयौ भगगतावुभौ ॥

॥ योपयमनी ते श्रोणिकपाले ॥

योदुम्बरोपयमनी महावीरोपधानकम् ।

ते श्रोणिकफले योनिपभितस्तूरुमूलके ॥

१. 'सदोत्तरं' व. ड. पाठः. २. 'त्रिरुक्तमया'. ३. 'स्त्रिमिहोच्यतां' क. पाठः.

* आ० शी० सू० ४-७-५. † ऋक्सं० २-३-२१-५. ‡ 'सूयवसाद् भगवती हि भूया इति परिदधात्' आ० शी० सू० ४-७-४.

॥ यत् पयस्तद् रेतः ॥

पयो गव्यमाजपि सुशृतं रेत इष्यताम् ॥

॥ तदिदमग्नौ देवयोण्यां प्रजनने रेतः सिच्यते ॥

महावीरपयोऽग्निष्टं भगस्थं रेत इष्यताम् ॥

॥ अभिवै देवयोनिः ॥

देवानां प्रियकरत्वात् ॥

॥ सोऽग्नेर्देवयोण्या आहुतिभ्यः सम्भवति ॥

स यजमानः । भिसर्थे भ्यस् । सम्भवो जन्म ॥

॥ ऋञ्जयो यजुर्मयः साममयो वेदमयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः
सम्भूय देवता अप्येति य एवं वेद ॥

ऋग्यजुस्सामपन्त्रात्मा* चतुर्वेदात्मकस्तथा ।

देवा इन्द्रादयो ब्रह्म त्वमृतं परमं पदम् ॥

सम्भूतिर्दीपनं प्राप्तिरप्ययो वेदितुस्त्वित्त्वदम् ॥

॥ यश्चैवं विद्वानेतेन यज्ञक्रतुना यजते ॥

यज्ञेन घर्मेण । क्रतुना कुलः क्रतुः, साधुकारिणा । सोऽपि यजमानो
देवता अप्येत्यूञ्जयादि भवन् ।

चत्वारिंशत्तस्रश्च ऋचः शतमभिट्वे ॥

पञ्चमः सप्तः ।

* 'वेदसन्वेनाधर्मेवेदः सर्ववेदसमष्टिर्दुर्कितोच्यते' इति सायणः. 'वेदमय
इति पूर्वोक्तानुवादः आधर्मेणाशुपसप्रहायो वा' इति गोविन्दस्वामी. † 'ब्रह्मसन्वेन
हिरण्यगर्भः' इति सायणः.

उक्त्वा प्रवर्ग्यमुपसत्कर्म वक्तुमथो कथाम् ।

“पौराणिकीं ब्रवीत्यत्र सम्यगेव प्ररोचयन्—

॥ देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ॥

उक्तार्थम् ॥

॥ ते वा असुरा इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत ॥

इमान् पृथिव्यादीन् । पुरो नगरीः ॥

दृष्टान्तयति—

॥ यथौजीयांसो बलीयांस एवम् ॥

ओजो दीप्तिर्वलं वीर्यं तद्वन्तोऽसन्त उद्धताः ।

प्रद्राव्य साधूंस्तस्थाने प्रासादादीन् प्रकुर्वते ॥

एवमेतेऽपि विद्राव्य देवांश्चक्रुः पुरत्रयम् ॥

कथं,

॥ ते वा अयस्मयीमेवेमामकुर्वत ॥

पृथिवीं नगरीं चक्रुरयसा निर्मितां दृष्टाम् ॥

§ ‘अयस्मयादीनि—’ इति भस्वम् ॥

१. ‘एवमेते च’ य पाठः, ‘एवमेव च’ ड. पाठः.

* तदुक्तं महाभारते कर्णपर्वणि ३३-अध्याये—

“देवानामसुराणां च परस्परजिगीषया । बभूव प्रथमो राजन् सद्ग्रामस्तारकामयः ।

ततो मयः स्वतपसा चक्रे धामान् पुराणि च । त्रीणि बाह्वनमेकं तै रीष्यं कार्ष्णायसं तथा ।

काश्चनं दिवि तत्रासीदन्तरिक्षे च राजतम् । आवासं धामवद् भूमिं वक्रस्यं पृथिवीपते ॥”

इत्यादि. (Printed at Gopalnarayan & Co. Bombay). † page 93.

‡ ‘तेषामसुराणां तिस्रः पुर आतजयस्मयवभाय रजताय हरिषी’ इति तै. सं.

१-२-३. § पा० सू० १-६-२१.

॥ रजतामन्तरिक्षम् ॥

अकुर्वतेत्येव । रजतां राजतीम् । 'विकारेऽत्रो' लुक् ।
स्वलोकनगरी सम्यग् रजतेन विनिर्मिता ॥

॥ हरिणीं दिवम् ॥

अकुर्वतेत्येव ।

ते चक्रुः स्वर्गनगरीं तप्तकाञ्चननिर्मिताम् ।
हिरण्ययीं हेमपयीं हरिणीति विदुर्बुधाः ॥

निगमयति—

॥ ते तथेमाल्लोकान् पुरोऽकुर्वत ॥

पुरत्रयात्मना दैत्यैरेवं लोकत्रये कृते ॥

॥ ते देवा अब्रुवन् ॥

कथम्,

॥ पुरो वा इमेऽसुरा इमाल्लोकानकृत ॥

अकृत अकृपत ।

मन्त्रे यसेति लुक् च्लेस्तु मन्त्रं छन्दःप्रदर्शनम् ॥

॥ पुर इमाल्लोकान् प्रतिकरवामहा इति ॥

पुरो नगरीः । करवामहै लोटो महिह आद् । प्रतिकुर्षः ॥

॥ तथेति ॥

निश्चयं चकुरिति शेषः ॥

॥ ते सद एवास्याः प्रत्यकुर्वत ॥

१. 'विकारेऽत्रो' च. पाठः.

भूपूःप्रति^१निधित्वेन सदोदेशं प्रचक्रिरे ।

* 'प्रतिः प्रतिनिधि—' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्माद्' इति पञ्चमी ॥

॥ आग्नीध्रमन्तरिक्षात्^२ ॥

ते प्रत्यकुर्वतेत्येव । स्वपुर्याः प्रतिनिधिराग्नीध्रः ॥

॥ हविर्धाने दिवः^३ ॥

ते प्रत्यकुर्वतेत्येव ।

स्वःपुर्यास्तु प्रतिनिधिं हविर्धाने प्रचक्रिरे ॥

निगमयति—

॥ ते तथेमाल्लोकान् पुरः प्रत्यकुर्वत ॥

इमान् सदाग्नीध्रहविर्धानारुयान् लोकान् वासदेशान् । पुरः
भ्यसो ङसिः । पूर्भ्यः भूस्वद्युभ्यः । इति कृतस्थानेषूपित्वा ॥

॥ ते देवा अब्रुवन् ॥

कथम्,

॥ उपसद् उपायाम ॥

एतेर्लृटो लोट् मम् । आद् सलोपः ।

उपसत्संज्ञकान् यागान् करिष्यामस्त्वतः परम् ॥

१. 'मुचः प्रति', २. 'अन्तरिक्षान् । स्वपुर्याः', ३. 'दिवः ।
स्वःपुर्यास्तु' घ. पाठः.

* पा० सू० १-४-९२. † पा० सू० २-३-११. ‡ प्राचीनवंशात्
पूर्वभावि मण्डपं सदः सोमे महावेदेरुत्तरार्धे पकारजित्तुरधस्थानविशेष आग्नीध्रम्. हविर्धाने
इति शकटद्वयनाम. § 'ता देवा जेतुं माशक्तुयन् ता उपसदेवाजिमोषन् तस्मादाहुर्वैश्वं
वेद यथा लोपसदा ते महापुं जयन्तीति' इति तै० सं० ६-२-३.

कुत एतत् ,

॥ उपसदा वै महापुरं जयन्तीति ॥

स्म शुश्रुमेति शेषः ।

उपसद्भिर्जयन्ति स्म शत्रूणां नगरं महत् ।

पुरेति शुश्रुम वयमतः कार्योपसत्त्विति ॥

॥ तथेति ॥

निश्चयं चक्रुः ॥

अथ ,

॥ ते यामेव प्रथमामुपसदमुपायंस्तथैवैनानस्माल्लोकादनुदन्त ॥

एनानसुरान् । अनुदन्त अद्रावणम् ॥

॥ यां द्वितीयां तयान्तरिक्षात् ॥

उपायंस्तयानुदन्तेत्येव ॥

॥ यां तृतीयां तथा दिवः ॥

पूर्ववत् ॥

निगमयति—

॥ तांस्तथैभ्यो लोकेभ्योऽनुदन्त ॥

तान् दैत्यान् ॥

॥ ते वा एभ्यो लोकेभ्यो नुत्ता असुरा ऋतूनश्रयन्त ॥

नुत्ताः द्राविताः । वसन्ताद्याऋतून् ॥

* 'लोकेषूपसदा वै परकांमदुर्गसमीपावस्थानेन दुर्गावरोधस्त्वेषैव' इति

॥ ते देवा अब्रुवन्नूपसद एवोपायामेति ॥

एव पुनः ॥

॥ तथेति त इमास्तिस्रः सतीरुपसदो द्विर्द्विरेकैकामुपायन् ॥
पूर्वाहापराहभेदेन द्वित्वम् ॥

॥ ताः षट् समपद्यन्त । षड्वा ऋतवः । तान्वा ऋतुभ्योऽनुदन्त ॥
तान् असुरान् ॥

॥ ते वा ऋतुभ्यो नुत्ता असुरा मासानश्रयन्त ॥

ततः,

॥ ते देवा अब्रुवन्नूपसद एवोपायामेति । तथेति त
इमाः षट् सतीरुपसदो द्विर्द्विरेकैकामुपायन् । ता द्वादश सम-
पद्यन्त । द्वादश वै मासाः ॥

चैत्राद्याः ॥

॥ तान् वै मासेभ्योऽनुदन्त । ते वै मासेभ्यो नुत्ता
असुरा अर्धमासानश्रयन्त । ते देवा अब्रुवन्नूपसद एवोपायामेति ।
तथेति त इमा द्वादश सतीरुपसदो द्विर्द्विरेकैकामुपायन् ।

* * तिस्र उपसद उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति षट् संपद्यन्ते
षट् वा ऋतवः ऋतूनेव प्रीणाति द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर-
मेव प्रीणाति चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्द्धमासा अर्द्धमासानेव प्रीणाति इति तै-
सं० ६-२-३. 'राजकयाद्यहःसंख्यामेनैकाहानां तिस्रः, षड् वा, अर्धानानां द्वादश
चतुर्विंशतिः संवत्सर इति यत्राणाम्' इति आ० श्रौ० सू० ४-८-१३, १४, १५. 'तिस्र एव
साहस्रयोपसदो द्वादशाहीनस्य' इति आप० श्रौ० सू० ११-४-५.

तांश्चतुर्विंशतिः समपद्यन्त । चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासाः । तान्
वा अर्धमासेभ्योऽनुदन्त । ते वा अर्धमासेभ्यो नुत्ता असुरा
अहोरात्रे अश्रयन्त । ते देवा अब्रुवन्नुपसदात्रेवोपायामेति ।
तथेति ते यामेव पूर्वाह्णे उपसदमुपायंस्तथैवैनानहोऽनुदन्त
यामपराह्णे तथा रात्रेः* ॥

उपायन्ननुदन्तेत्येव ॥

एवं देवाः,

॥ तांस्तथोभाभ्यामहोरात्राभ्यामन्तरायन् ॥

निसोऽर्थेऽन्तर् । इण् अन्तर्णीतण्यर्थः । निरगमयन् ॥

॥ तस्मात् सुपूर्वाह्णे एव पूर्वयोपसदा प्रचरितव्यम् ॥

प्रचरणमनुष्ठानम् ॥

॥ स्वपराह्णे परया ॥

तस्मात् प्रचरितव्यमित्येव ॥

॥ तावन्तमेव तद् द्विषते लोकं परिशिनष्टि ॥

१. 'निरगमयन् । इदानीमपि । तस्मात्' क. पाठः. २. 'प्रचरितव्यम् ।
तावन्तमेव' प. पाठः.

* 'देवा वै याः प्रातरुपसद् उपासीद्ब्रह्मस्ताभिरसुरान् प्राशुदन्त याः सायं रात्रियेता-
भिर्येव सायं प्रातरुपसद् उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद् यजमानो ब्राह्मणान् प्रशुदते'.
† 'सुपूर्वाह्णे स्वपराह्णे च' इति आ० धी० सू० ४-८-१२. 'सुपूर्वाह्णे पूर्वाह्निकीभ्यां
प्रवर्ग्योपसदा चरन्ति, स्वपराह्णे आपराह्निकीभ्याम्' इति आप० धी० सू० ११-४-१.

तौ पूर्वाह्नापराह्णकालौ^१ । एव पुनः । द्विपते । उप्तो डे । शत्रोः ।
तत् तत्र । परिशिनष्टि गमयति । अन्तं नाशम् । लोकं सर्वैर्लोक्यं
दृश्यम् । सुपूर्वाह्नापराह्णयोरुपसदौ कुर्वन्नायुर्नाशात् तत्कालहीनं शत्रुं
करोतीत्यर्थः ।

क्याख्येन^२ प्रसङ्गेन प्रोक्ता उपसदस्त्विति ।

तिस्रः षट् द्वादश तथा चतुर्विंशतिरेव च ॥

षष्ठः खण्डः ।

अथोपसदः स्तौति—

॥ जितयो वै नामैता यदुपसदः ॥

यद् याः । जेः करणे क्तिन् । जयहेतुत्वाद् आसां नाम ॥

कुत एतत्,

॥ असपन्नां वा एताभिर्देवा विजिति व्यजयन्त ॥

† 'विपराभ्यां जेः' इति तद् । वै यस्मात् । असपन्नां नष्टशत्रुकाम् ॥

१. 'क्याख्येन', २. 'उपसदस्त्विति' क. पाठः.

* इह तावन्तमिति तावच्छब्दोऽभिमतः सायणगोविन्दस्वामिनोः तथाच
तद्व्याख्या — 'तावन्तमेव कालं तद् द्विपते सन्ध्यामात्रमेव' इति गोविन्दस्वामी. 'यस्मात्
पूर्वाह्नापराह्णौ कालविशेषावहोरात्राभ्यां शत्रूणां निस्सारणे हेतु तस्मात्सन्धिप्रेव कालद्वये-
ऽनुष्ठातव्यम् । एवं सति सायानहोरात्रयोः सन्धिकालस्तावन्तमेव द्विपते द्वेषिणे लोकं स्थानविशेषं
परिशिनष्टि । इतरस्मात् कालाभिसारितत्वेन सन्ध्याकाल एवासुराणां परिकल्पते'
इति सायणः. † पा० सू० १-३-१९.

विदुषः फलमाह—

॥ असपत्नां विजितिं विजयते य एवं वेद ॥

सः । एवमासां जितिरिति नाम ॥

किञ्च,

॥ यां देवा एषु लोकेषु यामृतुषु यां मासेषु यामर्ध-
मासेषु यामहोरात्रयोर्विजितिं व्यजयन्त तां विजितिं विजयते
य एवं वेद ॥

सः । विजितिं विजये^१ विजयते लभते ॥

अत्रान्तरे संस्थितायामातिध्वेष्यै^२ प्रवर्ग्यतः ।

प्राक्^३ तानूनध्वकर्म तदाह कथया सह—

॥ ते देवा अविभयुः ॥

ते प्रसिद्धाः । 'सिजभ्यस्त—' इति ज्ञेयुम् । 'जुसि च' इति
गुणः । भीतवन्तः ॥

कथम्,

॥ अस्माकं विप्रेमाणमन्विद्मसुरा आ भविष्यन्तीति^४ ॥

प्रिदस्येपनिचि प्रः^५ । इमनिमन्तः पुमान् । विप्रेमाणं विरुद्धत्वम् ।
इदं जगत् । आह् अभ्यर्थः । अभिभविष्यन्ति । अनु लक्षीकृत्य ॥
भयनिवृत्तये,

१. 'विजयते', २. 'आमगहात्' क. पाठः, ३. 'आभविष्यन्तीति' ।
अनु विप्रेमाणं' ए. क. पाठः,

* पा० सू० ३-४-१०९. † पा० सू० ४-३-८३. ‡ पा० सू०
६-४-१०९.

॥ ते व्युत्कम्यामन्तयन्त ॥

ते चिन्तितभयकाः उत्कम्य गुप्तं देशं प्राप्य वि नानापक्षभेदेन
मन्त्रणं चक्रुः कुर्युः ॥

कथम्,

॥ अग्निर्वसुभिरुदकामत् ॥

मन्त्रार्थं गुप्तदेशं तु गतोऽग्निर्वसुभिः सह ॥

॥ इन्द्रो रुद्रैः ॥

पूर्ववत् ॥

॥ 'वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः' ॥

वसादित्यरुद्राद्याश्च पूर्व प्रोक्तास्तु नामभिः ।

विश्वेदेवाश्च नाम्नोक्ता भारतेऽर्जुनजन्मनि ॥

“ऋतुर्दत्तः सवः सत्यः कालः काम्यो धुनिस्तथा ।

कुरुमानुहमांश्चैव रोचमानश्च ते दश ॥

विश्वेदेवा इति ख्यातास्तस्यासन् जन्मनि स्थिताः” ॥ इति ॥

१. 'विश्वेदेवैः । पूर्वोक्तैः । निगमयति' इ. इ. पाठः.

* इह तैत्तिरीयसंहितायां पञ्चधा व्युत्कामस्थानमाज्ञातम् । यथा—'देवासुराः ध्वस्ता
भासन्ते देवा निचो विप्रिया जासंस्तेऽन्योन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पञ्चधा व्यकामप्रमि-
वंसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्वैर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः' इति ६-२-२.

निगमयति—

॥ ते तथा व्युत्क्रम्यामन्त्रयन्त तेऽब्रुवन् ॥

मन्त्रवाक्यम् ॥

मन्त्ररूपमाह—

॥ हन्त या एव न इमाः प्रियतमास्तन्वस्ता अस्य वरुणस्य
राज्ञो गृहे सन्निदधामहै ॥

हन्तेत्यभिमुखीकरणे ।

वयं घोराणि रूपाणि गृहीत्वा शत्रुनुत्तये ।

वरुणस्य गृहे देहान् प्रियास्तु निदधामहै ॥

घात्रो लोटो महिङ् । आद् ।

जित्वा शत्रून् पुनस्तानि रूपाणीह लभेमहि ॥

किञ्च,

॥ ताभिरेव नः स न सङ्गच्छातै यो न एतदतिक्रामाद्
य आलुलोभयिषादिति ॥

यः नोऽस्माकं मध्ये एतन् समयकरणं भतिक्रामात् । एत आत् ।
अतिक्रामेद्वेति शेषः । आलुलोभयिषात् । आलोभो भ्रमः ।

१. 'मन्त्रगवाक्यम्', २. 'रूपाणि हि', ३. 'समयकारिण' क. पाठः.

* 'तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो रथ्यामो वन्मियो विप्रियाः स्मो या न
इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवधामहै तान्भवः स निर्वेच्छायो नः प्रथमोऽन्वोन्वस्मै दृष्टादिति
तस्माद्यः सं तानूनञ्जिणां प्रथमो दृष्टति स आर्तिनाल्लेति यत्तानूनञ्जं समवधति भ्रातृव्या-
मिमूल्यै' इति तै० सं० ६-२-२. † 'हन्तेति मनोवृत्तिः' इति गोविन्दस्वामी.
'स्वकानंहानिनिमित्तदुःखपरिहारोपायदर्शननिमित्तहर्षयोतनायो हन्तशब्दः', ‡ अस्माक-
मख्यन्तं प्रिया याः पुत्रकलत्रादिरूपास्तन्वः सन्ति ताः सर्वाः' इति सायणः.

मोहयितुमिच्छेत् । लुभेर्णिचः सनो लिङ् । एत आत् । आल्लोभयिषेद्वा ।
स तामिस्तनूभिः प्रियाभिर्न सङ्गच्छातै न सङ्गच्छताम् । लोटो
लेट् । आद् । * 'एत ऐ' । † 'समो गम्यृच्छि—' इति तद् ।
भ्रमकारिणोऽतिक्रान्तसमयस्य च प्रियतन्वलाभो दण्ड^१ इत्यर्थः ॥

॥ तथेति ॥

पूर्ववत् ॥

॥ ते वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः संन्यदधत् ॥

सं सह । ‡ 'श्राभ्यस्तयोरातः' । § 'अदभ्यस्तात्' । लङ् । तनूर्देहान् ॥

॥ ते यद् वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः संन्यदधत् तत्
तानूनप्त्रमभवत् । तत् तानूनप्त्रस्य तानूनप्त्रत्वम्^३ ॥

वरुणारूपा । तनूनप्त्रोऽणि तानूनप्त्रम्^१ ।

‡ आज्यस्पर्शपूर्वकं हि सख्यमृत्तिकृतं त्विदम् ।

दधिद्रप्सप्राशनेन त्यागो यस्य हि सूच्यते—

१. 'ऐ । वैतोऽन्मत्र । समो' क. पाठः. २. 'दण्डः । तथेति',
३. 'तानूनप्त्रत्वम् । आज्य' घ. ङ. पाठः.

* पा० सू० ३-४-१३. † पा० सू० १-३-२९. ‡ पा० सू० ६-४-११२.
§ पा० सू० ७-१-४. * 'तनूः न पानि इत्यस्मिन्नर्थे तानूनप्त्रशब्दो वर्तते । तत् तानूनप्त्रं
शरीररक्षणमित्यर्थः । 'प्राणो वै तनूनपात् स हि तन्वः पानि' (ऐ० ब्रा० ६-४) इति लिङ्गात् ।
नमो निषेधनार्थात्ता नास्ति (?) इति गोविन्दस्वामी. 'तनूनां पुत्रादिशरीराणां नप्त्रं न
(तपत्? प्रतन)प्रतिश्रापितं निमितीकृत्य क्रियमाणत्वादस्य कर्मणस्तानूनप्त्रं नाम सम्पन्नम्' इति
सायणः. § 'आज्यं तानूनप्त्रं करिष्यन्तोऽभिमृशन्ति' आ० धौ० सू० ४-५-३.
'आतिभ्याया प्रीवाद् सुचि चमसे वा तानूनप्त्रं समव्यति चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । आ
पतवे वा गृह्णामीत्येतैः प्रतिमन्त्रप्रनापृष्टमसीति यजमानसप्तदशा ऋत्विजस्तानूनप्त्रं समव-
मृशन्ति । अत्र मे दीक्षामिति यजमानः' इति आप० धौ० सू० ११-१-१, २, ३. * तनूना-
पार्श्ववन्धत् तानूनप्त्रमित्याज्यसमाख्या येनर्त्विजः सख्यमुपमच्छन्ति' इति तत्र भद्रकदत्तः.

‘दधिद्रप्सान् प्राश्य सरूयानि विसृजन्त’ इति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
चेतदेव ॥

॥ तस्मादाहुर्न स तानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यमिति ॥

सः । भिसः सुः । तै ऋत्विग्भिः । तानूनप्त्रिणे ऋत्विजे ।
‘कुधद्रुह—’ इति ङे । द्रोग्धव्यमित्याहुर्नञ्जिदः ॥

॥ तस्माद्द्विदमसुरा नान्वाभवन्ति ॥

तस्मात् तथाहि । उ पुनः ।

दैत्या जगन्न वाधन्ते^१ तानूनप्त्रवलात् खलु ।
इति ।

आतिध्यघर्ममध्यस्थं तानूनप्त्रमितीरितम् ॥

सप्तमः खण्डः ।

आतिध्योपसदां तुल्यं बर्हिर्द्विष्य कथ्यते—

॥ शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदातिध्यं ग्रीवा उपसदः ॥

१. ‘खलु । इत्यादिघर्म’ क. पाठः.

* आ० श्रौ० सू० ६-१२-१२. † सतानूनप्त्रिण इत्येकपदं मन्वाते सायणगोविन्द-
स्वामिनौ. तथाच तथाह्या—‘सतानूनप्त्रिणे सहविश्वसकारिणे पुरुषाय’ इति गोविन्दस्वामी.
‘सतानूनप्त्रिणे सहसपथकारिणे । देवसंघनिघरापथविशेषवाचिना तानूनप्त्रशब्देन सपथमात्र-
मुपलक्ष्यते । बहुभिः सह क्रियमाणं तानूनप्त्रं यस्यास्ति सोऽर्थं सतानूनप्त्रं’ इति
सायणः. ‡ पा० सू० १-४-२०. § ‘तस्माद् तस्मादेव कारणात्’, ¶ ‘नान्वा-
भवन्ति नैव समन्तात् प्राप्नुवन्ति’ इति सायणः. § ‘शिर इव शिरः । प्रथमभावि-
त्वादातिध्यस्य शिरःसंज्ञकः । उपसदां ग्रीवामा एवं तदनुभावित्वात्’ इति गोविन्दस्वामी.

ततः किं,

॥ समानवर्हिषी भवतः ॥

*आतिथ्यायास्तु यद् वर्हिस्तदेवोपसदां भवेत् ॥

कथं,

॥ समानं हि शिरोऽग्नीवम् ॥

†प्राण्यङ्गत्वादेकवस्त्वम् ॥

॥ ‡इयुं वा एतां देवाः समस्कुर्वत यदुपसदः ॥

यद् याः । भिसोऽम्, एताभिः§ ।

उपसद्भिः शरं देवा दैत्यैर्बुध्नाय चक्रिरे ।

¶सम्पर्धुपेति सुभ्रिपेः किञ्चेत्युरक्लीपुः कथम् ॥

॥ *तस्या अग्निरनीकमासीत् सोमः शल्यः ॥

आसीदित्येव ॥

॥ विष्णुस्तेजनं वरुणः पर्णानि ॥

अग्नोऽनीकमयः शल्यस्त्वय यष्टिश्च तेजनम् ॥

पुङ्गवन्भानि† पर्णानि शरस्त्वेवं चतुर्विधः ॥

१. 'प्राण्यङ्गत्वादेकवः' घ. पाठः. २. 'अग्ने' क. पाठः. ३. 'पुङ्गवदानि' घ. क. पाठः.

* 'आतिथ्यावर्हिषोपसदामग्नीषोमीयस्य च तदेव अस्तरपरिधिः सत् स्तार्णं वर्हिस्तत्-परिधि ताः परिधय इति श्लोके' इति आप०श्रौ०सू० ११-९-११, १२. † पा०सू० २-४-२.
‡ 'त इयुं समस्कुर्वताभिमतनीकं सोमं शल्यं विष्णुं तेजनम्' इति तै० सं० ६-२-३.
§ 'एताम् अग्न्यादिरूपाम्' इति सायणः. ¶ पा०सू० ६-१-१३७. †† उणादि० १-१३. ††† 'कालो हि भगवान् श्वस्तस्म संवत्सरो धनुः । तस्माद् रौद्री कालरात्रिर्ज्या कृता धनुषोऽजरा । इयुष्वाप्यभवद् विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च ।' इति महाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुरवधोपाख्याने. अ० ३४. (Printed at Gopalsarayan & Co. Bombay).
‡‡ 'श्लेहस्व तीक्ष्णममं तेजनम्' इति सायणः.

॥ तामाज्यधन्वानो व्यसृजन् ॥

आज्यरूपे धनुषि तामिषुं सन्वाय ते सुराः ।
 दैत्यान् प्रत्यक्षिपन्नत्र *धनुषश्चेत्यनङ् कृतः ॥
 प्रसङ्गादुपसत्कर्मण्याज्यं हविरितीरितम् ॥

॥ तथा पुरो भिन्दन्त आयन् ॥

तयेष्वा दैत्यनगरीं भिन्दन्तो जग्मुरुद्धताः ॥

॥ तस्मादेता आज्यहविषो भवन्ति ॥

पताः उपसदः । तस्माद्

अग्निसौमविष्णुश्वरघृतचापसमन्वयात् ॥

अथोपसद्गतक्षीरपरिमाणं ब्रवीति ह—

॥ चतुरोऽग्रे †स्तनान् ‡व्रतमुपैत्युपसत्सु ॥

कृतः,

॥ चतुस्सन्धिर्हीषुः ॥

कथम्,

॥ अनीकं शल्यस्तेजनं पर्णानि । त्रीन्धस्तनान्
 व्रतमुपैत्युपसत्सु । त्रिषन्धिर्हीषुः ॥

कथम्,

॥ अनीकं शल्यस्तेजनम् ॥

नात्र पर्णानि ॥

* पा० सू० ५-४-१३३. † 'श्वशब्देनात्र प्रतदुद्दो गोः स्तनसन्ध्यानि
 पर्णानिमेतानि' इति गोविन्दस्वामी. ‡ 'व्रतशब्देनात्र पयःपानमुच्यते । गोश्वतुषु स्तनेषु
 श्वान् पयस्तानन्' इति सायणः.

॥ द्वौ स्तनौ व्रतमुपैत्युपसत्सु द्विषन्धिर्हींषुः
शल्यश्च ह्येव तेजनं च ॥

नात्रानीकपर्णे ॥

॥ एकं स्तनं व्रतमुपैत्युपसत्सु । एका ह्येवेषुरित्याख्यायते ॥

किञ्च,

॥ एकया वीर्यं क्रियते ॥

‘कुर्यादुपसदां कालं चतुर्धात्र क्रमेण च’ ।

चतुस्त्रियेकस्तनजक्षीरेण व्रतमाचरेत् ॥

सूत्र्यते हि—† ‘व्यतिनीय कालमुपसदां चतुर्थमेकस्या दुग्धेन तावदेव
त्रिभिः स्तनैस्तावदेव द्वाभ्यामेकेन तावदेव’ इति ॥

अथैतत् स्तौति—

॥ परोवरीयांसो वा इमे लोका अर्वागंहीयांसः ॥

परसिति परपर्यायः । अंहित्वल्पपर्यायः ।

स्वर्गाद्गुणं खं ततोऽपि न्यूनं भूमण्डलं त्विति ।

लोकाः परस्ताद् बहुला अधोभ्राल्परूपकाः ॥

उरोरंहोरीयसुनि धरुरोश्च टिलोपवत् ॥

१. ‘दु’, २. ‘अधोगा’ कः पाठः.

* ‘चतुरः सारं दुग्धान् प्रातर्द्वौ सायमेकमुत्तमे’ इति आप० श्री० सू० ११-४-१०.
† आ० श्री० सू० १२-८-३०, ३१. ‡ पा० सू० ६-४-१५७.

ततश्च,

॥ परस्तादर्वाचीरुपसद उपैति ॥

चतुस्त्रिभ्येकस्तनत्वादल्पताभूत् परात्परम् ॥

एतच्च,

॥ *एषामेव लोकानामभिजित्यै ॥

अभिजितिः प्राप्तिः ॥

अत्र च,

॥ †उपसद्याय मीह्लुष ‡इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं
वनेरिति तिस्रस्तिस्रः सामिधेन्यो रूपसमृद्धाः ॥

§उपैतितिस्रः पूर्वाद् इमांतिस्रोऽपराद्विके' ॥

॥ एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत् कर्म
क्रियमाणमृगभिवदति ॥

उपसद्यायोपसदमित्युक्तेरभिरूपता ॥

प्रधानानामाह—

॥ जम्वित्तीर्याज्यानुवाक्याः कुर्यात् ॥

१. 'अपराहृतः' क. पाठः. २. 'इत्युक्ता ग्रामि' घ. पाठः.

* 'परोवरीयसोमवान्तरदोक्षामुपेयाद् यः कामवेतामुष्मिन् लोकेऽशुक्लं स्यादिति
चतुरोऽभेऽयं त्रिणयं द्वावभैकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षामुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽशुक्लं
भवति' इति तै० सं० ६-२-३. † ऋक्सं० ५-२-१८-१. ‡ ऋक्सं० २-५-२७-१.
§ 'उपसद्याय मीह्लुष इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानन्ताः सामिधेन्यः । एषैवापराह
इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः' इति आ० श्रौ० सू० ४-८-५, १०, ११.

जग्निशब्दो वेदविद्भिर्हिंसावाची प्रवर्णितः^१ ।

हिंसावाचिपदयुक्ताः ॥

ताश्च,

॥ *अग्निर्वृत्राणि जह्वनद् य उग्र इव शर्यहा त्वं
सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहे^२दं विष्णुर्विचक्रमे श्रीणि
पदा विचक्रम इत्येताः ॥

अग्नेर्द्वे द्वे च सोमस्य द्वे विष्णोरित्यूचस्तु पद ।

पूर्वाह्ण एताः ॥

॥ विपर्यस्ताभिरपराह्णे यजति ॥

य उग्रो अग्निर्वृत्राणीत्यग्नेः । गयस्फानस्त्वं सोमासीति सोमस्य ।
श्रीणि पदेदं विष्णुरिति^३ विष्णोः । इत्यपराह्णं इत्यर्थः ॥

स्तौति—

॥ घ्नन्तो वा एताभिर्देवाः पुरो भिन्दन्त आयन् यदुपसदः ॥

यद् याः । एताभिरुपसद्भिः । घ्नन्तो हिंसन्तः ॥

किञ्च ताः,

॥ सच्छन्दसः कर्तव्याः ॥

१. 'प्रवर्णितः' क पाठः. २. 'विष्णुर्वाति' घ, ङ. पाठः.

* ऋक्सं० ४-५-२७ ४. † ऋक्सं० ४-५-२८-४. ‡ ऋक्सं० १-६-१९-५.
§ ऋक्सं० १-६-२१-२. ¶ ऋक्सं० १-२-७ २. †† ऋक्सं० १-२-७-३.
‡‡ 'विपरीतो वाज्यानुवाक्यानाम्' इति आ० शौ० सू० ४-८-११. 'याः प्रातर्वाज्याः
स्युस्ताः सांवे पुरोनुवाक्याः कुर्यादवातवामत्वात्' इति तै० सं० ६-२-३.

एता हि तुल्यच्छन्दस्काः पद् गायत्र्य इषाः खलु ॥

स्पष्टयति—

॥ न विच्छन्दसः ॥

विर्नाना ॥

नानाच्छन्दस्त्वं' निन्दति—

॥ यद् विच्छन्दसः कुर्याद् ग्रीवासु तद् गण्डं दध्यात् ॥

यद् यदि । चुबुकादधो गण्डः^१ स्यात् ॥

ततश्च,

॥ ईश्वरो ग्लावो जनितोः ॥

ग्लौस्तोदः । शस् । तोदान् जनयितुं समर्थः स्यात् ।

सिरानिष्कर्षजस्तोदो विच्छन्दस्त्वे भवेदिह ॥

निगमयति—

॥ तस्मात् सच्छन्दस एव कर्तव्या न विच्छन्दसः ॥

उक्तमर्थं पूर्वशिष्टवाक्येन द्रढयत्यथ—

॥ तदु ह स्माहोपाविर्जानश्रुतेय^२ उपसदां किल वै तद् ब्राह्मणे ॥

१ 'नानाच्छन्दस्तु' क. पाठः.

* 'निबद्धः श्रुतधुर्यस्य मुष्कवहम्बते गले । महान् वा यदि वा इस्वस्तं गण्ड इति निर्दिशेत् ॥' इति मुष्टुते निद्रा० अ० १२. † 'ग्लावो जनितुमोक्षरो भवति । ग्लावो इर्षक्षणः शोक ईक्षणयोर्नतरम् । द्वितीयावहुवचनान्तं वेत्तुं ग्लाव इति । तदा जनयितुमिति बोध्यम्' इति मोधिन्दस्वामी. 'ग्लानिविशेषान्' इति सायणः.
‡ सतपथब्राह्मणे मेवायणीसंहितायां च ऋषिदोषाविर्जानश्रुतेयः पठ्यते.

किल पुरा । कश्चिदुपसद्ब्राह्मणे^१ जानश्रुतेयः 'जनश्रुतपुत्रः । 'शुभ्रादि-
दक् । उपाविर्नामाचार्यः । तत् तत्र । तद् उक्तमर्थरूपम् । उ पुनः^२ । इ
खलु आह स्म उक्तवान् ॥

कथमुक्तवान् ,

॥ यस्मादप्यश्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं व्येव ज्ञायते
तृप्तमिव रेभतीवेत्याज्यहविषो ह्युपसदो ग्रीवासु मुखमध्या-
हितम् ॥

'ग्रीवा उपसद' इत्युक्तम् । आज्यहविष उपसदो ग्रीवासु स्थिताः ।
ग्रीवात्वेन स्थिताः । तामु च मुखं चुबुकोपरिगतगण्डमेवा^३ध्याहितम् ।
§ 'आशंसायां भूतवच्च' । उपरि निघातव्यम्^४ । यस्मादेवं तस्मादेव
लोकेऽपि अश्लीलस्य निःश्रीकस्य । ॥ कपिलकादिस्वाङ्गत्वम् । 'पत्वर्थे
लच् । श्रोत्रियस्य छन्दोध्ययनसम्पन्नस्य अपिच मुखं इत्तमिव
हर्षयुक्तं रेमति । रेभिः शब्दार्थः । शब्दायते । विज्ञायते उपलभ्यते ।

एतद्धि तुल्यच्छन्दस्त्वं मुखरोगनिवृत्तये ।

लोकस्य स्यादित्युपाविराचार्यो ह्युक्तवान् पुरा ॥

निगमयति—

॥ तस्माद्ध स्म तदाह ॥

१. 'कश्चिदुपसदो ब्राह्मणे' इ. पाठः. २. 'पुनः आह स्म उक्तवान् यस्माद्'
य. क. पाठः. ३. 'गण्डकमेवा' क. पाठः.

* 'जनश्रुतायाः श्रिया अपत्यम्' इति सायणः. † पा० सू० ४-१-१२३.
‡ page 155. § पा० सू० ३-३-१३३. ¶ 'लोकेऽपि शोभमानामु ग्रीवासु
अध्याहितम् आश्रितम्' इति सायणः. ॥ मा० वा० ८-२-१८. ॥ पा० सू० ५-२-१७.
§ इत्तमिवेति गोविन्दस्वाम्यभिमतः पाठः. तत्रान तव्याहवा—'इत्तमिव हर्षयुक्तमिव,
रेभतीव जल्पतीव अर्चेतीव वा । एतदुक्तं भवति—यस्मादश्लीलस्यापि श्रोत्रियस्य मुखं
शोभते वेदान्मासदपात् तस्मादाज्यहविष उपसदः कर्तव्याः आज्यमपि मुखशोभाहेतुर्गस्मान्'
इति.

* तत् तस्मात् इ खलु आह स्म । कः,

महिदासैतरेयः स्यादनिर्दिष्टे तु वक्तारि । इत्युक्तम् ।

इत्येवं स्थापितं तुल्यच्छन्दस्त्वमुपसत्स्विह ॥

अष्टमः सप्तः ।

अयं लोपं प्रयाजादेरुपसत्सु ब्रवीति इ—

॥ देववर्म वा एतद् यत् प्रयाजाश्चानुयाजाश्च ॥

प्रयाजानुयाजकर्म कवचं देवनिर्मितम् ॥

ततः किम्,

॥ अप्रयाजमननुयाजं भवति ॥

उपसत्कर्म । सूत्र्यते हि—‘स्विष्टकृदादि लुप्यते प्रयाजा आश्रयभागां च’ इति ॥

एतच्च प्रयाजाद्यकरणम्,

॥ इष्वै संशित्यै ॥

ऊसो ऊ । इष्वाः शरस्य संशित्यै तैक्षण्याय ।

‘शाच्छोरन्यतरस्यामिच्छो तनूकरणे क्तिनि ।

इषोरुपसदां तैक्षण्यमेवं हि स्यादकुण्ठितम् ॥

* ‘तस्मात् कारणाद्विरेवमाह स्म’ इति गोविन्दस्वामी, ‘तस्मात् कारणात् शोभनमीवाहितमुखसाम्यमाज्यहविष्कृतवमित्यभिप्रेत्य स कृपित्त्वात् वाक्यमाह’ इति सायणः ।
† page 74. ‡ ‘यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्मेव तद् यज्ञाय कियते वर्मे यज्ञमानाय भ्रातृणाभिभूत्यै’ इति तै० सं० २-६-१. § आ० श्रौ० सू० ४-४-६.
५ पा० सू० ७-४-४१.

वर्षचर्माभिहनने स्याच्छरस्य तु कुण्डता^१ ॥

तच्च,

॥ अप्रतिशराय ॥

अमतिघाताय । 'शृ हिंसायाम्' । माने + 'ऋदोरप्' । तादर्थ्ये ङे ॥

अत्र च,

॥ सकृदतिक्रम्याश्रावयति ॥

सूच्यते ह्यापस्तम्बेन—'ध्रौवादद्यै जुह्वां घृह्णाति । चतुरूपभृति । घृतवति शब्दे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्त उपाश्रुयाजवत् प्रचरति । अर्धेन जौहवस्याग्निं यजत्यर्धेन सोमम् । औपभृतं जुह्वामानीय विष्णुमिष्ट्या प्रत्याक्रम्य' इत्यादि ॥

आश्रावणं त्रिः करिष्यन् सकृत् कुर्यादतिक्रमम्^१ । इत्यर्थः ॥

एतच्च,

॥ यज्ञस्याभिक्रान्त्यै ॥

व्याचष्टे—

॥ अनपक्रमाय ॥

१. 'कुर्यादतिक्रमम्' घ. पाठः.

* 'उपसदाह्यं कर्म प्रयाजानुवाजैरहितं कर्तव्यं कवनस्यानुपयुक्तत्वात् । परकीय-प्रहाराद् रक्षायै हि कवचं सम्पाद्यते । नात्र परप्रहारः सम्भवात् । पूर्वोक्ताया इषो-स्तीक्ष्णत्वेन सकृत् प्रयोगादेव मारितेषु शत्रुषु प्रहर्तुं नामभावात् । एवं साति यदि कवचं सम्पाद्यते तदानो स्वकीयाया इषोरतीक्ष्णत्वं शङ्क्येत । स्वस्व च शत्रुभिः सम्पादिता प्रतिहिंसा शङ्क्येत । तन्नाशुक्तं तस्मादिष्वे संशिले स्वकीयस्य बाणस्य सम्यक्तीक्ष्णत्वाद्येम् अप्रतिशराय स्वेषु शत्रुकर्तृकप्रतिहिंसायाः शङ्कापरिहराय च प्रयाजानुवाजवर्जने युक्तम्' इति सायणः. † पा० सू० ३-३-५७. ‡ श्रौ० सू० ११-३-९, १०, ११, १२.

स्वीकारः स्यादभिक्रान्तिः* परित्यागस्त्वपक्रमः' ॥

अयं सोमाप्यायनं तु हेतुयुक्तं ब्रवीति ह—

॥ तदाहुः क्रूरमिव वा एतत् सोमस्य राज्ञोऽन्ते चरन्ति ॥

अन्ते समीपे । क्रूरं दुःसहम् ॥

किं तत्,

॥ यदस्य घृतेनान्ते चरन्ति ॥

कुत एवं,

॥ घृतेन हि वज्रेणेन्द्रो वृत्रमहन् ॥

इन्द्रो हि वृत्रं हतवान् वज्रेणैतद् घृतस्तुतिः ।

इति क्रूरत्वमुक्तम् ॥

तच्छान्तिमाह—

॥ तद्यदंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद
आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वाप्याययास्मान्
सखीन् सन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुद्वचमशीयेति

१. 'स्वभिक्रमः' घ. पाठः.

* अभिक्रान्त्यै अभिक्रमणाय भवति अनभिक्रान्तध नातिहरं गतः । प्रयाजानु-
याजातामननुष्ठाने सकृदभिक्रमणे चोपसशामः शीघ्रमनुष्ठितो भवतीत्यर्थः' इति गोविन्दस्वामी.
'वज्रेण हतवान् सर्वत आक्रमणं भवति स्वर्गं भवति । अन्यथा पुनः पुनरुत्तरस्यां दिशि
गमने लब्धावसरः सन् राज्ञोऽप्यपक्रामेत्' इति सायणः । 'घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम-
महन् अन्तिकमिव खलु वा अस्मैतचरन्ति सत्तानूप्येण प्रचरन्ति' इति तै० सं० १-२-२.

राजानमाप्याययन्ति यदेवास्य तत् क्रूरमिवान्ते चरन्ति तदेवा-
स्यैतेनाप्याययन्ति ॥

तत् तत्र । आप्यायनमुदकसेकः । आप्याययन्ति यत् श्रमयन्ति तत् ॥
न केवलं शान्तिरेव,

॥ अथो एनं वर्धयन्त्येव ॥

एनं सोमम् ॥

अथ निहवमाह—

॥ द्यावापृथिव्योर्वा एष गर्भो यत् सोमो राजा ॥

यद् यः ॥

ततः किं,

॥ तद् यदेष्टा राय एष्टा वामानि प्रेषे भगाय । ऋत-
मृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति प्रस्तरे निहवते
द्यावापृथिवीभ्यामेव तन्नमस्कुर्वन्ति ॥

तत् तत्र ।

निहवः प्रस्तरे पाण्योर्निधानमिति वै विदुः ।

प्रस्तरे पाणीनि'त्यादि स्वरूपं ह्यस्य सूच्यते ॥

१. 'नमस्कुर्वन्ति । निहवः' घ, ड. पाठः.

* 'मदन्तीरुपस्पृश्य तानूनपित्रणो विस्रस्य राजानं सहिरण्यैः पाणिभिराप्याययन्ति
अशुरंशुस्तो देव सोमाप्याययन्ति' इति आप० श्रौ० सू० ११-१-११. † निहवो नमस्कारः.
‡ 'स्पृष्टोदकं निहवन्ते प्रस्तरे पाणीन् निधावोत्तानान् दक्षिणान् सव्यान्नीच एष्टा राय एष्टा
वामानि प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति' इति आ० श्रौ० सू०
४-५-७. 'अथ निहवते दक्षिणे वेद्यन्ते प्रस्तरे निधाय दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् कृत्वा
सव्यान्नीच एष्टा रायः प्रेषे भगावेति' इति आप० श्रौ० सू० ११-१-१२.

• 'ज्ञस्यात्' । शपो लुङ् न । तत् तेन निह्वेन ॥

॥ अथो एने वर्धयन्त्येव वर्धयन्त्येव ॥

एने यावापृथिव्यौ द्वे । द्विरुक्तिरुक्तार्याः ॥

नचमः स्रण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां सहिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सोमक्रयणमारभ्य यावदग्निः प्रणीयते ।

तावद्वक्तुमुपांशुत्वपितिहासं ब्रवीत्यथ—

॥ सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत् ॥

पुरा गन्धर्वलोके वै सोमो राजा बभूव ह ॥

॥ तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् ॥

५ 'ऋत्यकः' ॥

१. 'इति ब्राह्मणवृत्तौ सुखप्रदायां' क. ख., 'इति षड्गुरुशिष्येण विरचितायां
ब्राह्मणव्याख्यायां' घ. ङ. पाठः.

* पा० सू० ७-१-५. † page 44. ‡ 'स्वानभ्राजेत्याह । एते वा अमुष्मिन्
लोके सोममारभन्', 'तं सोममाहियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पश्यमुष्णात्' इति तै०
सं० ६-१-१०, ६-१-६. § पा० सू० ६-१-१२८.

देवर्षयस्तं गन्धर्वलोकस्थं समचिन्तयन् ॥

चिन्तास्वरूपमाह—

॥ कथमयमस्मान् सोमो राजागच्छेदिति ॥

प्रतीति शेषः । आगच्छेत् ॥

एवं स्थिते,

॥ सा वागब्रवीत् ॥

सा प्रसिद्धेत्यर्थः ॥

कथं,

॥ *स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः ॥

काम इच्छा स्त्रीषु येषां ते स्त्रीकामा इहोदिताः ।

कामयन्ते स्त्रिय इति *शीलिकामादिणोऽपिवा ॥

कमेः कर्मणि घञ् काम्या स्त्री येषामिति वा भवेत् ॥

ततश्च,

॥ मयैव स्त्रिया भूतया पणध्वमिति ॥

पणध्वं व्यवहरत ।

तेभ्यो दत्त्वा स्त्रियं मां तु सोममानेतुपर्ह्य ॥

॥ नेति देवा अब्रुवन् । कथं वयं त्वदृते स्यामेति ॥

स्वत् स्वचः । ऋते विना ॥

* 'ते देवा अब्रुवन् स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया लिङ्गीणामेति ते वाचं स्त्रियमेक-
हायनो ऋचा तथा निरकाणन्' तै० सं० ६-१-६. † पा० सू० वा० ३-३-१.

ततः,

॥ साव्रवीत् ॥

कथं,

॥ क्रीणीतैव यर्हि वाव वो मयार्थो भविता तर्होव
वोऽहं पुनरागन्तास्मीति ॥

क्रीणीत स्वीकुरुत । यर्हि यस्मिन् काले । तर्हि तदानीम् । अर्थः
प्रयोजनम् । वः पुष्पान् । आगन्तास्मि । छुट् । आगमिष्यामि ॥

॥ तथेति ॥

देवा निश्चिक्वुः ॥

॥ तथा महाणन्त्या भृतया सोमं राजानमक्रीणन् ॥

*नग्रोपभोगयोर्या स्त्री सुन्दरी महती मता ।

ईत्स्वणत्वे छान्दसे ॥

तथेदानीमपि,

॥ तामनुकृतिमस्कन्ना वत्सतरीमाजन्ति सोमक्रयणीम् ॥

†तां कृतिमनु तदनुसारेण । क्रीवः करणे ल्युट् ।

‡वत्सोक्षेति घृश् प्राप्तद्वितीयवयसं तु गाम् ।

आ अर्जन्ति मूलपत्वेनानपन्ति ।

§अप्राप्तवृषयोगा गौरस्कन्ना स्यादवर्षणात् ॥

१. 'आगन्ता । छुट्' घ. पाठः. २. 'ताम्' क. ख. पाठः.

* 'रूपसम्पत्तिविक्रया महत्त्वमुच्यते वात्सविविक्षया समत्वम्' इति सायणः.
'महामन्त्या अत्यन्तबालभूतवा इत्यर्थः । उपोक्षुत्वं हि वाचो बाल्यम्' इति गोविन्दस्वामी.

† 'तामनुकृतिं तां स्त्रीरूपां वाचमनुकृत्यमाणां निष्पन्नां तत्सदृशमित्यर्थः' इति सायणः.

‡ पा० सू० १.३.१. § 'अस्कन्नां गौरैस्कन्दनरहितामप्राप्तयौवनाम्' इति सायणः.

आनीय च ,

॥ ^१तया सोमं राजानं क्रीणन्ति ॥

† 'श्राभ्यस्तयोरारः' ॥

॥ तां पुनर्निष्क्रीणीयात् ॥

मूल्यभूतां वत्सतरीं गृह्णीयात् पुनरेव हि ॥

कस्मादेवम्,

॥ ^२पुनर्हि सा तानागच्छत् ॥

सा वाक् । तान् देवर्षीन् ॥

॥ ^३तस्मादुपांशु वाचा चरितव्यं सोमे राजनि क्रीते^१ ॥

कुतः,

॥ गन्धर्वेषु हि तर्हि वाग् भवति ॥

तर्हि तदानीम् ॥

१. 'क्रीते । गन्धर्वेषु' घ, ङ, पाठः.

* 'पुरस्तात्प्रतीनी सोमकवभ्यवस्थिता भवलेकद्वयनी द्विहायनी वर्षीयसी वा । अकूटवाकर्णयेति रूपानि । या रोहिणी बभ्रुलोत्री पृथिव्याला पृथिव्यका बुच्यन्ती श्वित्रोपकाशा तया क्रीणीयादित्येके' इति आप० धी० सू० १०-२२-२, ३, ४. † पा० सू० ६-४-११२. ‡ 'सा रोहिद्रूपं कुला गन्धर्वेभ्योऽपकम्प्यातिष्ठत् तद्रोहितो जन्म ते देवाः अत्रुवन्नप शुम्भदकमीश्रास्मानुपावर्तते विह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदन्नगायन् देवाः सा देवान् गाथत उपावर्तत तस्माद् गायन्तं क्रियः कामयन्ते कामुका एनं क्रियो भवन्ति' इति तै० सं० ६-१-६. § 'इदम्प्रभृतिकर्मणां शनैस्तरामुत्तरोत्तरम्' इति आ० श्रौ० सू० ४-१-२३.

॥ साम्नावेव प्रणीयमाने पुनरागच्छति ॥

अग्निप्रणयनाद्युच्चैर्वेदितव्यमिति स्थितिः ।

सूच्यते^१ हि—“ऊर्ध्वं प्रयमाया अग्निप्रणयनीयाया औपवसध्ये-
ऽनियमः” इति ॥

प्रथमः खण्डः ।

अथाग्निप्रणयनीया ऋचः^२ संविदधाति ह—

॥ अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥

उक्तार्थम्^३ ॥

॥ §प्रदेवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो
वक्षदानुषगिति गायत्रीं ब्राह्मणस्यानुब्रूयात् ॥

होता ॥

कृतः,

॥ गायत्रो वै ब्राह्मणः ॥

सृष्टिवाक्ये^४ सहपाठात् । † ‘गायत्रीं छन्दसां ब्राह्मणं मनुष्याणाम्’
इति ॥

॥ तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री ॥

१. ‘वेदितव्यमिति’ क. पाठः. २. ‘सूच्यते ऊर्ध्वं’ घ. ड. पाठः. ३. ‘अथा-
ग्निप्रणयनी ऋचः’ क. पाठः. ४. ‘सृष्टिवाक्येन’ घ. ड. पाठः.

* भा० श्रौ० सू० ४-१-२६. † ‘प्राचीनवंशगत आहवनीयेऽवस्थितस्याग्नेः
सौमिक्यामुत्तरवेद्यां नयने यदस्ति तदेतदग्निप्रणयनम्’ इति सायणः. ‡ ‘सोमाव
कीर्ताव—’ (page 79.) इत्यनेन तुल्यार्थत्वाद्दुष्कार्यत्वम्. § ऋक्सं० ८-८-३४-२.
¶ ‘गायत्रीं छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात् ते मुख्या मुखतो
ह्यसृज्यन्त’ तै० सं० ७-१-१.

ततः किं,

॥ तेजसैवैनं तद् ब्रह्मवर्चसेन समर्धयति ॥

तत् तत्र ॥

॥ इमं महे विदथ्याय शूषमिति त्रिष्टुभं राजन्यस्यानुब्रूयात् ॥

कुतः,

॥ त्रैष्टुभो वै राजन्यः ॥

सृष्टौ महपाठात् ॥

॥ ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् । ओजसैवैनं तदिन्द्रियेण वीर्येण समर्धयति ॥

तत् तत्र । एनं राजन्यम् ॥

अत्रास्ति,

॥ शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभ्रुरिति । स्वानामेवैनं तच्छ्रैष्ठ्यं गमयति ॥

तत् तेन । स्वानां ज्ञातीनाम् । शश्वत्कृत्वः सदा । ईड्याय स्तुत्याय । राज्ञे उपायनाय' प्रहृतवन्त इति ऋस्यार्थः ॥

॥ शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वभिर्दिव्यैरजस्र इति ॥

अस्यार्थमाह—

॥ आजरसं हास्मिन्नजस्रो दीदाय ॥

१. 'उपायनादि' क पाठः.

* शृष्टौ ३-३-२४-१. † 'उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवतान्मसृज्यत त्रिष्टुप्श्रुवो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणामविः पञ्चतां तस्मात्ते वीर्या-
वन्तो वीर्याण्यसृज्यन्त' तै. सं० ७-१-१.

अस्मिन् राजन्ये । आजरसं सर्वमायुः । अन्नस्रोऽक्षीणः । दीदाय
दीप्यतेऽग्निः ॥

॥ य एवं वेद ॥

तस्मिन्नपि^१ वेदितरि ॥

॥ *अयमिह प्रथमो घायि घातृभिरिति जगतीं
वैश्यस्यानुब्रूयात् ॥

कृतः,

॥ जागतो वै वैश्यः ॥

सृष्टौ सहपाठात् ॥

॥ जागताः पशवः पशुभिरेवैनं तत् समर्धयति ॥

एनं वैश्यम् ॥

॥ वनेषु चित्रं विभ्वं विशे विश इत्यभिरूपा ॥

विद्शब्दयोगात्^२ ॥

॥ यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम् ॥

उक्ता आद्या^३ प्रेममयं विप्रसत्रविशां क्रमात् ।

१. 'अस्मिन्नपि', २. 'विद्शब्दप्रयोगात्' य. क. पाठः. ३. 'आद्याः'
ध. पाठः.

* ऋक्सं० ३.५-६-१. † मन्वतः सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वेदेवा देवता
अन्वसृज्यन्त पशती छन्दो वैरूपं साम वैश्यो मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात् आद्या
अश्वानाद्भवसृज्यन्त तस्माद् भूवासोऽन्वोभ्यो भूमिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त' तै.
सं० ७-१-१. ‡ प्रेममयं=प्रदेवं, इमं महे, अयमिह इति कृच इत्यर्थः.

सूच्यते हि*—‘इमं महे विदध्याय शूषमयमिह’ प्रथमो धायि
धातुभिरिति तु राजन्यवैश्ययोराद्ये’ इति ॥

अथ सप्तायमुष्यादि सर्वेषां तुल्यमुच्यते—

॥ †अयमु ष्य प्र देवयुरिति ॥

एतां द्वितीयामन्वाह ॥

अनुब्रुवन,

॥ अनुष्टुभि वाचं विसृजते ॥

उच्चैरुच्चारणं विसर्गः ॥

॥ वाग् वा अनुष्टुप् ॥

तच्च,

॥ वाच्येव तद् वाचं विसृजते ॥

‡अनुष्टुभिति वाङ्नामसु पाठात् । तदनुष्टुभ्युच्चैस्त्वम् ॥

स्पष्टयति—

॥ अयमु ष्य इति यदाहायमु स्यागमं या पुरा गन्धर्वेष्ववात्स-
मित्येव तद् वाक् प्रब्रूते ॥

अयमियम् । उ पुनः । स्या सा । आगमम् आगतवत्यस्मि ।
याहं पुरा गन्धर्वेष्ववात्समुपितवती । इत्येव वाक् प्रब्रूते तद् ।
गमेर्लुङि लृदित्वादङ् । वसेर्हलन्तवृद्धिः । † ‘सः स्पार्शधातुके’ ॥

१. ‘शूषमयमिहेत्यादि’ च. इ. पाठः.

* आ० शौ० सू० २.१७-७. † ऋक्सं० ८.८-३४-३. ‡ या० निघ०
१-११. ‘अनुष्टुभो वाप्रत्यस्य सर्वेषुतिप्रसिद्धत्वादननुष्टुभायां वाच्येवोपांशुचनिरूपां
वाचं तन्मन्त्रपाठेन विसृजते’ इति सायणः † पा० सू० ३-१-५५. ‡ पा० सू०
७-२-३. † पा० सू० ७-४-४९.

॥ *अयमग्निरुरुष्यतीति ॥

तृतीयामनुब्रूयात् ॥

व्याचष्टे—

॥ अयं वा अग्निरुरुष्यति ॥

†रक्षार्यादुरुषि उरुष्यति । †कण्ठ्वादेर्यक् ॥

अत्रास्ति,

॥ अमृतादिव जन्मन इत्यमृतत्वमेवार्श्मिस्तद् दधाति ॥

तत् तेनामृतपदेन । अस्मिन् यजमाने ॥

॥ सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृत इति ॥

अस्ति ॥

॥ देवो ह्येष एतज्जीवातवे कृतो यदग्निः ॥

एतदेतस्य लोकस्य । जीवातवे । †जीवेरातुः, जीवनाय कृतः
स्थापितः । यत् यः ॥

॥ †इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीति ॥

चतुर्थीमन्वाह ॥

व्याचष्टे—

॥ एतद् वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदी नाभिः ॥

* ऋक्सं० ८-८-३४-४. † उरुष्यति रक्षति प्रकाशयति उद्भवति वा
इति गोविन्दस्वामी. ‡ पा० सू० ३-१-२७. § उणादि० १-८२. ¶ ऋक्सं०
३-१-३२-४.

*इळाया भुवः पदं मुख्यस्यानं' मध्यं नाभिः । वेदेर्द्धांश्च ॥

॥ जातवेदो निधीमहीति ॥

अस्ति ॥

॥ निधास्यन्तो ह्येनं भवन्ति ॥

निदध्मह इत्यर्थे निधीमहीति छान्दसम् ॥

॥ अग्ने हव्याय वोह्वत्व इति ॥

एतदप्यभिरूपमेवास्ति ॥

कथं,

॥ हव्यं हि वक्ष्यन् भवति ॥

बहेर्द्ध । † 'षहोः कः सि' ।

अयमग्निर्हुतं हव्यं देवान् प्रति हि वक्ष्यति ॥

॥ †अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद
योनिमिति ॥

पञ्चमीपन्वाह ॥

१. 'मुख्यं स्यान्म' घ. ड. पाठः.

* "इळायाः पद इति । इळाशब्दो गोवाची । इळाशब्दो देवतां प्रकृत्य 'गौर्वा अस्ये शरीरम्' (तै० सं० १-७-२) इति श्रुतत्वात् इळेऽनन्ते सरस्वतीति वाङ्नामसु श्रुतत्वात् । तस्याः पदं घृतनिष्पीडनेन प्रशस्तं 'सा यन्न यन्न न्यकामत् ततो घृतमपीज्यत' (तै० सं० २-६-७) इति श्रुतेः । तत्पदरूपत्वविशेषणेन उत्तरवेदिनाभिः प्रशस्यते । यद्वा सोमकवशा गौपदपांसुरस्यां नाभौ प्रक्षिप्यत इति तत्पदरूपत्वम्" इति सायणः.

† पा० सू० ८-२-४१ † ङ्कर्म० ४-५-२०-१.

॥ विश्वैरेवैनं तद् देवैः सहासादयति ॥

एनमग्निं सह सुरैः सर्वैः स्थापयतीह वै ।

तत् तत्र ॥

॥ कुलायिनं घृतवन्तं सवित्र इति ॥

अभिरूपमस्ति ॥

कथं,

॥ कुलायमिव होतद् यज्ञे क्रियते यत् पैतुदारवाः परिधयो
गुग्गुलूर्णास्तुकाः सुगन्धितेजनानीति ॥

नीढं कुलायम् । पितुदारुः खदिरः, देवदारुरित्यन्ये । गुग्गुलु
प्रसिद्धम् । ऊर्णास्तुकाः अत्रिलोमानि । सुगन्धितेजनानि कावष-
ट्टणानि ॥

॥ यज्ञं नय यजमानाय साध्विति^२ ॥

अस्ति ॥

व्याचष्टे—

यज्ञमेव तद्वजुधा प्रतिष्ठापयति ॥

ऋजुधा ऋजु साधु^३ । धेत्युपजनः ॥

॥ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वानिति ॥

पृष्ठीमन्वाह ॥

१. 'अभिरूपमस्ति । कुलायमिव' घ. ड. पाठः. २. 'साध्विति । व्याचष्टे'
ड. पाठः. 'साध्विति । यज्ञमेव' क. पाठः. ३. 'ऋजु' घ. ड. पाठः.

* 'अग्नेर्मन्वासीत्युत्तरवेद्यो सम्भारान्निवपति गुग्गुलु सुगन्धितेजन श्वेतामूर्णास्तुका
पेत्वस्यान्तराश्रयिणां लनस्यालनपूर्वस्य वा' इति आप० श्री० सू० ७-६-१.
† ऋजुर्णा० ३-१-२३-३.

॥ अभिर्वै देवानां होता ॥

देवेषु यज्ञं कुर्वत्सु हौत्रमग्निः पुराकरोत् ॥

॥ तस्यैष स्वो लोको यदुत्तरवेदी नाभिः ॥

स्वः आत्मीयः लोकः स्थानम् ॥

॥ सादया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति ॥

व्याचष्टे—

॥ यजमानो वै यज्ञः ॥

* प्रवर्तकत्वात् फलित्वाच्च ॥

॥ यजमानायैवैतामाशिषमाशास्ते ॥

इष्टमर्थमर्थयते ॥

॥ देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धा इति ॥

अत्रास्ति ॥

तत्र,

॥ प्राणो वै वयः ॥

वयो धनं तेन साध्यं प्राणस्य स्थापनं त्विति ॥

* 'इज्यत इति व्युत्पत्त्या यज्ञशब्दः सर्वत्र यागवाची । इह तु यजतीति व्युत्पत्त्या यज्ञारमाचष्टे' इति सायणः । † 'देवापीः देवानां भक्षणहेतो' इति गोविन्दस्वामी. 'देवान् वेति कामयत इति देवापीः देवप्रिय हे अग्ने' इति सायणः. ‡ 'अत्र वयःशब्देन प्राण उपलक्ष्यते । वात्यादिवयोविशेषहेतौरायुषो निमित्तत्वात् 'वावदस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तमवदायुः (कीपी० उप० ३-२) इति श्रुतेः' इति सायणः.

॥ प्राणमेव तद्यजमाने दधाति ॥

तत् तेन वयःशब्देन ॥

॥ *नि होता होतृषदने विदान इति ॥

सप्तमीमन्वाह ॥

॥ अग्निर्वै देवानां होता । तस्यैतद्धोतृषदनं यदुत्तरवेदी नाभिः ॥

होता यत्र सीदति तत् ॥

अत्रास्ति,

॥ त्वेषो दीदिवाँ असदत्सुदक्ष इति ॥

अभिरूपमेतत् ॥

कुतः,

॥ आसन्नो हि स तर्हि भवति ॥

असदत् । लृदित्वाद् । आसन्नः आसदतेः^१ कः । † 'रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः'^२ ॥

॥ अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इति ॥

‡ वसेः प्रशस्यार्थादिष्ठनि टिलोपः । अदब्धमर्हिसितं व्रतं कर्म यस्य स
च प्रमतिः प्रकृष्टमतिकरश्चेति^३ ॥

॥ अग्निर्वै देवानां वसिष्ठः । सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरिति^४ ॥

अस्ति ॥

१ 'आसदेः', २ 'अग्निरिति । एषा 'घ. क. पाठः.

* ऋक्सं० २-६-१-१. † पा० सू० ३-१-५५. ‡ पा० सू० ८-२-४२. § 'वसिष्ठो
वसीयान्' इति गोविन्दस्वामी. 'वसिष्ठः अतिशयेन निवासाद्देवः इतिर्ब्रह्मणेन देवानां स्वस्वस्थाने
निवासाद्देवतत्वाद्मेवैषिष्ठत्वम्' इति सायणः. ¶ 'प्रकृष्टा नतिर्येस्व' इति सायणगोविन्दस्वामिनौ.

॥ एषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं सन्तं बहुधा
विहरन्ति ॥

एकभौपासनं गार्भं बहून् श्रौता हि कुर्वते ॥

॥ प्र ह वै साहस्रं पोषमाप्नोति ॥

॥ सहस्रसंख्यगोरब्रह्मेपादि लभते यजन् ।

* 'व्यवहिताक्ष' । प्राप्नोति ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

॥ 'त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पा इत्युत्तमया परिदधाति ॥
अष्टम्या समापयेत् त्रिरुक्तया ॥

॥ त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता अग्ने तोकस्य नस्तने
तनूनामप्रयुच्छन् दीद्यद् बोधि गोपा इति' ॥

अस्ति ॥

॥ अग्निर्वै देवानां गोपाः ॥

गोपाः । षचाद्यचो दीर्घः । रक्षकः ॥

॥ अग्निमेव तत् सर्वतो गोप्तारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय
च यत्रैवं विद्वानेतया परिदधाति ॥

१. 'इति अग्निर्वै' इ. पाठः.

तत् तेन गोपा इति पदेन । सोऽस्रल्, यत्र यः^१ । स होता परिदत्ते
प्रार्थयते ।^२ श्राभ्यस्तयोरातः^३ ।^४ स्वरि च^५ । आत्मने स्वस्मै ॥

॥ अथो संवत्सरीणामेवैतां स्वस्ति कुरुते ॥

अथो अपिच । भवार्थे संवत्सरात् स्वः^६ । स्वस्तिमविनाशम् ॥

॥ ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धाः ॥

१ प्रदेवादित्वं दूतान्ताः ॥

॥ एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रिय-
माणमृगभिवदति । तासां त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमाम् ।
ता द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः
प्रजापतिः प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी राक्षोति य एवं वेद । त्रिः
प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्यैव तद् वसो न ह्यति स्थेन्ने
बलायाविस्रंसाय ॥

२ उक्तार्थानि ॥

द्वितीयः खण्डः ।

१. 'यः होता' च. पाठः.

* 'यत्र यस्मिन् कर्मणि' इति साम्बगोविन्दस्वामिनौ. † पा० सू० ६-४-११२.

‡ पा० सू० ८-४-५५. § पा० सू० ५-१-१२. ¶ तथाचाश्वलायनसूत्रम्—
'प्र देवं देव्या धिय इति तिल इदवास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वतीक देवैरित्यर्धेन
आरभेत् । आसीनः प्रथमामन्वाहोपांशु सप्रणवाम् । निहितेऽग्नौ सीद होतः स्व उ लोके
चिक्त्वान् नि होता होतृपदने विदान इति द्वे परिषाथ तस्मिन्नेवासन उपविश्य
भुंभुवःस्वरिति वाचं विश्वेभ्यः' इति २-१७-३, १०. § page 90 & 91.

अथर्चो विदधात्यष्ट द्विर्धानप्रवर्तनीः—

॥ 'हविर्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्यामनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥

प्रोहः प्रवृत्तिः ॥

॥ 'युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिरित्यन्वाह ब्रह्मणा वा एते देवा
अयुञ्जत यद्द्विर्धाने ॥

यद् ये । ब्रह्मणा वेदेन । अयुञ्जत नियुक्तवन्तः ॥

ततश्च,

॥ ब्रह्मणैवैने एतद् युञ्जे ॥

एतदेतर्हि काले । युञ्जे नियोजयति^१ । युजे वाभिति वदन् । एने
हविर्धानारूपे शकटे । युजेर्लद तद् । § 'असोरल्लोपः'^२ ॥

॥ न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति ॥

'उक्तार्थम् ॥

अथ,

॥ 'प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाह^३ । तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह^४—

१. 'योजयति', २. 'चोषं । स्वरूपमाहुर्वाङ्मनाः' क. पाठः.

• हविः सोमरूपं घृतः धारयतः इति द्विर्धाने शकटे । तत्स्वरूपं
चापस्तम्बसूत्रे—'प्रयुक्तपूर्वं शकटे नद्वयुगं प्रतिहतशम्भे प्रसाल्य तथोः प्रथमप्रथितान्
धन्वीन् विश्वस्य नवान् प्रज्ञातान् कृत्वाप्रेण प्राग्वंशमभितः पृष्णामव्यपनयन् परिभिते
सच्छदिषी अवस्थापयति' इति ११-६-३. तत्प्रवर्तनं च तत्रैव—'प्राचीं प्रेतमन्वर-
मित्युद्गृह्णन्तः प्रवर्तयन्ति' (११-६-११) इति. + ऋक्सं० ७-६-१३-१.

‡ 'वाङ्मनामुत्तेन' इति सायणः. § पा० सू० ६-४-४१. ¶ page 80.

‡ ऋक्सं० २-८-१०-४. ¶ तथाचानुक्रमणो—'द्यावापृथिव्योऽन्यस्तृचो
द्विर्धानो वा' म० २. सू० ४१.

॥ यद्धविर्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्यामनुवाचाहाथ कस्मात्
तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाहेति ॥

*व्याख्यातप्रायम् । देवतार्थे छः ॥

परिहरति—

॥ द्यावापृथिवी वै देवानां हविर्धाने आस्ताम् ॥

औङो लुक् । अभवताम् ॥

॥ ते उ एवाद्यापि हविर्धाने ॥

ते द्वे । उ पुनः । अद्यापि द्यावापृथिव्यौ । हवींषि धीयन्ते ययोस्ते
तयोक्ते ॥

उपपादयति—

॥ ते हीदमन्तरेण सर्वं हविर्यदिदं किञ्च ॥

ते अन्तरेण तयोर्मध्ये । सर्वमिति व्याचष्टे—यदिदं किञ्चेति ॥

॥ तस्मात् तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाह ॥

इति चतस्र उक्ताः* ॥

॥ यमे इव यतमाने यदैतमिति ॥

पञ्चमीमन्वाह ॥

व्याचष्टे—

॥ यमे इव ह्येते यतमाने प्रबाहुगितः ॥

* 'यदग्रये मभ्यमानाम....' (page 100) इत्यदिना तुल्यजातीयत्वात् .
+ पा० सू० ४-२-३२. † पुजे कामिलोका, अतो यदस्येत्वाधारितस्य. ‡ ऋक्सं०
७-६-१३-२.

यमे सहजे इव यतमाने । यकः शप् । यत्यमाने* । अध्वर्युप्रति-
प्रस्थातृभ्यां प्रवर्त्यमाने । प्रवाहुक् सहेत्यर्थः । इतः गच्छतः ॥

॥ प्र वां भरन् मानुषा देवयन्त इति ॥

अस्ति ॥

व्याचष्टे—

॥ देवयन्तो ह्येने मानुषाः प्रभरन्ति ॥

देवान् यष्टुमिच्छन्तो देवयन्तः । क्यचः शतुर्जसि नुम् । एने
शकटे द्वे प्रभरन्ति । प्राङ्नयन्ति । ह्यग्रहोर्भः† । मानुषाः मनुष्याः ॥

॥ आसीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतमिन्दवे
न इति ॥

अस्ति ॥

व्याचष्टे—

॥ सोमो वै राजेन्दुः सोमायैवैने एतद् राज्ञ आसदेऽचीकल्पत् ॥

आसदे भावे क्विपो डे । आसनार्थम् । एतदेतेन पादेन । एने
शकटे । † कृपो रो लः । ‡ पाँ चङ्चुपधाया ह्रस्वः । †† उरत् ।
कल्पयति ॥

॥ †अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति ॥

षष्ठीमन्वाह ॥

* 'प्रवर्तमाने' इति गोविन्दस्वामी. 'प्रयत्नं कुर्वती' इति सायणः. † पा०
सू० वा० ८-२-३२. ‡ पा० सू० ८-२-१०. § पा० सू० ७-४-१. ¶ पा०
सू० ४-४-६६. †† ऋक्सं० १-६-४-३.

॥ द्वयोर्होतृत् तृतीयं छदिरधि निधीयते ॥

एतदेतर्हि । अस्या ऋच उच्चारणकालेऽध्वर्युणा ।

छदिर्द्वयस्योपरिष्ठात् तृतीयं स्तीर्यते छदिः* ॥

॥ उक्थ्यं वच इति यदाह यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो
यज्ञमेवैतेन समर्धयति ॥

उक्थ्यं स्तुत्यम् । यज्ञियं यज्ञे भवम् । यज्ञाद् वः† ॥

॥ यतस्तुचा मिथुना या सपर्यतः । असंयचो व्रते ते क्षेति
पुष्यतीति ॥

अस्ति ॥

॥ यदेवादः पूर्वं यत्तवत्पदमाह तदेवैतेन शान्त्या शमयति ॥

संग्रामवाचीह यतिः समय(त)न्तेति‡ दर्शनात् ।

यतेति मूचितं युद्धं पोषोक्त्या शमयत्यसौ ॥

शान्त्या । हेर्धे षा । श्रान्तये । एतेन पुषिघातुना ॥

॥ भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वत इत्याशिषमाशास्ते ॥

* 'द्विर्धानाध्वयोः ऋचयोरुपरि सोमस्यावस्थानाय गृहाकारेण परितो वेष्टनम् उपयो-
च्छादनं यत् क्रियते तदेतदाच्छादनं छदिःशब्दनायकम् । तास्ते द्वे छदिषी द्वयोर्हो-
र्धानयोरवस्थाप्य तयोश्छदिषोरुपरि तृतीयं छदिर्होविर्धानयोरुदाहृतयोरवस्थाप्यते । तदेतत्
तैत्तिरीया आत्मन्ति — 'दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य हविर्धानस्य वषट्कारेणाङ्गमाच्छिनद्
यत् तृतीयं छदिर्होविर्धानयोरुदाहृतये तृतीयस्य हविर्धानस्यावच्छेदौ' (तै० सं० ६-२-९)
इति सायणः । पा० सू० ५-१-७१. † page १३.

सुन्वतो यजमानस्य भद्रा शक्तिर्भवत्विति ॥

॥ 'विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरिति विश्वरूपामन्वाह ॥

सप्तर्षीं विश्वरूपाम् । 'अर्शआद्यच् । विश्वा रूपाणीत्युक्ते विश्वरूप-
शब्दवतीम् ॥

अत्र च,

॥ 'स रराट्यामीक्षमाणोऽनुब्रूयात् ॥

स होता ।

ऽहिरण्यकेशिनां सूत्रे रराट्या लक्षणं श्रुतम्—

'रराटी तेजन्यैपीकी प्राच्यणूकाण्डा मध्ये विष्णुता तां वंशे
निवध्नाति' इति । अर्थस्तु—तेजनं तेजनीति च यष्टिनाम । § 'तद्यथैवाद
इति ह स्माह तेजन्या उभयत' इति, 'चतुःसन्धिर्हीषुरनीकं शस्यं
तेजनं पर्णानि' इति च दर्शनात् । ऐपीकी । इपीका काशास्तद्विकारभूता ।
प्राची प्राक्प्रत्यम्बितता नतु दक्षिणोदग्वितता । अणूकाण्डा ।
दीर्घणत्वे छान्दसे । अनुकाण्डा काण्डं पर्व । † 'काण्डात् काण्डात्
प्ररोहन्ति' इति यथा । अनुलोमपर्वका प्रग्रहपर्वकेत्यर्थः । मध्ये विष्णुता
मध्यतः मुषिरं कृत्वा सूत्रेण प्रोता । तामेवंभूतां रराटीं वध्नाति ।
॥ वंशे । 'अग्नेण हविर्धाने स्थूणे निहन्ति अनयोरुदगग्रं वंशं निधाय' इति
पूर्वोक्त इति । अमर्थे केराम् । रराटीं पश्यन् ॥

* ऋक्सं० ४०४-२४-२. † पा० सू० ५-२-१२७. ‡ 'विश्वा रूपाणि
प्रतिमुञ्चते कविरिति स्ववस्तायाम्' इति आ० श्रौ० सू० ४-१-५. § २० ७, स० १७.
§ page 74. ¶ page 157. † तै० सं० ४-२-१.

आभिरूप्यमाह—

॥ विश्वमिव हि रूपं रराट्याः ॥

बहुविधम् ॥

कथं,

॥ शुक्लमिव च कृष्णमिव च ॥

यष्टेः पर्वणि कृष्णत्वं काण्डमध्ये तु शुक्लता* ।

इव एवम् ॥

विदुषो होतुराह—

॥ विश्वं रूपमवरुन्ध आत्मने च यजमानाय च यत्रैवं
विद्वानेतां रराट्यामीक्षमाणोऽन्वाह ॥

अमो ङि, रराटीम् । यत्र सोस्त्रञ्च यः । अवरुन्धे संप्राप्नोति । रूपं
वस्तु । विश्वम् विशेः कर्मणि कर्त् । श्रद्धेयमत्र गोधनादि
प्रवेष्टव्यम् ॥

॥ †परि त्वा गिर्वर्णो गिर इत्युत्तमया परिदधाति‡ ॥

अष्टम्या त्रिः समापयेत् ॥

कालमाह—

॥ स यदैव हविर्धाने संपरिश्रिते मन्येताथ परिदध्यात् ॥

स होता । यदा ते परिश्रिते सच्छदिष्के कृते । अथ तदा ॥

* 'दर्भमालाया अखन्तशुक्लास्तृणविशेषाः शुक्ला इवन्ते । अशुक्लास्तु कृष्णाः'
इति सामणः । † उणादिसू० १-१५७. ‡ ऋक्सं० १-१-२०-६ § 'मेभ्योरुपनिहितयोः
परि त्वा गिर्वर्णो गिर इति परिदध्यात्' आ० श्रौ० सू० ४-५-६.

॥ अनमंभावुका ह होतुश्च यजमानस्य च भार्या
भवन्ति यत्रैवं विद्वानेतया हविर्धानयोः संपरिश्रितयोः परि-
दधाति ॥

यत्र यदीत्यर्थः । 'कर्तरि भूवः खिष्णुचखुकर्त्रौ' । † 'अरु-
द्विपदजन्तस्य भुम्' । प्रयोगापेक्षं बहुत्वम् ।

होतुर्यद्दृष्ट्वा भार्याणां वस्त्रकार्श्यं न वै भवेत् ॥

स्तौति—

॥ यजुषा वा एते संपरिश्रियेते यद्दविर्धानेः ॥

इयत् यः । परिश्रयः छादनम् । कर्मणि यकि दीर्घाभावः ॥

प्रपञ्चयति—

॥ यजुषैवैने एतत् परिश्रयन्ति ॥

एतद् एतर्हि ॥

शङ्कुनिखातान्तः परिश्रय इत्याह—

॥ तौ यदैवाध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चोभयतो मेथ्यौ

निहन्यातामथ परिदध्यात् । अत्र हि ते संपरिश्रिते भवतः ॥

* पा० सू० ३-२-५७. † पा० सू० ६-३-६७. ‡ 'विष्णोः पृष्ठमस्तौति तेषु
मध्यमं छदिरप्युद्वाति चरन्निविस्तारं नवायामम्' इति आप० श्रौ० सू० ११-८-१.
§ 'यद् हविर्धाने ये शकटे' इति सायणः. ¶ तथाच शैत्तिरीयसंहिता—
'दिवो वा विष्णो उतवा भृथिष्या इत्याशीपेदयर्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथी निहन्ति'
६-२-१ इति. 'आपस्तम्बस्याह - 'दिवो वा विष्णोविष्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं
कर्णात्तर्दमसु मेथी निहन्ति तस्यामीषां गिनद्वाति । एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नु क-
र्मिण्युत्तरं कर्णात्तर्दमसु' इति ११-७-३. ×.

तौ प्रसिद्धौ । मेयी नाम महाशङ्कुः । अथ तदा । लिङ् यासुद् ।
तसस्ताम् । निहन्यातां स्थापयेताम् । भवतः सम्पद्येते ॥

॥ ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धाः ॥

*युजेवामादिपरित्वान्ताः ॥

॥ एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाण-
मृगभिवदति । तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां, ता द्वादश
सम्पद्यन्ते, द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः,
प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी राध्नोति य एवं वेद । त्रिः
प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्यैव तद्वसौ नह्यति स्थेन्ने बलाया-
विस्रंसाय ॥

उक्तार्थानि ॥

तृतीयः खण्डः ।

आग्नीध्रक्राप्तेः प्रणये लतासोमस्य चैव हि ।

वाच्या ऋचः सप्तदश प्रव्रवीति प्ररोचयन्—

१. 'ताम् । अत्र हि ते सम्परिधिते निहन्याताम्' क. पाठः.

* तथाचाभलायनसूत्रं—'युजे वा तद्वा पूर्वं नमोभिः प्रेतां यज्ञस्य वाम्मुवा कुवां
वमे इव यतमाने यदेतमधि ह्ययोरदधा उक्तं च इत्यर्धेन आरभेदव्यवस्ता चेदराते ।
विश्वारूप्याण प्रतिमुच्यते कविरिति व्यवेस्तायाम् मेभ्योऽपनिर्हितयोः परि त्वा मिर्वेणो मिर
इति परिदध्यात्' इति ४-९-४, ५, ६. † pages 90 & 91.

॥ अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः* ॥

इह ईत्वं छान्दसं सूक्तहविःप्रतियोगिदेवताद्वन्द्वत्वाभावात् ॥

॥ †सावीर्हि देव प्रथमाय पित्र इति सावित्रीमन्वाह ॥

इयं च सूत्रपठिताः ।

॥ तदाहुः ॥

घोषस्वरूपमाह—

॥ यदग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुवाचाहाथ

कस्मात् सावित्रीमन्वाहेति ॥

अग्निसोमदेवत्यया हि भाव्यमिति भावः ॥

परिहरति—

॥ सविता वै प्रसवानाभीशे ॥

ऽव्याख्यातम् ॥

॥ सवितृप्रसूता एवैनौ तत् प्रणयन्ति ॥

* 'योऽयमग्निः प्राचीनवंशाख्यायाः शालाया मुखे द्वारभागे पूर्वसिद्धाद्वनीव-
कूपेणावतिष्ठते तस्माच्छालामुखीयादग्नेः सकामात् क्रियान्त्वामीप्रीये पिष्ये नेतव्यः
सोमश्च पूर्वं शालामुखीवसमीपेऽवस्थितस्तेनाग्निना सहानीतः सन् पुनरपि हविर्धाम-
मण्डपे नेतव्यः । तदिदमग्नीषोमप्रणयनम् । तदर्थं होतारं प्रलध्वर्युः प्रथमम् ब्रूयात् । तदेतत्
सर्वमापस्तम्ब आह — 'शालामुखीये प्रणयनीयमिधममादीन्व सिकताभिदपयभ्यामोषोमाभ्यां
प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति संश्रियति । अग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राचीमग्निप्रथयन्ति ।
आमीप्रीयेऽग्निं प्रतिष्ठान्य इति च । सोमो जिगाति मातुविदिलपरत्वा द्वारा हविर्धामं राजानं
प्रयादयाति इति च' (११-१७-२, ३, ४, ८) इति साख्यः. † अथर्वसं० ७-४-३.
इ. जा० बी० मू० ४-१०-३. § page 100.

एनौ अग्निसोमौ^१ । तद् तत्र ॥

॥ तस्मात् सावित्रीमन्वाह ।

‘प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यामन्वाह^२ ॥

पत्यन्ताण्यः^३ ॥

॥ तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुवाचाहाथ
कस्माद् ब्राह्मणस्पत्यामन्वाहेति ॥

पूर्ववत् ॥

परिहरति—

॥ ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मैवाभ्यामेतत् पुरोगवमकः ॥

आभ्याम् अग्नेः सोमस्य चार्थाय । अकः निरुक्तम्^४ । अकार्पात् ॥

॥ न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति ॥

अत्रास्ति ,

॥ प्र देव्येतु सूनुतेति ससूनुतमेव तद् यज्ञं करोति ॥

तद् तत्र ।

यज्ञं समूनुतं कुर्यात् प्रियं सत्यं च सूनुतम् ॥

॥ तस्माद् ब्राह्मणस्पत्यामन्वाह ॥

द्वितीयाम् ॥

१. 'अग्नीषोमौ' क. इ. पाठः.

* ऋक्सं० १-३-२०-३. † 'उत्तिष्ठामी ब्राह्मणस्पत्याम्' इति सर्वा० म० १.
सू० ४०. ‡ पा० सू० ४-१-८५. § page 80.

॥ 'होता देवो अमर्त्य इति तृचमाग्नेयं' गायत्रमन्वाह
सोमे राजनि प्रणीयमाने ॥

प्राह् नीयमाने ॥

स्तौति—

॥ सोमं वै राजानं प्रणीयमानमन्तरेणैव सदो हविर्धाना-
न्यसुरा रक्षांस्यजिघांसन् ॥

हविर्धानानोद्वयस्य सदसथैव पध्यतः ।

प्राह् नीयमानं सोमं तु दैत्या रक्षांसि चैव हि ॥

इन्तुमैच्छन् इनः सन् द्वे दीर्घोऽज्जनगमां सनिः ।

अदभ्यासाचेति^१ कुत्वमजिघांसन् लडा पदम् ॥

॥ तमग्निर्माययात्यनयत् ॥

तं सोममग्निः मायया^१ प्रज्ञयात्यनयदतिनीतवान् ॥

तदेतदाह—

॥ पुरस्तादेति माययेति^१ ॥

ध्याचष्टे—

॥ मायया हि स तमत्यनयत् तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद्धरन्ति ॥

अस्य सोमस्य । उ खलु । 'मय उजो वो वा' । नयन्ति ।
ऋत्विजः ॥

१. 'माययेति । मायया' घ. ड. पाठः.

* ऋक्सं० ३-१-२९-२. † प्र वः पथोना गात्रम् इति सर्वां० म० ३०.
मू० २०. ‡ पा० मू० ६-४-१६. § पा० मू० ७-३-५५. ¶ 'मायया
सत्या' इति शतपथः, ७ पा० मू० ६-३-३३.

॥ उप त्वाग्ने दिवे दिव उपप्रियं पनिप्रतमिति तिस्रश्चैकां
चान्वाह ॥

उपत्वातिस्त्र एकात्रोपप्रियेति क्रमाद्भवेत् ॥

चतुर्केचं स्तौति—

॥ ईश्वरौ ह वा एतौ संयन्तौ यजमानं हिंसितोः ॥

‡संयन्तौ सङ्गच्छमानौ यजमानं हिंसितुं समर्थौ स्याताम् ॥

एतौ कौ,

॥ यश्चासौ पूर्वं उद्धृतो भवति यमु चैनमपरं प्रणयन्ति ॥

पूर्वं उचरवेदिगतः । उ पुनः । अपर आग्नीध्रीयगतः' ॥

एवं स्थिते,

॥ तद् यत् तिस्रश्चैकां चान्वाह संजानानावेवैनौ तत्
सङ्गमयति ॥

संजानानौ सम्प्रतिपन्नौ । § 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति तद् ।
तत् तत्र ॥

व्याचष्टे—

॥ प्रतिष्ठायामेवैनौ तत् प्रतिष्ठापयत्यात्मनश्च यजमानस्य
चाहिंसायै ॥

१. 'जाग्नीध्रगतः' म. ड. पाठः.

* ऋक्सं० १-१-२-२. † ऋक्सं० ७-२-१८-४. ‡ 'संयन्तौ यजमानौ'
इति गोविन्दस्वामी. 'संयामं कुर्वन्तौ' इति सायणः. § पा० सू० १-३-४६.

प्रतिष्ठायाम् । डेथे ङि । प्रतिष्ठार्थम्* । आत्मयष्टृहिंसानिवृत्तये
च । प्रतिष्ठापयति सङ्गमयति ॥

॥ 'अग्ने जुषस्व प्रति हर्थं तद्वच इत्याहुत्यां हूयमानायामन्वाह ॥

निहिताग्नीध्राग्रेरिति' शेषः । सूत्र्यते हि— 'आग्नीध्रीये निहिते-
ऽभिहूयमानेऽग्ने जुषस्व प्रतिहर्थं तद्वच' इति ॥

॥ अग्नय एव तज्जुष्टिमाहुतिं गमयति ॥

'गत्वर्थकर्मणि—' इति चतुर्थी । अग्निम्^३ । जुष्टिम् । डेथेऽम्, प्रीतये
आहुतिं प्रापयति ॥

॥ 'सोमो जिगाति गातुविदिति तृचं सौम्यं गायत्रमन्वाह
सोमे राजनि प्रणीयमाने स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन छन्दसा
समर्धयति^४ ॥

१. 'निहिताग्नीध्राग्रेरिति', २. 'जुषस्वेति' क. पाठः.

* 'प्रतिष्ठामाग्रेव उत्तरेषाम्नीध्रलक्षणस्वस्वोचितस्थान एव' इति सायणः.
† ऋक्सं० २-२-१४-७. ‡ आहुतिस्तु—'नवपत्यर्चाग्नीध्रे जुष्टोति सुवर्गस्य लोकस्या-
भिजित्यै' इति (६-३-२) यजुर्वेदगता. 'आग्नीध्रीयेऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्यर्थमाज्यशेषसा
जुहोति' इति आप० श्रौ० सू० ११-१७-४. § आ० श्रौ० सू० ४-१०-३.
¶ पा० सू० २-३-१२. § 'अग्ने जुष्टिं प्रीतिम्' इति योचिन्दस्वामी. 'आहुतिमग्नेः
प्रियं सम्पादयति' इति सायणः. † ऋक्सं० ३-४-११३. ‡ 'सौम्यर्चा
प्रपादयति स्वयैवैनं देवतया प्रपादयति' इति तै० सं० ६-३-२. 'उत्तरेषाम्नीध्राव-
मतिवप्रस्त्वतिवज्य सोमो जिगाति गातुविद् देवाणां तमस्य राजा वरुणस्तमथिनेत्यर्थं
आरभेत्' आ० श्रौ० सू० ४-१०-४. 'सोमो जिगाति गातुविदिव्यपरया द्वारा
हृषिर्माने राजानं प्रपादयति' ११-१७-८. इति चापस्तम्बः.

अत्रास्ति ,

॥ ^१सोमः सधस्थमासददिति ॥

आभिरूप्यमाह—

॥ आ सत्स्यन् हि स तर्हि भवति ॥

तर्हि तदानीम् । सत्स्यन् । सदेः 'लृटः सद्वा'† ॥

॥ तदतिक्रम्यैवानुब्रूयात् पृष्ठत इवामीध्रं कृत्वा ॥

तद् गायत्रद्वचं सोम इत्यादि । अनुब्रूयात् । एव पुनः । आमीध्र-
मतिक्रम्य । व्याचष्टे—पृष्ठत इवेति ॥

अथ,

॥ ^२तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेति वैष्णवीमन्वाह ॥

वैष्णवत्वद्योतनाय पठति—

॥ ऋतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः । दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं
व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुत इति ॥

व्याचष्टे—

॥ विष्णुर्वै देवानां द्वारपः स एवास्मा एतद् द्वारं विवृणोति ॥

सर्वसम्पदुपायानां विष्णुर्निर्वाहकः खलु ।

एतदेतया ऋचा । द्वारं हविर्धानं पश्चिमम् । विवृणोति उद्घाटयति अस्मै
आगताय सोमाय ॥

* ऋक्० ३-४-११-५. † पा० सू० ३-३-१४. ‡ ऋक्०.

॥ *अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीति प्रपाद्यमानेऽन्वाहं ॥
प्रवेद्यमाने सोमे ॥

॥ श्येनो न योर्नि सदनं धिया कृतमित्यासन्ने ॥
अन्वाहेत्येव । आसन्ने निविष्टे सोमे ॥

॥ हिरण्ययमासदं देव एषतीति ॥
अस्ति ॥

॥ हिरण्यमिव ह वा एष एतद् देवेभ्यश्छदयति यत्
कृष्णाजिनम् † ॥

‡एष सोमः छदयति अध्यास्ते । देवेभ्यः देवानामर्याय ।

एतत् कृष्णाजिनं त्वस्य † राज्ञः सिंहासनं यथा ।
मृदुस्पर्शं बिन्दुचित्रं सावनं सुमनोरमम् ॥

॥ तस्मादेतामन्वाह । † अस्तभ्नाद् धामसुरो विश्ववेदा इति
वारुण्या परिदधाति ‡ । वरुणदेवत्यो वा एष तावद् यावदुपनद्धो
यावत् परिश्रितानि प्रपद्यते । स्वयैवैनं तद् देवतया स्वेन
छन्दसा समर्धयति ॥

१. 'तस्य' घ. पाठः

* ऋक्सं० ६-४-११-२. † 'प्रपाद्यमानं राजानमनुप्रपद्येत अन्तश्च प्रागा
अदितिर्भवासि श्येनो न योर्नि सदनं धिया कृतम्' इति आ० श्रौ० सू० ४-१०-५.
‡ कृष्णाजिनास्तरणं चापस्तम्ब आह—'दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीचे पूर्वपदं कृष्णा-
जिनास्तरणं राज्ञश्चारादनम्' इति ११-१७-१०. § 'एषोऽन्वयुः छदयसास्तृणाति'
इति सायणः. ¶ ऋक्सं० ६-३-२०-१. † 'अस्तभ्नाद् धामसुरो विश्ववेदा इति
परिदध्नात्' आ० श्रौ० सू० ४-१०-५.

उक्तार्थमेतत् सोमप्रवहणे ॥

अत्र किञ्चिन्नैमित्तिकमाह—

॥ तं यद्युप वा धावेयुरभयं वेच्छेरन् एवा वन्दस्व
वरुणं बृहन्तमित्येतया परिदध्यात् ॥

उपधावेयुर्वा । अभयमिच्छेयुर्वा । उपधावनं समाश्रयणम् ।
सूत्र्यते हिऽ—‘उत्तरया वा क्षेमाचारे’ इति ॥

एवं कृते,

॥ यावद्भ्यो हाभयमिच्छति यावद्भ्यो हाभयं ध्यायति
तावद्भ्यो हाभयं भवति यत्रैवं विद्वानेतया परिदधाति ॥

यावद्भ्यो भूतेभ्यः । यत्र यदि ॥

॥ तस्मादेवं विद्वानेतयैव परिदध्यात् ॥

क्षेमकामः । एवेति । पूर्वा अस्तभ्रान्पा भूदिति ॥

॥ ता एताः सप्तदशान्वाह ॥

सावीरादिवारुण्यन्ताः ॥

॥ रूपसमृद्धाः । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं
यत् कर्म क्रियमाणमृगभिवदति । तासां त्रिः प्रथमामन्वाह
त्रिरुत्तमां ता एकविंशतिः सम्पद्यन्ते एकविंशो वै प्रजापतिः ॥

* page 88 † ऋक्सं० ६-३-२८-३ ‡ ‘उपधावनमुपद्रवाः’ इति
गोविन्दरत्नामी. § आ० धौ० सू० ४-१०-५ ¶ ‘यत्र वागे’ इति सायणः.

कथं,

॥ द्वादश मासाः पञ्चर्तवः ॥

हेमन्तशिशिरैक्येन ॥

॥ त्रय इमे लोकाः ॥

भूखस्वराख्याः । इति विंशतिः ॥

॥ असावादित्य एकविंशः ॥

स च,

॥ उत्तमा प्रतिष्ठा ॥

सर्वजगदाधारत्वात् ॥

॥ तद् दैवं क्षत्रम् ॥

* 'आदित्यो वै दैवं क्षत्रम्' इति हि वक्ष्यते ॥

॥ सा श्रीः ॥

श्रयणीयत्वात् । † 'त एनमनुमदन्त्युदगादुदगाद्' इत्यारण्यके हि वक्ष्यते ॥

॥ तदाधिपत्यम् ॥

स्वार्थे ष्यच् । ‡ 'आदित्य एषां भूतानामधिपतिः' इति हि वक्ष्यते ॥

॥ तद् ब्रह्मस्य विष्टपम् ॥

सोर्द्धम् । 'ब्रह्म आदित्यः । विष्टपं स्थानम् । आदित्यारूपं स्थानं च ॥

॥ तत् प्रजापतेरायतनम् ॥

सोर्द्धम् । ईश्वरः प्रजापतिः सर्वस्यायतनं स्थानम् ॥

॥ तत् स्वाराज्यम् ॥

स्वयमीशिताऽ । स्वार्थे ष्यञ् ॥

॥ ऋध्नोत्येतमेवैताभिरेकविंशलैकविंशत्या ॥

एकविंशतिसंख्याभिराभिरादित्यमीश्वरम् ।

प्राप्नोति यष्टा होता च द्विरुक्तेरर्थ ईरितः ॥

चतुर्थः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ

सुखप्रदायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्रथमपञ्चिका समाप्ता ॥

१. 'स्वराट्' प. ड. पाठः. २. 'इति ब्राह्मणवृत्तौ सुखप्रदायां' क. ख.,
'इति षड्गुरुशिष्येण विरचितायां ब्राह्मणव्याख्यायां' प. ड. पाठः.

'ब्रह्म आदित्यः' तस्मिन् स्थानं त्रिविष्टपं विष्टप इति स्वर्गादित्ययोः साधारण-
नामत्वादिद् स्वर्गार्थं परिगृहीतम् 'इति गोविन्दस्वामी. 'ब्रह्म आदित्यस्य विष्टपं स्थान-
भूतम्' इति सायणः. † 'प्रजापतिर्गृहस्वः प्रजोत्पादनात् साधु । गृहस्वस्याप्यादित्या-
यतनत्वाच्चपत्नीयस्यायां प्रजापतेरायतनमित्युच्यते' इति गोविन्दस्वामी. 'तदेव मण्डलं
प्रजापतेरन्वायतनं स्थानम् । आदित्यमण्डले प्रजापत्युपासनस्वामिधानात्' इति सायणः.
‡ 'स्वाराज्यं नाम परमायतादात्म्यम् । 'आदित्यो ब्रह्म' इति श्रुतेः तत् स्वाराज्यमित्युच्यते'
इति गोविन्दस्वामी. ¶ page 44.

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथाग्नीषोमीयपशौ यूपं वक्तुं ब्रवीति ह—

॥ यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमायन् ॥

देवा इष्टेन यज्ञेन गतवन्तो दिवं प्रति ॥

गच्छन्तश्च^१,

॥ तेऽविभयुः ॥

भीतवन्तः ॥

कथम्,

॥ इमं नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च ऋषयश्चानु प्रज्ञास्यन्तीति ॥

स्वर्गमिति शेषः । "ऋत्यकः" ।

नरर्षवो दृष्ट्यङ्गाः स्वर्गं यास्यन्ति हीत्यतः ॥

॥ तं वै यूपेनैवायोपयन् ॥

मिश्रणार्थाद् यूपेः स्वार्थे णिचो लङ् ।

यूपेनामिश्रयन् यज्ञं पशुस्थापनकारिणा ॥

॥ तं यद् यूपेनैवायोपयंस्तद् यूपस्य यूपत्वम्^२ ॥

१. 'गतवन्तश्च' घ. ड. पाठः.

^२ पा०सू० ६-१-१२८. † 'यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नो-
ऽन्वा भविष्यन्तीति । ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन् । तस्य यो यूपेनैवानुप्राजानन्
तद् यूपस्य यूपत्वम् । यद् यूपं मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रङ्गलो' इति तै० सं०
६-३-४.

यूपशब्दप्रवृत्तेस्तन्निमित्तमिति गृह्यताम् ॥

॥ तमवाचीनाग्रं निमित्त्योर्ध्वा उदायन् ॥

अधश्शरस्कं संस्थाप्य यूपं जग्मुः सुरा दिवम् ।

अवाचीनं “विभाषाञ्चैरदिक्रियाम्” इति खः । निमित्त्य,
व्यपि तुक् ॥

॥ ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन् ॥

†‘ऋत्पकः’ ॥

केनाभिभाषेण,

॥ यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः प्रज्ञाला इति ॥

एषिष्यामः अधिगमिष्यामः । इषिर्गत्यर्थः । यत्किञ्चिद् यज्ञस्य
सम्बन्धि । प्रज्ञाल्यै ज्ञानाय ॥

आगत्य च,

॥ ते वै यूपमेवाविन्दन्नवाचीनाग्रं[‡] निमित्तम् ॥

नान्यत् किञ्चित् ॥

॥ ते विदुः ॥

ज्ञातवन्तः ॥

कथम्,

॥ अनेन वै देवा यज्ञमयूपयुपन्निति ॥

* पा० सू० ५-४-८. † पा० सू० ६-१-१२८. ‡ अवाचीनाग्रम्
अवध्याकम् इति गोवेन्दस्वामी.

व्रतस्ते,

॥ तमुत्खायोर्ध्वं न्यमिन्वन् ॥

ऊर्ध्वरूपं स्थापितवन्तः ॥

॥ ततो वै ते प्र यज्ञमजानन् ॥

प्राजानन् ॥

॥ प्र स्वर्गं लोकम् ॥

अजानन्नित्येव ॥

॥ तद् यद् यूष ऊर्ध्वो निर्मीयते यज्ञस्य प्रज्ञाल्यै स्वर्गस्य
लोकस्यानुरूयात्यै ॥

निर्मीयते स्थाप्यते यत् तत् । अनुरूयातिरूपलम्भः ॥

किञ्च,

॥ वज्रो वा एष यद् यूषः ॥

यद् यः ॥

॥ सोऽष्टाश्रिः कर्तव्यः ॥

अश्रिः कोटिः ॥

कुत एतत् ,

॥ अष्टाश्रिवै वज्रस्तं तं प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधम् ॥

तं वधम् । दार्येऽम्बुद्वयम् ।

तेनाष्टाश्रिवज्ररूपयूपेन वधकारिणा । .

* 'इन्द्रो वज्रात् वज्रं प्रहरत् स त्रेधा व्यमवान् सम्बस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-
स्तृतीयम्' इति तै० सं० ६-१-३.

तं द्विषन्तं द्वेषयुक्तम् । भ्रातृव्यं शत्रुम्* । अमर्थे हेद्वयम् ।
प्रहरति ताडयति ॥

व्याचष्टे—

॥ योऽस्य स्तुत्यस्तस्मै स्तर्तवै ॥

स्तुत्यः क्यप् छन्दस्त्वात् । † 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी ।

अनेन हिंसनीयो यस्तस्मै तं हिंसितुं त्विति ।

अमर्थे के तुमर्थे तु तवैप्रत्ययः एव च ।

अष्टाश्रितैवमर्षात्र यूपस्येति च श्रेयता ॥

पुनः स्तौति—

॥ वज्रो वै यूपः स एष द्विषतो वध उद्यतस्तिष्ठति ॥

उद्यतः सन्नद्धः । वधः वधकारीः ॥

॥ तस्मान्धाप्येतर्हि यो द्वेष्टि तस्याप्रियं भवत्यमुष्यायं
यूपोऽमुष्यायं यूप इति दृष्ट्वा ॥

तस्मात् तथाहि । इ खलु । अपि एतर्हि इदानीमपि । अमुष्य
मम शत्रोः । अप्रियं यूपान्वायानम् ॥

* 'वज्रोऽपि शस्त्राभिः तं च तं च प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधहेतुम्'
इति गोविन्दस्वामी. 'द्विषते भ्रातृव्याय वधं द्वेषं कुरातः शत्रोर्वधहेतुं तं वधं तं
यूपं च पुस्तकः प्रहरति प्रहारार्थं प्रमुक्तौ' इति सायणः. † पा० सू० २-३-७१.
‡ पा० सू० ३-४-९. § 'वधहेतुः' इति गोविन्दस्वामी. 'वधे निमित्तमूले सति' इति
सायणः. ¶ 'अप्रियं यूपो भवति नपुंसकवृत्तान्दसः । कथं कृत्वा, वेदिदेशे तिष्ठन्तं यूपं
दृष्ट्वा अमुष्यायं यूप इति क्रोधः संजायते वधकार्यसौ इति कृत्वा । वीप्सावचनं
प्रायिकत्वज्ञापनार्थम्' इति गोविन्दस्वामी. 'अमुष्य विरोधिनो यूप इति निश्चये
सन्धाप्रियं नतु यूपसाधदर्शनेन' इति सायणः.

अथ यूपप्रकृतिद्रव्यपाद—

॥ *खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः ॥

कुतः,

॥ खादिरेण वै यूपेन देवाः स्वर्गं लोकमजयन् ॥

वशीकृतवन्तः ॥

॥ तथैवैतद् यजमानः खादिरेण यूपेन स्वर्गं लोकं जयति ॥

एतत् एषः ॥

॥ वैल्वं यूपं कुर्वीतान्नाद्यकामः पुष्टिकामः ॥

पुष्टिरनुभवः ॥

कथमेतत्,

॥ समां समां वै बिल्वो गृभीतस्तदन्नाद्यस्व रूपम् ॥

फलैरिति शेषः । गृहीतः सम्बद्धः । इग्रहोर्भः । वै यस्मात् ।
समां समां संवत्सरे संवत्सरे । तत् तेन । अन्नाद्यस्य फलस्य रूपम् अनुरूपं
योग्यम् ॥

॥ आ मूलाच्छाखाभिरनु चितस्तत् पुष्टेः ॥

रूपमित्येव ।

* 'यूप्या वृक्षाः गलाशखादिरबिल्वरीहीतकाः । पाठ्यं तेजस्कामो यज्ञकामो वा खादिरं स्वर्गकामो वीर्यकामो वा वैल्वमन्नाद्यकामो ब्रह्मवर्चकामो वा रौहीतकं प्रजाकामश्चक्षुष्कामो वा' इति आप० श्रौ० सू० ७-१-१५, १६. तथा तत्स्वरूपं च तत्रैव—'समे जातमशान्नाजं बहुपर्णशान्नामप्रतिशुष्काप्रमसुष्टिरमव्याहृतमपूर्णसुष्टुमूर्ध्व-
मूर्ध्वशकलमप्र ईषदुपावनतं प्रागुदक् प्रत्यम् बोपनतम्' इति ७-१-१७. † पा० सू०
वा० ८-२-३२

चित्तशाखानुशासत्वाद् विल्वोऽनुभवरूपवान् ।

चित्तः पूरितः ॥ तत् तेन ॥

ततश्च,

॥ पुष्यति प्रजां च पशुंश्च य एवं विद्वान् वैल्वं यूपं कुरुते ॥

पुष्यति अनुभवति । कुरुते सद्गृह्णाति ॥

पुनः स्तौति—

॥ यदेव वैल्वाम् ॥

“अनुदात्तं प्रभ्रान्ता—” इत्यभिपूजिते प्लुतः । कुरुत इत्येव ।

यूपस्य विल्वद्रव्यत्वं यत् तत् सर्वैर्हि पूष्यते’ ॥

किञ्च,

॥ विल्वं ज्योतिरिति वा आचक्षते ॥

‘ज्योतिर्दीप्तिकरं विल्वं श्रियः स्थानं वदन्ति वै ॥

ततश्च,

॥ ज्योतिः स्वेषु भवति श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥

वेदिता ज्ञातिषु स्वेषु प्रदीपसदृशो भवेत् ।

ज्योतिः स्वेष्विति व्याचष्टे—श्रेष्ठः स्वानामिति ॥

१. ‘पूष्यते विल्वम्’ घ. ङ. पाठः.

* पा० सू० ४-२-१००. † ‘ज्योतिः ज्योतिष्टोमसाधनम्’ इति गोविन्द-
स्वामी. ‘श्रीशुक्लनामकालेन लक्ष्मीस्वरूपत्वाद्, पूष्यत्वेन ज्योतिर्भवति’ इति सामणः.

॥ पालाशं यूषं कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः* ।
तेजो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतीनां पलाशः ॥

वनस्पतीनां वृक्षाणां मध्ये ॥

ततश्च,

॥ तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् पालाशं
यूषं कुरुते ॥

स्तीति—

॥ यदेव पालाशाश्म् ॥

यूषं कुरुत इत्येव । पूर्ववत् फ्लुतः ।

यूपस्य पालाशत्वं तु सर्वदा संमतं सताम् ॥

किञ्च,

॥ सर्वेषां वा एष वनस्पतीनां योनिर्यत् पलाशः ॥

यद् यः । योनिः कारणम् ॥

उपपादयति—

॥ तस्मात् पलाशस्यैव पलाशेनाचक्षतेऽमुष्य पलाशममुष्य
पलाशमिति ॥

पलाशशब्दो वृक्षादेः पर्णेषु खलु वर्तते ।

शब्दश्चायं पलाशस्येत्येष सर्वस्य* कारणम् ॥

१. 'शब्दस्य' घ. ड. पाठः.

* 'पुष्पाणामतिरक्तत्वात् पलाशस्य तेजस्त्वं, परब्रह्मत्वश्रवणाद् ब्रह्मवर्चसत्वम् ।
तथाच शास्त्रान्तरे श्रूयते—'देवा वै ब्रह्मवर्चदन्त तत् पर्णं उपाश्र्जोद् (तै० सं० ३-५-७)
इति' इति साम्प्रतः.

तस्मात् तथाहि ॥

ततश्च,

॥ सर्वेषां हास्य वनस्पतीनां काम उपाप्तो भवति
य एवं वेद ॥

अस्यानेन वेदित्रा । उपाप्तो लब्धः ॥

प्रथमः सण्डः ।

अथ यूपाञ्जनोच्छ्रायपरिव्याणाभिधायिनीः ।

‘ऋचः सप्तानुवक्तव्याः प्रव्रवीति प्ररोचयन्—

॥ ‘अञ्जमो यूपमनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥

अञ्जमः अञ्जनं कुर्मः । † ‘श्राद्धलोपः’ । ‡ ‘श्रसोरलोपः’ । चुत्वम् ॥

होतापि,

॥ ‘अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्वाह ॥

* ‘पश्चात् पाशुवन्विकाया वेदेहाविश्व प्रेषितो यूपायाज्यमानावाञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्युत्तमेन वचनेनार्द्धं आरभेत् । उच्छ्रायस्व वनस्पते समिद्धस्य ध्यमाणः पुरस्ताद्ध्वं ऊयुष ऊतय इति द्वे जातो जावते मुदिनत्वे अहामित्यर्द्धं आरभेत् ।’ इति आ० श्रौ० सू० ३-१-८, ९. † ‘यूपायाज्यमानयानुब्रूहीति संश्लेष्यति, अज्यमानावानुब्रूहि अञ्जमो यूपमनुब्रूहीति वा’ इति आप० श्रौ० सू० ७-१०-१. अञ्जनप्रकारश्च तत्रैव— ‘अथैनमसंस्कृतोनाज्येन वजमानोऽप्रतः शकलेनानक्ति । ऐन्द्रमर्साति त्रयात्मवत्त्वा मुक्तिपलाभ्यस्त्वोपधीभ्य इति प्रतिमुच्य देवस्त्वा साविता मन्वानकित्वति ह्येवैष सन्ततमविच्छिन्द्यप्रमिष्टामनकलोपरान्’ इति ७-१०-२, ३. ‡ पा० सू० ६-४-२३. § पा० सू० ६-४-१११. ¶ ऋक्सं० ३-१-२-१.

व्याचष्टे—

॥ अध्वरे ह्येनं देवयन्तोऽन्नन्ति ॥

देवयन्तः देवान् यष्टुमिच्छन्तः । क्यपि शतुर्जसि जुम् । ऋत्विजः ॥

॥ वनस्पते मधुना दैव्येनेति' ॥

अस्ति ॥

॥ एतद् वै मधु दैव्यं यदाज्यम् ॥

दैव्यं देवार्हम् । *देवस्य यजत्रौ ॥

दैव्येन मधुनेत्यस्य त्वाज्येनेत्यर्थ इष्यताम् ॥

॥ यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह घत्ताद् यद्वा क्षयो मातुरस्या
उपस्थे इति ॥

अस्ति ॥

व्याचष्टे—

॥ यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै द्रविणमेवास्मासु
घत्तादित्येव तदाह ॥

हे यूप यदि शेषे त्वमूर्ध्वस्तिष्ठसि वा यदि ।

सर्वथा धनमस्मभ्यं प्रभूतं दातुमर्हसि ॥

तिष्ठासि । छेद् आद् । शयासै । सिप् । † 'वैतोऽन्यत्र' । आद् ।

अस्या मातुर्भुवः । उपस्थे उपरि । क्षयः निवासः ॥

१. 'दैव्येनेति एतद्' घ ड. पाठः.

* पा० सू० वा० ४-१-८५. † 'मधुना मधुरेण' इति सायणः.

‡ पा० सू० ३-४-५३.

॥ उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणाय ॥

उच्छ्रीयमाणमभिधातुमुच्छ्रयस्वेति द्वितीयामन्वाहं ॥

इयं च,

॥ अभिरूपा । यद् यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम् । वर्ष्मन्
पृथिव्या अधीति ॥

अत्रास्ति ॥

॥ एतद् वै वर्ष्म पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वन्ति ॥

वर्ष्म उक्तप्रदेशः । पृथिव्यै पृथिव्याः । उर्ध्वं मिन्वन्ति स्थापयन्ति ॥

॥ सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहस इति ॥

अस्ति ॥

॥ आशिपमाशास्ते ॥

हे यूप सुहु मित्या स्थापनेन^६ मीयमानः वर्चस्तेजः धाः देहि ।
यज्ञस्य वाहसे निर्वाहाय^७ त्वमिति वदन् ॥

॥ ^८समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति ॥

तृतीयामन्वाह ॥

* ऋक्सं० ३-१-३-३. † 'वृषायोच्छ्रीयमाणायानुवृहीति संश्लेष्यत्युच्छ्रीयमाणायानु-
वृहीति वा तादृशे स्तमानान्तरिक्षे प्रणेत्युच्छ्रयति' इति आप० औ० सू० ७-१०-६, ७.
‡ 'वर्ष्मणि वरीरभूते वृषावटदेवे', § 'सुमित्या कल्याण्या प्रशया' इति
गोविन्दस्वामी. ¶ 'यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय' इति सायणः. § ऋक्सं०
३-१-३-२.

व्याचष्टे—

॥ समिद्धस्य ह्येष एतत् पुरस्ताच्छ्रूयते ॥

*समिद्धाहवनीयात् प्राग् यूप उच्छ्रीयते खलु ।

यक्रः शप् । एतदेतर्हि ॥

॥ ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमिति ॥

अस्ति ॥

॥ आशिषमेवाशास्ते ॥

एव पुनः । वन्वानः संपजन् । ब्रह्म यज्ञं सुवीरं सुधुवं निर्जरमिति वदन् ॥

॥ आरे अस्मदमर्ति बाधमान इति ॥

अस्ति ॥

अमतिशब्दं निराह—

॥ अशनाया वै पाप्मामतिः ॥

अशनाया बुभुक्षा क्षुत् पाप्मोपद्रव एव सः ।

अमतिः क्षुद्रुपेतानां न किञ्चित् प्रतिभाति हिं ॥

‡अशनात् कथच्यशनायोदन्येति हि निपात्यते ॥

॥ तामेव तदाराभुदते यज्ञाच्च यजमानाच्च ॥

तां क्षुचम् । आराहरे । नुदते द्रावयति । यजमानात् यज्ञात् तत्कारिभ्य ऋत्विग्भ्यश्च ॥

* 'अग्नेणाहवनीयं यूपान्तं परिलिखत्त्वधेमन्तर्वेद्यर्षं बह्विर्वेदि' इति ऋषि० धौ० सू० ७-१-६. † तथाच महामाप्ते — 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्' इति (२-३-२). ‡ पा० सू० ७-४-३४.

॥ उच्छ्रयस्व महते सौभगायेति । आशिवमेवाशास्ते ॥

एव पुनः । महते सौभाग्याय संपदे त्वष्टुच्छिष्टेति वदन् ॥

॥ ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये ॥

इत्थन्वाह ॥

अत्रास्ति,

॥ तिष्ठ देवो न सवितेति ॥

नमोऽर्ज्यमाह—

॥ यद् वै देवानां नेति तदेषामोमिति ॥

†अवोचामास्य वाक्यस्य व्याख्यानं ह्यग्निमन्थने ॥

॥ तिष्ठ देव इव सवितेत्येव तदाह ॥

यूप यज्ञे प्रकाशस्व यथा सूर्योऽन्तरिक्षगः ॥

॥ ऊर्ध्वो वाजस्य सनितेति ॥

अस्ति ॥

व्याचष्टे—

॥ वाजसनिमेवैनं तद्धनसां सनोति ॥

सनोति सान्त्वेन प्रवर्तयति । † 'छन्दसि वनसन—' इतीन् । वाजस्यान्नस्य दाता वाजसनिः । धनसाम् । ‡ 'जनसन—' इति विख्यात्वम् । तत् तत्र । एनं यूपम् । वाजस्यार्थो धनमिति ॥

* कृष्णं १-३-१-३. † pages 104 & 105. ‡ पा० सू० ३-२-२७. § पा० सू० ३-२-६७. ¶ 'वाजसनिमेवाग्निदातारमेव सनोति करोतीत्यर्थः । एतस्योपलक्षणत्वाद् धनसां भुवर्णादिदातारं च करोति' इति वाक्यः.

॥ यदञ्जिभिर्वाषन्निर्विहयामह इति ॥

अस्ति ॥

॥ छन्दांसि वा अञ्जयो वाघतः ॥

* ऋत्विङ्नाम वाघदिति सुहृत् स्निग्धोऽञ्जिरुच्यते ।

छन्दांसि गायत्र्यादीनि सुहृदित्यूत्विगादिवत् † ॥

निर्वाहक्षमाणि ॥

कथं,

॥ तैरेतद् देवान् यजमाना विह्वयन्ते मम यज्ञमागच्छत मम
यज्ञमिति ॥

§ 'निसमुपविभ्यो द्वः' इति तद् । एतदेते । तैश्छन्दोभिः विविध-
माह्वयन्ति ॥

स्तौति—

॥ यदि ह वा अपि बहव इव यजन्तेऽथ हास्य देवा
यज्ञमेव गच्छन्ति यत्रैवं विद्वानेतामन्वाह ॥

इव एव ॥

कुर्वन्सु यज्ञं बहुषु यज्वनोऽस्याध्वरे सुराः ।

आगच्छन्त्येव होता य एवं विद्वान् भवेद्यदि ॥

यत्र सोमश्च, यः ॥

१. 'निर्वाहक्षमाणि । तैरेतद्' घ. पाठः

* या० निम्ब० ३-१८, † 'अञ्जिभिः आज्येनाञ्जद्विः' इति गोविन्द-
स्वामी. 'अञ्जिभिः ऋत्विभ्योऽङ्कारिभिः', ‡ 'अञ्जिवाघच्छन्दाभ्यांयूत्विगूरु-
सायनाः छन्दोभिःमानिनो देवा उच्यन्ते' इति सायणाः. § पा० सू० १-३-३०.

॥ ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणं दहेति ॥

अन्वाह ॥

अन्त्रिण इति व्याचष्टे—

॥ रक्षांसि वै पाप्माञ्चिणः ॥

†अदेस्त्रिरन्त्रित्रीणादीन्‡ जसि णत्वेऽन्त्रिणः पदम्§ ।

पाप्मा पापमुपद्रवः ॥

ततश्च,

॥ रक्षांसि पाप्मानं दहेत्येव तदाह' ॥

तत् सः ।

सर्वस्य भक्षकान् रक्षोजातीयान् पापमेव च ।

यूप सन्दह रक्षास्मानंहसश्चेति वै वदन् ॥

॥ कृधी न ऊर्ध्वी चरथाय जीवस इति यदाह कृधी न
ऊर्ध्वी चरणाय जीवस इत्येव तदाह ॥

'चरेरयः कृतो भाव इति वक्ति ल्युटं वदन् ।

कुरु नो बहुसंपर्कान् गतये जीवनाय च ॥

बहुना किं त्वमूर्ध्वः सन् सम्पदोर्ध्वाय चेह नः ॥

१. 'तदाह । सर्वस्य' घ. पाठः.

* कृद्सं० १-३-१०-४. † उणादिसू० ४-६९. ‡ पा० सू० ५-२-११६.

§ 'त्रिलोका यस्य न भ्रमन्ति इति सोऽन्त्रिः तानि च रक्षांसि पापं वा' इति गोविन्दस्वामी. ¶ 'चक्षुःपूर्ववाक्येन समुच्चयार्थः । अपि हे यूप रथाय जीवसे रथारोहणपूर्वकाय जीवनाय । यद्वा चरथामेलेकमेव पदं चरथे चरणमाचारः तस्मै' इति सायणा.

॥ यदि ह वा अपि नीत इव यजमानो भवति, परि हैवैनं
तत् संवत्सराय ददाति ॥

इति वदन् होतेति शेषः ।

यमेन यदि यज्वायं नीतः* संयमनीं पुरीम् ।

तथाप्येनं शतान्दाय† होता परिददाति वै ॥

एवं नामायुषो वृद्धिं कुर्याद्भोतेतिवै वदन् ।

जीवसे चरथायेति पदयुग्ममिति स्तुतम् ॥

॥ विदा देवेषु नो दुव इत्याशिषमेवाशास्ते ॥

एव पुनः । नोऽस्माकम् । दुवः परिचर्याः । देवेषु विदाः विद्मितीति
वदन् ॥

॥ जातो जायते सुदिनत्वे अह्वामिति ॥

व्याचष्टे—

॥ जातो ह्येष एतज्जायते ॥

एतदेतर्हि ॥

पूर्वं वृक्षतया जातो यज्ञियत्वेन जायते ॥

॥ समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तत् ॥

एनं यूपं वर्धयन्त्यृत्विजः । तत् तत्र ॥

॥ पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति पुनन्त्येवैनं तत् ॥

१. 'यथा स्वाध्यातः' घ. पाठः.

* 'संवत्सराय आयुःप्रदाय कालात्मने', † 'विदा वेदय कथयेत्यर्थः'
इति सायणः. ‡ अक्षरं = ३-१-३-५.

पुनन्ति शोधयन्ति । तत् तत्र ॥

॥ देवया विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं
तन्निवेदयति ॥

तत् तत्र । निवेदयति ज्ञापयति ॥

॥ *युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युचमया परिदधाति† ॥

सप्तम्या त्रिः समापयेत् ॥

यूपं प्राणतया स्तौति व्याचक्षाण इमामृचम्—

॥ प्राणो वै युवा सुवासाः ॥

कथं,

॥ सोऽयं शरीरैः परिवृतः ॥

‡सर्वशरीरवर्तित्वात् प्राणस्य ॥

॥ स उ श्रेयान् भवति जायमान इति श्रेयान् श्रेयान्
ह्येष एतद् भवति जायमानः ॥

एतदेतैस्तक्षणजोषणाञ्जनोच्छ्रयणपरिव्याणैर्जायमानो यूपीभवन् ।
‡बीप्सा प्रयोगापेक्षा ॥

॥ तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति ॥

* क्वसं० ३-१-३-४, † 'युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदधात्' इति आ० श्री० सू० ३-१-९, ‡ 'कदाचिदपि जरारहितत्वात् प्राणस्य सुवत्वं प्राणवेहन-रूपत्वाच्छरीरावयवानां बलरूपत्वम्' इति सायणः, § 'बीप्सा यूपानां भूवस्तया प्रतिसंस्कारं पुरमेदः' इति गोविन्दस्वामी.

कवय इति व्याचष्टे—

॥ ये वा अनूचानास्ते कवयः ॥

अनूचानः सर्ववेदपाठार्थाध्यापनादिमान् ॥

॥ त एवैनं तदुन्नयन्ति ॥

तत् तस्मिन् काले उन्नयन्त्यूर्ध्वं स्थापयन्ति ॥

॥ ता एताः सप्तान्वाह रूपसमृद्धाः ॥

अञ्जन्यादियुवास्वन्ताः ॥

॥ एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रिय-
माणमृगभिवदति तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ता
एकादश सम्पद्यन्ते ॥

सप्तसु चतुराधिक्यात् ॥

॥ एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् ॥

पादद्वारा ॥

॥ त्रिष्टुबिन्द्रस्य वज्रः ॥

इन्द्रबलोपोद्वलकत्वात् ॥

॥ इन्द्रायतनाभिरेवाभी राप्नोति य एवं वेद । त्रिः
प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्यैव तद् वसो नह्यति स्थेन्ने
बलायाविस्त्रंसाय ॥

*व्याख्यातम् ॥

द्वितीयः खण्डः ।

पशौ समाप्ते यूपोऽग्नौ त्याज्यो नेति विचार्य तु ।

तस्य स्थाने स्वरुर्नाम निधेय^१ इति कथ्यते—

॥ तिष्ठेद् यूपाः । अनु प्रहरेद्दित्याहुः ॥

पशुप्रयोगे प्रवृत्ते ह्य् त्यागे संशये प्लुतौ ।

द्वियेत वत्विजा सोऽग्नौ यक्तव्योः शप्तिर्षौ लिङि ॥

तत्र,

॥ तिष्ठेत् पशुकामस्य ॥

यष्टुः ॥

अत्रेतिहासमाह—

॥ देवेभ्यो वै पशवोऽन्नाद्यायालम्भाय नातिष्ठन्त ॥

अन्नाद्यकामैर्देवैस्तु पशवो हि जिघांसिताः ।

नात्रातिष्ठन्त तद् चापि तिष्ठतेर्वै प्रकाशने^२ ॥

† श्लाघहनुइत्येति † हेर्यश्च † लभेथेत्येव तुं^३ घञि ॥

स्पष्टयति—

॥ तेऽपक्रम्य प्रतिवावदतोऽतिष्ठन्नास्मानालप्स्यध्वे नास्मानिति ॥

लभेर्लद ध्वग् । † स्वरि च^४ इति भस्य पः । चदेर्यङ्लुगन्ताच्छतुर्जम् ।

‡ नाभ्यस्ताच्छतुः^५ इति नुंमतिषेधः^६ ॥

१. 'निधेय', २. 'लभेथैव च तुं' प. क. पाठः. ३. 'नाभ्यस्ता-
च्छतुर्जम्.' क. पाठः.

* पा० सू० १-३-२३. † पा० सू० १-४-३४. ‡ पा० सू०
७-१-१३. § पा० सू० ७-१-६४. ¶ पा० सू० ८-४-५५. § पा० सू०
७-१-७८.

॥ ततो वै देवा एतं यूपं वज्रमपश्यन् ॥

दृष्ट्वा च,

॥ तमेभ्य उदश्रयन् ॥

एभ्यः एषां पशूनामर्थाय । उच्छ्रितमकुर्वन् ॥

॥ तस्माद् विभ्यत उपावर्तन्त ॥

तस्मादुच्छ्रिताद् यूपात् । विभ्यतो भीताः पशव उपावर्तन्त
देवसमीपमागताः ॥

॥ तमेवाद्याप्युपावृत्ताः ॥

तं यूपम् ॥

॥ ततो वै देवेभ्यः पशवोऽन्नाद्यायालम्भायातिष्ठन्त । तिष्ठन्तेऽस्मै
पशवोऽन्नाद्यायालम्भाय य एवं वेद ॥

अस्मै वेदित्रे ॥

॥ यस्य चैवं विदुषो यूपस्तिष्ठति ॥

तस्मै च यष्ट्रे ॥

तिष्ठेत्तु पशुकामस्येत्युक्तोऽर्थ उपपादितः ॥

॥ अनु प्रहरेत् स्वर्गकामस्य ॥

यष्टुश्च स्वर्गकामस्य यूपमग्नी क्षिपेत् सुखम् ॥

कृतः,

॥ तस्य ह स्मैतं पूर्वेऽन्वेव प्रहरन्ति ॥

एतं ङसोऽम्, एतस्य स्वर्गकामस्य यद्गुः । तं यूषम् । उ
पुरा । पूर्वे महर्षयः । अनुप्रहरन्ति स्म ह अग्नौ क्षिप्तवन्तः ।

पूर्वप्रवृत्त आचारोऽत्रास्माभिः क्रियतामिति ॥

उपपादयति—

॥ यजमानो वै यूषो यजमानः प्रस्तरोऽग्निर्वै देवयोनिः ।
सोऽग्नेर्देवयोण्या आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं
लोकमेप्यतीति ॥

यद्गृत्वेन स्थितो यूषो वेदे प्रस्तरवत्ततः ।

देवत्वापादने हेतुरग्निश्च श्रूयते श्रुती ॥

ङसेर्भ्यम् ।

अग्नेर्यूषाहुतेर्जातो हिरण्यीकृतदेहकः ।

भूत्वा स्वर्गं यास्यतीति हेतुं ते चाम्बुवन्निति ॥

प्रकारान्तरमाह—

॥ अथ ये तेभ्योऽवर आसंस्त एतं स्वरुमपश्यन्

यूपशकलम् ॥

अथेति पक्षान्तरे । अवरेऽर्वाचीनाः । तेभ्यः पूर्वैभ्यः^१ । ये
ते । एतं लुप्तोपमं, यूपमिव ।

स्वरुसंज्ञं यूपकार्यं शकलं ददृशुः पुरा ॥

१- 'स्तुतो', २- 'चाम्बुवन्निति । अथ', ३- 'पूर्वैभ्यः एतं' प. ख. पाठः.

• 'तमेतं यूपम्' इति वाच्यः.

ततश्च,

॥ तं तस्मिन् कालेऽनु प्रहरेत् ॥

यूपानुप्रहृतेः काले स्वरुग्ना निधीयताम् ।

यूपस्य तक्षणे जातं शकलं स्वरुरुच्यते ॥

स्तौति—

॥ तत्र स काम उपाप्तो योऽनुप्रहरणे ॥

तत्र स्वरौ प्रहृतेऽपि यूपानुप्रहरणे यः कामः स उपाप्तः स्यात् ॥

किञ्च ,

॥ तत्र स काम उपाप्तो यः स्थाने ॥

तत्र स्वरौ प्रहृते यूपे च स्थिते सति यूपस्थितौ यः कामः स उपाप्तः स्यात् ॥

अयाग्नीषोमदेवस्यं विधातुं पशुमाह ह—

॥ सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षते ॥

दीक्षमाणः स्वकं देहं देवेभ्यो दत्तवान् खलु ॥

ततः किम्,

॥ अग्निः सर्वा देवताः सोमः सर्वा देवताः । स यदग्नीषोमीयं पशुमालभते सर्वाभ्य एव तद् देवताभ्यो यजमान आत्मानं निष्क्रीणीते ॥

१ 'यूपतक्षणेऽप्रजातम्' क पाठः

* 'देवा वै संस्थिते सोमे प्र सुचोऽहरन् प्रयूपं तेऽमन्यन्त यद्वेशसं वा इदं कुर्म इति ते प्रस्तरं सुचां निष्कवधमपदयन् स्वकं यूपस्य संस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति स्वहमयज्ञवेशसाय' इति तै० सं० ६-३-४. 'जुहां स्वहमवदायानूवाजान्ते जुहोति यां ते धूमो गच्छतु' इति आप० श्रौ० सू० ७-२७-४. † 'अवतक्षणानां स्वकः' इति आप० श्रौ० सू० ७-३-३. ‡ 'पुरा खलु वावैष मेधायात्मानमारभ्य वरति यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्माननिष्कयण एवास्य सः' इति तै० सं० ६-१-११.

स दीप्तिः । आलभत इति यत् तत् तेन^१ । निष्कीणीते मेचयति ॥

॥ तदाहुर्द्विरूपोऽग्नीषोमीयः कर्तव्यो द्विदेवस्यो हीति ॥

पशुः शुक्रादिरूपेषु दिवर्णः स्याद् द्विरूपकः ।

देवताद्वित्वयोगेन दिवर्णत्वं च सोऽर्हति ॥

॥ तत्तन्नादृत्यम् ॥

उक्तार्थम्^२ ॥

कथं तर्हि,

॥ पीव इव कर्तव्यः ॥

इव एव । पीवम् पीवन् पीन इति पर्यायाः ।

‘अत्वसन्तस्य सौ दीर्घः’ छन्दस्त्वान्नैव पीवसः ॥

पीनाहस्तु पशुः कार्यस्तत्र कारणमुच्यते—

॥ पीवोरूपा वै पशवः ॥

परिपुष्टाङ्गाः^३ ॥

॥ कृशित इव खलु वै यजमानो भवति । तद् यत्
पीवा पशुर्भवति यजमानमेव तत् स्वेन मेधेन समर्धयति ॥

तत् तत्र । पीनः पशुर्भवतीति यत् तत् तेन । मेधेन यज्ञयोग्याभि-
रूपेण ॥

१. 'तेन तदाहुः', २. 'सोदीर्घः', ३. 'परिपुष्टाङ्गाः । कृतः । कथितः'

पशोः पीनाङ्गतोक्ताय शेषभक्षं निषेधति—

॥ तदाहुर्नाग्नीषोमीयस्य पशोरश्रीयात् ॥

हुतशेषमिति शेषः ॥

कृतः,

॥ पुरुषस्य वा एषोऽश्नाति योऽग्नीषोमीयस्य पशोरश्रीति ॥

कृतः,

॥ यजमानो ह्येतेनात्मानं निष्क्रीणीत इति ॥

ब्रह्मवादिन आहुरित्यर्थः ॥

॥ तत् तन्नादित्यम् । वार्त्रेण वा एतद्विर्यदग्नीषोमीयः ॥

पशुः । यत् यः ॥

कथम्,

॥ अग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्[†] ॥

अग्निः सोमश्च शक्रस्य पुरा वृत्रं जिघांसतः ।

साहाय्यं कृतवन्तो यत् तद्वार्त्रेण पशोरभूत् ॥

इनो लङ्घयद् ॥

१. 'तद् वार्त्रेणं पशोरभूत्' घ. ङ. पाठः.

* 'तस्मात् तस्य नाशं पुरुषनिष्करण इव हि' इति तै० सं० ६-१-११.
 † 'न यजमानोऽग्नीषोमीयस्वाश्रीति अश्रीयाद् वा' इति आप० श्रौ० सू० ११-२०-१४.
 ‡ 'अथो खल्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रेण
 एवास्य स तस्माद्वाइत्यम्' इति तै० सं० ६-१-११. † अयं चार्थः 'त्वष्टा
 दत्तुषो वीन्द्रे सोममाहरद्' (तै० सं० २-५-२) इत्यनुवाके प्रपाठितः.

उपपादयति—

॥ तावेनमब्रूतामावाभ्यां वै वृत्रमवधीः । वरं ते वृणावहा इति ॥

तावग्रीपोमौ । एनमिन्द्रम् । अवधीः 'लुङि च' इति वधादेशः ।
ते ङसेर्ङम् । त्वत्तः वृणावहै वरमिति । लोट् आद् । † 'एत ऐ' ॥

॥ वृणाथामिति ॥

इन्द्र उक्तवान् । वरणं कुरुतम् । आथां ढेरेत्वम् । ‡ 'आमेतः' ॥

ततः,

॥ तावेतमेव वरमवृणाताम् ॥

वृत्तवन्तौ ॥

एतमित्युक्तमाह—

॥ श्वः सुत्यायां पशुम् ॥

अवृणातामित्येव ।

सुत्यायां श्वः स्थितायां यः पूर्वेषुः क्रियते पशुः ।

आवयोः सोऽस्त्वित्तीहेन्द्राद् वृत्तवन्तौ वरं हि तौ ॥

ततश्च,

॥ स एनयोरेषोऽच्युतः ॥

स एष पशुः । एनयोरग्रीपोमयोः । अच्युतो नित्यः ॥

१. 'आमेतः तावेतं' घ. ङ. पाठः.

कृतः,

॥ वरवृतो ह्येनयोः ॥

भ्याम् ओम्, आभ्याम् । वरवृतः वररूपेण वृतः ॥

॥ तस्मात् तस्याशितव्यं चैव लीप्सितव्यं च ॥

मांसमस्य पशोस्तस्मादेष्टव्यं भोज्यमेव च ।

छभेः 'सनिमीमा—' इत्यच इम् । तव्य इद् । ईत्वं छान्दसम् ॥

तृतीयः खण्डः ।

एकादश प्रयाजाः स्युस्तिष्ठत्येव पशौ हि ये ।

तद्याज्या ऋच आश्रयः स्युस्ताभिर्यागं ब्रवीत्यथ—

॥ आप्रीभिराप्रीणाति ॥

आप्रीवत्र प्रीतिकारी यजने वर्तते खलु ।

यागेन तर्पयेदत्र समिदाद्यास्तु देवताः ॥

स्तौति—

॥ तेजो वै ब्रह्मवर्चसमाश्रयः ॥

ततश्च,

॥ तेजसैवैनं तद् ब्रह्मवर्चसेन समर्धयति ॥

तत् तत्र ॥

* पा० सू० ७-४-५४. † 'तिष्ठति पञ्चाविकादश प्रयाजान् यजति' इति आप०
श्री० सू० ७-१४-६. 'तथावाभलावनसूत्रं पञ्चावित्यधिकृत्य—' एकादश प्रयाजाः'
इति ३-२-१. तेषां देवताश्च—सनिपस्तनूनपाद् इत्या बर्हिदूर उपासान्ता देव्याहोतारा-
स्तिस्रो देव्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति. ‡ तथाच तै० ब्रा० 'आप्रीभिरानुवन्
तदाधीणामाश्रितम्' २-२-८ इति 'आश्रयः कस्मात् । आप्रीतेः प्रीणातेर्वा ।
आप्रीभिराप्रीणाति च ब्राह्मणम्' इति वा० निरु० ८४.

अथ विविच्य स्वशब्देनाह—

॥ समिधो यजति ॥

स्तौति—

॥ प्राणा वै समिधः ॥

इन्धेः क्तिप् । नलोपः जस् । चक्षुरादयः ॥

॥ प्राणा हीदं सर्वं समिन्धते यदिदं किञ्च ॥

इन्धते प्रकाशयन्ति । “श्राञ्चलोपः” । “श्रसोरलोपः” । इदं जगत् ।
इदं सर्वमिति व्याचष्टे—यदिदं किञ्चेति ॥

॥ प्राणानेव तन् प्रीणाति ॥

तत् तत्र । प्रीणाति सुष्ठु करोति ॥

॥ प्राणान् यजमाने दधाति ।

तनूनपातं यजति ॥

द्वितीयोऽयम् ॥

॥ प्राणो वै तनूनपात् ॥

कथं,

॥ स हि तन्वः पाति ॥

तन्वः तनूः । शसि वष् । देहान् पाति रक्षति । पातेः
पा । नेत्युपजनः क्तिप् तुक् ॥

॥ प्राणमेव तत् प्रीणाति । प्राणं यजमाने दधाति ।
नराशंसं यजति ॥

अथमपि द्वितीयो वसिष्ठशुनकात्रिवध्रथश्वराजन्यानाम् । सूच्यते
हि—'अन्यत्र वसिष्ठ—' इत्यादि ॥

नराशंसशब्दं निराह—

॥ प्रजा वै नरो वाक् शंसः ॥

नरेत्युक्ता प्रजा शंसशब्देनोक्तात्र वाक् खलु ।

इत्यर्थः ॥

॥ प्रजां चैव तद्वाचं च प्रीणाति । प्रजां च वाचं च
यजमाने दधाति ।

इल्लो यजति ॥

†अन्ननाम्न इलाशब्दाच्छस्याल्लोप इल्लःपदम् ।

तृतीयोऽयम् ॥

॥ अन्नं वा इल्लः ॥

‡ईळिधातोरिदृशेन प्रोक्तं अन्नं सदा स्तुतम् ॥

॥ अन्नमेव तत् प्रीणाति । अन्नं यजमाने दधाति ।

वर्हिर्यजति ॥

चतुर्थोऽयम् ॥

॥ पशवो वै वर्हिः ॥

§वर्हिषा तृणपुञ्जेन वर्धन्ते पशवः सदा ॥

* आ० श्रौ० सू० १-५-२१. "अनवोरुभयोर्मन्त्रयोरधिकारिभेदेन व्यवस्थामाप-
सम्ब आह—'नराशंसो द्वितीयः प्रजाजो वासिष्ठशुनकानां, तनूनपादितरेषां गोत्रापाम्'"
इति सायणाः. † या० निष० २-७. ‡ 'इच्यत इति व्युत्पत्त्यात्तमिदृशब्दवाच्यम्',
§ 'वृहणस्य पौषणस्य हेतुर्वर्हिः पशवस्य शीरादिदानेन तादृशत्वाद् वर्हिःस्वरूपाः'
इति सायणाः.

॥ पशूनेव तत् प्रीणाति । पशून् यजमाने दधाति ।
दुरो यजति ॥

पञ्चमोऽयम् । द्वार इत्यस्य दुर इत्युक्तिः । 'होता यज्ञदुर'
इति ऋषदर्शनात् ॥

॥ वृष्टिवै दुरः ॥

सर्वाभ्युदयद्वारत्वाद् वृष्टेः ॥

॥ वृष्टिमेव तत् प्रीणाति । वृष्टिमन्नाद्यं यजमाने दधाति ।
उषासानक्ता यजति ॥

षष्ठोऽयम् ॥

॥ अहोरात्रे वा उषासानक्ता ॥

उषासेति दिनं प्रोक्तं नक्तेत्युक्ता निशा त्विति ॥

॥ अहोरात्रे एव तत् प्रीणाति । अहोरात्रयोर्यजमानं दधाति ।
दैव्या होतारा यजति ॥

सप्तमोऽयम् ॥

॥ प्राणापानौ वै दैव्या होतारा ॥

द्वित्वात् ॥

॥ प्राणापानावेव तत् प्रीणाति । प्राणापानौ यजमाने दधाति ।
तिस्रो देवीर्यजति ॥

अष्टमोऽयम् ॥

॥ प्राणो वा अपानो व्यानस्तिस्त्रो देव्यः ॥

सरस्वतीळाभारत्यस्तिस्त्रो देव्यो हि ताः पुनः ।

ब्रह्मविष्णुसूर्यपत्न्यस्ताश्च प्राणादिभिः समाः ॥

इळा भूमिः स्त्री तु भानोर्भरतस्य हि भारती* ।

वायुः प्राणो हि निष्क्रामन्† प्रविशन् स्यादपानकः ॥

सर्वाङ्गव्यापको व्यान एते देहस्य रक्षकाः ॥

॥ ता एव तत् प्रीणाति । ता यजमाने दधाति‡ ॥

ताः प्राणादिरूपा देवीः ॥

॥ त्वष्टारं यजति ॥

नवमोऽयम् ॥

॥ वाग् वै त्वष्टा ॥

त्वष्टृशब्दं वाचि निराह—

॥ वाग्धीदं सर्वं ताष्टीव ॥

† ताष्टि प्रकाशयति । ‡ आरभमाणा भुवनानि विश्वे'ति मन्त्रवर्णात् ।

वकारस्याकारः । इव एव ॥

१. 'प्राणोऽभिनिष्क्रामन्', २. 'दधाति । त्वष्टारं' च. पाठः.

* 'भरत आदित्यस्तस्य भाः' इति या० नि० ८-१३, 'भरत आदित्यस्तस्य स्वभूता बीसिः' इति ऋग्भाष्ये ८-६-१-३ सायणः. † 'त्वक्षिधातोऽपञ्चः शब्दस्त्वष्टार-माचष्टे वाचश्च तक्षणेहेतुत्वात् त्वष्टृत्वम् । यस्मादिदं जगत् सर्वं वाक् ताष्टीव तस्मतीव, यथा तक्षणेन काष्ठं प्रीढमपि सूक्ष्मं भवति एवं महान्तोऽपि पर्वतादयोऽल्पेनैव शब्देन शुक्लान्ते तद्वत्जगत् तद्वमिव भवति' इति सायणः. ‡ ऋक्सं० ८-७-१२-३.

॥ वाचमेव तत् प्रीणाति वाचं यजमाने दधाति ।
वनस्पतिं यजति ॥

दशमोऽयम् ॥

॥ प्राणो वै वनस्पतिः ॥

* वननीयत्वात् पतित्वाच्च ॥

॥ प्राणमेव तत् प्रीणाति प्राणं यजमाने दधाति ।
स्वाहाकृतीर्यजति ॥

एकादशोऽयम् ॥

॥ प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः ॥

† प्रतिष्ठाहेतुत्वात् ॥

॥ प्रतिष्ठायामेव तद् यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥

अन्ततः प्रयाजानामन्ते ॥

तत्र न्व,

॥ ताभिर्यथऋष्याप्रीणीयात् ॥

ताभिराप्रीभिः । यथऋषि । § 'ऋत्यकः' इति ह्रस्वप्रकृतिभावौ ।

स्वगोत्रप्रवरर्धुक्तसृक्ताप्रीत्वं यथर्षिता ।

¶ अनुवाकानुक्रमण्यामुक्ता अप्यपयो दश ॥

“ कण्वाङ्गिरोगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।

वमिष्टकश्यपवधथश्वा जमदग्निर्योत्तमः ” ॥

* 'वनस्पतिजन्यफलानां प्राणायस्थितिहेतुत्वाद् वनस्पतेः प्राणत्वम्', † 'आहुति-
समाप्तिहेतुत्वात् प्रतिष्ठत्वम्' इति सायणः । ‡ 'हेता वज्रत्याप्रीभिः शैपसलिहाभिः
समिद्धो आग्निरिति शुनकानां सुपश्व नः समिधमिति वसिष्ठानां समिद्धो अक्षति सर्वेषां
यथाऋषि वा' इति आ० श्रौ० सू० ३-२-५, ६, ७. § पा० सू० ६-१-१२८,
५ श्लो० १०

इति ।

एभिश्चैकोनपञ्चाशत्प्रवरं जगदन्वितम् ।
गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥
ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवराः सर्वमूत्रिताः ।

तत्र—

कण्वगोत्रप्रभृतानां *सुसमिद्धो न आवह ।
अङ्गिरःप्रवरर्षीणां †समिद्धो अग्न आवह ॥
अगस्त्यगोत्रजातानां ‡समिद्धो अथ राजसि ।
§समिद्धो अग्निर्मिहितः शुनकानां भवेदिदम् ॥
विश्वामित्रप्रवराणां ¶समित् समिदिति त्विदम् ।
अत्रिगोत्रप्रभृतानां ॥सुसमिद्धाय शोचिषे ॥
वसिष्ठगोत्रजातानां ॥जुपस्व न इदं भवेत् ॥
कश्यपप्रवराणां तु ॥समिद्धो विश्वतस्पतिः ।
॥इमां मे अग्ने समिधं भवेद् वध्रयश्वगोत्रिणाम् ।
॥समिद्धो अथ मनुषो जमदग्न्यृषिगोत्रिणाम् ॥

एतदेव स्तौति—

॥ यद् यथर्ह्य्याप्रीणाति यजमानमेव तद् बन्धुताया
नोत्सृजति ॥

* ऋक्सं० १-१-२४-१. † ऋक्सं० २-२-१०-१. ‡ ऋक्सं०
२-५-८-१. § ऋक्सं० २-५-२२-१. ¶ ऋक्सं० २-८-२२-१. ॥ ऋक्सं०
३-८-२०-१. § ऋक्सं० ५-२-१-१. ‡ ऋक्सं० ६-७-२४-१. ¶ ऋक्सं०
८-२-२१-१. § ऋक्सं० ८-६-८-१.

बन्धुशब्दात् सामूहिकस्तल्* । ङसिः । न उत्सृजति न
च्यावयति तत् ॥

चतुर्थः खण्डः ।

दशप्रयाजयागान्ते प्राक् स्वाहाकृतियागतः ।

पशोः पर्यग्निकरणे यस्तृचः खलु सूच्यते ॥

† 'दशसूक्तेषु भेषितो मैत्रावरुणोऽग्निर्होता न इति तृचं पर्यग्नयेऽन्वाह'
इति । तद्विधित्सुराह—

॥ पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥

‡परितः क्रियमाणान्निमभिघातुं तृचं वद ।

इत्यध्वर्युभेषितस्तु मैत्रावरुणनामकः—

॥ §अग्निर्होता नो अध्वर इति तृचमाग्नेयं ¶गायत्रमन्वाह
पर्यग्नि क्रियमाणे ॥

पशौ पर्यग्नि कृत्वा व्याप्यमाने ॥

॥ स्वयैवैनं तद् देवतया स्वेन छन्दसा समर्धयति ॥

तत् तेन ॥

॥ वाजी सन् परिणीयत इति ॥

* पा० सू० ४-२-४३. † आ० श्रौ० सू० ३-२-९. ‡ पर्यग्निकरणस्वरूपे नापस्तम्ब-
सूत्रे— 'आहवनीयादुत्सुकमादायाग्नीध्रः परि वाजपतिः कविरिति त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निं करोति
पशुं यूपमाहवनीयं शान्तिप्रदेशं चात्वालम् । आज्ञानि चेल्येके । प्रबोपेत्सुवोत्सुकं त्रिः
प्रतिपर्येति' इति ७-१५-२, ३. § ऋक्सं० ३-५-१५-१. ¶ 'अग्निर्होता दश गायत्रम्'
इति सर्वो० म० ४ सू० १५.

अस्ति ॥

॥ वाजिनमिव ह्येनं सन्तं परिणयन्ति ॥

वाजो हवीरूपमलं तदन्तम् । इव एव ॥

॥ *परि त्रिविष्ट्वध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेति ॥

अस्ति ॥

॥ एष हि रथीरिवाध्वरं परियाति ॥

स्थानमत्वर्थे ईत् ॥

॥ †परि वाजपतिः कविरिलेष हि वाजानां पतिरतः ॥

हि यस्मात् ।

अतो हेतोर्वाजपतिरित्यग्निरिदं वर्ण्यते ।

‡अभिहिङ्काररहितमाद्यान्त्यात्रित्वमेव च ॥

§शस्त्रेष्वेव †होत्रकाणामभिहिङ्कारसूत्रतः ॥

अथ,

॥ *उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहाध्वर्युः ॥

ततः,

॥ †अजैरग्निरसनद्वाजमिति मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यते ॥

* ऋक्सं० ३-५-१५-१. † पा०सू०वा० ५-२-१०१. ‡ ऋक्सं० ३-५-१५-३. § जप-सहितस्य हिंकारस्याभिहिंकार इति संज्ञा. ¶ आ० श्रौ० सू० १-२-२६. † मुख्यवर्जिता द्वादशान्विजो होत्रका इत्युच्यन्ते. ‡ आश्राप्य प्रत्याश्राविते संप्रेष उपप्रेषः । 'आश्राप्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्यः' इति आप० श्रौ० सू० ७-१५-७. § तं वा० ३-६-५. 'अग्निगणे प्रयोपप्रेष्य होतरिति बोकोऽजैरसनद्वाजमिति प्रपमुत्पान्नांवेदं दण्वं निदध्यात्' इति आ० श्रौ० सू० ३-२-१०.

अजैदग्निरिति प्रैष उपप्रैषेति संज्ञकः' ॥

॥ तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यदध्वर्युर्होतारमुपप्रेष्यत्यथ कस्मान्मैत्रावरुण उपप्रैषं
प्रतिपद्यत इति ॥

यत् यदि । अथ तथासति ।

होतेह होतरित्युक्तः प्रश्नास्ता कथमत्र तु ।

इति भावः ॥

परिहरति—

॥ मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग् यज्ञस्य होता ॥

मनः प्रश्नास्ता पूर्वत्वाद्वाक् च होता परत्वतः ।

'मनः पूर्वरूपमिति वक्ष्यत्यारभ्यके खलु ॥

॥ 'मनसा वा इषिता वाग् वदति ॥

इषिता प्रेरिता । इपेर्गल्यर्थादन्तर्णीतण्यर्थात् कः सेद् ॥

॥ यां ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वाग्देवजुष्टा ॥

॥ 'असुरस्य स्वम्' इति यत् । देवैर्न सेविता ॥

१. 'संज्ञितः' घ. पाठः.

* ऐ० आ० ३-१-१. † 'यत् पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वान्ना वदति
तत् कर्मणा करोति' इति तृसिंहपूर्वे० १-१. 'यदे हृदयेनाभिगच्छति तन्निष्कृष्या
वदति यन्निष्कृष्या वदति तदुरसोऽभिनिर्वदति' इति तै० से० ६-३-१०. ‡ पा०
सू० ४-४-१३३.

ततश्च,

॥ तद् यन्मैत्रावरुण उपप्रैषं प्रतिपद्यते मनसैव
तद् वाचमीरयति ॥

सहेति शेषः । तत् तत्र । प्रतिपद्यत इति यत् वाचं मनसा
सहेरयति तदित्यर्थः ॥

॥ तन्मनसेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं संपादयति ॥
तत् प्रशास्तुर्वचनम् ॥

पञ्चमः खण्डः ।

*अग्निगुप्रैषसंज्ञो यो मन्त्रो देव्यादिकः स्वलु ।

प्रशास्त्रा प्रेषितो होता तं वदेदिति चाह ह—

॥ 'देव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या इत्याह ॥

व्याचष्ट आदायादाय प्रेषमान्तादितीष्यताम् ॥

॥ ये चैत्र देवानां शमितारो ये च मनुष्याणां
तानेव तत् संशास्ति ॥

संशासनं प्रेषणम् । आरभध्वं विशसनं कुरुतेति ऋषेः ॥

॥ उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति ॥

१. 'प्रशास्तुर्वचनम् । देव्याः' । २. 'विनाशम्' घ. ङ. पाठः.

* 'अग्निगुः कथिद् देवः पशुविशसनस्य कर्ता' इति सायणः. 'अग्निगुरिति
'देव्याः शमितार आरभध्वम्' इत्यस्य मन्त्रस्य नाम' इति नारायणशुक्तिः. † तै०
जा० ३-३-६.

*दुरः यद्गृहद्वाराणि । उपनयत प्रापयत । आशासानाः प्रार्थय-
मानाः ॥

॥ पशुर्वै मेघः ॥

मेघस्य यज्ञस्य साधकत्वात् । सूच्यते हि—† 'मेघो रभीयानिति
पश्वभिधाने' इति ॥

मेघपतिशब्दे पूर्वपक्षयति—

॥ यजमानो मेघपतिः ॥

ततश्च,

॥ यजमानमेव तत् स्वेन मेघेन समर्घयति ॥

सिद्धान्तयति—

॥ अथो खल्वाहुः ॥

अपि हि वदन्ति ॥

॥ यस्यै वाव कस्यै च देवतायै पशुरालभ्यते सैव
मेघपतिरिति ॥

च चित् ॥

ततश्च,

॥ स यद्येकदेवत्यः पशुः स्यान्मेघपतय इति ब्रूयात् ।
यदि द्विदेवत्यो मेघपतिभ्यामिति ॥

ब्रूयादित्येव ॥

* 'दुरः द्वारो हविर्माणां विश्वसन्हेतीषो' इति सायणः. † आ० शौ०
सू० ३-४-१४.

॥ यदि बहुदेवत्यो मेधपतिभ्य इति ॥
पूर्ववत् ॥

॥ एतदेव स्थितम् ॥

अयमेव सिद्धान्तः ॥

॥ प्रास्मा अग्निं भरतेति ॥

अत्रेतिहासमाह—

॥ पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत् ॥

स आलब्धः । मृत्युं सर्वप्राणहरम् ॥

॥ स देवान्नान्वकामयतैतुम् ॥

स दृष्टमृत्युको देवान् प्राप्तुं नैच्छद् भयेन वै ॥

॥ तं देवा अब्रुवन् । एहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति ॥

आ इहि आगच्छ । गमेर्णिचो लृद् ॥

॥ स तथेत्यब्रवीत् । तस्य वै मे युष्माकमेकः पुरस्तादैत्विति ॥

आ एतु ॥

॥ तथेति तस्याग्निः पुरस्तादैत् ॥

इणो लळाटागमथ । * 'इतश्च' । ऐत् ॥

॥ सोऽग्निमनु प्राच्यवत् ॥

१. 'लळाटागमथ । ऐत्' म. ड. पाठः.

स पशुरग्निपन्वगात् ॥

॥ तस्मादाहुराग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सोऽनु
प्राच्यवतेति ॥

सर्वे पशव आग्नेया इति वादोऽत एव च ॥

॥ *तस्माद्दस्याग्निं पुरस्ताद्धरन्ति ॥

उ पुनः । तस्मात् तथाहि ॥

॥ *स्तृणीत बर्हिरिति । ओषध्यात्मा वै पशुः ॥

‡ओषधिपुष्टाङ्गत्वात् ॥

॥ पशुमेव तत् सर्वात्मानं करोति^१ ॥

तद् बर्हिःस्तरणं कर्तुं । सर्वात्मानं सर्वतः पुष्टाङ्गम्^२ ॥

॥. अन्वेनं माता मन्यतामनु पिता भ्राता सगर्भ्योऽथ
सखा सयूध्य इति जनित्रैरेवैनं तत्समनुमतमालभन्ते^३ ॥

१. 'करोति । सर्वात्मानं' प. ड. पाठः.

* 'अग्निना पुरस्तादेति रक्षयामपहृलौ' इति तै० सं० ६-३-८. 'प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरिति होतुरग्निनागाहवनीयादुत्सुकमापावामीध्रः पूर्वंः प्रतिपद्यते' इति आप० श्रौ० सू० ७-१५-८. † 'पृथिव्याः संपृक्चः पाहीति बर्हिरुपास्त्वस्त्वस्त्वस्त्वास्त्वे हि तद्यद् बर्हिवि स्तृणो बर्हिषदमेवैनं करोति' इति तै० सं० ६-३-८. 'तं वाक्षिणेन प्रत्यङ्गं पशुमवस्थान्य पृथिव्याः संपृक्चः पाहीति तस्मात्पुरस्ताद् बर्हिरुपास्त्वति उपाकरणयोरन्व-तरत्' इति आप० श्रौ० सू० ७-१६-४. ‡ 'पशुमाक्षितानामोषधीनां पशववत्त्वेन परिणतत्वाद् पशोरोषध्यात्मत्वम्', § 'सर्वात्मानं सर्वाोषध्यात्मानम्' इति सायणः. 'ओषधीनां पश्याध्यायनहेतुत्वेन ओषध्यात्मत्वम्' इति गोविन्दस्वामी. ¶ 'देवत्रायस्त-मवसे सन्नायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्तित्यादानुमतमेवैनं माता पिता सुवर्गं लोकं गमयति' इति तै० सं० ६-३-११.

सं सह ।

माता पिता तथा भ्राता सोदरस्तुल्ययूथकः ।

पशुभेतेऽनुमन्यन्तां जनित्रा बन्धवो मताः ॥

आलभन्ते घ्नन्ति ॥

॥ 'उदीचीनाँ अस्य पदो निघत्तात् सूर्यं चक्षुर्गमयताद्
वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीर-
मिति ॥

पदः पादान् । निघत्तात्, 'तस्य तात्' । निघत्त । तथा गमयतात्
सृजत ॥

॥ एध्वेवैनं तल्लोकेष्वदधाति ॥

लोकेषु सूर्यादिस्थानेषु । आ साधु दधाति स्थापयति । †असुं
बलम् ॥

॥ एकधास्य त्वचमाच्छयतात् पुरा नाम्या अपिशसो
वपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयच्चादिति[§] ॥

॥ 'ध्वमो ध्वात्' । वारयध्वम् । छयतात् । छो छेदने । 'ओतः
श्यनि' । छयत । §अपिशसः अपिशसम् मांसम् ॥

॥ पशुध्वेव तत् प्राणान् दधाति ॥

तत् तत्र ॥

१: 'यूथकः' घ ङ. पाठः.

* 'तास्मिन् संज्ञपयन्ति प्रत्यकशिरसमुदीचीनपादम्' इति आप० श्रौ० सू०
७-१६-५. † पा० सू० ७-१-४४. ‡ 'असुं जीवम्' इति सायणः. § 'अमायुं
कृण्वन्तं संज्ञपयतेत्युक्त्वा पराहावर्ततेऽध्वयुः' इति आप० श्रौ० सू० ७-१६-६. ॥ पा०
सू० ७-१-४६. ¶ पा० सू० ७-३-७३. § 'नाम्या अपिशसश्छेदात् पूर्वमेव'
इति सायणमशनास्कारी. 'नाम्याः पुरा वतुलदेशात् पैशं पीतं मांसं तस्मादन्यत् अपिशः
तस्मादपिशसो देशात्' इति गोविन्दस्वामी.

॥ श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् प्रशसा बाहू शला दोषणी
कश्यपेवांसाच्छिद्रे श्रोणी कवषोरु स्नेकपर्णाष्टीवन्ता षड्विंशति-
रस्य वङ्कयः । ता अनुष्ठ्योच्यावयताद् गात्रं गात्रमस्यानूनं
कृणुतादिति ॥

श्येनं श्येनाकृतिकम् । 'प्रशसा मशस्तौ शला दोषणी शलाका-
कारे दोषणी । दोर्बाहुमूलं तस्य दोषन् । कश्यपा कच्छपी ।
कवषा चापारुयशकुनी । स्नेकपर्णा रक्तकरवीरपत्रसदृशौ । अष्टी-
वन्ता जानुदेशौ । वङ्कयः पार्श्वस्थीनि । अनुष्ठिर्यन्नः* । उच्यावयतात्
उच्यावयत । उद्धरत । किं बहुना गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात्[†]
पूर्णं कृणुतात् कुरुतेत्यर्थं मत्वाह ॥

॥ अङ्गान्येवास्य तद्गात्राणि प्रीणाति ॥

प्रीणाति पूर्णानि करोति । गात्रं गात्रमित्यस्य विवरणं गात्रा-
णीति । अस्य त्वङ्गानीति ॥

॥ ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्याह ॥

ऊवध्यस्य हि भुक्तस्य गोहं छादनकारि यत् ।

तन्मांसमवटे भूम्यां खनताधो निधत्त हि ॥

इत्यर्थं मत्वाह ॥

१. 'कृणुतात् । कुरुतेत्यर्थं' म. इ. पाठः.

* 'प्रशसा प्रकृष्टच्छेदनौ' इति सायणभट्टभास्करौ. † पा० सू० ६-१-६३.

‡ 'अनुष्ठया अनुक्रमेण स्वस्थानगतानि' इति सायणः. § 'ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्यभिधायोवध्यगोहं खनति' इति आप० शी० सू० ७-१६-१. ¶ 'ऊवध्यगोहं अर्धभौषध्याद्यन्तः तत् शरीरवर्ति किञ्चिद्वृष्यं तस्य गोहो गृहणम् '(१) इति गोविन्द-
स्वामी. 'पुरीषगृहणस्वानम्' इति सायणः. 'उद्धरतमसुरभि शकृदाधूकश्यम् 'वृत्तव्यमुद्धर-
स्वापवाति' इति लिहात्. तद् गृण्यते छाद्यते यस्मिन्नवटे स ऊवध्यगोहः' इति भरद्वाजदत्तः.

॥ औषधं वा ऊवध्यम् । इयं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा ॥

त्रीन्नाद्युत्पन्न्याधारत्वात् पृथिव्याः ॥

॥ तदेनत् स्वायामेव प्रतिष्ठायामन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥

तत् तेन । एनत् ऊवध्यगोहाख्यं मांसम् । अन्ततः निश्चयेन* ।

पशुः कण्डः ।

॥ अस्त्रा रक्षः संसृजतादित्याह ॥

अस्त्रा रक्तेन रक्षस्तु संसृष्टं यज्ञयोगि वै' ।

कुरुतेत्याह होतात्र कथामाह परोचयन्—

॥ तुषैर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षांसि

निरभजन्नस्त्रा महायज्ञात् ॥

महायज्ञाः सोमयागा हविर्यज्ञास्ततोऽपरे ।

निर्भजेरर्थं आत्मीयभागप्राप्तेः प्रहृष्टता ॥

वैतृष्ण्यं च ततोऽन्वस्मिन् महायज्ञात्तु डेर्हसिः ।

भ्यः सुवर्थे हविर्यज्ञान्तर्पर्यथाद् भजेश्च लङ् ॥

१. 'अस्त्रा रक्षोऽस्तु संसृष्टं यद्यत् तद्यज्ञयोगि वै' व. ड. पाठः

* 'अन्ततः पशुविशसनान्ते' इति सायणः । तथाच तै० ब्रा० 'रक्षसां भागोऽसीत्याह तुषैरेव रक्षांसि निरवदयते' इति ३-२-५. 'रक्षसां भागोऽसीति श्वविभ्रतो बाहिरक्त्वापास्वत्वन्नेव रक्षांसि निरवदयते' इति च तै० सं० ६-३-५. 'मन्थने पुरोवाशरूपाले तुषानोप्य रक्षसां भागोऽसीत्यपस्तात् ऋणान्निमस्वोपतपति', 'बर्हिषोऽग्रं सव्येन पाणिनादस्तेऽथ मन्थं चत आर्छति तदुभयतो लोहितेनाङ्क्त्वा रक्षसां भागोऽसीत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्वत्थिनत् सव्येन पदाभितिष्ठतीदमहं रक्षोऽववाथ इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामीति' इति च व्याप० श्रौ० सू० १-२०-१ & ७-१०-१३, १४.

॥ स यदस्त्रा रक्षः संसृजतादित्याह रक्षांस्येव तत्
स्वेन भागधेयेन यज्ञान्निरवदयते ॥

निरवदयतिः किञ्चिदस्त्रा प्रकालनार्थः ॥

॥ तदाहुः ॥

केचित् ॥

कथं,

॥ न यज्ञे रक्षासां कीर्तयेत् ॥

रक्षःसम्बन्धि किञ्चिदपि । कुतः,

॥ कानि रक्षांस्यृते ॥

* ऋते इति खल्वित्यर्थः । कानि, श्लेषे किञ्चब्दः । कुत्सितानि
हि रक्षांसि ॥

किञ्च,

॥ अरक्षा वै यज्ञ इति ॥

चाहुरिति श्लेषः ।

* ऋतेरक्षा इति सायणाभिमतः पाठः. तथाच तस्याश्रया—'कानिचिदपि रक्षांसि न
कीर्तयेत् जातिविशेषानपेक्ष्य बहुवचननिर्देशः । राक्षसावान्तरजातानां मध्ये राक्षसमसुरं
पिशाचं वा न क्विदपि कीर्तयेत् । अकीर्तने हेतुमुतेरक्षा इति पदेनोपन्यस्यति ।
तदेतत् समस्तमेकमेव पदम् । ऋतेशब्दो वज्रैर्नवाचां । वज्रितं रक्षो यस्मिन् यज्ञे
सोऽयमृतेरक्षाः' इति. 'प्रथमं तावत् कानि तानि रक्षांसि नाम इत्यनवकल्पितः ।
यद्यपि सन्ति तथाप्युतेरक्षा अस्मद्यज्ञः । ऋतेरक्षा यतरक्षा (!) । अथ च कानि प्रयोजनानि
रक्षांसि ऋते रक्षोभ्य ऋते । न सिध्यन्ति इत्यन्वाहारः' इति गोविन्दस्वामी.

रक्षोभिवर्जितो यज्ञः स्यादिति प्रथितं खलु ॥

॥ तदुवा आहुः ॥

उवै खलु । तत् तत्र ॥

कथं,

॥ कीर्तयेदेव ॥

रक्षांसीत्येव ॥

कुत एवं,

॥ यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते त्रैनम् ॥

भागिनमंशाहं भागादंशात् नुदते नुदति कालयति चयते वाधते ।
वेति चेत्यर्थः । एनं स्वांशात् प्रच्यावयितारम् ॥

किञ्च,

॥ स यदिवैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनमिति ॥

यदिवा यद्यापि । अथ तदापि ।

न चेद्भानिकरं हन्याद्भन्यादेवाथ तत्सुतम् ।

तत्पौत्रं वा तयोर्वाघाप्यात्मवाघैव वै भवेत् ॥

भगवांश्च मनुः प्राह श्रुतिमेतां विलोकयन्—

“नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ॥

न चेदात्मनि पुत्रेषु न चेत् पौत्रेषु नप्नुषु” ॥ इति ॥

१. 'वाधेव' घ. ड. पाठः.

॥ स यदि कीर्तयेदुपांशु कीर्तयेत् ॥

रक्षांसि कीर्तयन् होता तान्युपांश्वेव कीर्तयेत् ।
यदीत्यसंशये वेदाः प्रमाणं यदि वै यथा ॥

युक्तं चैतदित्याह—

॥ तिर इव वा एतद् वाचो यदुपांशु तिरैवैतद् यद् रक्षांसि ॥

*तिरस्कारो वाच एष यदुतोपांशुकीर्तनम् ।
तिरश्शब्दस्य पर्यायस्तिराशब्द इवैव हि ॥
रक्षांस्यन्यैर्न दृश्यन्ते गूढचारितयैव हि ॥
उपांशुत्वं रोचयितुमुच्चैस्त्वे दोषमाह ह—

॥ अथ यदुच्चैः कीर्तयेदीश्वरो हास्य वाचो रक्षोभाषो जनितोः ॥

अस्य यजमानस्य । वाचः, शम् । रक्षोभाषः कर्मणि क्विप् ।
रलोभिर्भाष्यन्त इति । जनितोः जनयितुम् । जनेरन्तर्णोतणिचः
ईश्वरे तोमुन् तुमर्थे ॥

किञ्च,

॥ योऽयं राक्षसीं वाचं वदति सः ॥

योऽयं होता सोऽपि वाचं राक्षसीमेव वै वदन् ॥

१. 'तिर इवैतद्' इति सायणभाष्यानुसारी पाठः.

* 'वाचः सम्बन्धि यदुपांशुकीर्तनम् एतत् तिर इव तिरौहितमिव भवति । यथा
कृष्णादिव्यवाहृतं स्तम्भादिकं चक्षुषा न दृश्यते तथैवोपांशुकथितं न श्रूयते । रक्षांसि
यदस्त्वैतदपि तिर इव नीरवद् यत्रे रक्षासां गूढचारित्वाद्' इति सायणः । † पा० सू०

का पुना राक्षसी वागित्यत' आह—

॥ यां वै दृप्तो वदति यामुन्मत्तः सा वै राक्षसी वाक् ॥

दर्पोन्मादान्वितैर्यां वाग् भाष्यते सा तु राक्षसी ॥

विदुषः फलमाह—

॥ नात्मना दृष्यति नास्य प्रजायां दृप्त आ जायते

य एवं वेद ॥

आत्मना स्वयं वेदिता । प्रजायां सन्ततौ । आ पुनः । अस्य वेदितुः ।

उपांश्चक्षारक्ष इति वदेदित्येष निर्णयः ।

मूच्यते हि— "अन्ना रन्नः संसृजताच्छमितारोऽपापेत्युपांशु'
इति ॥

॥ वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना नेद्वस्तोके

तनये रविता र्वच्छमितार इति ॥

उरूकं वपां मन्यमाना वनिष्ठुं मा यूयं राविष्ट लाविष्ट मा च्छिन्त ।
वः युष्पाकं तोके तनये । स्वर्धे छिद्रयम् । 'पुत्रः पौत्रो' वा । रविता
रविता वपां मत्वा वनिष्ठुं मा र्वत् न^१ लुनीयादित्यर्थं मत्वा व्याचष्टे ॥

१. 'वागत' घ, ङ, पाठः २. 'पौत्रो वपां', ३. 'र्वत् चल न'
क. पाठः.

* आ० औ० सू० ३-३-२. † 'तोके पुत्रे तनये तदीयापत्ये च रविता
शब्दधिता नेत् नैव र्वत् भूयात्', ‡ 'वनिष्ठुं वपायाः समीपवर्तिने मांसशब्दम्'
इति सायणः. 'अस्य वनिष्ठुं गुदसदृशमांसं मा राविष्ट मा छिन्दत । उरूकम् उरुं
महान्तमिमं मन्यमानाः अवगच्छन्तः आर्यं मा काष्टं । केचिद्राहुः—उरूकाकारं मन्यमानाः
मा राविष्ट शब्दं मा काष्टं । उरूकशब्दवदमहत्त्वोऽस्य शब्द इति बोधयिष्युमेषुक्तम्',
'कश्चिदपि रविता शब्दधिता रोदिता र्वत् भूयात् मैव रोदीत् । अस्व छेदनं शब्दं वा
सायणदेवः स्मरति वर्तितं भवति तत्परिहारार्थं मा राविष्टेति' इति महभास्करः.

॥ ये चैव देवानां शमितारो ये च मनुष्याणां तेभ्य
एवैनं तत् परिददाति ॥

तत् तत्र । एनं पशुं परिददाति श्रद्धया हस्ते ददाति ॥

॥ अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगाऽउ
इति त्रिर्ब्रूयात् । अपापेति च ॥

अध्रिगो इत्यस्य प्लुतः* । तद्विकाराविदुतौ च ।

‘अध्रिग्वादि त्रिरुक्त्वेति क्षपापान्तं च सूच्यते’ ॥

व्याचष्टे—

॥ अध्रिगुर्वै देवानां शमिता ॥

शमिता यज्ञसूत्रेण पशोर्हन्ता निपातितः ॥

॥ अपापो निग्रभीता ॥

देवानामित्येव ।

निग्रभीता पशुं बद्धा यो हन्त्रे संप्रयच्छति ।

‘हृग्रहोर्भः’ ।

निगृहीतस्त्वपापेनाध्रिगुणा मार्यते पशुः ॥

१. ‘सूपते अध्रिगुर्वै’ च क. पाठः.

* साम्प्रत्यङ्गाणि सन्व्यसुराणि तानि विविचानकारमेव द्वाषयेत् । तथान्त-
शलावनसूत्रं—‘विविच्य सन्व्यसुराणामकारम्’ इति १-५-९. † आ० शी० सू० ३-३-४.
‡ पा० सू० ६-४-५४. § ‘अध्रिगुखापापशोभौ देवानां शमितारौ’ इति तै० ब्रा०
३-६-६. ¶ पा० सू० वा० ८-२-३२.

शमीध्वम् । * 'तुरुस्तुशमि—' इतीद् । जपयत मारयतेत्यर्थः ।
इति मत्वाह—

॥ शमितृभ्यश्चैवैनं तन्निग्रभीतृभ्यश्च संप्रयच्छति ॥

तत् तत्र । एनं पशुम् । प्रयच्छति निवेदयति ॥

अग्निगुप्रैषान्ते जपमाह—

॥ शमितारो यदत्र सुकृतं कृणवथास्मासु तद्यद्
दुष्कृतमन्यत्र तदित्याह ॥

जपरूपेण ॥

अत्रेतिहासमाह—

॥ अग्निर्वै देवानां होतासीत् ॥

वै पुरा ॥

॥ स एनं वाचा व्यशात् ॥

शासेर्लङ् । † 'तिप्यनस्तेः' इति दः ॥

॥ वाचा वा एनं होता विशास्ति ॥

अद्यापि ॥

॥ तद्यदर्वाग् यत् परः कृन्तन्ति यदुल्बणं यद्विथुरं क्रियते
शमितृभ्यश्चैवैनत् तन्निग्रभीतृभ्यश्च समनुदिशति ॥

अर्वाक् परः । जसोः सू । ‡ परेऽन्येऽर्वाश्चः कृन्तन्ति घ्नन्ति ।
यदित्याद्यस्य विवरणम् । उल्बणपतिकठिनम् । विथुरं कष्टम् ।

* पा० सू० ७-३-१५. † वाचा अग्निगुप्रैषेण । तथाच वाक्—
'अग्निगुमेन्द्रो भवति गन्धधिकृतत्वात् अपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात् तच्छब्दवत्त्वात्'
इति (निर० ५-११). ‡ पा० सू० ८-२-७३. § 'अर्वाक् अर्वाचीनम् ....
परानीनम्, उल्बणम् अधिकं विथुरं न्यूनम्' इति गोविन्दस्वामी. 'पशोरर्वाभागे यत्
कृन्तन्ति यच्च परः परभागे उत्तमाङ्गे कृन्तन्ति, तस्मिन्नुभयस्मिन्नपि छेदने यदुल्बणं शाखा-
शोथतिरिक्तं क्रियते यच्च विथुरं न्यूनं क्रियते' इति सायणः.

व्ययः कुरच् संप्रसारणम् । अनुदेशः संवादः । एनदनभि-
मतकरणम् ॥

ततश्च,

॥ स्वस्त्येव होतोन्मुच्यते सर्वायुः ॥

निर्णाशकः शताब्दश्च पापान्मुक्तश्च वै भवेत् ॥

॥ सर्वायुत्वाय ॥

सलोपश्लान्दसः । इदं च होतुः सर्वायुत्वाय स्यात् ॥

॥ सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥

सोऽप्यायुर्लभते सर्वं वेदितात्र शताब्दकम् ॥

सप्तमः खण्डः ।

विपापुरोळाशहविःप्रदानत्रयवान् पशुः ।

पुरोळाशस्य पशुना सम्बन्धार्थं कथोच्यते—

॥ पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त ॥

यज्ञे नरं पुरा देवाः पशुत्वेनालभन्त इ ॥

* 'अग्नेः संप्रसारणं किञ्च' इति उणादिसू० १-४१. † 'विपा पुरोळाशो हविरिति पशोः प्रदानानि' इति आ० श्रौ० सू० ३-४-४. 'विपया अन्नस्य पुरोळाशेन अन्नरति श्रुते वा पशौ, 'अथ हविषा अन्नरति' इति आप० श्रौ० सू० ७-२२-११, ७-२५-८

॥ तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत् ॥

तस्मान्नरायज्ञियोऽश उत्क्रम्य प्राद्रवद् भयात् ॥

॥ सोऽश्वं प्राविशत् ॥

स यज्ञियोऽशः ॥

॥ तस्मादश्वो मेध्योऽभवत् ॥

मेध्यः यज्ञार्हः ॥

॥ अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त ॥

एनं पुरुषम् । उत्क्रान्तः मेधो यस्मात् तम् । अत्यार्जन्त अर्जे-
स्त्यागार्थादितिपूर्वाह् । त्यक्तवन्तः ॥

॥ स किंपुरुषोऽभवत् ॥

स त्यक्तः किंपुरुषः किन्नरजातीयः ॥

॥ तेऽश्वमालभन्त ॥

ते देवाः ॥

॥ सोऽश्वादालब्धाद्दुदक्रामत् ॥

स मेधः ॥

॥ स गां प्राविशत् । तस्माद् गौर्मेध्योऽभवत् ॥

गोशब्दः पुमान् स्त्री च ॥

॥ अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त ॥

एनमश्वम् ॥

* किंपुरुषः कापुरुषः, किन्नरजातीयो वा इति गोविन्दस्वामी.

॥ स गौरमृगोऽभवत् ॥

विकृताश्वाकृतिर्हि सः ॥

॥ ते गामालभन्त । स गोरालब्धादुदकामत् ॥

गोः सकाशात् ॥

॥ सोऽर्वि प्राविशत् ॥

अविः कम्बलच्छागः ॥

॥ तस्मादविर्मेध्योऽभवत् । अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त ॥

एनं गाम् ॥

॥ स गवयोऽभवत् ॥

गोसदृशाकृतिर्हि सः ॥

॥ तेऽविमालभन्त । सोऽवेरालब्धादुदकामत् ॥

आलब्धादवेः स मेधः ॥

॥ सोऽजं प्राविशत् । तस्मादजो मेध्योऽभवत् ।

अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त ॥

एनमविम् ॥

॥ स उष्ट्रोऽभवत् ॥

अवितुल्याकृतिर्हि सः ॥

॥ सोऽजे ज्योक्तमामिवारमत ॥

ज्योगिति चिरनाम । * ज्योक् पश्येम सूर्यम् ' इति यथा । † क्रिमे-
त्तिङ्गव्ययधादासु— । अतिचिरम् । इव एव । अरमत श्रद्धयावर्तिष्ट ॥

* कृत्स्नं ६-७-२३-१, ८-१-१३-१. † पा० सू० ५-४-११.

॥ तस्मादेष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः ॥

यद् यः । * आशंसायां भूतवच । प्रयोक्तव्यतमः । एतेषां
पुरुषादीनां मध्ये ॥

॥ तेऽजमालभन्त सोऽजादालब्धादुदकामन् ॥

स मेघः ॥

॥ स इमां प्राविशत् तस्मादियं मेध्याभवत् ॥
इयं पृथिवी ॥

॥ अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त ॥

एनमजम् ॥

॥ स शरभोऽभवत् ॥

पादाष्टकवानजाकृतिर्हि सः ॥

॥ त एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवः ॥

किन्नरादिशरभान्ताः ॥

॥ तस्मादेतेषां नाश्रीयात् ॥

सम्बन्धि मांसम् ॥

॥ तमस्यामन्वगच्छन् ॥

भूम्यां मेघं स्थितं देवा आलम्भाय सपन्वयुः ॥

॥ सोऽनुगतो व्रीहिरभवत् ॥

देवैरनुगतो मेधो व्रीहित्वं प्रत्यपद्यत ।

यवस्याप्युत्तरत्रोक्तेर्व्रीहीत्यत्र निदर्शनम् ॥

‘तौ व्रीहिश्चैव यवश्च भूताविति हि वक्ष्यते’ ॥

॥ तद् यत् पशौ पुरोळाशमनु निर्वपन्ति समेधेन नः

पशुनेष्टमसत् केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति ॥

यावेन कुर्वन्तीति शेषः । नः भिस आपि नस् । अस्माभिः ।
इष्टमसद् भवेत् । लेद् । तिषोऽद् । मेधस्य व्रीहियवरूपत्वात् । केवलः
पूर्णः । केवलेनेत्यादि विवरणम् ॥

विदुषः फलमाह—

॥ समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति केवलेन हास्य

पशुनेष्टं भवति य एवं वेद ॥

अस्यानेन वेदित्रा । केवलेनेत्यादि विवरणम् ॥

अष्टमः खण्डः ।

पुरोळाशगताज्ञानां पश्वङ्गैः साम्यमुच्यते—

॥ स वा एष पशुरेवालभ्यते यत् पुरोळाशः ॥

* ऐ० आ० ७-१. † ‘पशुमालभ्य पुरोळाशं निर्वपन्ति समेधमेवैनमालभते’
इति तै० सं० ६-३-१०. ‡ ‘नः अस्माकम्’ इति सायणमहाभास्करौ.

यत् यः ॥

कयं,

॥ तस्य यानि किंशारूणि तानि रोमाणि ॥

रजः किंशारु ॥

॥ ये तुषाः सा त्वक् । ये फलीकरणास्तदसृत् ॥

जकारस्य दकारः । असृक् रक्तम् ॥

॥ यत् पिष्टं किक्कसास्तन्मांसम् ॥

चेति श्रेषः । किक्कसः सूक्ष्माणुः^१ ॥

॥ यत्किञ्चित्कं सारं तदस्थि ॥

यत्किञ्चित्कं, स्वार्थे कः ।

तण्डुलस्य द्विधा भेदे श्वेतं सारं तु मध्यतः ॥

स्तौति—

॥ सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन यजते यः पुरोळाशेन यजते ॥

सर्वमेधसारत्वादस्य ॥

॥ तस्मादाहुः पुरोळाशसत्रं लोक्यमिति ॥

तस्मात् किञ्चेत्यर्थः । 'लोक्यं द्रष्टव्यम् ।

पुरोळाशेन यागो यः सत्रतुल्यो निरीक्ष्यताम् ॥

इति ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यर्थः^२ ॥

१. 'किक्कसाः सूक्ष्मपक्ष्मणः' घ. ड. पाठः. २. 'इति वदन्ति ब्रह्मवादिन इत्यर्थः' क पाठः.

* 'सर्वेषुभ्यलोकप्राप्तिनिमित्तम् । 'गोपयन्—' (भा० सू० ५-१-३९) इति अतःप्रलयः' इति महभास्करः.

अथाग्नीषोमीयस्य पञ्चोर्वपाया याज्यामाह—

॥ *युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अघत्तम् ।
युवं सिन्धूरभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतानिति वपायै
यजति ॥

†द्यौं हे । वपया ॥

स्तौति—

॥ सर्वाभिर्वा एष देवताभिरालब्धो भवति यो दीक्षितो
भवति तस्मादाहुर्न दीक्षितस्याश्नीयादिति । स यदग्नीषोमाव-
मुञ्चतं गृभीतानिति वपायै यजति सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो
यजमानं प्रमुञ्चति । तस्मादाहुरशितव्यं वपायां हुतायां यजमानो
हि स तर्हि भवतीति ॥

‡आलब्धः स्वीकृतः । तस्माद्द्वयं तथाहीत्यर्थे । †दीक्षितस्याशं
नाश्नीयात् । वपया यजतीति यत् प्रमुञ्चति पोचयति तत् । अशितव्यम्
अन्नम् । तर्हि तदानीं वपायागकाले यजमानः नतु दीक्षितः । †भ्यसद्द्वयं
पञ्चम्याः ॥

पशुपुरोडाशस्य याज्यामाह—

॥ †आन्यं दिवो मातरिश्वा जभोरिति पुरोडाशस्य यजति ॥

* ऋक्सं० १-६-२८-५. † 'युवमेतानिति वपाया याज्या । वपाना इति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी' इति भट्टभास्करः. 'वपायै यजतीति वपाहोमार्थमृचं
याज्यात्वेन पठेदित्यर्थः' इति सायणः. ‡ 'आलब्ध आत्मार्षतया परिग्रहीतो भवति ।
तस्मादेतदीनं सर्वमपि धनं देवानामेव स्वं भवति' इति भट्टभास्करः. § तथाच मनुः—
'स्तेनगायनयोश्चार्थं तत्पणो वारुणिकस्य च । दीक्षितस्य कर्तव्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥'
इति ४-२१०. 'दीक्षितोऽर्धोतरानकोऽग्नीषोमोयत्संसागामेव हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य
भोक्तव्यं यद्द्यौं वा निदिष्टे शेषाद् मुञ्जीरिति हि प्राकणम्' इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रं प्र० १,
प० ६. † ऋक्सं० १-६-२८-६.

दार्णे ङम् । पुरोळाशेन ॥

अत्रास्ति—

॥ अमश्नादन्यं परि श्येनो अद्रेरिति ॥

व्याचष्टे—

॥ इत इव च ह्येष इत इव च मेधः समाहृतो भवति ॥

इतश्चेतश्च । इव एव ।

*पुरा वायुर्नष्टमग्निं स्वर्गाद् भूम्यापिहानयत् ।

इन्द्रलोकस्थितं सोमं गरुडोऽप्यानयद् भुवि ।

†अग्निसोमस्थसम्भारात् तत्तन्मेधोऽपि सम्भृतः ॥

अथ,

॥ †स्वदस्त्र हव्या समिधो दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृतो यजति ॥

दार्णे ङम् ॥

॥ हविरेवास्मा एतत् स्वदयति ॥

एतदेतर्हि । स्वदयति मरसं करोति । अस्मै अस्य ॥

किञ्च,

॥ इषमूर्जमात्मन् धत्ते ॥

ङिल्लुक । आत्मनि । इषमन्नम् । †ऊर्जं बलम् । धत्ते स्यापयति ॥

* मातरिश्वा वायुरन्यमग्नीषोमयोरन्यतरं सोमाख्यदेवं दिवो शुलोकादाजभाराहतवान् । गायत्रीरूपं कृत्वा वायुः सोममानीतवान् । श्येनो बलवत्पक्षी । तादृशोऽन्वयुरन्यमुमयौर्देवयोरन्यतरमग्निमदेः पर्वतजन्वात् काष्ठादरणीरूपात् पर्वमप्रात् । एष मेधो गृह्ययोग्यः पुरोळाशोऽपि इत इव चेत् इव चास्मान्मनुष्यादस्मादश्वाद् गौरवैरजाच्च भूम्याः समाहृतः इति साधनः । † इतश्चेतश्च मेधः समाहृतो भवति । तद् व्याख्यातं पुरश्च वै देवा इत्यादिना इति गोविन्दस्वामीः । १ कृत्सं० ३-३-२७-७. ३ 'ऊर्जं रसम्' इति महभास्करः.

॥ इळामुपह्वयते* ॥

उपादायाथ होतेळामिळोपेत्यादिकं वदेत् ॥

॥ पशवो वा इळा ॥

इळेति भूमिनामास्यां वर्धन्ते पशवो यतः ॥

॥ पशूनेव तदुपह्वयते ॥

इळामुपह्वयन् होता पशून् खल्वात्मनो ह्वयेत् ॥

किञ्च,

॥ पशून् यजमाने दधाति ॥

स्थापयति ॥

नवमः खण्डः ।

॥ मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥

व्यक्तम् ॥

॥ त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तमन्वाह ॥

कः मैत्रावरुणः ।

* 'तत्प्रकारश्चाश्वलायनसूत्रे—'प्रखालन्ध्रामद्वयुष्टेनाभिसंगृह्य प्रख्याहृत्य', 'अद्भुतीरमुष्टि कृत्वा दक्षिणत इवां परिगृह्यास्यसम्मितामुपह्वयते प्राणसम्मितां वा' इति १-७-५, ६. + आ० श्रौ० सू० १-७-७. † 'इळास्वां देवतामुपह्वयते । 'गौर्वां अस्मै शरीरम्' (तै० सं० १-७-२) इति शुक्लान्तरादिष्टदेवतायाः पशुकृतत्वम्' इति सायणः. 'पशवो वा इति । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम्' इति महभास्करः. पशूनां पयोऽशरेणावर्हेतुत्वात् सामानाधिकरण्यात्' इति गोविन्दस्वामी. § 'पशोर्वां आलक्ष्यस्व मनोऽपक्रामति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याह मन एवास्यावदन्थे' इति तै० सं० ६-३-१०. ¶ ऋक्सं० ४-४-३५-१. 'मनोतायै संप्रेषितस्त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' इति आ० श्रौ० सू० ३-६-१.

प्रशास्तुरधिकारे हि पर्ययीत्यादि सूत्र्यते* ॥

त्रयोदशर्चमिदम् ॥

॥ तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यदन्यदेवस्य उत पशुर्भवत्यथ कस्मादाग्नेयीरेव मनोतायै
हविषोऽवदीयमानस्यान्वाहेति ॥

यत् यदि । उत खलु । अग्निदेवत्याः अवदीयमानं हविरभिधातुम् ॥

परिहरति—

॥ तिस्रो वै देवानां मनोताः ॥

मनांस्यूतानि सूक्तानि यासु तास्तिष्ठ एव हि ॥

तदाह—

॥ तासु हि तेषां मनांस्योतानि ॥

तेषां देवानाम् । आ साधु ऊतानि । वेवो यजादेः क्तः ॥

तास्तिष्ठ आह—

॥ वाग् वै देवानां मनोता ॥

स्तुतिरूपा ॥

उपपादयति—

॥ तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि । गौर्वै देवानां मनोता ॥

सर्वहविरुत्पत्तिस्थानत्वात् । पृमान् स्त्री च गोशब्दः ॥

* 'दक्षिणतो ह्युत्पदनात् प्रहोऽवस्थाप वेयां दण्डमवष्टभ्य सूयान् प्रेषांश्चादेशम्',
'अनुवाक्यां च मध्ये पूर्वां प्रेषात्', 'पर्यमितोक्तमनोतोत्रोयमानसूक्तानि च' इति
भा० शौ० सू० ३-१-२०, २१, २२. † 'उतशब्दार्थे' इति महामास्करः.

॥ तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि । अग्निर्वै देवानां मनोता ।
तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतानि ॥

“ यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्वा दूतो धन्वात्यच्छ ” इत्यग्नेः
सर्वयज्ञमूचकत्वदर्शनात् ॥

किञ्च,

॥ अग्निः सर्वा मनोताः ॥

गोर्वाचश्च मनोतात्वं सत्यम्रात्रुपपद्यते ॥

तदाह—

॥ अग्नौ मनोताः संगच्छन्ते ॥

निगमयति—

॥ तस्मादाग्नेयीरेव मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यान्वाह ॥

‘अग्नेर्होको ङीप् । ङम् ॥

अथ,

॥ †अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्येति हविषो यजति ॥

हविषः, टार्थे ‡ ङम् हविषा, हृदयाद्यवदानरूपेण ॥

१. ‘हविष इति टार्थे’ घ. ङ. पाठः.

* ङ्ङसं० ३-३-१९-४. † पा० सू० ४-२-३३. ‡ ङ्ङसं०
१-६-२९-१. § तथाच तै० सं०—‘एकादशावदानान्यवद्यति दश वै पक्षोः प्राणा
आत्मैकादशो नावानेव पञ्चस्तस्यावद्यति हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो वदति
हृदयेनाभिगच्छति तन्निह्या वदति गन्धिह्या वदति तदुरगोऽधिनिर्वदति एतद्वै पक्षोर्यथापूर्वं
यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्यति’ इति ६-३-१०. ‘हृदयस्याग्नेऽवद्यति अथ
जिह्वाया अथ वक्षसो याथाकामात्तरेषाम्’ इति आप० श्रौ० सू० ७-२४-२.

स्तौति—

॥ हन्निष इति रूपसमृद्धा ॥

किञ्च,

॥ प्रस्थितस्येति रूपसमृद्धा ॥

अग्नीषोमौ प्रति स्वयमेव गन्तुमुपक्रान्तस्येत्यर्थः ॥

विदुष आह—

॥ सर्वाभिर्हास्य समृद्धिभिः समृद्धं हव्यं देवानप्येति
य एवं वेद ॥

समृद्धिः पूर्णता । अस्य वेदितुः ॥

॥ वनस्पतिं यजति* ॥

सूच्यते हि—‘पशुदेवताभ्यो वनस्पतिमनन्तरम्’ इति । कृतावाहनकम्,

उक्तानुवाक्याप्रैषेण प्रशास्त्रा प्रेषितस्ततः ।

वनस्पत्यादिखैलिक्या यजेद्भोता वनस्पतिम् ॥

अनुवाक्याप्रैषयाज्यात्रितयं खैलिकं खलु ।

सूच्यते हि—‘प्रैषमभितो याज्यानुवाक्ये’ इति ॥

॥ प्राणो वै वनस्पतिः ॥

स्वननीयः पतिरिति प्राणः प्रोक्तो वनस्पतिः ॥

* तदप्रकारवापस्तम्बसूत्रे—‘लुक्कामुपस्तीर्य सकृत् पृषदाज्यस्य उपहृत्य द्विरभि-
षार्य वनस्पतयेऽनुमूहं वनस्पतये प्रेष्येति संश्रैषौ वपदकृते लुहोति’ इति ७-२५-१५.
† आ० श्रौ० सू० ३-१-१२. ‡ आ० श्रौ० सू० ३-६-५. § ‘प्राणो वा इति ।
तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम्’ इति भट्टभास्करः. ‘वनस्पतेर्वनशरीरस्य जीवाविष्टत्वात् प्राण-
रूपत्वम्’ इति सायणः.

॥ जीवं हास्य हव्यं देवानप्येति । यत्रैवं विद्वान्
वनस्पतिं यजति ॥

यत्र यदि । 'जीवं जीवनस्यायुषः प्रदायकम् । अस्य यजमानस्य ॥
अथ,

॥ स्विष्टकृतं यजति[†] ॥

उक्तानुवाक्याप्रैषेण मशान्ना प्रेषितस्ततः ।

‡ 'अग्ने यदद्येति' पुरो वर्जयन्निगदं[‡] यजेत्' ॥

¶ 'पशौ चे'ति हि सूत्रेण निगदः प्रतिपिच्यते ॥

॥ प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत् ॥

यज्ञसमृद्धयर्थत्वात् ॥

॥ प्रतिष्ठायामेव तद् यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥

तत् तत्र । अन्ततः अन्ते ॥

१. 'वदेत्' घ. इ. पाठः.

* 'जीवं हास्येलादि । जीवरूपमेवास्य यजमानस्य हव्यं पशुलक्षणं देवानप्येति । यत्र देशेऽप्येवं विद्वान् होता वनस्पतिं यजति किं पुनर्वीम्निन् कर्मणि' इति महभास्करः. 'विदुषो यष्टुर्हावरेवं प्राणोपेतं चेतनं भूत्वा तद्विदेवान्नाप्नोति' इति छायाणाः. † 'उपर्वाहवनीये जुह्वामौपवृतानि विपर्यस्यन्नाहाप्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि अग्ने स्विष्टकृते प्रेष्येति संप्रैषी' इति आप० श्रौ० सू० ७-२५-१७. ‡ ऋक्सं० ४-५-१९-४. § निगद इति 'अयाकमिः' इत्यादिः 'जुपतां हविः' इत्येवमन्त उच्यते. ¶ आ० श्रौ० सू० २-१८-७.

अथ द्विविरिळामाह—

॥ इळामुपह्वयते । पशवो वा इळा । पशूनेव तदुपह्वयते ।
पशून् यजमाने दधाति दधाति* ॥

उक्तार्थानि* । द्विरुक्तिश्लोक्तार्थाः ॥

दशमः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्ती
मुखप्रदायां षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथाग्नीषोमीयपशोरुक्तेष्वेव^१ क्वचित् क्वचित् ।
पर्यग्न्युदङ्घनयोवध्यस्त्रननादिषु वर्ण्यते—

॥ देवा वै यज्ञमतन्वत ॥

वै पुरा । अतन्वत कृतवन्तः ॥

॥ ताँस्तन्वानानसुरा अभ्यायन् यज्ञवेशसमेषां
करिष्याम इति ॥

तान् देवान् । एषां देवानाम् । यज्ञस्य वेशसं श्रेषम् ।

१. 'दधाति । इति षड्गुरुशिष्येण विरचितायां ब्राह्मणव्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः'
च. ड. पाठः. २. 'पशोरुक्तस्यैव' क. पाठः.

रक्षसां चोत्तरत्रोक्तेरसुरेति प्रदर्शनम् ।

करिष्याम इति भावेन ॥

कदा कुत्रेत्याह—

॥ तानाप्रीते पशौ पुर इव पर्यभेः ॥

इव एव ।

दशप्रयाजयागान्ते प्राक् पर्यगिकृतेः किल ।

एष कालः ॥

॥ यूपं प्रति पुरस्तादुपायन् ॥

अन्तर्वेद्यर्धनिहितयूपस्य पुरतः खलु^१ ।

एष देशः ॥

एवमसुररक्षस्वागतेषु,

॥ ते देवाः प्रतिबुध्याग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त

यज्ञस्य चात्मनश्च गुप्त्यै ॥

पुरः प्राकारभिचीः । अग्निमयीरग्निरूपाः । पर्यासनं स्थापनम् । लह् आट् । * 'उपसर्गादस्ययूयोः' इति तद् । † त्रिपुरं त्रिरूपं पुरं यथा तथा यज्ञात्मरक्षार्थम् ॥

॥ ता एषामिमा अग्निमय्यः पुरो दीप्यमाना भ्राजमाना
अतिष्ठन् ॥

१. 'किल' घ. क. पाठः.

* पा० सू० वा० १-३-२९. † 'त्रिः कृते पुरम्' इति गोविन्दस्वामी.
'त्रिप्रकारपालने त्रिप्रकारशरीरे वा यथा भवति तथा' इति भट्टभास्करः. 'वेष्टनत्रयं
यथा भवति तथा' इति सायणः.

एषां देवानाम् । ता इमाः अग्निपद्यः दीप्यमानाः । व्याचष्टे—
भ्राजमानाः ज्वालामालाकुला इत्यर्थः ॥

॥ ता असुरा अनपधृष्यैवापाद्रवन् ॥

ताः पुरः । अनपधृष्य धर्षणमभिभवमकृत्वा ॥

॥ तेऽग्निनैव पुरस्तादसुररक्षांस्यपाद्रवन् ॥

ते देवाः ॥

॥ अग्निना पश्चात् ॥

असुररक्षांस्यपाद्रवन्तेत्येव ।

भाक् पश्चाच्च* कृता रक्षा परितःकृतवहिना ॥

॥ तथैवैतद्यजमानाय पर्यग्निं कुर्वन्त्यग्निमयीरेव तत्पुरस्त्रिपुरं
पर्यस्यन्ते यज्ञस्य चात्मनश्च गुप्त्यै ॥

एतदेतर्हि । पर्यग्निं कुर्वन्ति यत् पुरः पर्यस्यन्ते तत् ॥

॥ †तस्मात् पर्यग्निं कुर्वन्ति ॥

अध्वर्यवः ॥

॥ ‡तस्मात् पर्यग्नयेऽन्वाह ॥

प्रश्नास्ता ॥

* 'पश्चादिति सर्वेदिगुपलक्षणार्थम् असुरान् रक्षांसि च सर्वतोऽपाद्रवन् इति' इति गोविन्दशर्मा. † 'परितो यूपादिकमग्निना यत् कर्म कियते तत् पर्यग्नि' इति मह-
भास्करः. तथाचापस्तम्बः—'आहवनीयादुल्मुकमादावामीघ्नः परिव्राजपतिः कविरिति
त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निं करोति पशुम्' इति ७-१५-२. ‡ अत्रानुवचनं 'अग्निर्होता
सः' इति पूर्वं प्रदर्शितम्, page 231.

॥ *तं वा एतं पशुमाप्रीतं सन्तं पर्यभिकृतमुदञ्चं नयन्ति ॥
उदङ्मुखं गमयन्ति ॥

॥ तस्योल्मुकं पुरस्ताद्धरन्ति ॥

तस्य पशोः । दीप्ताग्रं काष्ठमुल्मुकम् ॥

स्तौति—

॥ यजमानो वा एष निदानेन यत् पशुः ॥

यत् यः । निदानं सूक्ष्मदृष्टिहेतुः तेन ॥

ततश्च,

॥ अनेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्ग
लोकमेष्यतीति^१ ॥

पुरोऽग्रे ज्योतिर्यस्य स इति भावेन ॥

ततश्च,

॥ तेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्ग लोकमेति ॥

किञ्च,

॥ तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति तदध्वर्युर्बर्हिर्घस्ता-
दुपास्यति ॥

१. 'लोकमेष्यतीति । भावेन' प. ड. पाठः.

* 'बर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुभ्रपणमाहरेत्तेनैवैवं भागिनं करोति' इति तै० सं० ३-१-३. 'आहवनीयादुल्मुकमादात्वाग्नीध्रः पूर्वं प्रतिपद्यते शमिता पशुं नयति उरोरन्तरिक्षेऽन्तरा चात्वालोट्करादुदञ्चं पशुं नयन्ति' इति आप० श्रौ० सू० ७-१६-८, ९, १०. † 'निदानेन कारणपर्यालोचनया' इति गोविन्दस्वामी. 'निदानेन तत्त्वदृष्टया पशुना खलु यजमान आत्मानं देवेभ्यो निष्कीणाति इत्येतन्निदानम्' इति महामास्करः.

तत् तत्र । तं पशुम् । अधस्ताद् उपास्यति क्षिपति ॥

॥ यदेवैनमद आप्रीतं सन्तं पर्यग्निकृतं बहिर्वेदि नयन्ति
बर्हिषदमेवैनं तत् कुर्वन्ति* ॥

† बर्हिषि सीदतीति बर्हिस्सत् । सलोपश्छान्दसः ॥

॥ तस्योवध्यगोहं खनन्ति‡ ॥

निघातुं भूम्यामिति शेषः । तस्य पशोः । 'ऊवध्यगोहं पार्थिवं
खनताद्' इति हि प्रागुक्तम् ॥

स्तौति—

॥ औषधं वा ऊवध्यम् । इयं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा ।
तदेनत् स्वायामेव प्रतिष्ठायामन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति ॥

तत् तत्र । एनदूवध्यगोहम् । अन्ततः अन्ते प्रतिष्ठापयन्ति ।
अध्वर्यवः ॥

॥ तदाहुः ॥

* 'पृषिव्याः संपृचः पाहीति बर्हिषपास्यत्यस्कन्दान्यास्कन्नं हि तद् चद्
बर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति' इति तै० सं० ६-३-१०. 'अथ
पर्यग्निकृते देशे उस्मुकं निदधाति स शामित्रस्तं दक्षिणेन प्रत्यर्धं पशुमवस्थाप्य पृषिव्याः
संपृचः पाहीति तत्स्वाधस्ताद् बर्हिषपास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत् तस्मिन् संज्ञपयन्ति
प्रत्यक्षिरसमुदीचीनातपादम्' इति आप० श्रौ० सू० ७-१६-२, ३, ४, ५. † 'बर्हिषदमेव
दमेऽवस्थितमेव कुर्वन्ति । यद्वा बर्हिषदं यज्ञेऽवस्थितं वेद्यामवस्थितम्' इति सायणः.
‡ अस्य खननकालव्यापस्तम्बेन दर्शितः—'ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्यभिज्ञाधोवध्यगोहं
खनति' इति ७-१६-१. § page 239.

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यदेष हविरेव यत् पशुरथास्य बह्वपैति लोमानि
त्वगसृत् कुष्ठिकाः शफा विषाणे स्कन्दति पिशितं केनास्य
तदापूर्यते इति ॥

यत् यदि* । बह्विति व्याचष्टे—लोमानीत्यादि† । असृत् असृक् ।
जकारस्य दकारः । † कुष्ठिकाः दृढमांसानि । शफाः खुराः । विषाणे शृङ्गे ।
पिशितं मांसम् । स्कन्दति च्यवते । तद् अपेतं लोमादिकं केनापूर्यते इति ॥

परिहरति—

॥ यदेवैतत् पशौ पुरोळाशमनु निर्वपन्ति तेनैवास्य
तदापूर्यते ॥

अस्य पशोः । तद् अपगतं लोमादि । यत् यं पुरोळाशम् ॥

कथम्;

॥ पशुभ्यो वै मेघा उदक्रामंस्तौ व्रीहिश्चैव यवश्च
भूतावजायेताम् ॥

* 'पुरुषं वै देवा' इति मागुक्तमिह कथ्यते ।

नरादिशरभान्तेभ्यो मेघा उत्क्राम्य वै स्थिताः ॥

सन्तो व्रीहियवावास्तां पुरोळाशस्तु तन्मयः ॥

१. 'लोमानि । असृत्' , २. 'यं पशुपुरोळाशम्' क. ख. पाठः.

* 'यद् यदा' इति सायणः. † 'कुष्ठिका उदरवर्तिजम्बयवक्षाः' इति
मोविन्दस्वामी. ‡ page 247.

॥ तद्यत् पशौ पुरोळाशननु निर्वपन्ति समेधेन नः
पशुनेष्टमसत् केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति ॥
भावेनेति श्लेषः । उक्तार्थम्* ।

॥ समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति केवलेन हास्य पशुनेष्टं
भवति य एवं वेद ॥

अस्य अनेन वेदित्रा ॥

प्रथमः खण्डः ।

पर्याग्निकरणादूर्ध्वं प्राक् स्वाहाकृतियागतः ।
वपायां श्रप्यमाणायां स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति इ—

॥ † तस्य वपामुत्खिद्याहरन्ति । तामध्वर्युः स्रुवेणाभि-
धारयन्नाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति ॥

तस्य पशोः । आहरन्ति अध्वर्युवर्गाः । उत्खिद्योत्पाद्य । तां
वपाम् अभिधारयन् उपरि धृतं निषिञ्चन् । पैत्रावरुणं मति ।

‡ प्रशास्तुरधिकारे हि पर्वशीत्यादि सूच्यते० ॥

के स्तोका इत्याह—

॥ तद् यत् स्तोकाः श्रोतन्ति ॥

श्रोतन्ति क्षरन्ति यत् ये विन्दवः तत् ते स्तोकाः ॥

* page 251. † 'त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति स्रुवेण वपामभिजुहोति
प्रादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति संश्लेष्यति' इति आप० श्रौ० सू० ७-२०-२, ३.
‡ 'प्रशास्तारं तेषां प्रपाय—' (आ० श्रौ० सू० ३-१-१६ इत्यत आरभ्य प्रशास्तु-
रधिकारः, ४ आ० श्रौ० सू० ३-१-२३.

॥ सर्वदेवत्या वै स्तोकाः ॥

वै किञ्चेत्यर्थः ॥

॥ नेन्म इमेऽनभिप्रीता देवान् गच्छानिति ॥

भावेनेति शेषः । इत् एव* ॥

इमे स्तोकाः स्तुतिप्रीता गच्छेयुर्वै सुरानिति ।

गच्छानिति च्छान्दसं तु प्राप्तं गच्छेयुरेव हि ॥

† आघातागच्छानुत्तरा युगानीति यथा खलु ॥

॥ † जुषस्व सप्रथस्तमभिल्यन्वाह ॥

प्रश्नास्ता ॥

॥ वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसनीति ॥

अस्ति ॥

॥ अग्नेरैवैनांस्तदास्ये जुहोति ॥

एनान् स्तोकान् । आसनीति व्याचष्टे—आस्य इति ॥

॥ ‡ इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीति सूक्तमन्वाह ॥

पञ्चर्चम् ॥

* 'नेद् इत्यगं शब्दः परिसमाप्तः' इति सायणः. † ऋक्सं० ७-६-७-१.
‡ ऋक्सं० १-५-२३-१. 'वपानो अप्यमाणायां शेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व
सप्रथस्तममिमं नो यज्ञम्' इति जा० भा० सू० ३-४-१. 'अत्रानुवचन-
वका मैत्रावरुणः । तदाह बोधायनः—'तदा जानाति स्तोकेभ्योऽनुवृहीति तदा
मैत्रावरुणः स्तोकीया अन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमम् इति' इति सायणः. § ऋक्सं०
३-१-२१-१.

॥ इमा हव्या जातवेदो जुषस्वेति ॥
अस्ति ॥

॥ हव्यजुष्टिमाशास्ते ॥
‘हव्यजुष्टिर्विर्विषया प्रीतिः’ ॥

॥ स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्येति ॥
अस्ति ॥

॥ मेदसश्च हि घृतस्य च भवन्ति ॥
स्तोका इति शेषः । मेदः पांसम् ॥

॥ होतः प्राशान प्रथमो निषद्येति ॥
अस्ति ॥

॥ अग्निर्वै देवानां होता^१ अग्ने प्राशान प्रथमो
निषद्येत्येव तदाह ॥

तत् तत्र । निषद्य निषण्णो भूत्वा ॥

॥ ‘घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदस इति ॥
अस्ति ॥

॥ मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य च भवन्ति ॥
स्तोकाः । एव पुनः ॥

१. ‘जुष्टिर्विषया सा प्रीतिः’ प. क. पाठः. २. ‘होता । ततश्च, अग्ने’
क. पाठः.

* ‘प्रीत्या हव्यस्य स्वीकारो हव्यजुष्टिः’ इति महर्षिः. † ‘हव्यं’
३-१-२१-२.

॥ स्वधर्मं देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यमिति ॥

अस्ति ॥

॥ आशिषमाशास्ते ॥

उक्तार्थम्* ॥

॥ †तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय सन्त्येति ॥

अस्ति ॥

॥ घृतश्रुतो हि भवन्ति ॥

श्रुतिरक्षरणे । घृतस्त्राविणः ॥

॥ ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भवेति ॥

अस्ति ॥

॥ यज्ञसमृद्धिमाशास्ते ॥

समृद्धिः पूर्णता ॥

॥ ‡तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीव स्तोकासो अग्ने
मेदसो घृतस्येति ॥

अस्ति ॥

॥ मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य च भवन्ति ॥

स्तोकाः । एव पुनः ॥

॥ कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिरेति ॥
अस्ति ॥

॥ हव्यजुष्टिमेवाशास्ते ॥

एव पुनः ॥

॥ *ओजिष्टं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वयं ददामहे ।
श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अधित्वचि प्रति तान् देवशो
विहीति ॥

†आभिरूप्यप्रदर्शनार्थः कृत्स्नपाठः । *ओजिष्टं रसवत् । ते त्वदर्थम् ।
मध्यतः पशोः । मेदः वषाम् । उद्भृतम् । हव्यो भत्वम् । उद्भृतं
प्रददामहे ते तुभ्यं वयम् । श्रोतन्ति शरन्ति । हे वसो प्रशस्य, स्तोकाः
अधित्वचि देहस्योपरि तान् स्तोकान् †देवशः देवैः सह प्रतिविहि ।
ह्रस्वश्छान्दसः । ॥प्रतिवीहि सम्यगज्ञानेति ॥

स्तौति—

॥ अम्येवैनांस्तद् वषट्करोति यथा सोमस्याग्ने वीहीति ॥

तत् तस्या वषाया †अपि अग्ने एनान् स्तोकान् ।

* अक्षरं ० ३-१-२१-५. † 'अस्माः कृत्स्नाणां कृत्स्न उपादानं वषट्कारसमानार्थतामस्य
साक्षात्कारवित्तम्' इति महभास्करः. ‡ 'ओजिष्टं बलिष्ठम्' इति गोविन्दस्वामी.
§ 'वसूनां वा एकोऽग्निः क्षितिस्वः । हे वसो' इति गोविन्दस्वामी. 'सर्वेषां निवासहेतो' इति सायणः.
¶ 'देवशः एकैकशः सर्वान् देवान् । बहुत्वार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्' इति गोविन्दस्वामी.
'तत्तद्देवतुष्टयर्थम्' इति सायणः. ॥ 'प्रतिप्राशय' इति गोविन्दस्वामी.
'प्रतिवीहि प्रत्येकं पितृ' इति सायणः. § 'अन्वर्थेऽभिषब्दः' इति महभास्करः.

वपायाः स्तोत्रयागोऽयमग्रे वषडितीष्यताम् ।

यथाहि सोमयागस्य पश्चादनुवपदकृतिः ॥

पुनः स्तौति—

॥ तद् यत् स्तोकाः श्रोतन्ति सर्वदेवत्या वै स्तोकाः ॥

यत् ये । तत् ते । वै खलु ॥

॥ तस्मादियं स्तोकशो वृष्टिर्विभक्तोपाचरति ॥

स्तोकयागः सर्वदेवप्रीत्यर्थः स च वृष्टिद इत्यर्थः ॥

द्वितीयः खण्डः ।

अन्त्यप्रयागे स्वाहाकृत्यारूपे किञ्चिद् ब्रवीत्यथ—

॥ तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ काः स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाक्याः कः प्रैषः का याज्येति ॥

परिहरति—

॥ या एवैता अन्वाहेताः पुरोनुवाक्याः ॥

जुषस्वैको मनुः पञ्च चानुवाक्या ऋचस्तु पद् ॥

॥ यः प्रैषः स प्रैषः ॥

*होता यज्ञदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहेत्यादि ॥

* 'होता यज्ञदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदस इति प्रैष उक्तमाग्नीवाज्या' इति

॥ या याज्या सा याज्या ॥

*आप्रीसूक्तानां दशानामेकादशी ॥

किञ्च,

॥ तदाहुः । का देवताः स्वाहाकृतय इति ॥

स्वाहाकृतय इत्येताः का नाम खलु देवताः ॥

परिहरति—

॥ विश्वे देवा इति ब्रूयात् ॥

चोदकान् प्रति ॥

कुत एतत्,

॥ तस्मात् स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति यजन्तीति ॥

तस्मात् तथाहि ॥

†सर्वाप्रीत्वं प्राप्तवति 'समिद्धो अद्यमन्वि'ति ।

सूक्ते सद्यो जात इति पादोऽन्त्योऽयमृचः खलु ॥

देवा इति श्रुतेरत्र सर्वे देवा इतीष्यताम् ॥

अथ स्तोतुं वपायागं कथामाह प्ररोचयन्—

॥ देवा वै यज्ञेन श्रमेण तपसाहुतिभिः स्वर्गं लोकमजयन् ॥

‡श्रमेण तपससम्पादितेन । §'अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते' इति हि मन्त्रः ॥

* 'इशेश्वरैकादशायाज्यमवशिष्यति' इति आप० श्रौ० सू० ७-१४-८. † ऋक्सं०
८-६-८-१. 'समिद्धो अद्येति सर्वेषाम्' इति आ० श्रौ० सू० ३-२-६. ‡ 'श्रम
तपसासादिः तीर्थसेवादिर्वा, तपः कृच्छ्रान्द्रापणादिकम्' इति महभास्करः. § ऋक्सं०
७-३-८-१.

॥ तेषां वपायामेव हुतायां स्वर्गो लोकः प्राख्यायत ॥

कर्मणि लङ् ।

स्वर्गो लब्धो वपाहोमे कृते देवैरदृश्यत ॥

॥ ततस्ते वपामेव हुत्वानादृत्येतराणि कर्माण्यूर्ध्वाः स्वर्गं
लोकमायन् ॥

ते दृष्टस्वर्गकाः । इतराणि वपाहोमात् परभूतानि ॥

॥ ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन्
यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः प्रज्ञाल्या इति ॥

उक्तार्थम्* ॥

तेऽभ्येत्य च,

॥ तेऽभितः परिचरन्त ऐत् पशुमेव निरान्तं शयानम् ॥

सर्वतो यज्ञदेशं तु गच्छन्तो मानुषर्षयः ।

शयानमुद्भूतवर्षां पशुमायन् क्रियापराः ॥

इणो लङो ज्ञेस्तिप् ॥

॥ ते विदुरियान् वात्र किल पशुर्यावती वपेति ॥

किल अहो । इयान् इदंपरिमाणः । † यत्तदेतेभ्यः परिमाणे
वतुप् । ‡ 'किमिदंभ्यां वो घः' । पशुयज्ञो नाम वपायाग एव हीत्यर्थः ॥

* page 201. † 'निरान्तं निरन्तं, अशेषाश्रयाब्दः पुरीषद्वान्नी तथाप्यत्र
तेन वपोपलक्ष्यते' इति सायणः. ‡ 'ऐत् इत्येकवचनं बहुषु इत्यम्' इति गोविन्दस्वामी.
'ऐत् आयन् प्राप्नुवन् । वचनण्यस्यः, प्रत्येकं वा ऐत्' इति भट्टभास्करः. § पा० सू०
५-२-३९. ¶ पा० सू० ५-२-४०.

तदाह—

॥ स एतावानेव पशुर्यावती वपा ॥

इति ऋध्वः ॥

॥ अथ यदेनं तृतीयसवने श्रपयित्वा जुहति भूयसीभिर्न
आहुतिभिरिष्टमसत् केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति ॥

भूयसीभिः बहुतराभिः । केवलेन पूर्णेनासद् भवेत् । तृतीयसवन
इति । वपया प्रातःसवने । पुरोक्षाशेन माध्यंदिने सवने । अङ्गैस्तृतीय-
सवने इत्युक्तसवनीयपञ्चमिप्रायम् ।

भूयसीभिर्न इत्यादि जुहतां भाव उच्यते ॥

विदुष आह—

॥ भूयसीभिर्हास्याहुतिभिरिष्टं भवति केवलेन हास्य पशुनेष्टं
भवति य एवं वेद ॥

अस्पानेन वेदत्रा ॥

तृतीयः खण्डः ।

अथ स्तौति वपाहोमं पञ्चावत्त्वमत्र च ।

हिरण्यशकलैर्होमस्त्वभावे^१ घृतविन्दुभिः ॥

॥ सा वा एषामृताहुतिरेव यद्वपाहुतिः ॥

यत् या ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

॥ अमृताहुतिरग्न्याहुतिरमृताहुतिराध्याहुतिरमृताहुतिः

सोमाहुतिः ॥

अग्निमन्यनेष्टि^२सोमयागेषु ॥

सर्वाः स्तौति—

॥ एता वा अशरीरा आहुतयः ॥

पुनर्जन्माभावहेतुत्वेन शरीरापरिग्रहहेतवः ॥

विस्पृश्यति—

॥ या वै काश्चाशरीरा आहुतयोऽमृतत्वमेव ताभिर्यजमानो

जयति ॥

अमृतत्वं मोक्षम् । जयति वशीकरोति ॥

किञ्च,

॥ सा वा एषा रेत एव यद्वपा ॥

यत् या । एव इव ॥

१. 'शकलैर्होमस्त्वभावे' च. इ. पाठः. २. 'मन्येष्टि' क. पाठः.

कथं,

॥ प्रेव वै रेतो लीयते प्रेव वपा लीयते ॥

लीह श्लेषणे, दिवादिः ।

रेतोवपे हि लीयेते वह्निस्पृष्टं घृतं यथा ॥

किञ्च,

॥ शुक्लं वै रेतः शुक्ला वपा ॥

रेतोवपे श्वेतवर्णे कुन्देन्दुरजतादिवत् ॥

॥ अशरीरं वै रेतोऽशरीरा वपा ॥

कथमशरीरत्वं,

॥ यद् वै लोहितं यन्मांसं तच्छरीरम् ॥

न रेतोवपयो रक्तमांसयोगो हि विद्यते ॥

॥ तस्माद् ब्रूयाद् यावदलोहितं तावत् परिवासयेति ॥

तस्मात् तथाहि । लटो लिह्, व्रीति । अलोहितं निर्गतं यथा तथा परिवासय शोधय ॥

किञ्च,

॥ सा पञ्चावत्ता भवति ॥

सा वपा ॥

१. 'शुक्लवर्णे' च. क. पाठः.

* 'परिवासय छिन्धि' इति गोविन्दस्वाम्यादयः.

किं *'जमदग्नीनां पञ्चावत्तम्' इत्युक्तपञ्चावत्तविषयमिदं, नेत्याह—

॥ यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपा ॥

अथ तथापि ॥

कथम्,

॥ आज्यस्योपस्तृणाति ॥

†टार्थे इम् । अथ,

॥ हिरण्यशल्कः ॥

स्वर्णशकलम् ॥

॥ वपा ॥

मध्ये । पुनः,

॥ हिरण्यशल्क आज्यस्योपरिष्ठादभिघारयति ॥

अभिघारणमुपरिसेचनम् ।

‡आदौ घृतं ततो हेम वपा हेम घृतं त्विति ॥

॥ तदाहुः ॥

बोधस्वरूपमाह—

॥ यद्धिरण्यं न विद्येत कथं स्यादिति ॥

* आप० श्रौ० सू० २-१०-२. 'वत्सा विदा आशिषिणाः पञ्चावत्तिनो भवन्ति अन्ये तु चतुरवत्तिनः', † 'अप्राग्निः पञ्ची द्वितीयाधो' इति मौबिन्दस्वामी. ‡ 'ब्रह्ममुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय कृत्वा वपामवदाय हिरण्यशकलमुपरिष्ठात् कृत्वाभिघारयति । एवं पञ्चावत्ता भवति । चतुरवत्तिनोऽपि पञ्चावत्तैव स्यात्' इति आप० श्रौ० सू० ७-२०-१, १०, ११.

यत् यदि । न विद्येत, विन्दतेः कर्मणि लिङ् । विद्यतेर्वा कर्तरि । न लभ्येत न भवेदेत्यर्थः ॥

परिहरति—

॥ द्विराज्यस्योपस्तीर्य वपामवदाय द्विरुपरिष्टादभिघारयति ॥

आदौ घृतं द्विर्वपाय द्विर्घृतं त्विति पञ्चता ॥

कस्मादेवम्,

॥ अमृतं वा आज्यममृतं हिरण्यम् ॥

*अमृतत्वेन हेमाज्ये सम्यग् वेदेषु संसृते ॥

॥ तत्र स काम उपाप्तो य आज्ये । तत्र स काम उपाप्तो
यो हिरण्ये ॥

† आश्रंसायां भूतवच्च । उपाप्तः प्राप्त्यर्थः ।

कामो लाभो यो हिरण्ये स एवाज्येऽपि लभ्यते ।

इति हेमाज्यतुल्यत्वाद्देन्नः प्रतिनिधिर्घृतम् ॥

॥ तत्र पञ्च सम्पद्यन्ते ॥

तत् शिलुकं । तान्यवदानानि ॥

ततः किं,

॥ पाङ्कोऽयं पुरुषः ॥

पङ्क्तिस्तु पञ्चसंख्यास्याः सम्बन्धी काय उच्यते ॥

* 'अमृतं वा आज्यम् । अमृतमेवात्मन् घृते' इति तै० आ० २-१०-१.
'अमृतमायुर्हिरण्यं तदमृत आयुषि प्रतिष्ठति' इति शत० आ० ५-२-१-२०.
'आज्यहिरण्ययोरमृतत्वं तद्वेतुतया 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' (ऋक्सं०
८-६-३-२) इति श्रुतेः । 'अमृतत्वं दीर्घायुष्म' । आह च मनुः—'दीर्घमायु-
हिरण्यदः' (४-२३०) इति । आज्यस्वामृतहेतुत्वमायुर्वेदे प्राचिदम्' इति गोविन्दस्वामी.
'आज्यस्य स्वादुत्वेन हिरण्यस्य च दर्शनीयत्वेन प्रियत्वादमृतत्वम्' इति सायणः.
† पा० सू० ३-३-१३३.

कृतः,

॥ पञ्चधा विहितः ॥

निर्मितः ॥

कथं,

॥ लोमानि त्वङ् मासमस्थि मज्जा ॥

एवमिति शेषः ॥

॥ स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्कृत्याम्नौ देवयोन्यां
जुहोति ॥

'देवानां योनौ' प्रिये स्थाने प्रक्षिपति ॥

॥ अग्निर्वै देवयोनिः ॥

सर्वदेवानां मुखत्वेन प्रियत्वात् ॥

॥ सोऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः
स्वर्गं लोकमेति ॥

व्यक्तम् ।

अग्निर्देवयोनिः इत्युच्यते ।

चतुर्थः खण्डः ।

१. 'योनौ स्थाने' क. पाठः.

* 'देवत्वकारणे अग्नी' इति मद्रभास्करः.

अथ प्रातरनुवाकमाध्यायान्ताद् ब्रवीति ह—

॥ *देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥

प्रातःपूर्वाद्यातेर्वनिष् ॥

॥ एते वाव देवाः प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ ॥

यत् ये ॥

॥ त एते सप्तभिः सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति ॥

†आग्नेयोपस्याश्विनारुयैश्छन्दस्सप्तकसंयुतैः ।

ऋतुभिः संस्तुताः प्रातर्यज्ञमायन्ति खल्विमे ॥

॥ आस्य देवाः प्रातर्यावाणो हवं गच्छन्ति य एवं वेद ॥

अस्य वेदितुः । हवं यज्ञमागच्छन्ति ॥

अत्रेतिहासमाह—

॥ प्रजापतौ वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यत्युभये
देवासुरा यज्ञमुपावसन्नस्मभ्यमनुवक्ष्यत्यस्मभ्यमिति ॥

कस्याचिद् यज्ञे स्वयं साक्षात् प्रजापतौ होतरि हौत्रं कुर्वति । अनु-
वक्ष्यति सति । †‘लुटः सद्वा’ । षतुर्ङि । उपावसन् समीपे
वसन्ति स्म । अस्मदर्थमनुवचनं करिष्यतीति भावेन ॥

* ‘प्रातर्यावभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि’ इति आप० श्रौ० सू० १२-३-१५. ‘अथैतस्मात्
रात्रेर्विवाहकाले प्राग्ब्रह्मं प्रवादात् प्रातरनुवाक्यामग्नितो वागवतस्त्रोर्ध्वेन प्रपद्यामोर्ध्वेने
जान्वाध्याहुतिं जुहुवाद्’ इति आ० श्रौ० सू० ४-१३-१. † तावत् ऋतुभिः आपो रिवतीः
उपया हि वस्त्रे— इत्यादिना आ० श्रौ० सूत्रे (४-१३-७, १४-२, १५-२) उदाहृताः
‡ पा० सू० ३-३-१४.

॥ स वै देवेभ्य एवान्वब्रवीत् ॥

वै इति त्वर्थः ॥

दैत्यास्त्यक्त्वा स तु प्रातरनुवाकमनूक्तवान् ॥

॥ ततो वै देवा अभवन् ॥

भवतिः समुद्धार्यः ॥

॥ परासुराः ॥

अभवन्नित्येव । पराभवो नाशः* ॥

॥ भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति
य एवं वेद ॥

आत्मना स्वयम् । अस्य वेदितुः द्विषन् पराभवति । द्विषन् द्वेषयुक्तः ।
पाप्मा उपद्रवकारी । भ्रातृव्यः शत्रुः ॥

प्रातरनुवाकशब्दं निराह—

॥ प्रातर्वै स तं देवेभ्योऽन्वब्रवीत् ॥

स प्रजापतिः ॥

॥ यत् प्रातरन्वब्रवीत् तत्प्रातरनुवाकस्य प्रातरनुवाकत्वम् ॥

वचेः कर्मणि घञ् ॥

अस्य कालमाह—

॥ महति रात्र्या अनूच्यः ॥

* 'परासुराः पराभूताः असुरा यैर्देवैस्ते परासुरा देवाः । इहा असुराः पराभवन्
इति सम्बन्धः', † 'पाप्मा पापम्' इति गोविन्दस्वामी. ‡ 'महति रात्रिषु
प्रातरनुवाकमुपाकृत्योत्, पूर्वां वाचं पूर्वो देवताः पूर्वदण्डाणि' इति तै० सं० ७-१-१९.

वचेः क्यप् छान्दसस्तत्र सम्प्रसारणपूर्वते ।

रात्रेः पश्चिमयामो महारात्रः । सूच्यते द्वापस्तम्बेन—“महारात्रे
बुद्धा’ इति । रात्र्या अंशो यो महच्छब्दवान् तत्रेत्यर्थः ॥

किमर्थं,

॥ सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै ॥

ब्रह्म वेदः । वेदस्य तदुपयोगिन्या वाचश्च संग्रहाय ॥

॥ यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते तस्य वाचं
प्रोदितामनुप्रवदन्ति ॥

वै इव ॥

विद्यातपोभ्यां यः श्रेष्ठश्चेति यो वा भवेत् प्रभुः ।

तदुक्तां वाचमन्येऽनुवदन्त्यात्मसमृद्धये ॥

यथा तथैव होतारं सर्वलोकोऽनुभाषताम् ॥ इत्यर्थः ॥

निगमयति—

॥ तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यः ॥

अत्र च,

॥ पुरा वाचः प्रवदितोरनूच्यः ॥

३ भावलक्षणे—’ इति तोमुन् । प्रवदनात् पुरा प्राक् ॥

॥ यद्वाचि प्रोदितायामनुब्रूयादन्यस्यैवैनमुदितानुवादिनं
कुर्यात् ॥

* धौ० सू० १२-१-१ । १ पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति
वाचयेव वाक् तामवदन्ते’ इति तै० सं० ६-४-३. † पा० सू० ३-४-१६.

यज्ञादेर्वेदेः के सम्प्रसारणम् । यत् यदि । एनं प्रातरनुवाकम् ॥

॥ तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यः ॥

प्राक् प्रवादादिति शेषः ॥

॥ पुरा शकुनिवादादनुब्रूयात् ॥

अपक्षिशब्दपूर्वोक्तमपि मृष्यामहे वयम् ।

एतन्मूलं 'प्राग्बयसां प्रवादादि'ति सूच्यते" ॥

कुतः,

॥ निर्ऋतेर्वा एतन्मुखं यद्दयांसि यच्छकुनयः ॥

'निर्ऋतिर्मृत्युसंज्ञा' तु देवता प्राणहारिणी ।

मुखं द्वारम् । यन् यानि । यत् ये । वयांसीति व्याचष्टे—शकुनय इति ॥

॥ तद् यत् पुरा शकुनिवादादनुब्रूयान्भायज्ञियां वाचं
प्रोदितामनु प्रवदिष्मेति ॥

यज्ञानर्हां शकुन्युक्तां मानुवादिष्म वै गिरम् ।

इति मत्वा त्वनुब्रूयात् प्रागेव शकुनिध्वनेः ॥

1. 'निर्ऋतीत्युक्तसंज्ञा' घ. ङ. पाठः.

* आ० श्रौ० सू० ४-१३-१. † 'निर्ऋतिश्च तथाचान्या मृत्योर्भायां-
भवन्मुने' इति माहं० पु० अध्या० ४७. श्लो० ३३. Venkateswara Press,
Bombay. ‡ 'मूर्त्ता चरन्तः कुकुटादयः शकुनयः, नमस्येव चरन्तो यत्रादयः
पक्षिणो वयांसि' इति महाभास्करः. 'वयांसि शकुनय इति सामान्यविशेषभावेन
सामानाधिकरण्यम्' इति गोविन्दस्वामी. 'वयःशब्देन पक्षिसामान्यमुच्यते । शकुनि-
शब्देन पक्षिविशेषः । येषां सञ्चारान्भ्रवीष्टानिष्टमुच्यते तया मनुष्या व्यवहरन्ति ते शकुनयः'
इति सायणः.

॥ तस्मान्महति राज्य्या अनूच्यः ॥

पुरा शकुनिवादादिति शेषः ॥

॥ अथो खलु यदैवाध्वर्युरुपाकुर्यादथानुब्रूयात्* ॥

अथवेत्यर्थः । उपाकृतिः सम्प्रेषः ॥

॥ यदा वाध्वर्युरुपाकरोति वाचैवोपाकरोति वाचा होतान्वाह ॥
ततः किं,

॥ वाग्धि ब्रह्म ॥

वेदोऽपि वागेव 'ह्ययो हो घः पूर्वसवर्णता ॥

॥ तत्र स काम उपातो यो वाचि च ब्रह्मणि च ॥

वाग्देवयोर्यस्तु क्लामः पूर्वोक्तः स भवेदिह ॥

पञ्चमः खण्डः ।

अथात्राद्यामृचं वक्तुमितिहासं ब्रवीति इ—

॥ प्रजापतौ वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यति
सर्वा देवता आशंसन्त मामभि प्रतिपत्स्यति मामभीति ॥

आरम्भः प्रतिपत् । स्य तिप् । प्रतिपत्स्यते । मद्देवत्वयर्च्यारम्भः
कथं स्यादिति सर्वा देवता ऐच्छन्तित्यर्थः । आशंसा प्रार्थना । अभि
प्रति । मीप्सादरात् ॥

* 'प्रथमान्तरेण सुगधुरानुपवित्रव प्रेषितः प्रातरनुवाकमनुब्रूयान्मन्त्रेण' इति आ०
श्री० सू० ८-१३-६. 'पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति ।
प्रातरवाचो देवेभ्योऽनुब्रूहि ब्रह्मन् वाचं यच्छ प्रतिप्रस्थातः सवनीवासिर्वैप सुब्रह्मन्व
सुब्रह्मणामाहुरेति संप्रेष्यति' इति आप० श्री० सू० १२-२-१४, १५. † पा०
सू० ८-४-६२. ‡ 'प्रतिदेवतमाशामेवाद् मीप्सा' इति सोविन्दस्वामी. 'प्रत्येकालंसा-
योतनायां मीप्सा' इति भट्टभास्करः. 'मामभीति मीप्सा सर्वसंप्रहार्यो' इति क्षायणः.

॥ स प्रजापतिरैक्षत यथेकां देवतामादिष्टामभिप्रति-
पत्स्यामीतरा मे केन देवता उपासा भविष्यन्तीति ॥

एकां चेत् प्रतिपत्स्येऽहमितरा देवतास्तु मे ।

आरम्भे संगृहीताः स्युः केनोपायेन नास्ति सः ॥

इति सर्वाविरोधी स चिन्ताव्याकुलितोऽभवत् ।

एकां देवतामभि प्रति । *आदिष्टामधीताम् ॥

॥ स एतामृचमपश्यदापो रेवतीरिति† ॥

स खिन्नो देवतासङ्घवाचिनीं विमृशन् ऋचम् ।

आरम्भाय ततोऽपश्यदापोरेवादिकामिमाम् ॥

कथं ऋषेक्षितं सिद्धमनयेत्यत उच्यते—

॥ आपो वै सर्वा देवता रेवत्यः सर्वा देवताः ॥

‡आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्चेति ऋषभब्रह्मो व्याप्तुवाचकः ।

§र्येर्मतो तु बहुलं रेवती सम्प्रसारणम् ॥

¶व्याष्यश्च धनवत्यश्च सर्वा वै देवता इह ॥

१. 'अथ' च. ड. पाठः.

* 'उदिष्टम्' इति गोविन्दस्वामी. 'केनचिन्मन्त्रेण प्रतिपादिताम्' इति सायणः.
† ऋक्सं० ७-७-३६-२. 'अपोऽग्नेऽभि न्वाहरति' इति च ते० सं० ६-४-३.
‡ उपादिस् २-६३. § पा० सू० वा० ६-१-३७. ¶ 'सर्वासां देवतानामादी जापः यथा
इति सर्वदेवतात्वमिमाम् । आह च मनुः—'अप एव सप्तर्षादौ' इति (१-८). रेवत्यः श्वेत्यः
तद्वत्त्वश्च देवताः कथं शब्देनोपाकरोति देवता इत्यनेनाभिप्रायेण रेवत्यः सर्वा देवताः (१) ।
आह च जैमिनिः—'विभिन्नशब्दस्य मन्त्रले भावः स्यात्' इति (१०-४-२३). रेवत्य इति वा
योजना' इति गोविन्दस्वामी. 'सस्यादिसम्पादनद्वारेण सर्वदेवतास्थितिहेतुत्वात् तद्भावं
उपचर्यते । तदेव स्पष्टवति—रेवत्य इति । प्रोक्षादिधनहेतुत्वेन तद्वत्त्वो यस्मादेता भवन्ति
तस्मात् तदुपजायिसर्वदेवतास्थितिहेतुत्वात् सर्वदेवतात्वमासाम्' इति महमास्करः.
'आप्नुवन्तीत्यापः रावो धनामि यासां सम्तीति रेवत्यः यज्ञभूमिप्राप्तिर्धनवत्त्वं च सर्वासु
देवतासु विद्यते तस्मात् सर्वदेवताप्रतिपादिकेनमृगम्' इति सायणः.

॥ स एतयर्चा प्रातरनुवाकं प्रत्यपद्यत ॥

तदा च,

॥ ताः सर्वा देवताः प्रामोदन्त मामभि प्रत्यपादि मामभीति ॥

‘कर्तरि’ लुङि ‘चिण् ते पदः’ । अभि प्रति ॥

मां प्रत्येवेदमारब्धमित्यहृष्यन् सुरास्ततः ॥

अत इदानीमपि,

॥ सर्वा हास्मिन् देवताः प्रातरनुवाकमनुब्रुवति प्रमोदन्ते ॥

अस्मिन् होतरि मोदन्ते हृष्यन्ति ॥

॥ सर्वाभिर्हास्य देवताभिः प्रातरनुवाकः प्रतिपन्नो भवति
य एवं वेद ॥

अस्य वेदितुः । प्रतिपन्नः स्वीकृतः ॥

अथापोरेवतीत्यस्या माहात्म्याय कथोच्यते—

॥ ते देवा अविभयुः ॥

कथम्,

॥ आदातारो वै न इमं प्रातर्यज्ञमसुरा यथौजीयांसो
बलीयांस एवमिति ॥

दो अत्रखण्डने । रुन् । ‘नलोका—’ इति षष्ठीनिषेधः ॥

॥ तानब्रवीदिन्द्रः ॥

कथं,

॥ मा विभीत त्रिषमृद्धमेभ्योऽहं प्रातर्वज्रं प्रहर्तास्मीति ॥

एभ्यः इमानसुरान् हन्तुम् । " क्रियार्थोपपदस्य—' इति चतुर्थी ॥

त्रिषमृद्धं त्रिभिः क्लृप्तं तापनिर्माणवायनैः (?) ।

त्सरुदण्डफलैर्वापि पत्वं पूर्वपदादिति ॥

छान्दसं मा विभीतेति प्राप्तं मा भैष्ट वै यतः ॥

तथेति निश्चित्येन्द्रः,

॥ एतां वाव तद्वचमब्रवीत् ॥

तत् तत्र । एताम् आप इत्याद्याम् ॥

कथमस्या वज्रत्वं,

॥ वज्रस्तेन यदपोनञ्चीया ॥

यत् यस्मात् । अपोनञ्चीया कूरस्य वरुणस्य सम्बन्धिनी ॥

॥ वज्रस्तेन यत् त्रिष्टुप् ॥

वीर्यवदिन्द्रयोगात् त्रिष्टुभः ॥

॥ वज्रस्तेन यद्वाक् ॥

वाग्रूपत्वाच्च वज्रत्वं वाग्वाजो हि सुदुःसहः ।

* पा० सू० २-३-१४. † पा० सू० ८-३-१०६. ‡ अस्या ऋच
अपोनञ्चीयत्वे च सर्वाशुक्रमणी—'प्रवेचत्रा पथीना कवष ऐत्य आपमपोनञ्चीयं वा'
इति म० ११. सू० ३०. § 'तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दो बृहत्साम' इति तै०
सं० ७-१-१. 'इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुप्' (तै० ब्रा० १-७-६) इति शुक्लान्तरे वीर्यरूपत्वश्रवणाद्
वज्रत्वम्' इति सायणः.

*उक्तं वृत्तरयायाते त्विदं सम्भवपर्वणि ॥

“संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना क्षतम् ।

वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति चाकूलतम्” ॥ इति ॥

॥ तमेभ्यः प्राहरत् ॥

तं त्रिपमृद्धं वज्रम् ॥

॥ तेनैनानहन् ॥

एनानसुरान् । तेन वज्रेण । अहन् हतवान् ॥

॥ ततो वै देवा अभवन् परासुराः । भवत्यात्मना परास्य

द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥

उक्तार्थानि ॥

॥ तदाहुः स वै होता स्याद् य एतस्यामृचि सर्वाणि छन्दांसि

प्रजनयेदिति ॥

य एतस्यामृचि छन्दः सर्वं सम्पादयेद् बुधः ।

स होता स्याद् यज्ञ एवं शुभ इत्याहुर्ब्रह्मन्माः ॥

त्रिष्टुभ्यस्पां कथं सर्वं छन्दः स्यादत उच्यते—

॥ एषा वाव त्रिरनुक्ता सर्वाणि छन्दांसि भवति ॥

भवति सम्पद्यते ॥

उक्ताद्युत्कृतिपर्यन्ता छन्दः षड्विंशतिस्तु या ।

चतुर्धर्वा चतुष्काद्या चतुर्युक्तशतान्तिमा ॥

त्रिरुक्तौ त्रिष्टुभः सा तु सर्वान्तर्भवतीह वै ।
 चतुश्चत्वारिंशद्वर्णा त्रिष्टुप् तस्यास्त्रिरुक्तितः' ॥
 सम्पद्यन्ते यतो वर्णा द्वात्रिंशदधिकं शतम् ।
 षड्विंशत्याच्छन्द उक्तमेषु चोनाधिकं द्वयम् ॥

एवञ्च,

॥ एषा छन्दसां प्रजातिः ॥

तुह नात्र 'वा पदान्तस्य कितश्चाधिकरणे जनेः ।

प्रजातिरुत्पत्तिस्थानम् ॥

षष्ठः खण्डः ।

अथर्क्संख्याविशेषांस्तु प्रव्रवीति प्ररोचयन् ।
 शतादिकामितान्तांश्च षड् वै कामसमन्वितान्—

॥ शतमनूच्यमायुष्कामस्य ॥

शताब्दमिच्छतो षड्दुर्होत्रा वाच्यमृचां शतम् ॥

॥ शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियः ॥

शतमिन्द्रियवीर्यस्थमायुषः शतभेदतः ॥

१. 'त्रिष्टुप् स्यात् त्रिमिश्रितः' क. ख. पाठः.

* पा० सू० ६-१-५६. † 'अधमेतेपादितस्यापमुखोरभावे संवत्सरशतं मनुष्या जीवन्ति । दससेख्याकानीन्द्रियाणि प्रत्येके इक्षुषु नादीषु वर्तमानत्वाद् मिक्षित्वा शतेन्द्रियाणि भवन्ति । तत्तस्मात्पाराणामपि शतत्वेन शतवीर्यत्वम्' इति सायणः. 'वीर्येन्द्रिययोः सामानाधिकरण्यं सामान्यविशेषभावेन । शतशब्दस्य बहुनामस्य पठितत्वाद् बहुत्वमिन्द्रिये परिगण्यते' इति गोविन्दस्वामी. 'जीवनावस्था आयुः, वीर्यं बलम्, इन्द्रियं शक्तिः । पुरुषस्य न शतं वर्णाणि परमायुर्भवेति' इति भरुभास्करः.

॥ आयुष्येवैनं तद्दीर्यं इन्द्रिये दधाति ॥

तच्छतवचनं कर्तुं । एनं यजमानम् ॥

॥ त्रीणि च शतानि षष्टिश्चानूच्यानि यज्ञकामस्य ॥

सदा करिष्यामि यज्ञमिति धीर्यस्य तस्य तु ।

शतत्रयं षष्टियुतमृचां संख्या भवेदिह ॥

॥ त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि ।
तावान् संवत्सरः । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । उपैनं
यज्ञो नमति यस्यैवं विद्वान् त्रीणि च शतानि षष्टिं चान्वाह ॥

उपनमति स्वयमेवागच्छेत् । एनम् एवंविद्धोत्कं यजमानम् ॥

॥ सप्त च शतानि विंशतिश्चानूच्यानि प्रजापशुकामस्य ।
सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः ॥

षष्ट्युत्तरं त्रिशतकं दिनं रात्रिश्च वै तथा ॥

॥ तावान् संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः ॥

कीदृशः सः,

॥ यं प्रजायमानं विश्वं रूपमिदमनु प्रजायते ॥

प्रजातिः प्रकाशः । विश्वं रूपम्, अर्शआद्यत् । बहुरूपत् ।
व्याचष्टे—

॥ प्रजापतिमेव तत् प्रजायमानं प्रजया पशुभिरनु प्रजायते ॥
तत् तत्र । इदमित्येव ॥

१. 'एवं विद्धोत्कम्' क. ख. पाठः.

• 'प्रजापतेर्वैश्वानं यज्ञाधिकारिणो गृहस्थावाद्, यज्ञे प्रजापतिशब्दो भाक्तः' इति योषिन्दत्तामी. 'यज्ञस्य प्रजापतिगृहस्थात् तद्रूपत्वम्' इति सातवः. † पाठ-सू-
५-२-११७.

ततश्च,

॥ *प्रजास्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

उक्तार्यम् ॥

॥ अष्टौ शतान्यनूच्यान्यब्राह्मणोक्तस्य ॥

†अब्राह्मणोक्तान् पद् पूर्वमवोचामाग्निमन्थने‡ ॥

॥ यो वा दुरुक्तोक्तः शमलगृहीतो यजेत ॥

‡दुरुक्तैः पापैरुक्तः अमिश्रस्तः । शमलं पापं तेन गृहीतः पापकारी ॥

तयोश्चाष्टमं वाच्यमभिशास्तातिपापिनोः ॥

कस्मादेवम्—

॥ अष्टाक्षरा वै गायत्री ॥

ततः किं,

॥ गायत्र्या वै देवाः पाप्मानं शमलमपाह्नत ॥

॥ शमलमिति व्याचष्टे—पाप्मानमिति । अपाह्नत लङ् । अहं ।

हतवन्तः ॥

॥ गायत्र्यैवास्य तत् पाप्मानं शमलमपहन्ति ॥

* 'प्रजास्यै प्रजापशुत्पादनाय' इति सायणः. 'प्रजास्यै प्रजननसामर्थ्याय' इति भरुभास्करः. † page 15. ‡ 'ब्राह्मणैरनुक्तोऽब्राह्मणोक्तः' इति गोविन्दस्वामी. 'यो वा दुरुक्तोक्तः इति वक्ष्यमाणत्वाद् विलक्षणो ब्रह्मणो एवमेव, विलक्षणं ब्राह्मणेनानुक्तः' इति भरुभास्करः. 'अब्राह्मणत्वेन स्पृतिषु योऽभिहितः सोऽयमब्राह्मणोक्तो राजसेवाधिकारी' इति सायणः. § pages 109 & 110. ¶ दुरुक्तोक्तो दुरुक्तोक्तः स्वाचारः सन् दुस्वरिन्नेनाभिशास्त इत्यर्थः' इति गोविन्दस्वामी. 'दुरुक्तोक्तः दुरुक्तेनाभिशास्तादिनोक्तः' इति भरुभास्करः. 'दुरुक्तोक्तः दुरुक्तेनापवादेन अनेनैवैवहतः, स शमलगृहीतः मलिनेन लोकविद्वेदेन स्वीकृतः' इति सायणः. ॥ 'पाप्मानं शमलमिति पदद्वयोपादानं पापस्य महत्त्वं क्वापयितुम् । यद्वा महन्मलं शमलं, पाप्मा पापम्' इति भरुभास्करः.

तत् तथा' । करणे टा । अस्य यजमानस्य होता ॥

॥ अप पाप्मानं हते य एवं वेद ॥

तिपस्त । स वेदितापहन्ति ॥

॥ सहस्रमनूच्यं स्वर्गकामस्य ॥

स्वर्गोऽसोर्यजमानस्य सहस्रं तु वदेद्वचः ॥

कस्मादेवं,

॥ सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः ॥

एकस्मिन्नहि यावन्ति योजनान्यथ एति वै ।

सोऽश्वैकाहगमो देशो यत्रान्वात् खो विधीयते ॥

* 'अश्वस्यैकाहगमः' इति ॥

आश्वीनानि सहस्राणि भूमेरा स्वर्गलोकतः ॥

॥ स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै सम्पत्त्यै सङ्गत्यै ॥

अष्टिः प्राप्तिर्जयः सम्पत् संश्लेषः सङ्गतिर्भवेत् ।

स्पात् सहस्रस्य वचनं त्रयस्यास्य प्रसिद्धये ॥

॥ अपरिमितमनूच्यम् ॥

सहस्रादूर्ध्वमप्येतद् द्रव्यान्निष्परिमाणकम् ॥

१. 'तदा' क. पाठः.

* पा० सू० ५-२-११. † 'सम्पत्तिः गमनं, सङ्गतिः संयोगः, सामान्य-
विशेषभावेन सामानाधिकरण्यात्' इति गोविन्दस्वामी. 'सम्पत्तिः तत्र समृद्धिः,
सङ्गतिः तेन निवृत्तसंयोगः कदाचिदप्यप्रच्युतिः' इति भट्टनास्करः. 'सम्पत्त्यै स्वापेक्षित-
सर्वभोग्यवस्तुसंपादनाय, सङ्गत्यै महतामिन्द्रादीनां प्रीतिपूर्वकसम्बन्धाय' इति सायणः.

कुतः,

॥ अपरिमितो वै प्रजापतिः ॥

अपरिच्छिन्नमाहात्म्यो भगवान् हि प्रजापतिः ॥

ततः किं,

॥ प्रजापतेर्वा एतदुक्तं यत् प्रातरनुवाकः ॥

*उक्तं स्तोत्रम् । वचेः कर्मणि वथन् । यत् यः ॥

॥ तस्मिन् सर्वे कामा अवरुध्यन्ते ॥

शताधिकसहस्रान्तकामावाप्तिर्भवेद्विद् ।

अमितस्वेऽवरोधस्तु प्राप्तिः कर्मणि लट् इ यक् ॥

शतादयोऽर्मितान्ताः पद् कल्पा तत्र प्रवर्णिताः ॥

सूच्यते हि—*‘प्रातरनुवाकः शतमभृत्यपरिमितः’ इति । अपरिमितान्ता इति अर्थः ॥

स्तौति—

॥ स यदपरिमितमन्वाह सर्वेषां कामानामवरुध्यै ॥

तत् स्यादिति शेषः ॥

॥ सर्वान् कामानवरुध्ये य एवं वेद ॥

स वेदिता सर्वकामान् पद्कल्पोक्तान् समश्नुते ॥

निगमयति—

॥ तस्मादपरिमितमेवानूच्यम् ॥

* ‘उक्तं शक्यम् । प्रजापतेरुक्तत्वं प्रातरनुवाकस्य प्रथमायाः प्राजापत्यत्वात् । प्राजापत्यत्वं च ‘स एतामृचमपश्यत्’ इत्यादिलिङ्गात् । ननु आपोरेवत्यायाः कवथ ऋषिः । किमिदमुच्यते प्राजापत्यत्वादिति । लिङ्गादेव प्राजापत्यत्वम् । एवं तर्हि कवथार्थत्वेऽपि शक्यते लिङ्गं वक्तुम् । किं तदिति चेत् ‘स बह्विधेन्वोऽङ्गः पिपासया विष्ट एतदपो-
नृप्रीयम्’ इति । सखम्, अस्वीर्दं लिङ्गम् । दुर्बलं तु तत्, कथं, सूक्तविषयत्वात् तस्य, अस्य च ऋग्विषयत्वादेतदेव प्रबलम् अत एवा प्राजापत्या’ इति गोविन्दस्वामी. † भा०
श्री० सू० ४-१५-३.

आग्नेयोषस्याश्विनारुयान् कर्तुंस्त्रीन् स्तौत्यधो पृथक्—

॥ सप्तोषस्यानि छन्दांस्यन्वाह ॥

गायत्र्यनुष्टुप् त्रिष्टुप् च बृहती चोष्णिगेव च ।

जगती परुक्त्तरित्यग्नेः सप्त छन्दांसि वै क्रमात् ॥

उपस्याश्विनयोरेवं छन्दसां क्रम इष्यताम् ॥

ततः किं,

॥ सप्त वै देवल्लोकाः ॥

*भुराद्याः सत्यपर्यन्ता लोकाः सप्त सुराश्रयाः ॥

ततोऽपि किं,

॥ सर्वेषु देवल्लोकेषु राप्नोति य एवं वेद ॥

स वेदिता देवजुष्टसप्तलोकर्द्धिमान् भवेत् ।

फलं ब्राह्मणं कर्तुर्दण्डापूर्पिकाया भवेत् ॥

गृहे दण्डपपूर्पांश्च निधाय पुनरागतः ।

दण्डमिच्छन् स बालैर्हि भक्षितस्त्विति शुश्रुषान् ॥

अपूर्पाः खलु दण्डेन व्याख्याता इति मन्यते ।

सा दण्डापूर्पिका नाम मतिः सर्वैः खलूच्यते ॥

॥ सप्तोषस्यानि छन्दांस्यन्वाह ॥

ततः किं,

॥ सप्त वै ग्राम्याः पशवः ॥

ग्राम्याः ग्रामे भवाः । † 'ग्रामाद् यस्त्वौ' ॥

१. 'भवेत् । सप्तोषस्यानि' प. ड. पाठः.

* 'भूयन्तवः सत्यपर्यन्ताः । भुवोऽपि हि कर्मप्रदेशादन्वेऽनुभवल्लोका एव ।
ते च श्रकाशमृषिणाः' इति भंडुकारः. † पा० सू० ४-२-२४.

ग्राम्याश्च पशवः सप्त गौरश्वोऽजोऽचिकस्तथा ॥

पुरुषो गर्दभोष्ट्रौ च श्रुतिस्मृतिपुराणगाः ॥

ततोऽपि किम्,

॥ अव ग्राम्यान् पशून् रुन्धे य एवं वेद ॥

अवरुन्धे वेदिता सः ॥

॥ सप्ताश्विनानि छन्दांस्यन्वाह ॥

ततः किं,

॥ सप्तधा वै वागवदत् ॥

स्थानत्रये हि मन्द्रादौ सप्त सप्त यमा इति ।

ऽमातरा त्रिविधुः सप्त वाणीरित्यध्यगीष्महि ॥

मन्द्रमध्यमोत्तमं तु तिस्रो वाच इति श्रुतम् ।

शौनकेन स्वयं चोक्तं प्रातिशाख्ये महात्मना—

‘त्रीणि मन्द्रं मध्यममुत्तमं च स्थानान्वाहुः सप्त यमानि वाचः ।’

इति । सप्त यमा अवस्थाः येषु तानि ।

ऽकिञ्च पद्भ्यादयः सप्त स्वराः सामस्वरास्तथा ॥

* “तथाच बोधायनः—‘सप्त ग्राम्याः पशवोऽजोऽश्वो गौर्महिषी वराहो हस्त्वधतरी च’ इति । आपस्तम्बमतानुसारिणस्त्वेवं वर्णयन्ति—‘अजाधिकं गवाश्च च गर्दभोष्ट्रं नरस्तथा । सप्त वै ग्राम्यपशवो गीयन्ते कविसप्तमैः ॥ इति’ इति सायणः । ‘गौरजः पुरुषो मेघो वाधाश्चतरगर्दभाः । एतान् ग्राम्यान् पशूनाहुः’ इति मार्क० अध्या० ४५, श्लो० २९, † ‘सप्तविध-विभक्तिसंबन्धेन पद्भ्यादिसप्तस्वरसंबन्धेन वा’ इति महामास्करः, ‡ ‘मन्द्रादिषु त्रिषु स्थानेषु सप्त सप्त यमाः कृष्टप्रथमाद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्थाः’ इति तै० प्रा० अध्या० २३, सू० १३, (Madras University Publication), § ऋक्सं० ३-१-१-१, ¶ ३३-४२, § ‘सप्तस्वरा ये यमास्ते’ इति ऋक्षप्रा० १३-४४, (Benares Edition).

तदाह—

॥ तावद् वै वागवदत् ॥

यो लोके तु वदेत् किञ्चित् तस्य तावद्भि वाङ्मयम् ॥

एतच्च,

॥ सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै ॥

सप्तत्वं स्यादिति शेषः । ब्रह्मणो वेदस्य वाचः अन्यस्याश्च तदुप-
योगिन्याः । परिग्रहः स्वीकारः ॥

॥ तिस्रो देवता अन्वाह ॥

अग्निष्टुषसमन्विनौ च ॥

॥ त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः* ॥

द्युभूखाख्यास्त्रयो लोका अन्द्रोन्पस्योपकारिणः ॥

॥ एषामेव लोकानामभिजित्यै ॥

अभिजितिः प्राप्तिस्तदर्थम् । तत् त्रित्वं स्यात् ॥

सप्तमः खण्डः ।

अथ भातरनृत्तपृक्तौ प्रकारान् प्रवर्षीति ह—

॥ तदाहुः ॥

१. 'द्युभूखाः स्तुत्रयो' व. इ. पाठः.

* 'लोकानां त्रित्वत्वं पृथिव्यग्नेजसां त्रिवृत्करणत्वं । तेषां हि श्रुतिः—' तसौ त्रिवृत्ते त्रिवृत्तमेकैषां करवाणि' (छा० ६-३.) इति गोविन्दस्वामी. 'इमे हि लोकाः त्रयो नवन्ति त्रिवृत्तश्च नवन्ति प्रत्येकं पार्थिवान्पृथैजसस्वनात्त्वादिद्युषाश्च नवन्ति' इति महामास्करः.

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ कथमनूच्यः प्रातरनुवाक इति ॥

परिहरति—

॥ यथाच्छन्दसमनूच्यः प्रातरनुवाकः ॥

* 'अनसन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि' इति टच् ।

† एकं छन्दः कृत्स्नमुक्त्वर्गन्तेऽवस्येदित्थीर्यते ॥

कस्मात्,

॥ प्रजापतेर्वा एतान्यङ्गानि यच्छन्दांसि† ॥

यत् यानि ॥

ततः किम्,

॥ एष उ एव प्रजापतिर्यो यजते ॥

उ खलु । § 'न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति' इति
छिद्वात् । प्रजापतिवद् यज्ञकारिणोऽपि जगद्रक्षाकरत्वात् ॥

१. * जगद्रक्षकरत्वात्' घ. क. पाठः.

* पा० मु० ५-४-१=३. † यथाच्छन्दसमिति वीप्तायां यथाशब्दः । यथाच्छन्दो गायत्र्यादि जगत्पतं सर्वमेव तदेकमेकं कर्ता कर्ता परिसमाप्त्योत्तरनुत्तरमनु-
बन्धनम् इति यथाच्छन्दसम् । शररप्रश्रुतिः छन्दःशब्दो दृष्टव्यः । सप्तमेवानि छन्दांसोत्थादिना
हि कर्ता कर्ता सर्वच्छन्दःसम्बन्धमात्रं प्रतीयते न पुनरयं विशेषः । अतो यथाच्छन्दस-
बन्धनम् । अथवा पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्दः । एकैकस्मिन् कर्ता प्रथमच्छन्दः
परिसमाप्त्य ततो द्वितीयं ततस्तृतीयम् इत्यनेन क्रमेणानुबन्धनम् । एवं हि प्रजापत्याङ्गानि
छन्दांसि यथास्थानरियतामि भवन्ति' इति भट्टभास्करः । ‡ 'तस्योष्णिग् लोमानि त्वग्
गायत्री त्रिदुग्गांसमनुष्णुं आवान्यास्वि जगती पङ्क्तिर्मन्वा प्राणो बृहती स छन्दोभिश्छन्दो
यच्छन्दोभिश्छन्दांसोत्थापयते' इति ऐ० आ० २-१-६. § ऋक्सं० ४-२-८-४.

॥ तद् यजमानाय हितम् ॥

तद् अनुवचनम् । हितम् आयत्यां प्रीतिकरम् ॥
पक्षान्तरमाह—

॥ पच्छोऽनुच्यः प्रातरनुवाकः ॥

कुतः,

॥ चतुष्पादा वै पशवः ॥

अन्त्यालोपश्छान्दसः ॥

॥ पशूनामवरुद्धौ ॥

तत् पच्छस्त्वं स्यात् ॥

पक्षान्तरमाह—

॥ अर्धर्चश एवानुच्यः ॥

*एव पुनः । प्रातरनुवाकः ॥

॥ यथैवैनमेतदन्वाह ॥

एनं वेदम् । एतदेतर्हि अध्ययनकाले । अन्वाह अधीयते
अधीयानः ॥

॥ प्रतिष्ठाया एव ॥

तदर्धर्चत्वं स्यात् ॥

॥ द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषः ॥

† घञर्थे कविधानं स्थास्नापेति करणेऽत्र के ।

पादौ प्रतिष्ठौ द्वौ यस्य स द्विपाद् द्विप्रतिष्ठकः‡ ॥

* 'एवकारः पूर्वपक्षस्यानुच्यर्थः' इति सायणः. † पा० घु० वा०
३-३-५०. ‡ 'पुरुषस्य द्विप्रतिष्ठत्वमैहिकामुष्मिकसम्पदा' इति गोविन्दस्वामी.

ततः किं,

॥ चतुष्पादाः पशवः । यजमानमेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु
पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥

तदर्धर्चत्वं कर्तुं ॥

॥ तस्मादर्धर्चश एवानुच्यः ।

तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यद् व्यूहळः प्रातरनुवाकः कथमव्यूहळो भवतीति ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।

त्रिष्टुप् च जगतीत्येवं स्वक्रमश्चतुरुत्तरः* ॥

छन्दसामत्र तु पुनर्व्यूहळो व्युत्क्रमतः खलु ।

† गायत्रयनुष्टुप् त्रिष्टुप् च बृहती चोष्णिगेव च ॥

* जगती पङ्क्तिरित्यत्र भवेदव्यूहळता कथम् ॥

परिहरति—

॥ यदेवास्य बृहती मध्याच्चैतीति ब्रूयात् तेनेति ॥

पुरस्ताच्च परस्ताच्च व्युत्क्रमे त्रिषु सत्यपि ।

यन्मध्याद् बृहती नैति तेनाव्यूहळत्वमिष्यताम् ॥

‘मध्यं छन्दसां बृहती’त्यारण्यकमथीमहे ॥

अथ प्रातरनुवाकज्ञानं सम्यक् प्रशंसति—

* तथाच सर्वांमुक्तमणी— ‘अथ च्छन्दसामि गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्ति-
त्रिष्टुप्जगतीजगतीशकनैतिसाक्यैत्यस्यष्टिष्टुत्वातिष्ठतमथनुर्षिशाल्यक्षरादीनि चतुरुत्तरानि’ इति
(परि० ३). † कमथ्यम् आ० श्रौते (४-१३-७, १४-२, १५-२) सूत्रेषु
प्रतिपादितः. ‡ ऐ० आ० २-३-५.

॥ आहुतिभागा वा अन्या देवता अन्याः स्तोमभागा-
श्छन्दोभागाः ॥

भजेः कर्मणि घञ् ।

उक्ता आहुतिभागास्ता यासां सेव्याहुतिर्भवेत् ।

छन्दः शस्त्रं स्तुतिः स्तोमो बहुव्रीही तु पूर्ववत् ॥

विविच्याह—

॥ ता या अमावाहुतयो ह्यन्ते ताभिराहुतिभागाः प्रीणाति ॥

ताः प्रसिद्धा देवताः ॥

॥ अथ यत् स्तुवन्ति च शंसन्ति च तेन
स्तोमभागाश्छन्दोभागाः ॥

देवताः प्रीणातीत्येव ॥

अत्र तु,

॥ उभय्यो हास्यैता देवताः प्रीता अभीष्टा भवन्ति
य एवं वेद ॥

अस्य अनेन ॥

अथान्नाहुतिभागासु द्वैविध्योक्त्या प्रशंसति—

॥ त्रयस्त्रिंशद् वै देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाः ॥

देवा इत्येव ॥

सोमपान् विविच्याह—

॥ अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च
वषट्कारश्च ॥

* प्रागवोचाम वस्त्राद्यान् नामतो भारतोक्तितः ॥

॥ एते देवाः सोमपाः ॥

वसुरुद्रादित्यानां सवनदेवतात्वादिन्द्रस्य माहेन्द्रग्रहादियोगात् प्रजा-
पतेराश्वमेधिकमहिमग्रहादियोगाच्च सोमपत्वम् ॥

॥ एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयाजा
एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः ॥

भाजनं स्थानम् ॥

समिदाद्याः प्रयाजस्था बर्हिरादय एव तु ।
अनुयाजगता देवा उपयाजगतास्तु वै ॥
समुद्रं गच्छादिमन्त्रैरेकादशभिरेव तु ।
अनुयाजवषट्कारतुल्यकालहृता^१ द्वि ये ॥
गुदकाण्डहविष्काश्च त्रयस्त्रिंशदिमे खलु ।
पशुस्थानाः सोमपानरहिता इति गृह्यताम् ॥

१. 'तुल्यकालगता' घ. ङ. पाठः.

* page 68. † समिदात्तनुनपाद् इका बर्हिरुं उपासानका देव्याहोतारा
तिस्रो देव्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः इति प्रयाजदेवताः † बर्हिरुं उपासानका
जोषी कर्जाहुती देव्याहोतारा तिस्रोदेव्यो नराशंसो वनस्पतिर्बर्हिः स्विष्टकृदमिः इत्यनुयाज-
देवताः । समुद्रोऽन्तरिक्षं सविता अहोरात्रे मित्रावरुणौ सोमो वरुः छन्दांसि वाक्पशुभिवो
नभोऽग्निर्विश्वानरः इत्युपयाजदेवताः

॥ सोमेन सोमपान् प्रीणाति पशुनासोमपान् ॥

प्रीणातीत्येव ॥

॥ उभय्यो हास्यैता देवताः प्रीता अभीष्टा भवन्ति
य एवं वेद ॥

अस्य अनेन ॥

* उभात्तयस्यायच् ङीप् च 'टिद्द्वान्' इति यण् ञसि ॥

‡ 'आपो रेवतीः क्षयया हि वस्व उपग्रयन्त इति मुक्ते'
इत्यादि § प्रतिप्रियतममिति पाङ्क्तम्' इति सूत्रपठितस्यैकसमाञ्जाय-
स्योक्तशताद्यपरिमितान्तपक्षपदके आश्रितकल्पस्यान्ते,

॥ 'अभूदुषा रुशत्पशुरित्युत्तमया परिदधति ।

तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यत् त्रीन् क्रतून् न्वाहाग्नेयमुषस्यमाश्विनं कथमस्यैकयर्चा
परिदधतः सर्वे त्रयः क्रतवः परिहिता भवन्तीति ॥

यत् यदि । त्रीन् क्रतून्ः 'इत्याग्नेयः क्रतुः', 'अथोषस्यः', 'अथाश्विनः'
इति सूत्रितान् ॥ अस्य परिदधतः अनेन परिदधता । अग्न्युपो-
श्विदेवत्ययर्चा भाव्यम् । एषा त्वाश्विनीति भावः ॥

* पा० सू० ५-२-४४. † पा० सू० ४-१-१५. ‡ आ० श्रौ० सू०
४-१३-०. § आ० श्रौ० सू० ४-१५-२. ¶ ऋक्सं० ४-४-१६-४. †† 'क्रतुरिति
कर्मणाम्' इति गोविन्दस्वामी. 'कत्वद्भूतस्य प्रातरनुवाकस्यापयवे उपचारेण क्रतुप्राप्तौ
वर्तते । यद्वा क्रतुच्छन्दोभिः सप्तभिः साभ्यस्वादाग्नेयादीनां प्रातरनुवाकावयवानां क्रतुत्वं
वेदितव्यम्' इति महभास्करः. 'क्रतुशब्दः सोमयागसम्बन्धिनः प्रातरनुवाकनामान्
उपलक्षयति' इति सायणः. ††† आ० श्रौ० सू० ४-१३-८, ४-१४-१, ४-१५-१.

परिहरति—

॥ अभूदुषा रुशत्पशुरित्युषसो रूपम् ॥

रूपमनुरूपं योग्यम् ॥

॥ आभिरघाच्यृत्विय इत्यग्नेः ॥

रूपमित्येव ॥

॥ अयोजि वां वृषण्वसू स्थो दस्त्रावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं
हवमित्यश्विनोः ॥

रूपमित्येव ॥

॥ एवमुहास्यैकयर्चा परिदधतः सर्वे त्रयः क्रतवः परिहिता
भवन्ति भवन्ति ॥

एवमुह एवञ्च सति । द्विरुक्तिरुक्तार्था* ॥

अष्टमः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासेतरेववाङ्मणवृत्तौ
मुखप्रदायां सप्तमोऽध्यायः^१ ॥

१. * इति वाङ्मणवृत्तयायां सप्तमोऽध्यायः * प. क. पाठः.

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अपोनध्वीयां विधातुमितिहासं ब्रवीत्यथ—

॥ ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत ॥

वै पुरा । सरस्वत्यां नद्याम् । सामीपिकमधिकरणं, तस्यास्तीरे ।
*सत्रं कर्तुमासत आसनं कृतवन्तः ॥

॥ ते कवषमैलूषं सोमादनयन् दास्याःपुत्रः कितवोऽब्राह्मणः
कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति ॥

इलूषपुत्रं कवषमागतं ते महर्षयः ।

सोमाद्रावपन् सत्राद् बहिर्गच्छेति वादिनः ॥

दास्याःपुत्र इत्यलुक् तु षष्ठ्या आक्रोश इत्यतः ।

घृतकृत् कृतवः किं ते पणं स्यादिति वै वदन् ॥

अब्राह्मणस्तु संध्यादिसदाचारं विवर्जयन् ।

अदीक्षिष्ट दीक्षितः स्याद् विभाषा कथमीति लुक् ॥

कथमनयन्नित्याह—

॥ तं बहिर्धन्वोदवहन् ॥

सत्रदेशाद् बहिर्भूते देशे धन्वनि निर्जले ।

अद्रावयलुदवहन् धन्व केर्लुह्नलोपवत् ॥

* 'सत्राख्यं कर्मविशेषम् । आसत उपासत । अस्मिन् विषये आसिः सकर्मको इत्यन्वः । यद्वा सत्रासनं नाम कर्मविशेषः यत्र सम्भूय यजमाना आसते । तत्र कंसवधमाचष्टे कंसं पातयतीत्यादिवत् सत्रासनं कर्माकुर्वन्त सत्रमासत इति कृद्कृ-प्रकृतिप्रत्यापत्तिः इत्यादिकमवापि खान्दसं प्रवर्तते' इति भावभास्करः । पा० सू० ६-३-२९ । पा० सू० ३-३-१४३ ।

केन भावेन,

॥ अत्रैनं पिपासा हन्तु सरस्वत्या उदकं मा पादिति ॥

अत्र धन्वनि । हन्तु । लोट् । *एतः' । मा पात् । † 'गाङ्गि लुङ्' ॥

॥ स बहिर्धन्वोद्गृह्णः पिपासया वित्त एतदपोनप्त्रीयमपश्यत्
‡ प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति ॥

बहिर्भूते धन्वनि । उद्गृहः द्रावितः पिपासया तृषा 'वित्तोऽभिभूतः ।
प्रदेवत्रेति पञ्चदशचै सूक्तम् । अपान्नापात् वरुणः तदेवत्यम् । † 'अपो-
नप्त्रपांनप्त्रभ्यां घः' । 'छ च' ॥

॥ तेनापां प्रियं धामोपागच्छत् ॥

तेन सूक्तदर्शनेन धाम स्थानं रसम् । § 'घो घः शिवतमोरसः' इति
प्रसिद्धम् । उपगतिल्लाभः ॥

किञ्च,

॥ तमापोऽनूदायन् ॥

व्याचष्टे—

॥ तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत् ॥

परि सर्वतः ॥

* पा० सू० ३-४-८६. † पा० सू० ३-३-१५५. ‡ 'प्र देवत्रा पयोना
कवय ऐल्लप्र आपमपोनप्त्रीयं वा' इति सर्वानुक्रमणी म० १० सू० ३०. § ऋक्सं०
७-७-२४-१. ¶ 'वित्तो लब्धः' इति गोविन्दस्वाम्यादयः. ॥ पा० सू०
४-२-२७, २८. § ऋक्सं० ५-६-५-२.

॥ तस्माद्धाप्येतर्हि परिसारकमित्याचक्षते यदेनं सरस्वती
समन्तं परिससार ॥

एनं कवषम् । समन्तं समन्तात् । एतर्हि अस्मिन्नपि काले । यत्
यत्र देशे ।

प्रदक्षिणीकृतो नद्या द्वीपस्यः कवषो मुनिः ।

परितः सरणाब्रह्माः स देशः परिसारकः ॥

॥ ते वा ऋषयोऽब्रुवन् । विदुर्वा इमं देवा उपेमं
ह्वयामहा इति ॥

“निसमुपविभ्यो हः” इति तद् । इमं कवषम् । वै नूनम् ॥

॥ तथेति तमुपाह्वयन्त ॥

उपेत्यारुर्धे । आह्वानमकुर्वन् ॥

॥ तमुपह्वयैतदपोनप्त्रीयमकुर्वन् प्र देवत्रा ब्रह्मणे
गातुरेत्स्विति ॥

ऋत्रध्ययनार्थः ॥

तमाह्वय तच्च सूक्तं तस्पादेवाध्यगीतत ॥

तेऽपि,

॥ तेनापां प्रियं धामोपागच्छन् ॥

अपां रसमलमन्त^१ ॥

१. 'अपां सारमलमन्त' व. पाठः.

* पा० सू० १-३-३०. † ऋत्रं० ७७-२४-१. ‡ * अकुर्वन्
प्रमुपाह्वयन्तः इति सायणा.

॥ उप देवानाम् ॥

प्रियं धामोपागच्छन्नित्येव ॥

॥ उपापां प्रियं धाम गच्छत्युप देवानां जयति परमं
लोकं य एवं वेद ॥

स वेदितोपगच्छति । परमः सर्वाभिमतः ॥

॥ यश्चैवं विद्वानेतदपोनप्त्रीयं कुरुते ॥

स होतापि ॥

किञ्च,

॥ तत् सन्ततमनुब्रूयात् ॥

एवञ्च,

॥ संततवर्षीह प्रजाभ्यः पर्जन्यो भवति यत्रैवं
विद्वानेतत् संततमन्वाह ॥

संततवर्षी कालवर्षी । यत्र यदि ॥

॥ यदवग्राहमनुब्रूयाज्जीमूतवर्षीह प्रजाभ्यः
पर्जन्यः स्यात् ॥

यद् यदि अवग्राहम् । स्ववर्षे णमुल । अवगृह्ण विच्छिद्य ।

अन्तरिक्षेकदेशस्थो जीमूतोऽल्पजलो घनः^१ ॥

१. 'घनः । तस्मात्' घ. पाठः.

* 'सन्तते तमोकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कुलोत्तरस्या जड्द्वेऽपस्वेत्' इति भड्-
भास्करः. † 'अविच्छेदवर्षित्वं सन्ततवर्षित्वम्' इति गोविन्दस्वामी. 'सन्ततवर्षी
नैरन्तरेण वृष्टिमान् । यावती वृष्टिरपेक्षिता सा सम्पूर्णा भवतीत्यर्थः' इति सायणः.
‡ 'जीमूतवर्षित्वं नाम वृष्टिकाळ एव वृष्टिः' इति गोविन्दस्वामी. 'जीमूतः पर्वतः
जीमूतौ मेघपर्वतावित्युक्तत्वात् । अनुपप्लुक्ते पर्वते एव वर्षति नत्पप्लुक्तेषु सस्येभित्यर्थः' इति
सायणः.

निगमयति —

॥ तस्मात् तत् संततमेवानूच्यम् ॥

संततरूपमाह —

॥ तस्य त्रिः प्रथमां सन्ततमन्वाह तेनैव तत् सर्वं
संततमनूक्तं भवति ॥

मूच्यते हि—^१ 'अध्वर्युकारं प्रथमामृगावानमुचराः' इति ॥

प्रथमः खण्डः ।

अथास्य मूक्तस्यानूक्तिप्रकारं प्रव्रवीति इ—

॥ ता एता नवानन्तरायमन्वाह^१ ॥

अन्तरायो व्यवधानम् । आदितो नव ॥

॥ ^२हिनीता नो अध्वरं देवयज्येति दशमीम् ॥

अन्वाहेत्येव दशमी कृतैषैकादशी सती ॥

॥ ^३आवर्तततीरध नु द्विधारा इत्यावृत्तास्वेकधनासु ॥

अन्वाहेत्येव । आवृत्तासु यद्वाटं प्रति गन्तुमुपक्रान्तासु । कासु ।
एकधनासु ।

^४ ता आपा वसतीवर्यो यासां पूर्वेषुराहतिः ।

प्रातर्यासां ग्रहस्तास्तु भोक्ता एकधना इति ॥

* आ० धी० सू० ५-१-५. † परिहितेऽप इत्य होतरित्युक्तोऽनभिहित्वा-
पोत्पन्नीया अन्वाहेषच्छनैस्तरां परिधानीयायाः, 'अ देवत्रा ब्रह्मणे मातुरत्यिति नव हिनीता नो
अध्वरं देवयज्येति दशमीम्' इति आ० धी० सू० ५-१-१, ८. ‡ ऋक्सं० ७-७-२६-१.
§ ऋक्सं० ७-७-२५-५. ¶ 'अपरं चतुर्होतं गृहीत्वा संप्रेष्यल्प इत्य होतमैत्रा-
वरुणस्य चमसाभ्यवैवाद्रवैकधनिन आहवत नेष्टः पत्रोमुदानसोभेतहोतृचमगेन वसतावरीभिष्य
चाभ्यालं प्रत्यास्येति' । 'यज्ञ होतुः प्रातरनुवाकमनुवत टपश्यत्युस्तदपोऽध्वर्युर्वेहन्तीनां
गृह्णाति' । 'सोमस्य त्वा मूचवतो रसं गृह्णामीत्येकधनाः' (१२-५-२, ५, ११) इति त्रैपादिक-
मापस्तम्बेनाय प्रपञ्चितम्.

॥ *प्रति यदापो अदृश्रमायतीरिति प्रतिदृश्यमानासु ॥

अन्वाह ॥

॥ †आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था इत्युपायतीषु ॥

अन्वाह समीपमागच्छन्तीषु ॥

॥ ‡समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इति समायतीषु ॥

§अन्वाह । एकधनासु वसतीवरीभिः संगच्छमानासु ॥

अत्र कथामाह—

॥ आपो वा अरुपर्धन्त ॥

सङ्घर्षमकुर्वन् ॥

कथं,

॥ वयं पूर्वं यज्ञं वदयामो वयमिति ॥

कास्ता इत्याह—

॥ याश्चेमाः पूर्वेष्वुर्वसतीवर्यो गृह्यन्ते याश्च प्रातरेकधनाः ॥

पूर्वेष्वुरग्रीपोमीयपशोरन्ते । सूच्यते हि—'संस्थिते वसतीवरीः परिहरन्ति' इति ॥

वसत्या रात्रिनाम्रस्तु मतुवर्थे वनिष्यथ ।

श्वनो र चेति ङीव्रिफौ निरुक्ता वसतीवरीः ॥

१. 'अथ' । २. 'सङ्घर्षमकुर्वन् । वयं' घ. पाठः.

• ऋक्सं० ७-७-२६-३. † ऋक्सं० ४-२-२०-१. ‡ ऋक्सं० २-७-२२-३. § अनुवचनकालत्रापस्तम्बेन दर्शितः—'होतृचमसेन वसतीवरीभ्यो निषिध्योपरि चात्वाले होतृचमसे मैत्रावरुणचमसे च संस्पृश्य वसतीवरिभ्यान्वयति । समन्या यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसाम्मैत्रावरुणचमस आनयति । मैत्रावरुणचमसाहोतृचमसे । एतद्वा विपरीतम्' इति १२-६-१, २. ¶ वा० धौ० सू० ४-१२-८. § पा० सू० ४-१-५.

प्रातः सौत्येऽहनीन्द्रस्य त्वेकस्य धनतां गताः ।

सुप्रियत्वं च सम्प्राप्ता आप एकधना मताः ॥

तास्वप्सु स्पर्धमानासु निर्वक्ष्यामो वयं त्विति ॥

॥ ता भृगुरपश्यदापो वै स्पर्धन्त इति ॥

ज्ञानदृष्ट्या भृगुः स्वर्धामपापेतां ददर्श ह ॥

ततः सः,

॥ ता एतयर्चा समज्ञपयत् समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इति ॥

ता उभयीः सम्प्रतिपन्नाश्चक्रे ।

‘ज्ञो णिजातां पुकि इस्वो मितां’ लङ् तिबितश्च वै ॥

॥ ताः समजानत ॥

‘सम्प्रतिभ्यामनाध्याने’ इति तद् ।

उभय्य आपस्ताश्चक्रुः संवादं भृगुचोदिताः ॥

॥ संजानाना हास्यापो यज्ञं वहन्ति य एवं वेद ॥

अस्य वेदितुः ।

फलं ज्ञातृगतं कर्तुर्दण्डाप्पिकया भवेत् ॥

॥ ‘आपो न देवीरुपयन्ति होत्रियमिति होत्वमसे
समवनीयमानास्वन्वाह वसतीवरीष्वेकधनासु च’ ॥

* पा० सू० ७-३-३६. † पा० सू० ६-४-१२. ‡ पा० सू० ३-४-१००. § पा० सू० १-३-४६. ¶ ऋक्सं० १-६-४-२. †† ‘तीर्थेदेसे होत्वमसेऽस्यां पूर्यामाव आपो न देवीरुपयन्ति होत्रियमिति समाप्य प्रणवेनोपरमेत्’ इति आ० भी० सू० ५-१-१३.

समवनयः प्रक्षेपः ॥

अथ,

॥ अत्रेरपोऽध्वर्या३ उ इति होताध्वर्यु पृच्छति* ॥

हेऽध्वर्यो किमपोऽवेस्त्वं लब्धवान् विन्दतेरवेः ।

†सिपि घातो रुर्वा ।

‡प्लुतस्यैचोऽप्रगृह्णेति† विवेकः प्रश्नवर्तिनः ॥

व्याचष्टे—

॥ †आपो वै यज्ञोऽविदो यज्ञा३म् इत्येव तदाह ॥

अविदः लब्धवान् असि । यज्ञमित्यस्य प्लुतः ॥

इति होत्रा पृष्टः,

॥ उतेमनन्नमुरित्यध्वर्युः प्रत्याह† ॥

उत अपि । †ई सत्यम् । अनन्नमुः नमेर्यहलुह् । ‡‘नुगतोऽनु-
नासिकान्तस्य’ लह् । †‘झेजुम्’ ॥

* ‘अध्वर्योऽत्रेरपा इति होताध्वर्यु पृच्छति’ इति आप० श्रौ० सू० १२-६-४.
‘आगतमध्वर्युमवेरपोऽध्वर्या३ उ इति पृच्छति’ इति आ० श्रौ० सू० ५-१-१४.
† पा० सू० ८-२-७४. विदेदोन्तत्वादिदमुपलक्षणं ‘दध’ इत्यनन्तरसूत्रस्य ।
तथान् भङ्गास्कर आह—‘दधेति क्लृप्तम्’ इति. ‡ पा० सू० ८-२-१००.
§ अभिषेधद्वारा यज्ञसाधनत्वात्पां यल्लम्. ¶ ‘उतेमनन्नमुरिति प्रत्युक्तो निगदं
दुषन् प्रतिनिष्कामेत्’ इति आ० श्रौ० सू० ५-१-१४. ‘उतेमनन्नमुरिति प्रत्युक्त्वा—’
इति आप० श्रौ० सू० १२-६-५. † ‘ईम् इति इदमर्थे उतशब्दोऽवधारणे इतिः सत्त्वापः’
इति भट्टभास्करः. ‘ईम् इत्यनर्थकः समिताक्षरेषु वाक्चपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणाद्ये
मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्माभिहिते (१-९) इति यास्कवचनाद्’ इति गोविन्दस्वामी. ‘ईम् इति
वाक्चपूरणार्थो निपातः इमा इत्यस्मिन्नर्थे वर्तते’ इति सायणः. ‡ पा० सू० ७-४-८५.
‡ पा० सू० ३-४-१०८.

व्याचष्टे—

॥ उतेमाः पश्येत्येव तदाह* ॥

न केवलं लब्धाः । उत किन्तु, आगताश्चेमाः पश्य ॥

अथ होता,

॥ तास्वध्वर्यो इन्द्राय सोमं सोता मधुमन्तं वृष्टिवर्नि
तीव्रान्तं बहुरमध्यं वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋमुमते विमु-
मते वाजवते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते । यस्येन्द्रः पीत्वा
वृत्राणि जह्वनत् प्र स जन्यानि तारिषोऽभिति प्रत्युत्तिष्ठति ॥

अपां प्रत्युत्थानं कुर्याद् विश्वदेव्यावतेन्तेन । सूत्र्यते हि—† 'निगदं
ब्रुवन् प्रतिनिष्क्रामेद्' इत्यादि' ।

॥ प्रत्युत्थेया वा आपः ॥

कर्मणि † 'अचो यत्' । † 'उदः स्था—' इति तत्वम् ॥

॥ प्रति वै श्रेयांसमायन्तमुत्तिष्ठन्ति ॥

प्रत्युत्तिष्ठन्ति शिष्याद्याः पूज्यं गुर्वादिकं जनम् ॥

॥ तस्मात् प्रत्युत्थेयाः ॥

आपोऽत्र होत्रा ॥

१. 'इत्यादि । कृतः । प्रत्युत्थेया' क. पाठः.

* 'अध्वर्योऽध्वरपाद् इत्याहोतेमनप्रमुतेमाः पश्येति वासैतदाह' इति तै. सं. ६-४-३. † आप- श्री- सू- ५-१-१४. ‡ पा० सू० ३-१-१७. § पा० सू० ८-४-६१. ¶ इदं च प्राचीनमते । नवीनमते तु 'थावम्' इति-बलवत्त्वम्.

॥ अनुपर्यावृत्याः ॥

* 'ऋदुपधात्—' इति वृत्तेः क्यप् । पश्चाच्च सेव्याः । 'यस्पेन्द्रे'त्या-
दिना । सूच्यते हि—† 'उपातीतास्त्रन्वावर्तेत' इत्यादि ॥

॥ अनु वै श्रेयांसं पर्यावर्तन्ते ॥

गुर्वादिकं सुप्रशस्तमनुयान्ति जनाः खलु ॥

॥ तस्मादनुपर्यावृत्याः ॥

आपोऽत्र होत्रा ॥

किञ्च,

॥ अनुब्रुवतैवानु प्रपत्तव्यम् ॥

ऋचो होत्रानुवदता कर्तव्यानुष्टतिर्भवेत् ॥

॥ ईश्वरो ह यद्यप्यन्यो यजेताथ होतारं यशोऽर्तोः ॥

अथ तथापि । § होता यज्ञः अर्तोः, तुमर्थे तोसुन् । प्राप्तुम् ।
अरमर्लं पर्याप्तम् । ईश्वरः समर्थः स्यात् ॥

निगमयति—

॥ तस्मादनुब्रुवतैवानुप्रपत्तव्यम् । *अम्बयो यन्त्यध्वमि-
रित्येतामनुब्रुवन्ननुप्रपद्येत जामयो अध्वरीयताम् । पृश्चतीर्मधुना
पय इति योऽमध्वयो यशोऽर्तो बुभूषेत् § ॥

* पा० सू० ३-१-११०. † आ० श्रौ० सू० ५-१-१६. ‡ 'उत्तमयानु-
प्रपद्येत' इति आ० श्रौ० सू० ५-१-१०. 'अपो यजमानोऽनुप्रपद्यते यज्ञ एवेनपृच्छतीति
विज्ञायते' इति आप० श्रौ० सू० १२-७-४. § होतारमिति द्वितीयान्तं सायणमते ।
तथाच तस्याक्या— 'होतारं यज्ञः कीर्तिरर्तोः ईश्वरो ह प्राप्तुं समर्थैव' इति. ¶ पा० सू०
३-४-१३. ॥ 'अर्तुं हन्तुम्' इति गोविन्दस्वामी. 'अर्तोः आति प्रापयितुं
नाशयितुम्' इति अन्तर्णीतभ्यर्थादीश्वरे तोसुन्कनुनाविति तोसुन्प्रत्ययः । यद्वा अर्तुं
प्राप्तुम्' इति महभास्करः. ‡ ऋकसं० १-२-११-१. § 'अर्तोर्बुभूषेत्'
इति सायणाद्याभिमतः पाठः.

कृत्स्नपाठो मधुशब्दप्रदर्शनार्थः । यः अमध्व्यः दुराचारतया
मधुपर्कानर्हः । * 'मधोर्ब च' इति यत् । यञ्चः अर्तः । ऋ गतौ कर्तरि
तन् अर्तः सन् बुभूषेत् भवितुं प्राप्नुमिच्छेत् स होता । अम्बय
इति वदन्ननुगच्छेत् ॥

॥ 'अमूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सहेति तेजस्कामो
ब्रह्मवर्चसकामः ॥

एतामनुब्रुवन्ननुप्रपद्येतेत्येव ॥

॥ 'अपो देवीरुपह्वये यत्र गावः पिबन्ति न इति पशुकामः ॥
पूर्ववत् ॥

॥ ता एताः सर्वा एवानुब्रुवन्ननुप्रपद्येत ॥

नित्यमिति शेषः ॥

॥ एतेषां कामानामवरुन्धै ॥

तासामनुवचनं स्यात् । कामः फलम् । कमेः कर्मणि घञ् ॥

॥ एतान् कामानवरुन्धे य एवं वेद ॥

सः ॥

॥ 'एमा अग्मत्रेवतीर्जीवधन्या इति साद्यमानास्वन्वाह
वसतीवरीष्वेकधनासु च ॥

सादनं वर्हिषि निधानम् । 'नि वर्हिषि धत्तने'ति लिङ्गम् ॥

* पा० सू० ४-४-१२९. † ऋक्सं० १-२-११-२. ‡ ऋक्सं० १-२-११-२.
॥ ऋक्सं० ७-७-२९-८.

॥ 'आग्मन्नाप उशतीर्बहिरेदमिति सन्नासु स एतया
परिदधाति ॥

सन्नासु निहितासु । 'न्यध्वरे असदन्' इति लिङ्गम् । स होता ॥

द्वितीयः खण्डः ।

होतुः प्रातरनुवत्यादौ कृतवाग्यमनस्य वै ।
वाग्विसर्ग उपांश्वन्तर्यामान्त इति कथ्यते—

॥ शिरो वा एतद् यज्ञस्य यत् प्रातरनुवाकः ॥

यत् यः ॥

॥ प्राणापानौ वा उपांश्वन्तर्यामौ† ॥

‡ वेदेषु प्रसिद्धौ । § 'उपांश्वन्तर्यामौ ते प्राणापानौ पाताम्' इति हि
मन्त्रः ॥

॥ वज्र एव वाक् ॥

सुदुस्सहा वज्र इव परुषा वागिति स्थितिः¶ ॥

* ऋक्सं० ७-७-२६-५. 'एमा अम्मलेवतीर्जावधन्या इति द्वे सन्नासुत्तरया
परिधाय—' इति आ० श्रौ० सू० ५-१-१९. † 'प्रथमोपालम्भसाम्ब्यात् प्रातरनुवाकस्य
शिरस्त्वं, तदुत्तरोपालम्भसाम्ब्यादुपांश्वन्तर्यामयोर्वैज्ञर्यं प्राणापानत्पम्' इति महभास्करः.
'उपांश्वन्तर्यामौ प्राणापानस्वानीयौ । एष ते योनिः प्राणाय त्वा एष ते योनिरपानाय
त्वेति तदीयमश्रयोः भवणात्' इति सायणः. ‡ 'प्राणापानौ वा एतौ यदुपांश्वन्तर्यामौ'
इति तै० सं० ६-४-६. § आ० श्रौ० सू० ६-९-३. 'प्राणापानौ त उपांश्वन्तर्यामौ
पाताम्' इति च मैत्रा० सं० ४-८-७. ¶ 'होतृयां वाक् सा वज्ररचनीया । अत
एवान्मत्र भूषते—यद्वे होताध्वर्युमभ्याह्वयते वज्रमेतमभिप्रवर्तयति (तै० सं० ३-२-९)
इति' इति सायणः.

ततश्च,

॥ नाहुतयोरुपांश्चन्तर्यामयोर्होता वाचं विसृजेत ॥

तिपस्त । न मुञ्चेत् ॥

॥ यदहुतयोरुपांश्चन्तर्यामयोर्होता वाचं विसृजेत वाचा
वज्रेण यजमानस्य प्राणान् वीयात् ॥

यत् यदि । 'वि नाना ।' इयात् । इणन्तर्णीतण्यर्थः । गमयेत् ॥

इत्थं 'एतेर्लिङ्गीत्येष छन्दस्त्वात्र प्रवर्तते ॥

॥ य एनं तत्र व्रूयाद् वाचा वज्रेण यजमानस्य प्राणान्
व्यगात् प्राण एनं हास्यतीति शश्वत् तथा स्यात् ॥

एनं विसृष्टवाचम् । तत्र वाग्विसर्गे सति यः कश्चिद् वदेत् ।
अगात् । १ 'इणो गा लुक्' । २ 'गातिस्या—' इति सिचो लुक् ।
अन्तर्णीतण्यर्थः । अजीगमत् । एनं यजमानम् । हास्यति त्यक्ष्यति ।
'शश्वत् निश्चितम् । तथा तेन प्रकारेण स्यात् भवेत् ॥

निगमयति—

॥ तस्मान्नाहुतयोरुपांश्चन्तर्यामयोर्होता वाचं विसृजेत ।
प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेत्युपांशुमनुमन्तयेत ॥

* 'वियाद् विच्छिन्वाद्' इति गोविन्दस्वामी. † पा० सू० ७-४-२४.
‡ पा० सू० २-४-४५. § पा० सू० २-४-७७. ¶ 'शश्वत् सत्यमेव स्यात्
सर्वकालानुवर्ति वा भवेत्' इति भास्करः. 'शश्वत् अवश्यम् । यद्यपि बहुनाम
वाच्यमिति तस्योदानन्वयाद् अवश्यमिति परिगृह्यते' इति गोविन्दस्वामी.

“मन्त्रमुच्चारयन्नेवं मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।

शेषिणं तन्मना श्रुत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥”

इति हि शौनकेन स्मर्यते ॥

॥ तमभि प्राणेत् प्राण प्राणं मे यच्छेति ॥

तमुपांशुग्रहम् । अभि प्रति । प्राणं नामान्तर्गतं वायुं घ्राणमुख्याभ्यां
वहिर्निर्गमयेत् ॥

॥ अपानं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेत्यन्तर्याममनुमन्त्रयेत्
तमभ्यपानेदपानापानं मे यच्छेति ॥

‡अपानं नाम वायुं वहिर्गतं घ्राणमुख्याभ्यामन्तः प्रवेशयेत् । अत्र च

सूच्यते कृत्स्नमन्त्रस्य त्वनुमन्त्रणशेषता ।

• सूर्यायान्तस्येह परः प्राणने चाप्यपानने ॥

§ ‘उपांशुं हूयमानम्—’ इत्यादि ॥

॥ व्यानाय त्वेत्युपांशुसवनं^१ ग्रावाणमभिमृश्य वाचं
विसृजते ॥

* पा० १. ख० १. श्लो० २२, (शौनकीयम्. T. S. S. No. 120). † ‘तम-
भिप्राणेत् तमुपांशुग्रहमभिलक्ष्योक्तवांसं कुर्यादिति सायणः. ‘अभिप्राणेत् अभिप्राण्यात् तदा-
भिमुल्लेनेन श्वासमाकर्षेत्’ इति भरुभास्करः. ‘प्राणेत् निश्चमेत्’ इति गोविन्दस्वामी. ‡ ‘अपानं
तमभि श्वासस्योत्सर्जनम्’ इति भरुभास्करः. ‘अपानेत् अभिविधेत्’ इति गोविन्दस्वामी.
‘अपानेत् निश्वासं कुर्यात्’ इति सायणः. § ‘उपांशुं हूयमानं प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा
सुहव सूर्याय प्राण प्राणं मे यच्छेत्यनुमन्त्र्य तः इत्यनुप्राण्यात्’, ‘अन्तर्याममपानं यच्छ
स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायपानापानं मे यच्छेत्यनुमन्त्र्य तम् इति चाभ्यपान्यात्’ इति आ०
श्री० सू० ५.२.१.२. १ उपांशुसवनो नामाभिषवसाधनानां प्राण्यां मथि कश्चिद् प्राजा.

उपांश्वारुयो ग्रहरसो येन ग्रावणाभिष्टयते ।
तं व्यानायेति^१ वै स्पृष्टा होता वाचं सृजेत् पुनः^२ ॥

स्तौति—

॥ 'आत्मा वा उपांशुसवनः ॥

ग्रहः^३ ॥

॥ आत्मन्येव तद्धोता प्राणान् प्रतिधाय वाचं विसृजते ॥

तत् तत्र । प्रतिधाय स्थापयित्वा ॥

स च,

॥ सर्वायुः ॥

स्यात् ॥

॥ सर्वायुत्वाय ॥

सलोपद्वन्द्वसः । तद्वाग्विसर्जनं स्यात् ॥

॥ सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥

सः ॥

तृतीयः खण्डः ।

१. 'व्यानाय त्वेति', २. 'ग्रावा' च. ड. पाठः.

* 'उपांशुसवनं ग्रावान् व्यानाय त्वेत्यभिष्टय वाचं विसृजेत्' इति आ० शी० सू०
५-१-३. † 'आत्मन्येव तद्धोताकारित्वात् उपांशुसवनस्यात्मत्वम्' इति महभास्करः.

*पवमानाय सर्पेत्सु सर्पेद्धोता नवेति तु ।

विचार्य सर्पेन्नैवेति सिद्धान्तयति वै खलु—

॥ तदाहुः । सर्पेऽत् । न सर्पेऽत् । इति ॥

‘विचारे प्लुतौ’ ॥

तत्र,

॥ सर्पेदिति हैक आहुरुभयेषां वा एष देवमनुष्याणां
भक्षो यद्धिष्पवमानः† । तस्मादेनमभिसंगच्छन्त इति वदन्तः ॥

यत् यः । भक्षः लुप्तोपमम्, भक्षवत् प्रीतिकरः । एनमभि प्रति । सर्वे
संगच्छन्ते यस्मात् तस्माद्धोतापि गच्छेदिति हेतुं वदन्त आहुः ॥

॥ तत्तन्नादृत्यम् । यत्सर्पेदृचमेव तत्साम्नोऽनुवर्त्मानं कुर्यात् ॥

यत् यदि तत् तस्मिन् सति सर्पणे साम्नोऽनुवर्त्मानमृचमनुगर्त्नीं‡
कुर्यात् ॥

१. ‘प्लुतौ सर्पेदिति’ घ. पाठः.

* सर्पणप्रकारं चाहापस्तम्बः—‘सप्तहोतारं मनसानुद्वत्याद्वनोभे समहं हुत्वोदयः
प्रज्ञा बहिष्पवमानार्थं पश्चत्विजः समन्वारब्धाः सर्पन्ति । अश्वसुं प्रज्ञोतान्त्वारभते
प्रज्ञोतारं प्रतिहृतां प्रतिहृतांशुद्रातोद्रातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः’ इति १२-१६-१७,
१२-१७-१. ‘अश्वसुंमुखाः समन्वारब्धाः सर्पन्त्या तीर्थदेशात् । तत्सोत्रागोपविशान्यु-
द्रातारमभिसुखाः’ इति आ० श्री० सू० ५-२-६, ७. † ‘संशये प्लुतिः’ इति गोविन्दस्वामी.
‡ उद्राचूमिर्गैवम्’ उपास्यै गायता नरः’ इत्यादिकं सोत्रं बहिष्पवमानः. § ‘साम गीतिः ।
तच्च ऋचो धर्मः । तत्र प्रधानभूतां धर्मिणीमृचं गुणमूतरय धर्मात्मनः साम्नोऽनुवर्त्मानमनुगत-
वर्त्मानं सामानुसारिणीं कुर्यात् । नच युज्यते यद् धर्मानुसारी धर्मो भवति इति । धर्म्यनुसारिण
खलु धर्मैण भान्वम्’ इति भट्टभास्करः.

॥ य एनं तत्र ब्रूयादनुवर्त्मान्वा अयं होता सामगस्या-
भूद्बुद्रातरि यशोऽघादच्योष्टायतनाच्चोष्यत आयतनादिति शश्वत्
तथा स्यात् ॥

नलोपाभावश्छान्दसः । अनुवर्त्मा गतमार्गानुगामी । अघात् स्थापित-
वान् । * 'गातिस्था—'इति सिचो लुक् । अच्योष्ट यस्मात् तस्मादायतनात्
प्रतिष्ठायाश्चोष्यत इति यो ब्रूयात् तस्य तद्वचनं शश्वत् तथा स्यात् ॥

॥ † तस्मात् तत्रैवासीनोऽनुमन्तयेत् ॥

तत्रैव यत्रास्ते पूर्वम् ॥

॥ यो देवानामिह सोमपीथो यज्ञे बर्हिषि वेद्याम् ।
तस्यापि भक्षयामसीति ॥

तावद्देदिति शेषः ॥

॥ एवमु हास्यात्मा सोमपीथादनन्तरितो भवति ॥
पानं पीथम् । अन्तरयो विच्छेदः ॥

॥ अथो ब्रूयान्मुखमसि मुखं भूयासमिति ॥

ततः †,

॥ मुखं वा एतद्यज्ञस्य यद्वहिष्पवमानः ॥

यत् यः सवनत्रययोगिपवमानत्रयादिभूतत्वात् ॥

१. 'तत्र', २. 'भूतत्वात् । मुखं' च. पाठः.

* पा० सू० २-४-७७. † 'तान् होताऽनुमन्तयेत्तत्रैवासीनः' आ० श्री० सू०
५-२-८.

विदुष आह—

॥ मुखं स्वेषु भवति श्रेष्ठः स्नानां भवति य एवं वेद ॥

सः । मुखं स्वेष्वित्यस्य श्रेष्ठः स्नानामिति विवरणम् ।

वेदिता ज्ञातिषु श्रेष्ठ्यं प्राप्नोति ज्ञानयोगतः ॥

पयस्याख्यं हविर्वक्तुमितिहासं ब्रवीत्यथ—

॥ आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां प्रातः सवनमवालेट् ॥

*आसुरी जातेर्दीर्घ । †दीर्घजिह्वी च छन्दसि ।

योजनायतजिह्वा सा दैत्यस्त्रीति पुराविदः ‡ ।

देवानां सम्बन्धि प्रातस्सवनम् । अथ अलेट् ।

लिह आस्वादने लह् तिबदादित्वाच्छपश्च लुक् § ।

¶ इतश्च ७ हल्ह्यादिलोपी इत्वजइत्वं सचत्वंकम् ॥

अवलीडवती ॥

॥ तद्व्यमाद्यत् ॥

* तत्प्रातस्सवनं लीढं तथा मत्तं चभूव इ † ।

चि नाना । अमाद्यत्, ‡ 'समामष्टानां दीर्घः श्यानि' ॥

१. 'अवालेट् । लिह' च, पाठः.

* 'आसुरी । जातिलक्षणो ङीष् । 'दीर्घजिह्वी वा असुरी सा' इति तल्लकार-
त्राक्षणे दर्शनादसुरीति तद्विदितान्तमेव द्रष्टव्यम्' इति महभास्करः. 'अत्र केचित्—आसुरी वै
दीर्घजिह्वीति हस्वादिमाहुः । कथम् । दीर्घजिह्वी इ वा असुरी इति तल्लकारध्रुतेः संहितायाश्च
सम्भवाद् इति । अपरे पुनरेतन्नामुमन्यन्ते तद्विदितेष्वनामादेः इति दीर्घस्मरणात् । ननु
तल्लकारध्रुतेर्हस्वोऽपि स्याद् इत्युक्तम् । तन्नामोपयुज्यते । दृष्टानुविधिस्त्वन्दर्शाति स्मरणात्
भावदर्शनमात्री हि छान्दसप्रयोगो न सदृशमुपसंक्रामति इति न्वायाच्च । अत आसुरीति
दीर्घाशेष पदम्' इति गोविन्दस्वामी. † पा० सू० ४-१-५१. ‡ 'दीर्घजिह्वी वा
इदं रक्षो यज्जहा यज्ञानवलिहस्यन्तत्' इति ताण्ड्यब्रा० १३-६. § पा० सू० २-४-७२.
¶ पा० सू० ३-४-१००. § पा० सू० ६-१-६८. † 'व्यमाद्यत् व्यमाद्यत्, पिरूपस्य
मदस्य हेतुरभवत् । यद्वा चिन्तनमभूत् मदरहितमभूत्' इति महभास्करः. ‡ पा० सू०
७-३-७४.

ततः,

॥ ते देवाः प्राजिज्ञासन्त ॥

* 'ज्ञाश्रुस्सृष्ट्यां सनः' इति तद् ।

ज्ञातुमैच्छन् समाधानमसुर्या लेहनस्य ते ॥

॥ ते मित्रावरुणावब्रुवन् युवमिदं निष्कुरुतमिति ॥

युवं युवाम् । † 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इति क्त्वात्वम् । समोऽर्थे निम् । संस्कुरुतम् । 'यद्दे निष्कृतं तद् संस्कृतम्' इति ह्यारण्यके वक्ष्यते ‡ ॥

॥ तौ तथेत्यब्रूताम् ॥

आवां संस्कृवहे प्रातस्सवनं त्वित्यवोचताम् ॥

॥ तौ वै वो वरं वृणावहा इति ॥

अब्रूतामित्येव । ङोद् वहि ॥

॥ वृणाथामिति ॥

तौ प्रति तेऽब्रुवन्निति शेषः ॥

॥ ताव्रेतमेव वरमवृणाताम् । प्रातस्सवने पयस्याम् ॥

§ 'तप्ते प्रातर्दोहे सायंदोहमानयति । यत् संवर्तते सामिक्षा यदन्यत् तद् वाजिनम्' इत्युक्त्वा सूत्र्यते ह्यपस्तम्बेन—¶ 'आमिक्षावत् पयस्यां करोति' इति । एतं वरम् । ताम् ॥

* पा० सू० १-२-५७. † पा० सू० ७-२-८८. ‡ ऐ० आ० १-१-४.
§ औ० सू० ८-२-११, ६. ¶ औ० सू० १२-४-११.

॥ सैनयोरेषाच्युता ॥

चालयितुमशक्या ॥

कृतः,

॥ वरवृता ह्येनयोः ॥

भ्याम ओम् ॥

एताभ्यां सा वरत्वेन वृता तस्मात्तु सुस्थिरा ॥

॥ तद्यदस्यै विमत्तमित्र तदस्यै समृद्धम् ॥

*दार्थे केद्वयम् ।

अनया दीर्घजिह्वया यद् विमत्तं व्याकुलीकृतम् ।

तत् समृद्धं कृतं मित्रावरुणोक्तपयस्यया ॥

तत् तत्र । इव एव ॥

व्याचष्टे—

॥ विमत्तमिव हि तौ तथा निरकुरुताम् ॥

विमत्तं व्याकुलं प्रातस्सवनं तौ पयस्यया ।

तया संस्कृतवन्तौ हि गृहीतवरदर्पितौ ॥

चतुर्थः खण्डः ।

१. 'व्याकुलीकृतम्' प. ड. पाठः.

* 'अस्या इत्युभयत्रापि तृतीयाथे चतुर्थी सम्बन्धसामान्ये वा षष्ठ्यथे चतुर्थी । अनया दीर्घजिह्वया अस्या वा सम्बन्धेन तदानीं चत् प्रातस्सवनं विमत्तमिवासीत् तदस्यै अनया पयस्यया अस्या वा सम्बन्धेन' इति गृह्णास्करः. † 'निरकुरुतां निवारित-वन्तौ' इति सायणः.

अथैन्द्रांस्तु पुरोळाशानेकादशकपालकान् ।

विधित्सुः सवनीयान् वै कथामाह प्ररोचयन्—

॥ देवानां वै सवनानि नाध्रियन्त ॥

धृक्वस्थान इत्यस्माल्लङ् कर्तरि तुदादिशः* ।

† रिङ् शयगिल्ङ्क्वितीयङ् चाद् च तङ् क्त्वात् स्थितानि^१ वै ॥

॥ त एतान् पुरोळाशानपश्यन् ॥

ते अनवस्थितसवनका देवाः । एतान् प्रसिद्धान् ॥

दृष्ट्वा च,

॥ ताननुसवनं निरवपन् ॥

किमर्थ,

॥ सवनानां धृत्यै । ततो वै तानि तेषामध्रियन्त ॥

तानि सवनानि ॥

॥ तद्यदनुसवनं पुरोळाशा निरुप्यन्ते सवनानामेव धृत्यै ॥

निरुप्यन्त इति यत् सवनानां स्थित्यै तत् स्यात् ॥

॥ तथाहि तानि तेषामध्रियन्त ॥

तेषां देवानाम् ॥

अथ पुरोळाशशब्दं निराह—

॥ पुरो वा एतान् देवा अकृत यत् पुरोळाशास्तत् पुरोळाशानां
पुरोळाशत्वम् ॥

१. 'क्त्वात् स्थितानि' क. सं. पाठः.

* पा० सू० ३-१-७७. † पा० सू० ७-४-२८.

पुरः रक्षार्था नगरीः* । एतान् पुरोळाशान् । अकृताकृपत्' ।

छन्दःप्रदर्शनं मन्त्रो लुक् च्लेर्मन्त्रेषसेति' वै ।

पुरःपूर्वाशाशतेर्घञ् दो इ आग्नेदिकश्च ङः(?) ॥

यत् ये ॥

॥ तदाहुरनुसवनं पुरोळाशान् निर्वपेत् । अष्टाकपालं प्रातः-
सवन एकादशकपालं माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालं तृतीय-
सवने । तथाहि सवनानां रूपं तथा छन्दसामिति ॥

गायत्र्यष्टाक्षरा त्रिष्टुम्भवेदेकादशाक्षरा ।

द्वादशाक्षरपाञ्चैव जगती खल्विदं यथा ॥

तथा रूपं च योग्यं स्यात् सवनानामतः क्रमात् ।

अष्टैकादशद्वादशसंख्या युक्ता कपालगा ॥

इत्याहुः केचिदानार्यास्तन्मतं दूषयत्यथ—

॥ तत्तन्नादृत्यम् । ऐन्द्रा वा एते सर्वे निरुप्यन्ते यदनुसवनं
पुरोळाशास्तस्मात्तानेकादशकपालानेव निर्वपेत्^१ ॥

१. ' अकृत यत् अकृपत् ' घ. ङ. पाठः.

* 'पुरो वै, सोमाहुतिभ्यः पुरस्तादेव । यद्यप्यत्र प्रानादिषु हविष्यु चतुर्थं एव पुरोडाशस्तथापि छत्रिन्यायेन प्रानादीनां सर्वेषां पुरोडाशलोपचारः । यद्वा पुरःशब्द एवं व्याख्येयः—सवनानां धारणार्थं देवा एतानि हवींषि दुर्गमाणि पुराभ्यङ्कुरंतेति' इति सायणः. 'पुरः पुरस्तात्, कर्माग्मि एव करणाद् इत्यर्थः । बहुवचनं सर्वपुरोडाश-परिग्रहार्थम् । इतरथा हि सन्निहितपुरोडाशमात्रमिर्वचनं स्यात् । सवनबहुलाद्वा बहुवचनम्' इति भट्टभास्करः. † पा० सू० २-४-८०. ‡ 'मायां प्रातःसवनं', 'त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं', 'जागतं तृतीयसवनम्' इति तै० सं० ३-२-९. § 'स यद्दशकपालान् प्रातः-सवने कुर्यादेकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालान् तृतीयसवने विलोक्य तद् यद्दश कियेत् एकादशकपालानेव प्रातःसवने कुर्यादिकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने एकादशकपालान्-तृतीयसवने यद्दश सलोमात्वाव' इति तै० मं० १-५-११. 'अष्टौ पुरोडाशकपालानेकादश माध्यन्दिने द्वादश तृतीयसवने सर्वान् ऐन्द्रानेकादशकपालाननुसवनमेके समामनन्ति' इति आप० श्रौ० सू० १२-४-१, २. 'अथैन्द्रैः पुरोडाशैरनुसवनं चरन्ति' इति आ० श्रौ० सू० ५-४-१.

यन् ये । वै यस्मात् ।

इन्द्रस्य त्रिष्टुभा योगः सा खल्वेकादशाक्षरा ।

एकादशकपालत्वमत एषु हि शोभते ॥

॥ तदाहुर्यतो घृतेनानक्तं स्यात् ततः पुरोळाशस्य प्राश्नीयात्
सोमपीथस्य गुप्त्यै । घृतेन हि वज्रेणेन्द्रो वृत्रमहन्निति ॥

*यतः यत्र । अनक्तमसिक्तम् । ततः प्रदेशादादाय पुरोळाशस्यांशं
प्राश्नीयात् ।

घृतेन वज्रभृतेन वृत्रमिन्द्रो जयान इ ।

सोमस्य घृतसंयोगे वधशङ्का मवेदिह ॥

इति भावः ॥

॥ तच्चज्ञादत्यम् ॥

कुतः,

॥ हविर्वा एतद्यदुत्पूतम् ॥

यद् घृतं तदेतदुत्पूतं शुद्धं हविः ॥

॥ सोमपीथो वा एष यदुत्पूतम् ॥

वै अपि ।

हविष्ठात्सोमघृतयोर्न विरोधोऽस्ति कश्चन । इति भावः ॥

॥ तस्मात् तस्य यत एव कुतश्च प्राश्नीयात् ॥

*यतः कुतश्चिद्भागादकादनकाद्वा ॥

* 'सर्वत्र प्रथमार्थे सार्वविभक्तिरस्यसिद्धिः । यतः यत् पुरोळाशस्यांशं घृतेनानक्त-
मस्युद्धे स्मात् तदादाय', † 'यत्किमिदेष घृतेनाक्तमनक्तं वा' इति महामास्करः.

स्तोति—

॥ सर्वतो वा एताः स्वधा यजमानमुपक्षरन्ति । यदेतानि
हवींष्याज्यं धानाः करम्भः परिवापः पुरोळाशः पयस्येति ॥

“हरिवाँ इन्द्रो धाना’ इत्यादि सबनप्रैषाद्युक्तानि यत् यानि
एतानि हवींषि ॥

† आज्यं सर्पिर्षवा घृष्टा धानाः स्युर्व्रीहियोऽपि वा ।

मुकुळा लाजाः^१ करम्भः परिवापस्तु लाजकः ॥

पयस्या दध्युपहिते^२ तप्ते क्षीरे समुद्धृता ।

पुरोळाशः पिष्टपिण्डः स्वधामृतपयी नदी ॥

प्राप्त्यर्थः क्षरतिर्घातुर्यजमानमुप प्रति ॥

॥ सर्वत एवैनं स्वधा उपक्षरन्ति य एव वेद ॥

एनं वेदितारं प्रति । स्वधा गच्छन्ति ॥

पञ्चमः खण्डः ।

१. ‘मुकुललाजः’ क. ख. पाठा. २. ‘दध्युपहिता’ घ. ङ. पाठा.

* ऐ० ब्रा० ८-६. † ‘तण्डुलानोप्य धानाः करोति व्रीहिनोप्य लाजान्
करोति पुरोळाशमभिष्रित्वा मिधावत्. पयस्यां करोति उद्धासनकाले धाना उद्धास्य विभागमन्त्रेण
विभज्यार्धं आज्येन संयौति अर्धाः पिष्टानामाहुता घृष्टान् करोति मन्थं संयुते करम्भ
इस्त्राचक्षते लाजान् परिवाप इति’ इति आप० धौ० सू० १२-४०-१०, ११, १२, १३.

सवनप्रैषसम्प्रोक्तहविष्पङ्क्तिप्रसङ्गतः ।

ज्ञातव्या विविधाः पङ्क्तीः सम्पक् स्तीति प्ररोचयन्—

॥ यो वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं वेद हविष्पङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति ॥

सः । हविषां पङ्क्तिः पञ्च संख्या यत्र तेन यज्ञेन ॥

का पुनर्हविषां पङ्क्तिः,

॥ *धानाः करम्भः परिव्रापः पुरोळाशः पयस्येति । एष वै यज्ञो हविष्पङ्क्तिः । हविष्पङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद ॥

सः ॥

॥ यो वै यज्ञमक्षरपङ्क्तिं वेदाक्षरपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति †सुमत्पद्मगुद इत्येष वै यज्ञोऽक्षरपङ्क्तिः ॥

एतद्धोतृजपाख्यस्य त्वादितोऽक्षरपञ्चकम् ।

एकैकमक्षरं चात्र परस्य ब्रह्मणो वपुः ॥

सु पूजितं मत् प्रहृष्टं पत् सर्वव्यापि तच्च वक् ।

सर्वस्य वक्तृ ब्रह्मैतद् दे दानाय तु तिष्ठति ‡ ॥

॥ अक्षरपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद ॥

सः ।

* 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति नानां न वपुषां पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं ब्रह्मन् पाङ्क्तत्वमिति धानाः करम्भः परिव्रापः पुरोळाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तपहस्य पाङ्क्तत्वम्' इति तै० सं० ६-५-११. † 'सुप्तु माधन्ति इति सुमदः ईदसा भवन्ति ब्रह्माः प्रपत्तारः यस्याश्च वक्तारः स्तोतारः वस्यै च ह्येषां पि दातारः सा सुमत्पद्मदा' इति महभारकरः. ‡ 'पञ्चदशभिर्दं 'तयान् सम्प्रदानपिदं आहुः' इत्यनतारिकापूर्वकं श्रावणनोद्धृतम्.

॥ यो वै यज्ञं नराशंसपङ्क्तिं वेद नराशंसपङ्क्तिना
यज्ञेन राप्नोति ॥

सः ॥

॥ द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यंदिनं
सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनम् ॥

मूच्यते हि—“ चमसानाघोपाद्यान् पूर्वयोः सवनयोः ’ ‘आर्घा-
स्तृतीयसवने’ इति, ‘आप्यायितांश्चमसान् सादयन्ति ते नाराशंसा
भवन्ति’ इति च । एकस्य सकृच्छान्दसः । एकनाराशंसमित्यर्थः ॥

॥ एष वै यज्ञो नराशंसपङ्क्तिर्नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन
राप्नोति य एवं वेद ॥

सः ॥

॥ यो वै यज्ञं सवनपङ्क्तिं वेद सवनपङ्क्तिना
यज्ञेन राप्नोति ॥

सः ॥

॥ पशुरूपवसथे त्रीणि सवनानि पशुरनूवन्ध्य इति ॥

उपवसथे पशुरग्नीषोमीयः । अवभृथादूर्ध्वं कर्तव्योऽनूवन्ध्यः पशुः ॥

* आ० श्रौ० सू० ५-६-२७, २८, ३०. ‘भक्षितानाप्यायवन्त्साम्नायस्व समेतु
त इति ते नाराशंसाः । द्विनाराशंसे पूर्वं सवने भवतः । एकनाराशंसं तृतीयसवनम्’
इति च आप० श्रौ० सू० १२-२५-२४, २५, २६. † परेशुर्वक्ष्यमाणस्य वज्रमानस्य समीपे
पूर्वेषुर्देवतास्तदीयं यज्ञं प्रतीक्षमाणा वसन्ति । तस्मादुप समीपे वसन्त्वस्मिन् दिवस इति
उपवसथः पूर्वदिनम्.

॥ एष वै यज्ञः सवनपङ्क्तिः । सवनपङ्क्तिना
यज्ञेन राक्षोति य एवं वेद ॥

सः ।

हविष्पङ्क्तिप्रसङ्गेन पङ्क्तित्रयमपीरितम् ॥

अथैन्द्राणां सवनीयपुरोळाशानामनुसवनं याज्यामाह—

॥ हरिवाँ इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वती-
वान् भारतीवान् परिवाप इन्द्रस्यापूप इति हविष्पङ्क्त्या
यजति ॥

* हविःपञ्चकवत्या तु यजेद्भोतात्र याज्यया ॥

व्याचष्टे—

॥ ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी ॥

† हृवः कर्मणि ‡ 'अच इः' उपहर्तव्ये श्रद्धेये ॥

॥ पशवः पूषा ॥

पोषकरत्वात् ॥

॥ अन्नं करम्भः ॥

अदनीयत्वात् ॥

॥ सरस्वतीवान् भारतीवानिति वागेव सरस्वती ॥
नात्र वाच्यमस्ति ॥

॥ प्राणो भरतः ॥

प्राणः प्रणयतीत्येवं † भृञोऽतच् भरतो रविः ‡ ।

* 'अन्वा याज्यया हविष्पङ्क्ति यजति । हविष्पङ्क्त्या इति कर्मणि षष्ठी,
† 'याविन्द्रस्य हरी तौ स्वयम् ऋक्सामे एव । ऋक्सामवत् प्रशस्ती लोकोपकारिणौ' इति
भट्टभास्करः. 'ऋग्देवता सामवेवता चेत्युभयदेवतारूपाविन्द्रस्याश्रौ' इति सायणः.
‡ उणादिसू० ४-१४०. † उणादिसू० ३-११०. ‡ 'शरीरस्व भर्ता प्राणो भरतः
तस्य स्वभूता भारती प्राणवती वाक् तद्भानिन्द्रो भारतीवान्' इति भट्टभास्करः. 'शरीर-
भरणाद् भरतः प्राणः तस्य सम्बन्धिनी देवेऽवस्थितिर्भारती तद्युक्तो देवो भारतीवान्'
इति सायणः.

* 'उद्यन्तु खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति । तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते' इति हि वक्ष्यते ॥

तस्य सम्बन्धिनी सर्वा प्रजा वै भारती मता ॥

॥ परिवाप इन्द्रस्यापूप इति ॥

अत्र,

॥ अन्नमेव परिवापः ॥

अदनीयत्वात् ॥

॥ इन्द्रियमपूपः ॥

इन्द्रसम्बन्धि, बलकारि'त्वादपूपस्य पुरोळाशस्य ॥

॥ एतासामेव तद्देवतानां यजमानं सायुज्यं सरूपतां सलोकतां गमयति ॥

एतासामृगादीनाम् ।

‡ तुल्यभोगः सपुक् तुल्यवेषयोगः सरूपता ।

तुल्यस्थानः सलोकः स्वादिति वेदविदो विदुः ॥

गमयति प्रापयति यजमानं होता । तत् तत्र ॥

॥ गच्छति श्रेयसः सायुज्यम् ॥

१. 'बलकर' क. ख. पाठः

* ऐ० आ० ६५-६. † 'इन्द्रियमपूप इति तद्देवतयैव' इति गोविन्दस्वामी. ‡ 'सायुज्यं तन्मयत्वं तत्संयुक्तत्वं वा' इति महभास्करः. 'सायुज्यं सहवासं सरूपतां समानशरीरत्वम्' इति सायणः.

एतासामित्येव । श्रेयसः अतिप्रशस्यः सन् । अर्शब्राह्मणः सुः ।
स्वयं होता ॥

॥ गच्छति श्रेष्ठतां य एवं वेद ॥

सः ॥

॥ हविरग्ने वीहीत्यनुसवनं पुरोळाशस्विष्टकृतो यजति ॥

अमो ङम् । स्विष्टकृतं पुरोळाशसम्बन्धिनम् । होता ॥

स्तौति—

॥ अवत्सारो वा एतेनाग्नेः प्रियं धामोपागच्छत् ॥

एतेन स्विष्टकृचागेन ॥

॥ स परमं लोकमजयत् । उपाग्नेः प्रियं धाम गच्छति जयति
परमं लोकं य एन्नं वेद ॥

सः उपगच्छति ॥

॥ यश्चैवं विद्वानेतया हविष्पङ्क्या यजते ॥

उपाग्नेरित्यादीत्येव । स च यजमानः ॥

॥ यजतीति च यजतीति च ॥

य इत्येव । उपाग्नेरित्यादीत्येव । इति इत्थम् । स होता ।
द्विरुक्तिरुक्तार्थाः ॥

पष्ठः सप्तमः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितार्था महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
मुक्तप्रदायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥

१. 'अवत्सारो', २. 'इति ब्राह्मणव्याख्यायाम् अष्टमोऽध्यायः घ. ङ. पाठः.

* 'श्रेयसोऽतिप्रशस्तस्वेन्द्रादेः' इति सायणा. 'प्रशस्यतरस्य प्रजापत्यादेः' इति भट्टभास्करः. † पा० सू० ५-२-१२७. ‡ 'पुरोळाशस्विष्टकृतं यजेत् । सवनं बहुस्वात् पुरोळाशस्विष्टकृत इति बहुवचनम् । द्वितीयार्थे वा पष्ठशेषवचनम्' इति भट्टभास्करः. § Page 44.

अथ नवमोऽध्यायः ।

द्विदेवत्यग्रहान् वक्तुमितिहासं ब्रवीत्यथ—

॥ देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन् ॥

अग्रपेये प्रथमपाने । भावे * 'अचो यत्' । सोमस्य राज्ञ इति कर्मणि षष्ठ्यौ । 'सम्पदेरनुज्ञानइत्यर्याल्लङ्' ॥

किं तर्हि चक्रुः,

॥ अहं प्रथमः पिबेयमहं प्रथमः पिबेयमित्येवाकामयन्त ॥

अहमेव प्रथममित्यर्थः । 'कमेणिङो लङ्' ॥

॥ ते ^१सम्पादयन्तोऽब्रुवन् ॥

कथं;

॥ हन्ताजिमयाम स यो न उज्जेष्यति स प्रथमः सोमस्य
पास्यतीति ॥

'हन्तेत्यभिमुखीकरणे । आजिं लक्षभूमिम् । अवाप । यातेर्लृटो लङ्, यास्यामः । इणो वा लोट् । मस् । आद् । § 'अयुर्यताम्' इति ङिङ्गात् । नः अस्माकं मध्ये । सोमस्य । अमो ङम्, सोमम् ॥

१. 'सम्पादेरनुज्ञातल्लङ्कार्याल्लङ्' क. ख. पाठः-

* पा० सू० ३-१-१७. † 'न समपादयन् न समपयन्त तद्विषये सम्प्रतिपत्तिमन्तो नामवन् । सम्प्रतिपत्तिरेव सम्पत्तिः स्वार्थिको णिच् । यद्वा सामर्थ्यादात्मानमिति मन्वते । आत्मानं सम्प्रतिपन्नं नाकुर्वन्त' इति मद्भास्करः. ‡ पा० सू० ३-१-३०. § 'असम्पादयन्तः' इति गोविन्दस्वामीयः पाठः. 'सम्प्रतिपत्तिकामा अब्रुवन् हेतौ शतृप्रसव्यः' इति मद्भास्करः. ¶ 'हन्तेत्यात्मगतम्' इति गोविन्दस्वामी. § 'त आजिमयुः' 'तेषामाजि यताम्' इति समनन्तरं वक्ष्यमाणाल्लङ्कारित्यर्थः.

॥ तथेति ॥

ते च देवा व्यवस्थां तां तथेति प्रतिपेदिरे ॥

॥ त आजिमयुः ॥

याते*र्लङ्कः शाकटायनस्यैवेति श्लेर्जुम् ।

सोममग्रे पिपासन्तो ललभूर्मि सुरा ययुः ॥

॥ तेषामार्जि यतामभिसृष्टानां वायुर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत ॥

यतां गच्छताम् । अभिसृष्टानां सन्नदानाम् । मुखमिति व्याचष्टे—
प्रथम इति । पदेर्दिवादेर्लङ् । प्राप्तवान् ॥

॥ अथेन्द्रः ॥

प्रत्यपद्यतेत्येव ॥

॥ अथ मित्रावरुणौ ॥

प्रत्यपद्येताम् ॥

॥ अथाश्विनौ ॥

पूर्ववत् ॥

तत्र च,

॥ सोऽवेदिन्द्रो वायुम् ॥

अवेत् । वेत्तेर्लङ् । ज्ञातवान् ॥

* पा० सू० ३-४-१११. † 'वायुः प्रथमो भूत्वा मुखमवधेः संमुखं तम्'
इति भावः.

कथम्,

॥ उद्वै जयतीति ॥

उज्जयति वा एष वायुरिति ॥

ज्ञात्वा च,

॥ तमनु परापतत् ॥

तं वायुमनु परा शीघ्रम् । अपतत् । पतेर्लङ् ॥

किं वदन्,

॥ सह नावथोज्जयावेति ॥

सहावामुज्जयावेह लाभश्च सह नो भवेत् ।

जेर्लोङ्सः सलोपाटौ लोटो लङ्ङु गुणः शर्षि ॥

॥ स नेत्यब्रवीदहमेवोज्जेष्यामीति ॥

स वायुः । अहमेव नान्येन सह ॥

॥ तृतीयं मेऽथोज्जयावेति ॥

इन्द्र आहेति शेषः ॥

॥ नेति हैवाब्रवीत् । अहमेवोज्जेष्यामीति ॥

वायुरिति शेषः । हेत्यमपे । एव पुनः ॥

अथेन्द्रोऽब्रवीत्—

॥ तुरीयं मेऽथोज्जयावेति ॥

तुरीयं चतुर्याशरूपम् ॥

चतुरद्वयतावाचक्षरलोपश्च चार्त्तिकम् ॥

॥ तथेति ॥

वायुराहेति शेषः ॥

॥ तं तुरीयेऽत्यार्जत ॥

तमिन्द्रं तुरीये चतुर्थभागे । *अत्यार्जत । अति सुष्ठु । आर्जताभ्यु-
पगतवान् ॥

॥ तत् तुरीयभागिन्द्रोऽभवत् त्रिभाग् वायुः ॥

तत् तत्र ग्रहे ।

इन्द्रोऽभजच्चतुर्थांशं वायोरंशास्त्रयोऽभवन् ॥

॥ तौ सहैवेन्द्रवायू उदजयताम् ॥

एव एवमित्यर्थः ।

नात्रानह् देवतादन्द्रे वायो नैवेति वार्षिकात् ।

एवमिन्द्रश्च वायुश्च कृतवन्तौ तदोज्जयम् ॥

तथा,

॥ सह मित्रावरुणौ ॥

उदजयताम् ॥

॥ सहाश्विनौ ॥

उदजयताम् ॥

॥ त एषामेते यथोज्जितं भक्षाः ॥

ते भक्षाः एषां वायवादीनाम् । यथोज्जितम् उज्जयानतिक्रमेण ॥

* 'अतिसुष्ठवान् । यद्वा, स्वात्मानमतिक्रम्य स्वामित्वेनेन्द्रमार्जितवान् स्वीकृतवान्'
इति भट्टभास्करः. 'अतिसुष्ठवान्' इति गोविन्दस्वामी. 'अतिशयेन स्थापितवान्'
इति सायणः. † पा० सू० वा० ६-३-२६.

तेषाञ्च मध्ये,

॥ इन्द्रवायव्योः प्रथमः ॥

ग्रहः ॥

॥ अथ मित्रावरुणयोः ॥

द्वितीयः ॥

॥ अथाश्विनोः ॥

तृतीयः ॥

॥ स एष इन्द्रतुरीयो ग्रहो गृह्यते यदैन्द्रवायवः ॥

यत् यः ॥

इन्द्रस्तुरीयो यत्रासौ ग्रह इन्द्रतुरीयकः ।

‘चतुर्भागे ग्रहे’ त्वाद्यौ भागौ द्वौ वायुरग्रहीत् ॥

तृतीयमिन्द्रश्चतुर्थं वायुस्तु पुनरग्रहीत् ॥

॥ तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूत्राच ॥

‘ऋषिर्मेन्वस्तदृशी’ वा ॥

॥ ‘नियुत्वौ इन्द्रसारथिरिति ॥

शतेना न इति ॥ स्यात् द्वितीयः पाद एष द्वि ॥

कथं न्विन्द्रतुरीयत्वमिहोक्तमत उच्यते—

१. ‘चतुर्थभागग्रहे’, २. ‘ऋषिर्मेन्वस्तदृशी’ त. क. पाठः, ३. ‘त्वस्य’ क. ख. पाठः.

* ‘सामिन्द्रो मध्यतोऽवकम्ब्य क्वाकरोत् । तस्मादिव्यं व्याकृता वायुषते तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे’ इति तै. सं. ६-४-७. † ‘नामदेव ऋषिः’ इति मोविन्दस्वामी. ‡ अक्षरं ३-७-६६-२.

॥ तस्माद्वाप्येतर्हि भरताः सत्वनां विच्छि प्रयन्ति ॥

* भरताः जनपदिनः रथिनः । सत्वनां सारथिनाम् । विच्छि भृतिं
प्रयन्ति प्रयच्छन्ति । छञ्चल्लोपः ॥

॥ तुरीये हैव सं ग्रहीतारो वदन्ते ॥

इतो दीर्घः । ग्रहीतारः सारथिनः । तुरीये दत्ते संबदन्ते ।
५ 'भासनोपसंभाषा—' इति तद् ॥

॥ अमुनैवानूकाशेन यद्द इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदजयत् ॥

ते हि कुर्वन्तीति शेषः । अनूकाशो दृष्टान्तः । 'इकः काशे' इति
दीर्घः ॥

यस्येन्द्रः सारथिरिव स वायुस्त्वन्द्रसारथिः ।

सारथिग्राह्यतुर्थांशमिन्द्रो ह्यत्राग्रहीदिति ॥

रथिलब्धेषु वित्तेषु सारथिर्हि तुरीयभाक् ॥

प्रथमः खण्डः ।

* 'भरता युद्धार्थिनः सत्वनां सारथिनां विति वेतनां भृतिं प्रयन्ति प्रयच्छन्ति
तुरीये च भागे संग्रहीतारः संग्रहीतृन् वदन्ते भरताः । संग्रहीतार इति द्वितीयांशे प्रथमा ।
यद्वा भरता इति ऋत्विङ्नाम । भरता संता संख्याः, सत्वनां सत्वतां, सत्वन्तो दाक्षिणात्याः
'वे के च सत्वताम्' (ऐ० शा० ३८-३) इति लिङ्गात् । विच्छि भृतिं प्रयन्ति । ते च रथिं
प्रयन्तः संग्रहीतारो अस्याः तुरीये चतुर्थे भागे प्रतीयमाने संबदन्ते । तथाचाहुः—कर्मकरा
हि कर्म कुर्वाणाः पादिकमर्गं लभन्ते इति' इति श्रीविन्दस्वामी । 'भरः संग्रामः तं
तन्वन्ति विस्तारयन्तीति भरता योद्धारः' इति सायणः, † 'नकारान्तः सारथिशब्दो-
ऽप्रसिद्धः ‡ 'प्रयन्ति प्रकपेण सम्पादयन्ति' इति सायणः, 'प्रतिपद्यन्ते' इति
महाभास्करः, § पा० सू० १-३-४०, ¶ पा० सू० ६-३-१२३.

अथ स्तौति द्विदेवत्यानेन्द्रवायवकादिकान्—

॥ 'ते वा एते प्राणा एव यद् द्विदेवत्याः ॥

यत् ये ॥

कथं,

॥ वाक् च प्राणश्चैन्द्रवायवः ॥

घ्राणं प्राणः ॥

॥ चक्षुश्च मनश्च मैत्रावरुणः । श्रोत्रं चात्मा चाश्विनः † ॥

‡ आत्मा मध्यमः कायः ॥

॥ तस्य हैतस्यैन्द्रवायवस्याप्येकेऽनुष्टुभौ पुरोनुवाक्ये कुर्वन्ति । गायत्र्यौ याज्ये । वाक् च वा एष प्राणश्च ग्रहो यदैन्द्रवायवस्तदपि छन्दोभ्यां यथायथं कल्पस्येते इति ॥

एके 'आचार्याः । † अनुष्टुप्ति वाङ्नामसु पाठात् । ‡ 'वाक् पूर्वरूपम्' इति श्रुतेश्च पूर्वमनुवाक्ये अनुष्टुभौ युक्ते । प्राणगायत्रयोस्तेज-

* 'प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्याः' इति तै० सं० ६-४-९. † 'वागादीनां प्राणरूपत्वाभावेऽपि प्राणाधीनवृत्तिलाभत्वेन प्राणा इति निर्देशः । तथाच शत० ब्रा०—'अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरंश्वासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्वैव सर्वे रूपं भवामेति त एतस्वैव सर्वे रूपमनवत् तरमादेत एतेनास्त्वान्ते प्राणाः' १४-४-३-३२ इति, 'पञ्चधा विहितो वा अयं शीरेन्द्र प्राणः मनो वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम्' इति च ९-२-२-९. 'प्राणसन्दः प्राणाप्राणेषु लक्षणमा छत्रिणो गच्छन्तीति च' इति गोविन्दस्वामी. 'प्राणप्रवृत्तिभेदात्मक-चक्षुरादिरूपत्वान् । चक्षुरादिव्यतिहेतुपञ्चा' इति भरुमास्करः. 'उच्छ्वासादिशक्तिभेदवती वायुः प्राणः' इति सायणः. ‡ 'वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः' इति तै० सं० ६-४-९. 'मन्मप्राणनेहेतु इन्द्रवायु चिद्रूपत्वात् प्रेरयितृत्वाच्च । एषेन-मननेहेतु मित्रावरुणौ प्रकाशकत्वाज्जीवयितृत्वाच्च ध्वणशरीरहेतु आश्विनौ आरोग्यहेतुत्वात्' इति भरुमास्करः. § 'लौकिकः परमात्मा वा' इति गोविन्दस्वामी, 'जीवात्मा' इति सायणः. ¶ वा० निख० १-९. † ए० आ० ३-१-९.

स्त्वाद् याज्ये अपि गायत्री । एवञ्च यथायथं यथास्वम् । औलो
भ्यां, छन्दसी द्वे* । लटो लृट् । कल्पेते' इत्याहुः ॥

॥ तच्चन्नाट्यम् ॥

कथं,

॥ व्यृद्धं वा एतद्यज्ञे क्रियते यत्र पुरोनुवाक्या ज्यायसी
याज्यायै' ॥

इसेहे ॥

॥ यत्र वै याज्या ज्यायसी तत् समृद्धम् ॥

अनुवाक्याया इति शेषः ॥

॥ अथो यत्र समे ॥

तदपि समृद्धमेव । समृद्धं शोभनम् । मृष्यते हि—“न तु याज्या
हसीयसी' इति ॥

॥ यस्यो तत् कामाय तथा कुर्यात् प्राणस्य च वाचश्चात्रैव
तदुपासम् ॥

उ खलु । ऋषेण इम् । यस्मै कामाय लाभाय वाक्प्राणसम्बन्धिने
तदनुवृत्तनुवाक्यात्वं क्रियते होत्रा अत्र याज्यानुवाक्ययोर्गायत्रत्वेऽपि
तत्फलं तयोपासं लब्धं स्यात् ॥

१. 'याज्यायै । यत्र' ; २. 'तदनुवृत्तनुवाक्यम्' न. क. पाठः.

* 'वाग्वा अतुष्टु प्राणो वै गायत्री' इत्यनुष्टुपायत्रीभ्यां यथायथं कल्पेते
देवते इति । तामिन्द्रः 'तामिन्द्रो मायतोऽवकम्य म्याकरोद्' इति श्रुतेः । 'प्राणो वासुरेव ।
अतो यथायथं कल्पेते' इति गोविन्दस्वामी. 'तावुमात्रपि यथोक्तम्याम् अनुष्टुपायत्री-
च्छन्दोभ्याम्' इति साम्बः. 'तदपि तावपि तावत्राणी तदीयाभ्यां छन्दोभ्यां परिपृष्टांताभ्यां
यथायथं यथास्वं कल्पेते कर्तव्यं भविष्यतः' इति भरुभास्करः. † आ० धौ० सू०
२-१४-२२. ‡ 'यस्य यस्य वस्तुनः कामाचोपेक्षितकलसिद्धने तत् तथा कुर्यात् तेन
पूर्वोक्तप्रकारेणानुवृत्तगायत्रीजन्ममनुष्ठानं पूर्वपक्षी कुर्यात् तत् सर्वं विकलम् अत्रैव याज्यानु-
वाक्ययोः साम्यानुष्ठान एव उपासं वाञ्छं प्राप्तं भवति' इति साम्बः.

कथं,

॥ वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्या* ॥

† 'वायवावाहि' इति ॥

॥ ऐन्द्रवायव्युत्तरा ॥

‡ 'इन्द्रवायु इमे' इति ॥

॥ एवं याज्ययोः ॥

पूर्वा वायव्या § 'अग्रं पिवा' इति । उत्तरेन्द्रवायवी ¶ 'शतेना न' इति ॥

तत्र,

॥ सा या वायव्या तथा प्राणं कल्पयति ॥

वीप्सालोपः । या या वायव्या तथा तथा प्राणं कल्पयति सम्पादयति ॥

कृतः,

॥ †वायुर्हि प्राणः । अथ यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति ॥

या या ऐन्द्रवायवी । तस्यै तस्यास्तस्याः । यदिन्द्रप्रतिपादकं पदं तेन वाचं सम्पादयति ॥

* 'वायव इन्द्रवासुभ्यां वायवावाहि दशैतेन्द्रवायु इमे सुता इत्यनुवाक्ये अनवानं पृथक्प्राणवे, अग्रं पिवा मधूनमिति वाज्ये अनवानम्' इति आ० श्रौ० सू० १०५-२, ४.
† ऋक्सं० १-१-३-१. ‡ ऋक्सं० १-१-३-४. § ऋक्सं० ३-४-२२-१.
¶ ऋक्सं० ३-४-२२-२. § 'तदथ सः स प्राणोऽयमेव वायुर्गोऽयं पयते' इति शत० ब्रा० १०-३-३-४. 'योऽयं प्राणः स वायुः' इति वृ० बृह० उप० ३-१-५.

कृतः,

॥ वाग्ध्यैन्द्री ॥

इन्द्रस्य हि वाचा सम्बन्धोऽस्ति “ चत्वारि ते असुर्याणि नाम ’ इति,
+ ‘ तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोद् ’ इति च श्रुतेः ॥

निगमयति—

॥ उपो तं काममाप्नोति यः प्राणे च वाचि च ॥

उ एवमित्यर्थः ।

वाचि प्राणे च यः कामः स उपाप्तो भवेदिह ॥

किं बहुना,

॥ न यज्ञे विषमं करोति ॥

अनुवाक्यादैर्घ्यरूपं वैषम्यं न भवेदिह ॥

द्वितीयः खण्डः ।

द्विदेवत्वग्रहास्तेषु मन्त्रान् वक्तुं प्रशंसति—

॥ प्राणा वै द्विदेवत्याः ॥

आयोषाधान्त्यांशभाजो वायोरिन्द्रस्य चैक्यतः ।

आयो ग्रहो द्विदेवत्वद्विदेवत्वोऽपि सम्भवेत् ॥

* ऋक्सं० ८-१-१५-४. † तै० सं० ६-४-७ ‡ ‘ प्राणा वै इन्द्रियरूपा
एष. ‘ वाग्धा ऐन्द्रवाचवशुभ्रमैत्रावरुणः श्रेष्ठमाश्विनः (तै० सं० ६-४-५) इति
सुषुम्नराय’ इति सायणः.

ते च,

॥ एकपात्रा गृह्यन्ते । तस्मात् प्राणा एकनामानः ॥

प्राणशब्देन वाच्यत्वात्^१ सर्वेषामेकनामता ॥

॥ द्विपात्रा ह्रूयन्ते* ॥

ग्रहप्रतिनिग्राहैः[†] ॥

॥ तस्मात् प्राणा द्वन्द्वम् ॥

द्विरूपा उपलभ्यन्ते प्राणा वै चक्षुरादयः ॥

॥ येनैवाध्वर्युर्यजुषा प्रयच्छति तेन होता प्रतिगृह्णाति[‡] ॥

ग्रहिरन्तर्णीतप्यर्थः । [§] अध्वर्यवे प्रणामपेद्^१ इति हि सूच्यते ॥

१. 'वाच्यत्वम्' घ. ङ. पाठः.

* जुषाच ते० सं०—' ऋषवादिनो वदन्ति कस्मात् सखादेकपात्रा द्विदेवत्या एष्यन्ते द्विपात्रा ह्रूयन्ते इति सदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा ह्रूयन्ते तस्माद् द्वौ द्वौ बहिष्ठात् प्राणाः' ६-४-९ इति. होमे द्विपात्रत्वमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतं—' हाविर्धानं गच्छन् संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्याममुवृहीति । उपयाम एहीतोऽसि वाक्षसदस्रादिव्य-पात्रेण प्रतिप्रस्थाता श्रेणकलनादैन्द्रवायवस्व प्रतिनिग्राह्यं एहीत्वा न सादयति । ऐन्द्रवायव-मादानाध्वर्युर्द्वौणकलशाक्त परिप्लवया राजानम् । उभौ निष्कम्य दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहत्याध्वरो बहोऽवमस्तु देवा इति परिप्लवनापारम्भापासवति । आध्राज्य प्रत्याध्रावितै संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेष्यति । वपट्कृते जुहोति । एवमुत्तराम्बुः प्रहाम्नां प्रवरतः' इति श्री० सू० १२-२०-१८, १९, २०, २३, २४; १२-२१-७.

† 'द्विदेवलोभ्याः प्रतिगृह्णाता एष्यन्ते इति प्रतिनिग्राह्याः. ‡ अध्वर्योः प्रदानमश्व-आपस्तम्बेन दर्शितः—'ग्रहमावगुरादाय क्षिप्रं होतारमभिरुत्य भवि वसुरिति ग्रहं होत्रे प्रयच्छति । एतेनैव होता प्रतिगृह्य दक्षिण करवात्ताय इस्ताभ्यां निगृह्णास्ते' इति श्री० सू० १२-२१-५, ६. 'हुत्वैतद्ग्रहपात्रमाहरत्यध्वर्युः । तद् एहीयादितु वसुः पुरुवसुरिति । प्रतिगृह्य दक्षिणमूढमपोच्छ्रय तस्मिन् सादयित्वाकाशपतीप्तिरह्गुलीभिरपिदध्यात् । एवमुत्तरे । सव्येन त्वपिपाय तयोः प्रतिमही भक्षणं च' इति आ० श्री० सू० ५-५-७, ८, ९, १०, ११. § आ० श्री० सू० ५-६-१.

तत् यजुराह—

॥ एष वसुः पुरुवसुरिह वसुः पुरुवसुर्मयि वसुः
पुरुवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहीत्यैन्द्रवायवं भक्षयति ॥

*भक्षार्थे प्रणामने भक्षिः प्रणामयेदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥

मन्त्रशेषमाह—

॥ उपहृता वाक् सह प्राणेनोप मां वाक् सह प्राणेन
ह्वयतामुपहृता ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप
मामृषयो दैव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति ॥

किञ्चिद् व्याचष्टे—

॥ प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा-
स्तानेव तदुपह्वयते ॥

तान् प्राणानुपह्वयते आत्मना संयोजयति । वसुः प्रशस्यः । †बहुभि-
र्गुणैः छन्नः पुरुवसुः । दैव्यासः दैव्याः । ‡‘देवस्य यञ्जौ’ तस्येदमर्थे ।
§‘आज्जत्तेरसुक्’ । §तन्वः शोभनाः । तनूपावानो देहस्य रक्षकाः ।
पातेर्बनिप् । तपोजास्तपसा देवेन सृष्टाः ॥

* ‘एष वसुरित्यादि तन्वस्तपोजा इति च इतिशब्दस्तदन्तोऽयं भक्षणमन्त्रः इति
केचित् । अन्ये त्वानु— एष वसुरिति प्रतिग्रहमन्त्रः उपहृता वागित्यादिस्तु भक्षणमन्त्र इति
इति भङ्गास्करः । ‘एष वसुः पुरुवसुरिति भक्षणमन्त्रः । तत्र प्रथमैकवचनान्तानि
ऐन्द्रवायवविशेषणानि । उपहृता वागित्यादीनि तु वाग्विशेषणानि । उपहृता ऋषय इत्यादीनि
पुनः पदानि ऋषिविशेषणानि । प्राणा वा ऋषय इति ऋषिसंस्तुतैः प्राणैर्देवताः स्तुवन्ते’
इति गोविन्दस्वामी । † ‘वसुर्निवासहेतुः’ । ‡ ‘पुरुवसुः प्रभूतनिवासहेतुः’ इति
सायणः । § पा० सू० वा० ४-१-८५ । § पा० सू० ७-१-५० । § ‘तनूपावानो-
ऽस्मच्छरीररक्षकाः तन्वः शरीरसास्मादीयस्य सम्बन्धिन इति शेषः’ इति सायणः ।

॥ एष वसुर्विदद्वसुरिह वसुर्विदद्वसुर्मयि वसुर्विदद्वसु-
श्चक्षुष्पाश्चक्षुर्मे पाहीति मैत्रावरुणं भक्षयत्युपहृतं चक्षुः सह
मनसोप मां चक्षुः सह मनसा ह्यतामुपहृता ऋषयो
दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मामृषयो दैव्यासो ह्यन्तां
तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनू-
पावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपह्वयते ॥

*विदद्वसुर्विधमानधनः ॥

॥ एष वसुः संयद्वसुरिह वसुः संयद्वसुर्मयि वसुः संय-
द्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहीत्याश्विनं भक्षयति । उपहृतं श्रोत्रं
सहात्मनोप मां श्रोत्रं सहात्मना ह्यतामुपहृता ऋषयो दैव्यास-
स्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मामृषयो दैव्यासो ह्यन्तां
तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनू-
पावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपह्वयते ॥

†संयद्वसुः सङ्गच्छमानधनः । आत्मा मध्यमः कायः ॥

किञ्च,

॥ पुरस्तात् प्रत्यञ्चमैन्द्रवायवं भक्षयति ॥

आत्मनः प्राक्स्थितं प्रत्यङ्मुखं कृत्वा तु भक्षयेत् ॥

॥ तस्मात् पुरस्तात् प्राणापानौ ॥

तस्मात् तथाहि देहस्य पुरोभागे स्थितावुभौ ।

प्राणापानौ वाक् च तत्र प्राणापानौ प्रदर्शनम् ॥

‘वाक् च प्राणश्चैन्द्रवायवः’ इति ह्युक्तम् ॥

* ‘विदद्वसुः ज्ञानपूर्वकानिवासहेतुः’, † ‘संयद्वसुः नियतनिवासः । अथवा
वसुवचनदः सर्वत्र धनपरत्वेन व्याकरणः’ इति सायणः ‡ page 339.

॥ पुरस्तात् प्रत्यञ्च मैत्रावरुणं भक्षयति ।

तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुधी ॥

मनधात्र । 'चक्षुश्च मनश्च मैत्रावरुणः' *इति श्रुक्तम् ॥

॥ सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति ॥

व्यवर्धे णमुल्, परिहृत्य । सूच्यते हि—† 'उत्तरेण श्विरः परिहृत्याभ्यात्मतरं सादनम्' इति, 'आश्विनं यथाहृतं परिहृत्य पुनः सादयित्वा' इति च ॥

॥ तस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च सर्वतो वाचं वदन्तीं शृण्वन्ति ॥

ज्ञानचो यकथ्य शृण्वन्तीं, उच्यमानाम् उचार्यमाणाम् । तस्मात् तथाहि ॥

तृतीयः खण्डः ।

प्राणानेव पुनरपि स्तीति—

॥ प्राणा वै द्विदेवत्याः ॥

तत्र,

॥ अनवानं द्विदेवत्यान् यजेत् ॥

याज्यायामनुवाक्यायां प्रैषे चाप्यनवानता ॥

१. 'तथाहि पुनरपि' क. ल. पाठः. २. 'पुनः' प. पाठः.

* page 339. † अप्सवोरप्येवमथे भक्षणं तैत्तिरीयसंहितायामाज्ञातं—

'वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः शोचमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात् पुरस्ताद्वाचं वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात् सर्वतः शोचणे शृणोति' इति ६-४-९. ‡ आ० श्रौ० सू० ५-५-१२, ५-६-११.

§ 'द्विदेवत्वप्रदेशु याज्या यजेत् होतानवानं यजेत्' इति सायणः. 'याज्याया अनवान-
सन्तं पुरासुवासावैषाणाम्पुपलदाणाम्' इति मठभास्करः. ¶ अनवानं नाम
आदिः आगतादनुच्यमानः.

सूच्यते हि — 'इदमाद्यनवानं प्रातःसवने याज्यानुवाक्ये' 'वैश्वो
चोत्तरयोर्ग्रहयोः' इति ॥

किमर्थं,

॥ प्राणानां संतलै ॥

स्पष्टवति—

॥ प्राणानामव्यवच्छेदाय ॥

कृत एतत्,

॥ प्राणा वै द्विदेवत्याः ॥

अत एतदानवान्यं प्राणाविच्छेदकारि वै ॥

किञ्च,

॥ 'न द्विदेवत्यानामनुवपट्कुर्यात् । यद् द्विदेवत्याना-
मनुवपट्कुर्यादसंस्थितान् प्राणान् संस्थापयेत् ॥

यत् यदि । असंस्थितातनुपरतान् ॥

कृतः,

॥ संस्था वा एषा यदनुवपट्कारः ॥

यत् यः ॥

* आ० थी० सू० ५-५-५, ६ । तथान् आ० थी० सू० — 'तदेवमित्यङ्गाभा
मीषते—अनुवाजान् द्विदेवत्यान् यथा प्राञ्जितो महः । आदिल्लपहसावित्री तान् स्म मानु-
वपट्कुर्याः ॥ इति ' ५-५-२१ इति, ' सर्वाननुवपट्कारो द्विदेवत्यदुप्रदादित्यसामिन्वभाली-
वतवसैम् ' इति आप० थी० सू० १२-२४-२.

ततश्च,

॥ य एनं तत्र ब्रूयादसंस्थितान् प्राणान् समतिष्ठिषत्
प्राण एनं हास्यतीति शश्वत् तथा स्यात् ॥

एनमनुवषट्कुर्वन्तम् । * 'णौ चङ्घुपधायाः—' । † ' तिष्ठतेरित् ' ॥

निगमयति—

॥ तस्मान्न द्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्यात् ।

तदाहुः ॥

चोर्थस्वरूपमाह—

॥ द्विरागूर्यं मैत्रावरुणो द्विः प्रेष्यति सकृदागूर्यं होता
द्विर्वषट्करोति का होतुरागूरिति ॥

द्वितीयेति शेषः ।

होता यक्षत् प्रेष आगूर्याज्यागूर्ये यजामहे ।

द्विरैन्द्रवायवे त्वाचे प्रशास्तागुरते तथा ॥

द्विः प्रेष्यति यजेत्येवं होता त्वागुरते सकृत् ।

वषट्करोति द्विस्तस्य द्वितीयागूस्तु का भवेत् ॥

सूत्र्यते हि— † ' होता यक्षद्वायुमग्ने गां होता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्तेति
प्रेषावनवानम् ' । ' अग्रं पिवा मधुनामिति याज्ये अनवानमेकागुरे
पृथग्वषट्कारे ' इति ॥

परिहरति—

॥ प्राणा वै द्विदेवत्या *आगूर्वज्रस्तद् यदत्र होतान्तरेणा-
गुरेतागुरा वज्रेण यजमानस्य प्राणान् वीयात् ॥

यत् यदि । तत् तत्र ॥

॥ य एनं तत्र ब्रूयादागुरा वज्रेण यजमानस्य प्राणान्
व्यगात् । प्राण एनं हास्यतीति शश्वत् तथा स्यात् ॥
एनं द्विरागुरमाणम् ॥

॥ तस्मात् तत्र होतान्तरेण नागुरेत ॥

तुदादिरनुदाचेच गुरी उद्यमने खलु ॥

॥ अथो ॥

अपिच,

॥ मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग् यज्ञस्य होता
मनसा वा इषिता वाग् वदति । यां हान्यमना वाचं वदत्यसुर्या
वै सा वागदेवजुष्टा ॥

उक्तार्थानि ॥

॥ तद् यदेवात्र मैत्रावरुणो द्विरागुरते सैव होतुरागूः ॥

तत् तत्र ।

द्वितीयागूः प्रज्ञास्तुर्या सैव होतुरपीष्यताम् ॥

चतुर्थः खण्डः ।

* वाक्त्वाद् वज्रस्थानीया आगूः । 'ताम्यै वज्रः' इति श्रुतेः । इति महामातङ्गः.

* ऋतुयाजान् द्वादशाय विदधाति प्ररोचयन्—

॥ प्राणा वा ऋतुयाजाः ॥

ततः किं,

॥ तद् यद् ऋतुयाजैश्चरन्ति प्राणानेव तद् यजमाने दधति ॥

तत् तान् । दधति ऋत्विजः । † † अद्भ्यस्तात् । श्वापयन्ति ।
तत् तत्र ॥

॥ षड् ऋतुनेति यजन्ति ॥

ऋतुनेति प्रेषिताः षड्हो पो नेऽग्नीद् व्र च प्र च † ।
होत्रादयो यजन्त्यागूर्वपद्प्रेषैः स्वधिष्ण्यगाः ॥

सूच्यते हि—‡ होतायत्तदसौ यजपोस्तु स्वान् आगूर्वपद्कारौ यत्र
इच प्रेषेण यजेद् इति, 'नेन तेनैव प्रेषितः प्रेषितः स स यथापैषं
यजति' इति च ॥

॥ प्राणमेव तद् यजमाने दधति ॥

तत् तत्र ॥

॥ चत्वार ऋतुभिरिति यजन्ति ॥

* सप्तमाध्याय्ये ऋतुदेसा यजेज्यन्ते त एते ऋतुयाजाः । † पा०
सू० ७-१-२ । ‡ होतृपोतृनेर्त्सीर्वाङ्गात्प्रसास्तारः । 'षट्कुम्बो यजन्ति होत्रादयः'
इति गोविन्दस्वामी । 'ऋतुना सोमं पिबन्ति ते षट्कुम्बो यजन्ति । छान्दोग्यः कृत्यसुतो ज्योषः'
इति नडभास्करः । † आ० शी० सू० ५-४-५, ५-८-४ ।

मेषिता ऋतुभिश्चेति चत्वारो हो च पो च ने ।
अच्छेति च यजन्त्यागूर्वपदप्रेषैः स्वधिष्ण्यागाः ॥

॥ अपानमेव तद् यजमाने दधति । द्विर्ऋतुनेत्युपरिष्ठात् ॥

ऋतुनेति प्रेषितां द्वावध्वर्युयजमानकौ ।
यजन्तीत्यनुवृत्तं च नम्यते यजतास्त्विति ॥
स्वयं षष्ठे पाष्ट्रिके द्विहोतान्यत्रानयोर्यजेत् ।

सूत्र्यतं द्वि—^२ 'होताध्वर्युगृहपतिभ्यां होतरेतद्यजेत्युक्तः' 'स्वयं षष्ठे
पृष्ठयाहनि' इति ॥

॥ व्यानमेव तद् यजमाने दधति ॥

अत्र धत्त इति त्वर्यो दधतीत्यस्य गृह्यताम् ॥

॥ स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणोऽपानो व्यान इति ॥

विहितः कल्पः ॥

॥ तद्यद्दतुन—ऋतुभिर्ऋतुनेति यजन्ति प्राणानां सन्तत्यै ॥

* होतृपेतृनेषुच्छावाकाः । चत्वार ऋत्विजो माश्रवाभिकाः इति गोविन्दस्वामी ।
'ऋतुभिः सोमं पिबतिविति चतुर्यजन्ति । पूर्वपदं मुचो लोपः । ततो विचिकित्सस्येन जन् । यद्वा ।
प्रत्यभ्याहृतं अन्योऽन्यो यथा भवति इति कियामेधात् । तत्राभ्याहृतमेदाभिश्चतुर्ऋत्पद-
संभन्निनस्यत्वार उच्यन्ते । एवं पांडित्यत्रापि द्रष्टव्यम्' इति महामास्करः । त तथान्व
तै० सं०— 'ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्य आह षट् का षट्त्वं ऋत्वेव प्रीणाति ऋतुभिरिति
चतुश्चतुष्पद एव षट्त्वं प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाह द्विपद एव प्रीणाति' इति ६-५-३. अनेनेव
कमेण मैत्रावरुणं प्रत्याध्वर्योः प्रेष्ये अपास्तम्बेन दर्शितः— 'ऋतुना प्रेष्येति त्रिधापेष्यध्वर्युः
संप्रेष्यत्वेन प्रतिप्रस्थाता । पायसोर्मुचे पर्यापृष्यतुभिः प्रेष्येति द्वयोरध्वर्युरेवं प्रतिप्रस्थाता पुनः
पर्यापृष्यतुना प्रेष्येति सहध्वर्युरेवं प्रतिप्रस्थाता' इति १२-१६-१७, १८, १९.
'ऋतुना सोमं पिबतिविति पुनरपि द्विर्यजन्ति । अथ द्विरिति सूत्रप्रयोगात् पूर्वत्रापि
द्वयसमुच्चयं विवक्षितं इति गम्यते' इति महामास्करः । आ० आ० सू० ५-८-५, ६.

यजन्तीति यत् प्राणानां सन्तल्पे तत् स्यात् । † 'ऋत्यकः' इति
इत्थप्रकृतिभावो ॥

व्याचष्टे—

॥ प्राणानामव्यवच्छेदाय । प्राणा वा ऋतुयाजाः ॥

तत्र,

॥ नर्तुयाजानामनुवषट्कुर्यात् ॥

नात्र † 'ऋत्यकः' ॥

॥ असंस्थिता वा ऋतव एकैक एव ॥

नित्याः खल्वृतवः सर्वे स्थिता नाशविवर्जिताः ॥

॥ यदृतुयाजानामनुवषट्कुर्यादसंस्थितानृतून् संस्थापयेत् ॥
यत् यदि ॥

॥ संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः ॥

यत् यः ॥

॥ य एनं तत्र द्रूयादसंस्थितानृतून् समतिष्ठिषत् । दुःषमं
भविष्यतीति शश्वत् तथा स्यात् ॥

दुःषमं व्याकुलम् ॥

॥ तस्मान्नर्तुयाजानामनुवषट्कुर्यात् ॥

नात्र † 'ऋत्यकः' ॥

पञ्चमः खण्डः ।

1. 'संस्थिताः नाशवर्जिताः' प. पाठः. २. 'व्याकुलम्' क. ख. पाठः.

* 'प्रथममृतुनेति यजनं प्राणस्य सन्तले । तत् ऋतु(भिः ऋतुने)ति द्वाभ्यां
यजनं प्राणप्रवृत्तेरपानव्यामयोरेण सन्तले भवति' इति महभास्करः. † पा० सू०
६-१-१२८. ‡ 'दुःषमं विषमम्' इति मोविन्द्रस्वामी. 'रोगदादिषादिरूपं विषमं
किञ्चित्स्वास्थ्यम्' इति सायणः. 'दुःषमम्' इति महभास्करपाठः. तथाच तथाह्वया—
'समाप्य संवत्सरस्य दुःषमं, यजानां विनाशहेतुत्वं दुःषमं तदेव कृतं भवति' इति.

द्विदेवत्यान् भक्षयित्वाधोपहृय त्विच्छामथ ।
अचान्तरेळां प्राश्य खं होताद्याच्चमसं ततः ॥

इत्याह—

॥ *प्राणा वै द्विदेवत्याः पशव इळा ॥

† भूम्यामिळायां पशवो वर्तन्ते पोषसंयुताः ॥

ततश्च,

॥ द्विदेवत्यान् भक्षयित्वात्वेळामुपहृयते ॥

‡ इळानिगदं ब्रूयात् ॥

॥ पशवो वा इळा पशूनेव तदुपहृयते ॥

तत् तत्र ॥

॥ पशून् यजमाने दधाति ।

तदाहुः ॥

ब्रह्मवादिनो विचारमिति शेषः ॥

१. 'संयुताः द्विदेवत्यान्' प. ड. पाठः. २. 'तत्र व्याचष्टे । पशून्' क. ख. पाठः.

* 'प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्याः पशव इळा यदिवा पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उपहृयेत पशुभिः प्राणानन्तर्देषीत प्रमायुकः स्याद् द्विदेवत्यान् भक्षयित्वात्वेळामुपहृयते प्राणान्तेषात्मन् भित्त्वा पशुमुपहृयते' इति तै० सं० ६-४-९. † 'इळा इत्यजनाम तदेतुतया पशव इळा' इति गोविन्दस्वामी. 'इळादेवता च 'गौर्वा अस्यै चक्षीरम्' (तै० सं० १-७-२) इति श्रुतेः पशुका' इति चायजः. ‡ इळानिगदश्च आ० औ० सूत्रे (१-७-७) प्रतिपादितो द्रष्टव्यः.

॥ अवान्तरेळा पूर्वा प्राश्नीयात् होतृचमसं भक्षयेत् इति ॥
विचारे प्लुतौ ॥

सिद्धान्तयति—

॥ अवान्तरेळामेव पूर्वा प्राश्नीयादथ होतृचमसं भक्षयेत् ॥

ननु भक्षयः प्रधानत्वात् पूर्वं सोमोऽत्र उच्यते—

॥ यद्वाव द्विदेवत्यान् पूर्वान् भक्षयति तेनास्य सोमपीथः
पूर्वो भक्षितो भवति ॥

पीथः पिबतेः कर्मणि क्यन् । पाने व्याप्तः ।

भक्षितैस्तु द्विदेवत्यैः पूर्वं सोमोऽत्र भक्षितः ॥

निगमयति—

॥ तस्मादवान्तरेळामेव पूर्वा प्राश्नीयात् । अथ होतृचमसं
भक्षयेत् । तदुभयतोऽन्नाद्यं परिगृह्णाति सोमपीथाभ्याम् ॥

द्विदेवत्यस्वचमसभक्षाभ्यामावृता त्विळा ॥

एतच्च,

॥ अन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै ॥

स्यात् ॥

१. 'दवाप्यः' क. ख. पाठः. २. 'चमससोमाभ्या' व. ड. पाठः.

* 'अवान्तरेळा प्राश्नीयात् चमसं होतृचमसं भक्षयेदध्वर्यं उपह्वयस्वेत्युक्त्वा' इति
भा. श्रौ. सू. ५२६-१४.

किञ्च,

॥ प्राणा वै द्विदेवत्या आत्मा होतृचमसः ॥

ततः किं,

॥ द्विदेवत्यानां संस्रवान् होतृचमसे समवनयति ॥

संस्रवाः विन्दवः । अवनयो निषानम् ॥

॥ आत्मन्येव तद्धोता प्राणान् समवनयते ॥

तत् तेन चिन्दुनिषानेन ॥

॥ सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥

*उक्तार्थानि ॥

पद्यः खण्डः ।

तूर्णीशंसं विधित्सुः सन्नितिहासं ब्रवीत्यथ—

॥ देवा वै यदेव यज्ञेऽकुर्वस्तदसुरा अकुर्वन् ॥

वै पुरा ॥

॥ ते समावद्दीर्या एवासन्न व्यावर्तन्त ॥

समावत् तुल्यमित्यर्थः समादावतुपा पदम् ।
 अन्योन्यापेक्षयाधिक्यमुभयेषां न चाभवत् ॥
 व्यावृत्तिर्गुणयोगेन श्रेष्ठता सर्वसम्पता ॥

॥ ततो वै देवा एतं तूष्णींशंसमपश्यंस्तमेषामसुरा
 नान्ववायन् ॥

एषां देवानाम् । तूष्णींशंसम्* । अन्ववायो ज्ञानम् । न ज्ञातवन्तः ॥
 कथं,

॥ तूष्णींसारो वा एष यत् तूष्णींशंसः ॥

सारो ध्वन्युत्कर्षः ॥

उपांशुशंसनीयत्वात् सोऽसुरैर्न श्रुतोऽभवत् ।

यत् यः ॥

॥ देवा वै यं यमेव वज्रमसुरेभ्य उदयच्छंस्तं
 तमेषामसुराः प्रत्यबुध्यन्त ॥

बुधिरनुदाचेद् दिवादिः । वज्रं अस्त्रम् । तं तं प्रति परिहारं ज्ञातवन्तः ॥

॥ ततो वै देवा एतं तूष्णींशंसं वज्रमपश्यन् ॥

तूष्णींशंसं वज्ररूपं चक्रुर्ज्ञानवलात् सुराः ॥

॥ तमेभ्य उदयच्छन् ॥

एभ्य इमानसुरान् हन्तुम् । वज्रीभूतम् । उदय उत्क्षेपः । † इषुगमि—
 इति छः ॥

* 'भूरभिव्योतिरिति विषदस्तूष्णींशंसः पदपदो वा' इति गोविन्दस्वामी.

॥ तमेषामसुरा न प्रत्यबुध्यन्त ॥

एषां देवानाम् । तं क्षिप्तं वज्रभूततूर्णीशंसं प्रति परिहारं न
ज्ञातवन्तः ॥

॥ तमेभ्यः प्राहरन् ॥

प्रहार उपरिक्षेपः ॥

॥ तेनैनानप्रतिबुद्धेनाग्नन् ॥

अप्रतिबुद्धेनानवगतस्वभावेन । तेन तूर्णीशंसवज्रेण । एनानसुरा-
नग्नन् ॥

हनो लङ्गुपधालोपो *हो हन्तेरिति ह्यथ घः ॥

॥ ततो वै देवा अभवन् । परासुराः । भवत्यात्मना परास्य
द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥

उक्तार्थानि ॥

॥ ते वै देवा विजितिनो मन्यमाना यज्ञमतन्वत ॥

विजयो विजितं भावे क्तः । अत इनेः षम् । आत्मनः ॥

॥ तमेषामसुरा अभ्यायन् यज्ञवेशसमेषां करिष्याम इति ॥

उक्तार्थम् ॥

१. 'विजितिः' घ. ङ. पाठः.

* पा० सू० ३-३-५४. † page 281. ‡ पा० सू० ५-२-११५.

ततो देवाः,

॥ तान् समन्तमेवोदारान् परियत्तानुदपश्यन् ॥

तानसुरान् । समन्तं समन्तात् सर्वत एव । * उदारान्, आरा शस्त्रम्
उत्सिप्तशस्त्रान् । परियत्तानतिसन्नदान् । † उदपश्यन् ससाध्वसं
दृष्टवन्तः ॥

दृष्ट्वा च,

॥ तेऽब्रुवन् ॥

कथं,

॥ संस्थापयामेमं यज्ञम् ॥

समाप्तं करवाम ॥

केन भावेन,

॥ यज्ञं नोऽसुरा मा वधिपुरिति ॥

‡ 'माळि लुङ्' । § 'लुङि च' इति वधादेशः ॥

॥ तथेति ॥

निश्चित्य,

॥ तं तूर्णीशंसे संस्थापयन् ॥

स्थापेर्न्यन्तालुङि अण्ण । समस्थापयन् § ॥

* 'उदतान्' इति योषिन्दस्वामिग्रायणी । † 'अब्रुवन्तवधिधानान्',
‡ 'उदब्रुवन्तः सन्तो दृष्टवन्तः' इति सायणः । § पा० सू० ३-३-१७५ । पा०
सू० २-४-४३ । § 'संस्थापयन् । अहमावस्थान्दसः । यद्वा पञ्चमोऽयं लकारः ।
संस्थापयेयुः इति' इति अहभास्करः ।

क कमित्याह—

॥ भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्याज्यप्रउगे* संस्थापयन् ।
इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति निष्केवल्यमरुत्वतीये
संस्थापयन् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वस्सूर्य इति वैश्वदेवाग्नि-
मारुते संस्थापयंस्तमेवं तूष्णींशंसै संस्थापयंस्तमेवं तूष्णींशंसै
संस्थाप्य तेनारिष्टेनोद्वचमाश्रुवत ॥

तेन शस्त्रपदकसारभूतपदत्रिकेन । अरिष्टेनार्हिसितेन । उद्वचं
समाप्तिमाश्रुवत प्राप्तवन्तः ॥

स्पष्टयति—

॥ स तदा वाव यज्ञः संतिष्ठते यदा होता तूष्णींशंसं
शंसति† ॥

सन्तिष्ठते समाप्तिं याति । † समवप्रविभ्यः स्थः' इति तद् ॥

अथ होतुर्निन्दनादौ परिहारं ब्रवीति ह—

॥ स य एनं शस्ते तूष्णींशंस उप वा वदेदनु वा व्याहरेत्
तं ब्रूयात् ॥

* आञ्चप्रउगे नाम होतुः प्रातस्सवनिके शस्त्रे । निष्केवल्यमरुत्वतीये माध्यन्दिन-
सवनिके । वैश्वदेवाग्निमारुते तृतीयसवनिके, † तूष्णींशंसशब्दसंज्ञनप्रकारव्या-
ख्याननेन दर्शितः—'सुमत्पद्मदे पितामातरिश्वाच्छिद्रा पदाभापच्छिद्रोक्त्वा कवयः शंसन्
सोमो विश्वविशीषानिनेपद् बृहस्पतिरुक्त्वामदाभि शंसिषद्वासायुर्विश्वायुर्विश्वमायुः क इदं
शंसिष्यति स इदं शंसिष्यतीति जपित्वानभिदिङ्कञ् शंसोकोमित्युच्चारय्य तूष्णींशंसं शंसं
दुर्पांश्च सप्रणवमसन्तन्वन् । एष आहावः प्रातःसवने शस्त्रादिषु' इति श्री० सू०
५-९-१, २. ‡ पा० सू० १-३-२२.

निन्दा तूपवदेरर्थ आक्रोशोऽनुद्वेषस्तथा ।

स प्रसिद्धः परापवादनिरतो यः । एनं होतारम् । तं निन्दक-
माक्रोष्टारं वा ब्रूयाद्भोता ॥

कथम्,

॥ एष एवैतामार्तिमारिष्यति प्रातर्वाव वयमद्येमं शस्ते
तूर्णीशंसि संस्थापयामः । तं यथा गृहानितं कर्मणानुसमिया-
देवमेवैनमिदमनुसमिम इति ॥

‘आर्तिर्दुःखम् । आ सम्पक् । अरिष्यति । ३ ‘कृद्धनोः स्ये’ ।
गमिष्यति । एष निन्दाक्रोशकरः । कुतः । प्रातः प्रातस्सवने वाव खलु
संस्थापयामः । लुडो लट् । समाप्तमकार्ष्णम् ॥

समाप्तं चेदनुष्ठानं किमतः परमुच्यते ।

तं यथेत्यादि । गृहान् इतं प्राप्तम् । अनुसमियात् परिपूजयेत् ।
कर्मणा भोजनादिकेन । एवमेव एनं पञ्चम् अनु श्रद्धया समिमः कुर्मः
‘इदम् इदानीम् । आर्नीशब्दलोपः ॥

एवं होत्रोक्ते सति,

॥ स ह वाव तामार्तिमृच्छति य एवं विद्वान् संशस्ते
तूर्णीशंस उप वा वदत्यनु वा व्याहरति ॥

१. ‘चेदमनुष्ठानं तं यथेत्यादि’ प. ४. पाठः.

* ‘ओ जनेो बहप्रयोगविन्मन्यः’ इति भट्टभास्करः. † वक्तव्यमन्त्र-
स्वरूपमिदमेवेति गोविन्दस्वामी । तथाच तस्याशया — ‘स य एनं शस्ते तूर्णीशंस इत्येव-
मादेशेन्वस्यापरा व्याख्या । तं दूर्यान्मन्त्रं, कोऽसौ सन्त इत्याह— एष एवैतामिष्यादिः
इदमनुसमिमः इत्यन्तः’ इति. ‡ ‘आर्ति विनाशम्’ इति सायणः. ‘छतिम्’ इति
भट्टभास्करः. ४ पा० सू० ७-२-३०. ¶ ‘इदं तूर्णीशंसानुष्ठानम्’ इति सायणः.

य एवं विद्वांसं होतारमुपवदति वा अनुव्याहरति वा ॥

निगमयति—

॥ तस्मादेवं विद्वान् संशस्ते तूष्णींशंसे नोपवदेन्नानुव्याहरेत् ॥

न च निन्देन्न चाक्रोशेद् विद्वांसं हौत्रकारिणम् ।
नामरूपगोत्रविद्यागतिपारुष्यकीर्तनैः ॥

सप्तमः खण्डः ।

तूष्णींशंसं पुनः स्तौति चक्षुरादिकवर्णनैः—

॥ चक्षुषि वा एतानि सवनानां यत् तूष्णींशंसः ॥

यत् यः ॥

कथं,

॥ भूर्भ्रिज्योतिर्ज्योतिरभिरिति प्रातस्सवनस्य चक्षुषी ।
इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति माध्यंदिनस्य सवनस्य
चक्षुषी । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य इति तृतीयसवनस्य
चक्षुषी ॥

अग्नीन्द्रमूर्ययोगित्वात् क्रमाञ्ज्योतिःश्रुतिद्वयात् ।

नेत्रत्वमेषां सवनत्रयस्यापीह कथ्यते ॥

ततश्च,

॥ चक्षुष्मद्भिः सवनै राप्नोति चक्षुष्मद्भिः सवनैः स्वर्गं लोकमेति
य एवं वेद ॥

सः ।

फलं ज्ञातुगतं कर्तुर्दण्डापूपिकया भवेत् ॥

किञ्च,

॥ चक्षुर्वा एतद् यज्ञस्य यत् तूष्णींशंसः ॥

यत् यः ॥

तत्र,

॥ एका सती व्याहृतिर्द्वेषोच्यते* ॥

अर्थाभिधानाभेदेऽस्ति प्रतिलोमानुलोमता ।

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्यादित्रितये खलु ॥

व्याहृतिः शब्दः† ॥

॥ तस्मादेकं सच्चक्षुर्द्वेषा ॥

तथाहि नेत्रेन्द्रियं तु द्विगोलं श्लोकमुच्यते‡ ॥

१. * व्याहृतिशब्दः † घ. क. पाठः.

* 'ननु सवनानां चक्षुष्वव्यतिरेकेण यज्ञचक्षुर्द्वयं नाम न किञ्चिदस्ति । तद्योक्तमेव, तत् किमिति यज्ञचक्षुर्द्वयं न तूष्णींशंसः स्तूयते इत्याह—एका सतीत्यादि । एकैव सती तूष्णींशंसप्रायास्त्वव्याहृतिः द्वेषा द्विप्रकारं सवनविषयतया यज्ञविषयतया च गुणातिशय-प्रतिपादनाद्यमुच्यते' इति मइभास्करः. † 'यद्यपि भूरित्येवैव व्याहृतिस्तथापि तद्योगादग्निर्ज्योतिरित्यादि पदद्वयं व्याहृतिस्त्वेनोच्यते' इति सायणः. ‡ 'यस्मादेकं चक्षुःस्थानीयस्तूष्णींशंसो द्वेषा व्याहृतोऽभवत्, तस्माच्चक्षुरेकमेव सत् द्वेषा भवति । अन्तरेकं सत् यदिद्वेषा भवति' इति मइभास्करः.

किञ्च ,

॥ मूलं वा एतद् यज्ञस्य यत् तूष्णींशंसः ॥

यत् यः ॥

तत्र होता ,

॥ यं कामयेतानायतनवान् स्वादिति नास्य यज्ञे
तूष्णींशंसं शंसेत् ॥

अस्य यमिति च यदृनिर्देशः । आयतनं प्रतिष्ठा ॥

तथासति सः,

॥ उन्मूलमेव तद् यज्ञं पराभवन्तमनु पराभवति ॥

तत् तत्र पराभवन्तं नश्यन्तम् । उन्मूलमुद्धृतमूलम् । अनु ॥

॥ तद् वा आहुः ॥

उ खलु । तत् तत्र ॥

॥ शंसेदेवापिवै तद्वद्विजेऽहितं यद्भोता तूष्णींशंसं
न शंसति ॥

*अपिवै खल्वित्यर्थः । *अहितं तदशंसनम् ॥

* अपिवा एतदिति छेदः सावर्णमते । तथावाह — 'अपिवापि पूर्वोक्तपक्षवा
पक्षान्तरोपन्वासाधः' इति. 'तत् खलु कृत्विजेऽप्यहितम् अनर्थकरं स्यात् न
यज्ञमानार्थेवाहितं भवति । तस्माद् यज्ञमानस्वानायतनत्वे कामयमानोऽप्यात्मनोऽनर्थं
परिहारार्थं शंसेदेव । यज्ञमानस्वानायतनत्वाय यज्ञान्तरं कर्तव्यमिति भावः' इति महभास्करः.
'कृत्विजे होत्रेऽप्यहितं भ्रष्टे गोत्रे दक्षिणाया अलाभात्' इति सायणः.

कुतः,

॥ ऋत्विजि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो यज्ञे यजमानः ॥

प्रतिष्ठित इत्येव ॥

॥ तस्माच्छंस्तव्यः शंस्तव्यः ॥

इदभावश्छान्दसः । शंसितव्यः । द्विरुक्तिरुक्तार्या* ॥

अष्टमः खण्डः ।

इति षड्युगशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
मुखप्रवाषो नवमोऽध्यायः† ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

तूर्ष्णीशंसनिवित्मूक्तैराज्यं शस्त्रं त्रिपर्वकम् ।

तूर्ष्णीशंसः पूर्वमुक्तो निवित्मूक्ते ब्रवीत्यथ—

॥ ब्रह्म वा आहावः ॥

आहाव इति शोसावोमित्यस्याख्येति वै विदुः ।

‘शोसावोमित्याह्वयत’ इति खल्वत्र वक्ष्यते‡ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणजातिः स्यात् तुल्यत्वं चादियोगतः ॥

१. ‘इति ब्राह्मणव्याख्यायां नवमोऽध्यायः’, २. ‘मूक्तैराज्यं’ घ. ङ. पाठः.

* page 44. † ‘तदुक्तं संप्रदानविधिः’ इत्यवतारिकापुरस्सरं पञ्चमखण्डोऽयमुक्तः
ब्राह्मणेन. ‡ ऐ० ब्रा० १३-१.

॥ क्षत्रं निविट्* ॥

द्वितीयत्वसाम्यात् ॥

॥ विट् सूक्तम्† ॥

तृतीयत्वसाम्यात् । विद् वैश्यजातिः ॥

तूर्णीशंस उपांशुत्वादुक्तत्वाद् गळितस्त्वह' ॥

॥ आह्वयतेऽथ निविदं दधाति‡ । ब्रह्मण्येव तत्
क्षत्रमनुनियुनक्ति ॥

राजजातिं विप्रजातौ संगतां निदधाति तत् ॥

॥ निविदं शस्त्वा सूक्तं शंसति ॥

ततः किं,

॥ क्षत्रं वै निविट् विट् सूक्तम् । क्षत्र एव
तद् विशमनुनियुनक्ति ॥

वैश्यजातिं राजजातौ सङ्गतां निदधाति तत् ।

‡स्वराद्यन्तोपसृष्टात् तद् व्यत्ययान्न पुजेरिह ॥

अथ काम्यमाह—

॥ यं कामयेत क्षत्रेणैनं व्यर्धयानीति मध्य एतस्यै निविदः
सूक्तं शंसेत् ॥

१. 'उपांशुत्वादसत्त्वाद् गळितस्त्वह' क. ख. पाठः.

* अग्निदेवेद् इति द्वादशपदा निविट्. † प्र जो देवायेति सप्तर्चं सूक्तम्.

‡ 'प्रथममाह्वयते शश्राशौ । अथ निविदं दधाति । यद्यपि तूर्णीशंसोऽप्याहावादनन्तरं शस्यते तथाप्याहावनिवित्सूक्तानामेवात्र पौर्णोपर्यमुच्यते त्रीन्वचसंस्तुतत्वाद्' इति गोविन्दस्वामी. § पा० सू० वा० १-३-६४.

यं यजमानं होतैवमिच्छेद्—एनं क्षत्रेण *विश्रुष्टं करवाणीति,
तदा सः । ङसो हे ।

निविदोऽस्याः पदानां वै मध्ये शंसेत्तु सूक्तकम् ॥

॥ क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तम् । क्षत्रेणैवैनं तद् व्यर्धयति ॥

तथा,

॥ यं कामयेत विशैनं व्यर्धयानीति मध्य एतस्य
सूक्तस्य निविदं शंसेत् । क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तम् । विशैवैनं
तद् व्यर्धयति ॥

विशा वैश्यजात्या ॥

॥ यमु कामयेत सर्वमेवास्य यथापूर्वमृजु क्लृप्तं स्यादिति ॥

† ऋजु साधु क्लृप्तं सङ्गतम् । ‡ पुनः । अस्य षट् ॥

तदा,

॥ आह्वयेताथ निविदं दध्यादथ सूक्तं शंसेत् सो
सर्वस्य क्लृप्तिः ॥

§ सा उ खलु सर्वस्य' षट् क्लृप्तिः प्रकारः ॥

१. 'सर्वस्य क्लृप्तिः' व. ङ. पाठः.

* 'व्युद्धं विद्युच्छं विरोधितम्' इति सायणः. 'ऋद्धिदानि प्रापयामि' इति
भट्टभास्करः. † 'ऋजु क्लृप्तम् अङ्गसा क्लृप्तं यथापुनरक्लृप्तम्' इति गोविन्दस्वामी.
'ऋज्वा अगलेनैव विध्यनतिक्रमेण वा' इति भट्टभास्करः. ‡ 'पूर्वोक्तस्य द्वेष्यस्य
यजमानस्य आह्वयार्थं उक्तम्' इति सायणः. § 'सा क्लृप्तिर्भवति । उ इत्यनर्थकम् ।
यद्वा सो इत्येकं पदं तस्यापि स एवार्थः' इति गोविन्दस्वामी.

अथास्यां निविदीतिहासमाह—

॥ प्रजापतिर्वा इदमेक एवाग्र आस ॥

इदं जगत् सर्वमग्रे प्रजापतिरभूत् पुरा ॥

॥ सोऽकामयत् ॥

कथं,

॥ प्रजायेय ॥

प्रजातः स्याम् । लिङ् 'ज्ञानोर्जा' । 'इयोऽ्' ॥

व्याचष्टे—

॥ भूयान् स्यामिति ॥

ईयसुनि ः 'बहोर्लोपो भू च—' ॥

॥ स तपोऽतप्यत् ॥

नियमेषु तपश्शब्दः । तपिरार्जने । शपः श्यन् । अतपत्
आर्जितवान् ॥

॥ स वाचमयच्छत् ॥

वाग्यमनं कृतवान् ॥

॥ स संवत्सरस्य परस्ताद् व्याहरद् द्वादशकृत्वः ॥

अब्दादूर्ध्वं द्वादश वारान् वाचमुक्तवान् ॥

॥ द्वादशपदा वा एषा निवित् ॥

• पा० सू० ७-३-७९. † पा० सू० ३-४-१०६. ‡ पा० सू०
६-४-१५०. § तमाधापताम्बपरमसूत्रं 'नियमेषु तपश्शब्दः' इति. प्र० १.
पट० २. सू० १.

ततः किम्,

॥ एतां वाव तां निविदं व्याहरत् । तां सर्वाणि
भूतान्यन्वसृज्यन्त ॥

तां निविदमनु तेनासृज्यन्त । भूतानि सृष्टानि ॥

उक्त्वा तु निविदं देवो जगत् सर्वं ससर्ज ह ॥

॥ तदेतद्विधिः पश्यन्नभ्यनूवाच ॥

* ऋषिर्मन्त्रस्तद्वशी वा ॥

॥ स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा
अजनयन्मनूनामिति ॥

स प्रजापतिः पूर्वया आदिकालप्रवृत्तया निविदा कव्यता कान्त-
दर्शिन्या । आयोरायुष्मतीः, मनुपसकारयोर्लोपः । असौ इतिः ।
इमाः स्थावरजङ्गमात्मिकाः प्रजाः अजनयदुत्पादितवान् । मनूनां मनुष्य-
जातीनाम् । उपभोगार्थमिति शेषः ॥

॥ तद्यदेतां पुरस्तात् सूक्तस्य निविदं दधाति प्रजात्यै ॥

दधाति यत् प्रजात्यै तत् स्यात् ॥

॥ प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

सः ॥

प्रथमः खण्डः ।

* 'कुस्त ऋषिः' इति गोविन्दस्वामिसावणौ. † ऋक्सं० १-७-३-२.
‡ 'कव्यता कवित्वं' शब्दसमृत्तमायोरगतत्वात् प्रातवानित्यर्थः । तत ऊर्ध्वं मनूनां
वैवस्वतादीनां सम्बन्धिर्नोरिमा ब्राह्मणक्षत्रियव्यादिकृपाः प्रजा अजनयत् इति सावणः.

*अथ सूर्याग्निवातेषु पदानां तु त्रिकं त्रिकम् ।
क्रमेण योजयन्नेतां निविदं संप्रशंसति—

॥ अग्निर्देवेद्भ इति शंसति ॥

होतेति शेषः । आहुहिं—

“ निविदो द्वादशाद्येष्टौ षोडशिन्युत्तमा स्थिता ।

अग्निष्टोमे दशैताश्च होत्रा वाच्या न चेतरैः ॥ ”

इति । अर्थस्तु—इष्टौ दर्शपूर्णमासयोराद्या निविद् ‘देवेद्भो मन्विद्’ इति चतुर्दशपदा । उत्तमा ‘अस्य मदे जरित’ रित्येका । आज्ये मरुत्वतीये निष्केवल्ये चेति तिस्रः । वैश्वदेवे चतस्रः । आग्निमारुते तिस्रः । इति निविदो द्वादश* । आसां च वक्ता होतैवेति ॥

भ्याचष्टे—

॥ असौ वा अग्निर्देवेद्भः ॥

असौ सूर्यः । †अग्निः, आगन्ता सर्वकार्यार्थम् । § ‘अगेर्निर्नलोपश्च’ ।

१ देवैरिन्द्राद्यैः इद्धो दीप्तः ॥

* अत्र चत्वारः पर्यायाः । एकैकस्मिन् पर्याये तिस्रस्तिस्रो देवताः । क्षिप्यन्तरिक्षशुश्रूयानामग्निर्वायुः सूर्य इति । इह तु सूर्योऽग्निर्वायुरिति कमः* इति गोविन्दस्वामी. † अत्र चत्वारः पर्यायाः । तत्रैकैकस्मिन् पर्याये तिस्रस्तिस्रो निविदस्तिस्रश्च देवता सुष्टुभिव्यन्तरिक्षस्थाः सूर्याग्निवायवः प्रतिपर्यायमावर्तन्ते । तत्रादशब्दो भूलोकवर्तिसूर्यविषयो इष्टव्यः । एतच्छब्दोऽपि तत्पर्यायः । इदंशब्दस्तु भूलोकवर्ति-
षड्विषयो भूलोकविषयश्च । वाय्वन्तरिक्षे तु स्वशब्देनैवोच्येते सर्वत्र ब्राह्मणेन इति इष्टव्यम्* इति भट्टभास्करः. † अत्र च आश्वलायनश्रौते १-३-६; ५-९-१२; ५-१४-२०; ५-१५-२२; ५-१८-७, ८; ६-२-१० सूत्राणि द्रष्टव्यानि. ‡ ‘अग्निश्चो योगादादिले वर्तते । अग्निः सर्वदा मच्छब्दादित्यः अतोऽग्निरादित्य उच्यते’ इति गोविन्दस्वामी. § उणादिसू० ४-५१. ¶ ‘देवैः प्राणैर्देवनशीलैर्वा रश्मिभिः’ इति भट्टभास्करः.

तदाह—

॥ एतं हि देवा इन्धते ॥

इन्धेः * श्रावणलोपः † असोरच्छोपः ‡ दीपयन्ति ॥

॥ एतमेव तदेतस्मिँल्लोक आयातयति ॥

एतस्मिन् द्युलोके वर्तमानम् † आयातयति सम्यक् प्रशंसति ॥

॥ अग्निर्मन्विद्ध इति शंसति । अयं वा अग्निर्मन्विद्धः ॥

मनवो मनुष्याः ॥

तदाह—

॥ इम हि मनुष्या इन्धते । अग्निमेव तदस्मिँल्लोक
आयातयति ॥

अस्मिन् भूलोके ॥

॥ अग्निः सुषमिदिति शंसति । वायुर्वा अग्निः सुषमित् ॥

सुषमिद् इति व्याचष्टे—

॥ वायुर्हि स्वयमात्मानं समिन्धे स्वयमिदं सर्वं
यदिदं किञ्च ॥

वायुः प्रकाशयति हि स्वात्मानं जगता सह ।

इदं सर्वमिति व्याचष्टे—यदिदं किञ्चेति ॥

* पा० सू० ६-४-२३. † पा० सू० ६-४-१११. ‡ 'आयातयति आनयति' इति गोविन्दस्वामी. 'प्रजारक्षणार्थं सर्वतो वजमानं करोति' इति भट्टभास्करः. 'वादिस्वरूपं प्रकाशम् आयातयति प्रसारयति' इति सायणः. § 'स्वयमिदं सर्वमिच्छादि. यदिदं परिदृश्यमानं स्थावरजहमं वा किञ्चिदपि इदं सत्त्वं सर्वमपि स्वप्रकाशाधीनात्मत्वान्नं यदि प्रकाशते ततः सर्वं स्यात् । अप्रकाशमानमसदेव । स्वयमिच्छस्यार्थे सुशब्दः । आहुथ — आत्मत्वान्ने च भावानां करणापेक्षिता भवेत् । लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ॥ इति' इति भट्टभास्करः.

॥ वायुमेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति ॥

व्यक्तम् ॥

॥ होता देववृत्त इति शंसति । असौ वै होता देववृत्तः* ॥

कथम्,

॥ एष हि सर्वतो देवैर्वृतः ॥

सेवितः ॥

॥ एतमेव तदेतस्मिँल्लोक आयातयति ।

होता मनुवृत्त इति शंसति । अयं वा अग्निर्होता मनुवृत्तः ॥

कथम्,

॥ अयं हि सर्वतो मनुष्यैर्वृतः† । अग्निमेव तदस्मिँल्लोक आयातयति ।

प्रणैर्यज्ञानामिति शंसति । वायुर्वै प्रणैर्यज्ञानाम् ॥

प्रकर्षेण नयतीति प्रणीः‡ ॥

कथं,

॥ यदा हि प्राणित्यथ यज्ञोऽथाग्निहोत्रम् ॥

१. 'प्रणीः ॥ यदा' घ. क. पाठः.

* 'असौ खलु सूर्यो होता रसानामादाता देवै रग्निभिर्वृतः' इति भइभास्करः.
'स्वोद्यास्तमयाभ्यां सायंप्रातर्होमनिमित्तत्वेन होता स वै शुद्धोके वर्तमानत्वाद् देवैर्वृतः'
इति सायणः. 'होता हवनयोगाद् देवैः सर्वदा वृत्त आदित्यः' इति गोविन्दस्वामी.
† 'वैश्वानरो वा एष आत्मन्यन्तर्वसति इति श्रुतेः सर्वदा मनुष्यैः परिवृतः' इति
गोविन्दस्वामी. ‡ 'यदाहोत्यादि । यदा खलु वायुः प्राणिति प्राणयति जनान् ।
अन्तर्णीतभ्यर्षोऽनितिर्यथ्यः । यदा, यदा प्राणिति बलवान् भवति तदा खल्वयं
प्रणीर्भवति । अथुना प्रकृत्यर्थे एवानितिर्यथ्यः' इति भइभास्करः.

अथ तदा । 'श्वस प्राणने' । 'अन च' । ' रुदादिभ्यः सार्वधातुके'
इति तिप् इद् । 'अनितेः' इति णत्वम् ॥

॥ वायुमेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति ।
रथीरध्वराणामिति शंसति । असौ वै रथीरध्वराणाम् ॥
मत्वर्थ ईकारः । रथारूढो रथीः ॥

कथम्,

॥ एष हि यथैतच्चरति रथीरिव' ॥

एतन् ङिल्लक्, एतस्मिँल्लोके^३ । इव एव । यथा रथीचरति
एष तथा ॥

॥ एतमेव तदेतस्मिँल्लोक आयातयति ।
अतूर्तो होतेति शंसति । अयं वा अग्निरतूर्तो होता ॥
'अतूर्तः अर्हिसितः । तुर्वतेः कः । §'राड्योपः' ॥

व्याचष्टे—

॥ इमं ह न कश्चन तिर्यश्चं तरति ॥

तिर्यश्चं तु तिरश्चीनज्वालामालासमाकुलम् ।
इमं लोके कश्चिदपि न तरत्यभिहन्ति वै ॥

१. 'रथीरिव । ङिल्लक्', २. 'एतस्मिन् काले' घ. ङ. पाठः.

* पा० सू० ७-२-७६. † पा० सू० ८-४-३९. ‡ पा० सू० वा० ५-२-१०९.
'रथीः रेफश्चान्द्रसः' इति गोविन्दस्वामी. § 'एतद् गन्तव्यस्थानं प्रति' इति सायणः.
¶ 'अतूर्तः अतिक्रमिषुमशक्यः' इति महभास्करः. 'केनाप्यतीर्णः' इति सायणः.
'तरणायोगादतूर्तत्वम्' इति गोविन्दस्वामी. § पा० सू० ६-४-२१.

॥ अग्निमेव तदस्मिँल्लोक आयातयति ।

तूर्णिर्हव्यवाळिति शंसति । वायुर्वै तूर्णिर्हव्यवाद् ॥

तूर्णिः सिप्रगापी । हव्यवाद् 'वहश्च' इति ण्विः । हविर्वाही ॥
कथं,

॥ वायुर्हीदं सर्वं सद्यस्तरति यदिदं किञ्च ॥

तरति अतिक्रामति । सद्यः समान एवाहनि । इति तूर्णित्वम् ॥

॥ वायुर्देवेभ्यो हव्यं वहति ॥

वायुना प्रेरितो ह्यग्निरितोऽभुं प्रापयेद्दविः ।

इति हव्यवादत्वम् ॥

॥ वायुमेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति ।

आ देवो देवान् वक्षदिति शंसति । असौ वै देवो देवानावहति ॥

उद्यन् सूर्यस्तथास्त्वं यन् यज्ञादीनां प्रवर्तकः ।

आवसदावहेत् ॥

॥ एतमेव तदेतस्मिँल्लोक आयातयति ।

यक्षदग्निर्देवो देवानिति शंसति ।

अयं वा अग्निर्देवो देवान् यजति ॥

अग्निर्होता हि देवानां मानुषस्तदधिष्ठितः ॥

॥ अग्निमेव तदस्मिँल्लोक आयातयति ॥

* पा० सू० ३-२-६४. † 'सूर्यः जल देवो दीप्यमानः सन् देवान् गच्छमान्
गच्छेत्प्रावहति आगमयति । सूर्य उदिते सवनानामारम्भान्' इति भट्टभास्करः.

॥ सो अध्वरा करति जातवेदा इति शंसति । वायुर्वै
जातवेदाः ॥

*विदिः कृत्वर्थः ॥

॥ वायुर्हीदं सर्वं करोति यदिदं किञ्च ॥

वायुः सदा जगत् सर्वं चेष्टायुक्तं करोति वै ॥

॥ वायुमेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति ॥

इत्थं सूर्याग्निवायुंस्त्रीनाश्रित्य निविदीरिता ॥

द्वितीयः खण्डः ।

अथाज्यमुक्त आचार्यां विग्रहं त्वाद्यपादयोः ।

तृतीयान्तिमयोर्धैक्यं रोचयन् प्रव्रवीति इ—

॥ प्र वो देवायामय इत्यनुष्टुभः प्रथमे पदे विहरति ॥

† प्रेत्यानुष्टुभसप्तर्चप्रथमायास्तु ये पदे ।

विहरेत् ते पृथक् कुर्यात् ततो द्वे श्लेषयेत् पदे ॥

अवसाय त्वनुच्छवस्य वचनं विह्वोच्यते ॥

॥ तस्मात् स्त्र्यूरु विहरति ॥

स्त्री सम्भोगपरा हृष्टाधःशयाना रतार्थिने ।

ऊरु पृथक् करोतीह तस्मादर्थस्तथात्विति ॥

§ 'वा न ऊरु उशती'ति सूर्यामृक्तेऽध्यगीष्महि ॥

१. 'सूक्तस्याद्यागाम्' घ. क. पाठः.

* 'जातवेदाः जातधनः धनानामुत्पत्तिहेतुः' इति महभास्करः. 'उच्छवासनिःश्वास-
प्रदानेन जातं प्राणिनं वेदयति जीवनमुकत्वेन ज्ञापयति' इति सायणः. † ऋक्सं०
३-१-१३-१. ‡ 'प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभम्' इति सर्वानुक्रमणी म० ३ सू० १३.
§ ऋक्सं० ८-३-२७-२.

॥ समस्यत्युत्तरे पदे ॥

तृतीयं च चतुर्थं च पदे सङ्गमयेदुभे ॥

॥ तस्मात् पुमानूरु समस्यति ॥

पुमान् शयान उपरि स्वावूरु श्लेषवत्त्वपि ।

* 'न सेषे यस्य रम्बते' † 'न सेषे यस्य रोमशम्' ॥

‡ 'कपृन्नरः कपृथमुदि'ति तिस्रोऽध्यगीष्महि ॥

॥ तन्मिथुनम् ॥

तत् पृथक्त्वैक्ययुगलं स्त्रीपुंसयुगलं खलु ॥

॥ मिथुनमेव तदुक्त्यमुखे करोति ॥

तत् तेन । उक्त्यमुखे शस्त्रादौ ॥

॥ प्रजाल्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

सः ॥

पुनः स्तौति—

॥ प्र वो देवायामय इत्येवानुष्टुभः प्रथमे पदे विहरति ॥

इएव पुनः ॥

॥ वज्रमेव तत् परोवरीयांसं करोति ॥

तत् तेन वज्रं शस्त्रम् उत्तरोत्तरस्थूलम् ॥

* ऋक्सं० ८-४-४-१. † ऋक्सं० ८-४-४-२. ‡ ऋक्सं० ८-५-१९-६.

§ 'इत्येवानुष्टुभ इति नोऽयमेवकारः स पूर्वस्थैवानुवादः ननु नूतनविधिरिति
शापनार्थः' इति सायणः. 'उक्त एव संसनविशेषे वर्णकान्तरं कियते इति प्रदर्शयितु-
मेवकारः' इति महभास्करः.

॥ समस्यत्येवोत्तरे पदे ॥

एव पुनः ॥

॥ आरम्भणतो वै वज्रस्याणिमा ॥

*आदावणुत्वं वज्रस्य शङ्कुलादेर्हि' दृश्यते ॥

॥ अथो दण्डस्य ॥

आरम्भणतोऽणिमेत्येव ॥

॥ अथो परशोः ॥

पूर्ववत् ॥

अणुशब्दादिमनिचा' टिलोपेनाणिमा पुमान् ॥

॥ वज्रमेव तत् प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधं योऽस्य
स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै ॥

चक्षार्यम् ॥

तृतीयः खण्डः ।

१. 'शङ्कुलादौ हि' प. ड. पाठः.

• 'आरम्भणतो वै वज्रस्याणिमाथो दण्डस्याथो परशोः । एतदुक्तं भवति—वज्र-
स्यादिरणीमान् ततः स्थूलं मध्यम् । ततोऽपि स्थूलमन्तम्' इति गोविन्दस्वामी. 'वज्रस्य
खत्वारम्भणे आरम्भे हस्तग्रहणप्रदेशेऽणिमा अणुत्वं भवति । अथो अनन्तरं दण्डभागस्या-
न्योऽणिमा पूर्वस्माद्भूतो भवति । अथो तदनन्तरं च परशोः आस्यप्रदेशस्यान्यो-
ऽणिमा ततोऽप्यूनो भवति । यदा चाणिमा उपर्युपरि क्षीयते तदा चोपर्युपरि वरिमा
भवति वज्रस्य' इति भट्टभास्करः. 'वज्रशब्देन खड्गादिरूपमायुधमभिधीयते । दण्डशब्देन
यदा विवक्षिता । परशुरपि तथाविधः । यथा अयं त्रिविधो वज्रः, एवमिदमपि सूक्तम्'
इति काश्यपः. † पा० सू० ५-१-१२२. ‡ pages 202 & 203.

अथाग्नीध्रीयवासादिंसिद्धौ प्राह कथां शुभाम्—

॥ देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ॥

*उक्तार्थम् ॥

॥ ते वै देवाः सद एवायतनमकुर्वत ॥

सदःप्रदेशं रत्नार्थस्थानं चक्रुः पुरा सुराः ॥

॥ तान् सदसोऽजयन् ॥

आद्रावयन् सदोदेशात् सुरांस्तानसुरा अपि ॥

॥ त आग्नीध्रं सम्प्रापद्यन्त ॥

सदसो द्राविता देवा आग्नीध्रीयं सपाश्रिताः ॥

॥ ते ततो न पराजयन्त ॥

ततः आग्नीध्रीयात् । पराजयः प्रच्युतिः ॥

॥ तस्मादाग्नीध्र उपवसन्ति न सदसि ॥

†अतस्त्यक्त्वा सदः सर्वे आग्नीध्रीये वसन्ति हि ॥

॥ आग्नीध्रे ह्यधारयन्त ॥

हि यस्मात् ।

‡अग्नीधः शरणे रण् भस्वं चेत्याग्नीध्रनिर्वचः ॥

* Page 93. † 'आग्नीध्र एतां रात्रिभृत्वित्तो वसन्ति' इति आप० श्री० सू० ११-२१-१३. ‡ पा० सू० वा० ४-३-१२०. 'प्रयाजादिप्रदानेनाग्नेरिन्धका देवा भ्रियन्तेऽस्मिन्नित्याग्नीध्रम् । पञ्चम्यै कविधानमित्यधिकरणे कः । इन्धेः क्विप् अग्नीध्र-मेवाग्नीध्रः स्वार्थिकोऽण् । वर्णव्यत्ययेन वाकारस्य दीर्घत्वम् । तदिदानीमाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वम् । अग्नीधः शरणे रण् भस्वं चेत्येतदनाग्निस्त्वैवमुक्तम्' इति भइभास्करः.

॥ यदामीध्रेऽधारयन्त तदामीध्रस्यामीध्रत्वम् ॥

किञ्च,

॥ तेषां वै देवानामसुराः सदस्यानमीन् निर्वापयांचक्रुः ॥

सदसि भवान् धिष्ण्यानमीन् ।

वापेरां णिचि शान्त्यर्थात् पुक् कृञ्चानुप्रयुज्यते* ।

अशमयन् ॥

॥ ते देवा आमीध्रादेव सदस्यानमीन् विहरन्त ॥

सदस्यादिषु दैत्यैर्वै नाशितेषु ततः सुराः ।

आमीध्राद् व्यहरन्मीन् इवो लक्ष्यण् न तद् वितः ॥

॥ तैरसुररक्षांस्यपाम्नत ॥

तैरामीध्रात् मणीतैः ॥

॥ तथैवैतद् यजमाना आमीध्रादेव सदस्यानमीन्
विहरन्ति ॥

एतदेतर्हि ॥

॥ असुररक्षांस्येव तदपाम्नते ॥

तत् तैः । श्लेष ॥

१. 'आमीध्रत्वम् । तेषाम्' प. क. पाठः.

* पा० सू० ३-१-४०. 'देवा वै यज्ञं पराजयन्त तमामीध्रात् पुनरपाजयन्ते' यज्ञस्यापराजितं यदामीध्रं यदामीध्राद् धिष्णिवान् विहरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवैतं पुनस्तनुते इति तै० सं० ६-३-१.

अथ स्तोत्रवाचिनमाज्यशब्दं निराह—

॥ ते वै प्रातराज्यैरेवाजयन्त आयन् ॥

ते देवाः प्रातः प्रातःसवने । * 'पञ्चदशान्याज्यानि', चत्वारिती
सामविदां प्रसिद्धैः । आ साधु । जयन्तः वशीकुर्वन्तः । आयन्नागच्छन् ॥

॥ यदाज्यैरेवाजयन्त आयंस्तदाज्यानामाज्यत्वम् ॥

क्षेपणार्थादजेराज्यमञ्जेर्वा निर्जुवन्ति यत् ।
तन्न सुष्ठु जयार्थत्वादाङ्पूर्वाज्जेर्निरूप्यताम् ॥

इति भावः ॥

सदःप्रवेशे पञ्चाश्वमच्छावाकस्य चाह—

॥ तासां वै होत्राणामायतीनामाजयन्तीनामच्छा-
वाकीयाहीयत ॥

तासां सदःप्रवेशित्वेन प्रसिद्धानां होत्राणामृत्विजां मध्ये ।
अच्छावाकीया । † 'होत्राभ्यश्छः' स्वार्थे । अच्छावाको नाम होत्रको
दुर्बलत्वादहीयत च्युतवान् । कर्तरि यक् ॥

* ताण्ड्यब्रा० २०-३-१. बह्विध्यमानसुक्तादनन्तरम् 'अग आनाहि'
(उत्तररुक् १-४) इत्यारभ्य गीयमानानि सुक्तान्याज्यस्तोत्राणि । तत्र प्रातःसवने चत्वारि ।
माध्यन्दिनसवने पञ्च । तृतीयसवने षट् इति पञ्चदश. † 'आङ्पूर्वाज्यतेरजतेर्वा ष्यन्ताद्'
इति गोविन्दस्वामी. ‡ 'वषट्कर्तारो होत्रादयो होत्राः । देवात्मानो होत्राः, मनुष्यात्मानो
होत्रका इति केचित्' इति भट्टभास्करः. 'होत्रका यद्यपि पुरुषास्तथापि तदीय-
तमुक्त्वेषु तासामित्यादिस्रीलिङ्गनिर्देशः । वास्तव्यः पूर्वममुरानपाप्रत तासामेव
होत्राणां होत्रकतन्नाम्, अच्छावाकीया अच्छावाकस्यम्बन्धिनी तन्तुः' इति सायणः.
‡ पा० सू० ५-१-१३५.

॥ तस्यामिन्द्राग्नी अध्यास्ताम् ॥

अभूतां स्थापकौ तस्या इन्द्राग्नी नाम देवते ।

अधि सम्यक् । इसो ङि ॥

कथं तयोः स्थापकत्वं नान्येषामत उच्यते—

॥ इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ सहिष्ठौ
सत्तमौ पारयिष्णुतमौ ॥

†ओजो दीप्तिर्बलं वीर्यं प्रसह्यकरणं सहः ।

गाम्भीर्यं सत् पारयिष्णुरूपकान्तसमाप्तिष्ठत् ॥

दिलोप इष्टनि तमप् पारेर्णेश्छन्दसीष्णुचिः ॥

॥ तस्मादेन्द्राग्निमच्छावाकः प्रातस्सवने शंसति ॥

तस्मात् तथाहि । इन्द्राग्निदेवत्यं शस्त्रम् । †इन्द्राग्नी आगतम्' इत्यादि सूत्रितम् ॥

॥ इन्द्राग्नी हि तस्यामध्यास्ताम् ॥

दि यस्मात् ॥

* 'अपिशोऽस्थामां कर्मैवास्तेः सकर्मकत्वादस्यानुपादानात् द्वितीयाथै सप्तमी द्रष्टव्या । इन्द्राग्नी हि तस्यामित्यत्राप्येवमेव' इति गोविन्दस्वामी. 'तस्यां तन्नाम्' इति सायणः. † 'ओजिष्ठौ अतिशयेन देहबलवन्तौ बलिष्ठौ अतिशयेन बुद्धिबलवन्तौ सत्तमौ अतिशयेन समीचीनमती' इति भरुभास्करः. 'ओजःशब्देन बाहुवर्धनभिप्रेतं, सहःशब्देन प्रसह्यकारित्वं नाम बलम् । बलशब्दः काकाक्षितिरीक्षणबहुभवन संबध्यते । सत्तमौ अतिशयेन सन्तौ' इति गोविन्दस्वामी. ‡ पा० सू० ३-२-१३५. § ऋक्सं० ३-१-१०-१. ¶ आ० शी० सू० ५-१०-२८. § 'अध्यास्ताम् अध्यासाताम् । आसेर्बर्ग्येन परस्मैपदम् अपिशोऽस्थामामिति कर्मसंज्ञाभावश्च । बह्व अस्तेसंङ् । स्वामित्वेन भवनमधिभवनम् । इन्द्राग्नी खलु तस्यामधि स्वामित्वेनास्ता-ममपत्ताम् । अपिरीश्वर इति कर्मप्रवचनीयत्वाद् तस्मादधिकमिति सप्तमी' इति भरुभास्करः.

॥ तस्माद्दु पुरस्तादन्ये होत्रकाः सदः प्रसर्पन्ति ।

पश्चाच्छावाकः ॥

प्रविशन्ति सदः पूर्वं हो पो नेऽग्नीद् ब्र च प्र पद् ।

पश्चादर्धे * पश्च पश्चा च च्छन्दसि ' निपातितौ ॥

॥ पश्चेव हि हीनोऽनु सञ्जिगमिषति ॥

मन्दो हीनः पूर्वगताननुगन्तुं किलेच्छति ।

† ' गमेरिद् परस्मैपदेषु ' ॥

॥ तस्माद्यो ब्राह्मणो बह्वृचो वीर्यवान् स्यात्

सोऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात् ॥

‡ बह्वृचश्चरणाख्यायां वीर्यमुक्तिस्यपाठवम् ॥

॥ तेनैव साहीना भवति ॥

सा अच्छावाकीया । अहीना सुहृदा । तेन वीर्यवद्बह्वृचकर्तृ-
कत्वेन ॥

चतुर्थः खण्डः ।

१. ' बह्वृचतत्त्वेन ' व. ड. पाठः.

* पा० सू० ५-३-३३. † पा० सू० ७-२-५८. ‡ पा० सू० ४०.

होतुः प्रथमशस्त्रं यदाज्यं तत् स्तोत्रमाह इ—

॥ देवरथो वा एष यद्यज्ञः ॥

यत् यः ॥

रमन्तेऽत्र समारूढा *रमेः कथनं सुखदो रथः ।

देवार्थोऽयं तत्कृतो वा देववत् पूज्य एव वा ॥

॥ तस्यैतावन्तरौ रश्मी यदाज्यप्रउगे ॥

भवार्थेऽण्याद्यवृद्धिः स्यान्मान्तरौ मध्यवर्तिनौ ।

यद्ये रश्मी तु रज्जू वै तस्य देवरथस्य इ ॥

॥ तद्यदाज्येन पवमानमनुशंसति प्रउगेणाज्यं

देवरथस्यैव तदन्तरौ रश्मी विहरत्यलोभाय ॥

तत् तत्र पवमानं बहिष्पवमानम् । आज्येन प्रथमशस्त्रेण अनुशंसति यत् । यच्च प्रउगेण द्वितीयशस्त्रेण होतुराज्यं नाम स्तोत्रमनुशंसति । विहरति तत् सङ्गृह्णाति । अलोभाय अनाकुलत्वाय ॥

॥ तामनुकृतिं मनुष्यरथस्यैवान्तरौ रश्मी विहरन्त्यलोभाय ॥

तां कृतिमनु लक्षीकृत्य । विहरन्ति । रथस्य परिचारकाः ॥

॥ नास्य देवरथो लुभ्यति न मनुष्यरथो य एवं वेद ॥

अस्य वेदितुः । देवरथो यज्ञः । लुभिर्दिवादिः । व्याकुलो न स्यात् ॥

॥ तदाहुः ॥

* उगादिभू० २-२. + 'अन्तरौ अन्तरहौ प्रधानोपकरणत्वात् । यद्वा प्रेरकायादन्तरात्मस्थानीयो' इति भास्करः.

चोद्यस्वरूपमाह —

॥ यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रम् ॥

* 'स्तुतमनु संसति' इति श्रुतेः ॥

ततः किम्,

॥ पावमानीषु सामगाः स्तुवत आग्नेयं होताज्यं संसति
कथमस्य पावमान्योऽनुशस्ता भवन्तीति ॥

† अस्य अनेन । ‡ प्र वो देवायाग्रय 'इत्याग्नेयं सूक्तं संसता कथमनुशस्ताः

§ 'उपास्मै गायत' ¶ 'दविद्युतत्या' § 'पवस्व' इत्यृचः पवमानदेवताः स्युः ॥

परिहरति—

॥ यो वा अग्निः स पवमानः ॥

‡ पवमानः शुद्धिकारी सर्वस्याग्निर्हि शोधकः ॥

॥ तदप्येतद्विषणोक्तमग्निर्ऋषिः पवमानः इति । एवमु हास्या-
ग्नेयीभिरेव प्रतिपद्यमानस्य पावमान्योऽनुशस्ता भवन्ति ॥

एवमुह एवञ्च सति । आग्नेयीभिः असो भिम् ॥ प्रतिपदिः संसनार्थः ।
अग्निदेवत्याः संसतानेन ॥

किञ्च,

॥ तदाहुर्यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रम् ॥

१. 'भवन्तीति' घ. क. पाठः.

* ऐ० ब्रा० २४-४. 'स्तोत्रममे शस्त्रात्' इति भा० र्थो० सू० ५-१०-१.

† 'अस्य होताः' इति सायणः. ‡ ऋक्सं० ३-१-१३-१. § ऋक्सं०

६-७-३६-१. ¶ ऋक्सं० ७-१-४१-३. § ऋक्सं० ७-२-७-१. ‡ 'योऽवमभिः

स एव पवमानो वायुः प्रीत्यतिशयेनैकत्वप्रतिभासात् । यदा शोधकत्वादिभिरेव पवमान इति

मन्त्रार्थः' इति सायणः. § ऋक्सं० ७-२-१०-५. ॥ 'अग्निदेवताकाभिः सूक्तगताभिः

ऋग्भिः' इति सायणः.

ततः किं ,

॥ गायत्रीषु सामगाः स्तुवत आनुष्टुभं होताज्यं शंसति
कथमस्य गायत्र्योऽनुशस्ता भवन्तीति ॥

आनुष्टुभं प्रवः सप्त गायत्र्यश्चाप्युपा नव ।

आनुष्टुभमिति । "उत्साद्यञ् । उक्तं हि—

“अनुष्टुबुष्णिक् त्रिष्टुप् च जगती पङ्क्तिरेव च ।

उत्सादित्वादभ्यः' स्याद्दीव्यतः प्रागणन्यतः ॥

उक्ताद्युत्कृतिपर्यन्तच्छन्दसस्सविशेषकात् ।

स्वार्थे तु सर्वतस्त्वण् स्यादिति शब्दविदो विदुः ॥” इति ॥

परिहरति—

॥ सम्पदेति ब्रूयात् ॥

चोदकान् प्रति ॥

कथं ,

॥ सप्तैता अनुष्टुभः ॥

† प्रवः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभम्' इति हि सर्वानुक्रमणी ॥

॥ ताल्लिः प्रथमया त्रिरुत्तमयैकादश भवन्ति ॥

सप्तसु चतुराधिक्यात् ॥

॥ विराड् याज्या द्वादशी ॥

चिपरिणामेनानुष्टुबित्येव ।

१. 'उत्सादिः स्यादभ्यः' क. ल. पाठः.

नन्वग्र इन्द्रश्चेत्येषा त्र्यधिकत्रिंशदक्षरा ।
कथमस्या अनुष्टुप्त्वमत उचरमुच्यते—

॥ नवा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्याम् ॥

त्रेकवर्णाधिकोनत्वे छन्दसो नान्यथा खलु ॥

॥ ताः षोडश गायत्र्यो भवन्ति ॥

ता द्वादशानुष्टुभः स्युर्गायत्र्यः षोडशैव हि ।

कथं स्यादेवमिति चेत् सम्पत्तिः^१ श्रूयतामियम् ।

प्रातिशाख्यनिदानादौ प्रोक्ता श्रुतिषु सम्मता ॥

“छन्दस्तुरीयेण समानसंख्या याश्छन्दसोऽन्यस्य भवन्त्यृचोऽन्याः ।

यावत्तुरीयं भवति स्वमासां तावत्स एता इतरा भवन्ति ॥”

इति प्रातिशाख्ये ।

“यस्य कस्यचिच्छन्दसः सम्पदं कश्चिदिच्छति ।

चतुर्थं तस्य संख्याय तावतीराहरेदृचः ॥

यदुत्तच्छन्द आहरेदन्यदन्यस्य सम्पदे ।

चतुर्थं तस्य संख्याय विद्यात्तास्तावतीर्दृचः ॥”

इति छन्दोगनिदाने ॥

“गायत्र्यादिच्छन्दसां सम्पदुक्तौ यत्तुच्छन्दः प्रेष्यते^२ येन तत्र ।

तुर्यान् वर्णान् प्रगणय्योभयत्र त्रगायत्र्यस्तोष्णिहश्चेति विद्यात् ॥

१. 'संप्रति' घ. ड. पाठः. २. 'प्रेष्यते' क ख. पाठः.

* छन्दसं० ३-१-२५-४. † पट० १८. वराणस्यां मुञ्जिते पुत्रके पणमिदं
भाजितम्. ‡ निदानगतच्छन्दोविहितौ पट० २. ख० २.

द गायत्रयोऽनुष्टुभस्तो द चोष्णिकं धानुष्टुभश्चैवमेवा जगत्याः ।
 एवं कृत्वा द्वादशानुष्टुभः स्युर्गायत्र्यो वै पौळशेत्यादिसिद्धिः ॥
 महाव्रते बृहतीनां सहस्रं निष्केवल्ये सम्पदा प्राप्यते हि ।
 कश्छन्दसां योगमावेद धीर इति स्तुता मन्त्रतः सम्पदेषा ॥”

इति बृहद्देवताशेषे । अत्र च,

षट् सप्त थ द्वाष्टौ तु संख्या कटपयादिना ।
 गायत्र्यः सप्तोष्णिहः पळित्याद्यर्थोऽत्र गृह्यताम् ॥

मृज्यते हि चतुर्थारण्यके*—‘सप्त सप्त गायत्र्यः षट् पळुष्णिहो
 भवन्ति’ इति ॥

॥ एवमुहास्यानुष्टुम्भिरेव प्रतिपद्यमानस्य गायत्र्यो-
 ऽनुशस्ता भवन्ति ॥

पूर्ववत् ॥

॥ †अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोण इत्याग्नेन्द्र्या यजति ॥

उत्तरपदवृद्धिर्नेन्द्रस्य परस्यः इति ॥

स्तौति—

॥ नवा एताविन्द्राग्नी सन्तौ व्यजयेतामाग्नेन्द्रौ ‡
 वा एतौ सन्तौ व्यजयेताम् ॥

§‘विपराभ्यां जेः’ इति तद् । स्वार्थिकोऽण् ।

* ऐ० ब्रा० ५-२-५. मुद्रितग्रन्थरीत्या (Asiatic Society) पञ्चमारभ्यक-
 निदम्. † ऋक्षं ३-१-२५-४. ‡ पा० सू० ७-३-२२. § अग्नीन्द्रावित्त्वपि
 पाठपाठ् भइभास्करः । तथाचाह—‘अग्नीन्द्रौ अभिप्रधानौ अभिपूर्वौ वा सन्तौ विजयिना-
 वभूताम् । आग्नेन्द्राविति क्वचित् पाठः । तत्र स्वार्थिकोऽण्’ इति. ¶ पा० सू० १-३-१५.

इन्द्रस्य प्राग्भवेनेन्द्र'पूर्वत्वे नाभवज्जयः ।

जयोऽभूदग्निपूर्वत्वे क्रूरस्याग्नेर्हि दाहतः ॥

॥ तद्यदाग्नेन्द्रया यजति विजित्या एव ॥

यजति यत् तद् विजित्यै विजयाय स्यात् ॥

॥ सा विराट् त्रयस्त्रिंशदक्षरा भवति ॥

‘दशकास्त्रयो विराट् । एकादशका चा’ इति हि सर्वानुक्रमणी* ॥

॥ त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
दित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च तत् प्रथम उक्त्यमुखे देवता
अक्षरभाजः करोति ॥

तत् तत्र ॥

॥ अक्षरमक्षरमेव तद् देवता अनुप्रपिबन्ति ॥

एकैकवर्णममृतसमभास्वादयन्ति ताः ।

तत् ताः ॥

॥ देवपात्रेणैव तद्देवतास्तृप्यन्ति ॥

पात्रेण पिबन्तेः घृस्तुं करणे पानहेतुना ।

तत् तेन याज्यानुवाक्येन वृषिपुक्ता भवन्ति च ॥

॥ तदाहुः ॥

१. ‘प्राग्भवेनेन्द्र’ क. ड. पाठः.

* परि० ६-७, ८. † उणादिसू० ४-११००.

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यथा वाव शस्त्रमेवं याज्या ॥

शस्त्रतद्याज्ययोः साम्यमुचितं हि श्रुतौ श्रुतम् ॥

ततः किम्,

॥ आग्नेयं होताज्यं शंसत्यथ कस्मादाग्नेन्द्रया यजतीति ॥

अथ तथा सति, केवलाग्नि'देवत्या याज्या भवितुमर्हतीति भावः ॥

परिहरति—

॥ या वा आग्नेन्द्रयैन्द्रामी वै सा ॥

वै खलु । वै एव ।

नहि क्रमो वस्तुगतस्तदन्यत्वकृतौ क्षमः । इति भावः ॥

ततः किं,

॥ सेन्द्राग्नेमेतदुक्तम् ॥

शस्त्रमुक्तं तदिन्द्राग्निदेवतायुगळान्वितम् ।

'आद्यावृद्धिर्ज्योतिषवद् बहुव्रीहौ सहस्य सः' ॥

नन्वाग्नेयमिदं सूक्तमत उत्तरमुच्यते—

॥ ग्रहेण तूष्णींशंसेन च ॥

सेन्द्राग्नेमित्येव ॥

१. 'तथा सति न केवलाग्नि' ब. क. पाठः.

२. संज्ञापूर्वकविधिलाल इतिरिति भावः. † पा० सू० ६-३-७८.

कथम्,

॥ इन्द्राग्नी आगतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य
पातं घियेषितेत्यैन्द्राग्निमध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति । भूरग्निज्योतिर्ज्योति-
रग्निरिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रस्सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य
इति होता तूर्णांशंसं शंसति ॥

ततश्च,

॥ तद्यथैव शस्त्रमेवं याज्या ॥

तत् तेन, ऐन्द्राग्नेत्वेन । एवं तथा ॥

पञ्चमः सपडः ।

पराह्मुखे समासीने त्वध्वर्यो जप उच्यते ।
फलित्वरूपसम्पत्तयै निषेकादि च वर्ण्यते—

॥ होतृजपं जपति ॥

सुमदित्यादिमन्त्रस्य नाम होतृजपस्त्विति ॥

॥ रेतस्तत् सिञ्चति ॥

तत् तेन ॥

॥ उपांशु जपति ॥

वर्णाभिव्यक्तिरहितमुच्चारणमुपांशु वै ॥

* ऋक्षं = ३-१-११-१. † 'अध्वर्युरेन्द्राग्निं गृह्णाति । इन्द्राग्नी आगतं सुतमिति ग्रहणसादनौ' इति आप० श्रौ० सू० १२-२७-८. ‡ 'पराह्म्वर्योवाहते सुमत्पद्मदे पिता मातरेश्वाच्छिद्रा पदा धाच्छिद्रोक्त्वा कवयः शंसन् । सोमो विश्वविशीया निनेषद् बृहस्पतिरुक्त्वामदानि शंसिषद् वागायुर्विश्वायुर्विश्वमायुः क इदं शंसिष्यति स इदं शंसिष्यतीति जपित्वानामिदं कृष्य शोभापामिस्तुर्धराह्वय' इति आ० श्रौ० सू० ५-९-१.

॥ उपांश्विव वै रेतसः सिक्तिः ॥

इव एव ।

योनौ हि रेतसः सेकः^१ क्रियते गुप्तमेव तु ॥

॥ पुराहावाज्जपति ॥

कुत एवं ,

॥ यद्वै किञ्चोर्ध्वमाहावाच्छस्त्रस्यैव तत् ॥

किञ्च किञ्चित् ।

आहावस्योपरिष्ठाञ्चेज्जपः शस्त्राङ्गतां व्रजेत् ॥

॥ पराञ्चं चतुष्पद्यासीनमभ्याह्वयते ॥

सैषा चतुष्पदी भूम्यां यदा हस्तौ च पादवत् ।

निहितौ तु तयासीनमध्वर्युं प्रति चाह्वयेत् ॥

एतच्च युक्तमित्याह—

॥ तस्मात् पराञ्चो भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिञ्चन्ति ॥

तस्मात् तथाहि । चतुष्पादः पशवः । पराञ्चः अनभिमुखाः ॥

आहावादनन्तरमध्वर्युः ,

॥ सम्यग् द्विपाद् भवति ॥

सम्यग्भिमुखः । द्विपात् हस्तौ भूम्या आदत्ते ॥

॥ तस्मात् सम्यञ्चो भूत्वा द्विपादो रेतः सिञ्चन्ति ॥

द्विपादः मनुष्याः । सम्यञ्चोऽभिमुखाः । अञ्चतौ 'समः समि'^२ ॥

१. 'रेतस्संसेकः' व. क. पाठः.

२. पा० सू० १-३-५३.

॥ पिता मातरिश्वेत्याह ॥

जपैकदेशम् ॥

अत्र,

॥ प्राणो वै पिता प्राणो मातरिश्वा प्राणो रेतः* ॥

ततः किं,

॥ रेतस्तत् सिञ्चति ॥

तत् तत्र ॥

॥ अच्छिद्रा पदा धा इति ॥

धादित्युच्चार्ये धा इति छान्दसः ॥

अत्र,

॥ रेतो वा अच्छिद्रम् ॥

कुतः

॥ अतो ह्यच्छिद्रः सम्भवति ॥

अतः प्राणरूपाद् रेतसः । अच्छिद्रः पूर्णाङ्गः ॥

॥ अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन्निति ॥

अत्र,

॥ ये वा अनूचानास्ते कवयः ॥

अनूचानाः सर्ववेदपाठार्थज्ञानसंयुताः ॥

* रेतश्च प्राणः प्राणयुक्तस्यैव रेतसो जननहेतुत्वात् । अत एवारण्यके समाज्जास्यते—'यद्वा क्लृते प्राणादेतः सिञ्चयेत् पूयेन संभवेत्' (ऐ० आ० ३.२.२) इति सायणः ।

॥ त इदमच्छिद्रं रेतः प्रजनयन्नित्येव तदाह ॥

ते कवयः कान्तदर्शनाः । जनयन् । लोटो लङ्घण । जनयतु ॥

रेतः सुतार्थं कवीनां प्रसादादिह वै भवेत् ।

इति भावः ॥

सोमो विश्वविन्नीथा निनेषद् बृहस्पतिरुक्थामदानि
शंसिषदिति ॥

व्याचष्टे—

॥ ब्रह्म वै बृहस्पतिः । क्षत्रं सोमः ॥

विप्रो बृहस्पतिः प्रोक्तः सोमः क्षत्रिय ईरितः* ।

अंशान्वयाद्धि सोमस्य क्षत्रत्वमिति वै विदुः ॥

“इन्द्रात् प्रभुत्वं ज्वलनात् प्रतापं कौर्यं यमात् सोमत एव सौम्यम् ।

सत्त्वस्थिती रामजनार्दनाभ्यामादाय राज्ञां क्रियते शरीरम् ॥”

इति श्रीविष्णुधर्मो भवति ॥

॥ स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च ॥

नीथानीति स्तोत्रमुक्तं शस्त्रमुक्थामदेति च ॥

एवञ्च,

॥ दैवेन चैवैतद् ब्रह्मणा प्रसूतो दैवेन च क्षत्रेणोक्थानि

शंसति ॥

एतदेतर्हि प्रसूतः अनुज्ञातः । उक्थानि शस्त्राणि ॥

* सोमस्य क्षत्रियत्वं 'तच्छ्रेयोरूपमस्वसृजत क्षत्रं सान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि इन्दो वरुणः सोमो इन्द्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः' इति शतपथब्राह्मणे (१४-४-२-२३) मुहूर्तारण्यकोपनिषदि (१-४-११) चाज्ञातम् । † अथ्या० ६३ ओ० ५.

कस्मादेवम्,

॥ एतौ ह वा अस्य सर्वस्य प्रसवस्येशाते यदिदं किञ्च ॥

प्रसवस्य । कर्मणि ओरप् । अनुज्ञातव्यस्य । अस्य सर्वस्येति
व्याचष्टे— यदिदं किञ्चेति । एतौ विप्रराजानौ । ईशाते ईश्वरौ
भवतः ॥

तदनुज्ञा च प्रार्थयित्वाह—

॥ तद्यदेताभ्यामप्रसूतः करोत्यकृतं तत् ॥

तत् तत्र । एताभ्यां विप्रराजभ्याम् । यत्कर्म करोति । अप्रसूतः
अननुज्ञातः । अकृतं करणानर्हं तत् ॥

ततः किम्,

॥ अकृतमकरिति वै निन्दन्ति ॥

अकः अकार्षीः ॥

॥ कृतमस्य कृतं भवति नास्याकृतं कृतं भवति
य एवं वेद ॥

अस्यानेन वेदित्रा ॥

कृतं कर्तव्यमेव स्यान्नैवाकृत्यं कृतं भवेत् ॥

॥ वागायुर्विश्वायुर्विश्वमायुरित्याह ॥

* पा० सू० ३-३-५७. † 'अस्य वेदितुः' इति सायणः.

व्याचष्टे—

॥ प्राणो वा आयुः । प्राणो रेतो वाग् योनिः ॥

शताब्दरूपमायुश्च प्राणास्थित्येह वै भवेत्* ।

† प्राणकार्यञ्च रेतो वाग् योनिः संश्लेषकारिणी ॥

‡ 'वाचा मित्राणि संदधती'ति स्वत्वध्यगीष्महि ॥

॥ योनिं तदुपसंधाय रेतः सिञ्चति ॥

उपसंधाय विद्वत्य । तत् तत्र ॥

॥ क इदं शंसिष्यति स इदं शंसिष्यतीत्याह ॥

अत्र,

॥ 'प्रजापतिर्वै कः ॥

ततश्च,

॥ प्रजापतिः प्रजनयिष्यतीत्येव तदाह ॥

शंसनस्य प्रजापतिहेतुत्वात् ॥

षष्ठः खण्डः ।

* 'आयुःशब्देन प्राण एव विवक्ष्यते 'यान्दद्यास्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः' (कौषी० उ० ३-२) इति श्रुतेः' इति सायणः. † 'प्राणो रेतः प्राणनहेतुत्वात् । योनिरेव वाक् सर्वार्थानां विकल्पमूलत्वात्' इति भरुभास्करः. ‡ ऐ० आ० ३-१-६. § 'उपसन्धानमुपसंश्लेषः' इति भरुभास्करः. 'योनिमुपसन्धाय गर्भस्थानमभिलक्ष्य' इति सायणः. 'शस्त्रस्य योनिभूतां वाचमुपसन्धाय मन्त्रेण रेतोभूतं यजमानं सिञ्चति' इति गोविन्दस्वामी. ¶ 'को इ वै नाम प्रजापतिः' इति तै० वा० २-२-१०.

गुणाः केचिदथोच्यन्ते तूष्णींशंसे निविद्यपि—

॥ आहूय तूष्णींशंसं शंसति ॥

शोसावो पूर्वमुक्त्वाथ भूरग्रीत्यादिकं वदेत्* ॥

॥ रेतस्तत् सिक्तं विकरोति ॥

यद्रेतः सिक्तमग्रे तद् गर्भस्थाने प्रवेशयेत् ।

गर्भाशयप्रवेशस्तु विपूर्वेण कृत्वोच्यते ॥

॥ सिक्तिर्वा अग्रेऽथ विकृतिः ॥

योनी प्राग्गतसः सेकः प्राग्निर्गर्भाशये ततः ॥

॥ उपांशु तूष्णींशंसं शंसति । उपांश्विव वै रेतसः सिक्तिः ॥

इव एव ॥

॥ तिर इव तूष्णींशंसं शंसति ॥

तिरः जपात् किञ्चिदुच्चैः ॥

॥ तिर इव वै रेटांसि विक्रियन्ते ॥

ओर्यकि लट्(?) । विकुर्वन्ति ।

रेतांसि मातुरुदरे^१ किञ्चिदुच्छ्रयन्ति वै ॥

किञ्च,

॥ षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति ॥

१. 'लट् । रेटांसि', २. 'मातुरुदरं' घ. क. पाठः.

* 'शोसावोमित्युच्चैराहूय तूष्णींशंसं शंसेदुपांशु सप्रणवमसन्तन्वन्' इति आ०
श्री० सू० ५-५०१. † 'देहत्वेन परिणामो विकारः' इति महभास्करः.

ज्योतिश्शब्दैरग्रभूतैरवसाने पदानि षट् ।

सूच्यते हि—* 'यद्यु वै षट्पदः पूर्वेज्योतिश्शब्दैरग्रेऽवस्येद्' इति ॥

॥ षड्विधो वै पुरुषः ॥

लोमानि त्वङ्मांसमस्थि मिरा मज्जेति षड्विधाः ॥

॥ षळङ्गः ॥

पुरुष इत्येव ।

पाणिपादमुखघ्राणनेत्रश्रोत्रैः षळङ्गता ॥

॥ आत्मानमेव तत् षड्विधं षळङ्गं विकरोति ॥

जननार्हं तु वृद्धत्वं विकार इह कथ्यते ॥

॥ तूर्णीशंसं शस्त्वा पुरोरुचं शंसति ॥

तूर्णीशंसं तु शंसित्वा शंसेन्नविदमत्र च ।

प्राक् सूक्ताद्रोचनादेशा पुरोरुक् प्रोच्यते निवित् ॥ •

॥ रेतस्तद्विकृतं प्रजनयति ॥

तत् तत्र रेतो विकृतं प्रवृद्धं तु प्रकाशयेत्† ॥

॥ विकृतिर्वा अग्रेऽथ जातिः । उच्चैः पुरोरुचं शंसति‡ ॥

निवित् पुरोरुक् ॥

* आ० श्रौ० सू० ५-९-११. † 'षळङ्ग इति यथा ब्राह्मणान्तरे षोढा विहितो वै पुरुष आत्मा च शिरश्चत्वार्यङ्गानि' इति (ते० सं० ५-६-९) । आत्मा मध्यमः कायः शिर उपरिभागः द्वौ पाणी द्वौ पादौ इति केचिदाहुः । आत्मा कायः स च पञ्चविधः । मध्यकायो द्वे पार्श्वे पृष्ठं कुक्षिः इति । एवं पञ्चविध आत्मा च शिरश्च इति पुरुषः षड्विधः । तस्याङ्गानि षट् द्वे पाणी द्वौ पादौ द्वौ च स्तनौ, ‡ 'विकृतं कललीभूतं प्रजनयति प्रजात्वेन परिणमयति' इति मद्रभास्करः, § 'उच्चैर्निविदं यथानिदान्तमग्निर्देवेद् इति' इति आ० श्रौ० सू० ५-९-१२.

॥ उच्चैरेवैनं तत् प्रजनयति* ॥

तत् तम् । एनं यजमानम् ॥

॥ द्वादशपदां पुरोरुचं शंसति ॥

पदद्वादशकोपेता ऋग्निर्देवादिका निवित् ॥

॥ द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः सः ॥

यस्तु संवत्सरो नाम स प्रजानां हि रक्षकः ॥

कृतः,

॥ अस्य सर्वस्य प्रजनयिता सः ॥

अद्वापत्तं हि जगतः सर्वस्यास्य प्रवर्तनम् ॥

॥ योऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता स एवैनं तत् प्रजया
पशुभिः प्रजनयति ॥

ततश्च,

॥ प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एव वेद ।

जातवेदस्यां पुरोरुचं शंसति जातवेदोन्यङ्गाम् ॥

न्यङ्गं चिह्नम् । 'सो अध्वरा करति जातवेदा' इति ॥

॥ तदाहुः ॥

१. * इति जातवेदशब्दे भवाम् । तदाहुः* क. ख. पाठः.

* 'उच्चैरेवैनेन देहेन विशिष्टं प्रजनयति' इति भट्टभास्करः. 'उत्पादनकाले प्रसववेदनया तन्मातोच्चैर्बनि करोति । तदिदमुच्चैः प्रजनयतीत्युच्यते' इति सायणः.
† 'जातवेदो(न्य ?)ङ्गामिति । जातवेदशब्दावयवाम् । केचित् पठन्ति जातवेदोन्यङ्गामिति । तत्र जातवेदशब्दचिह्नमिति दृष्टव्यम्' इति भट्टभास्करः.

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यत् तृतीयसवनमेव जातवेदस आयतनमथ
कस्मात् प्रातःसवने जातवेदस्यां पुरोरुचं शंसतीति ॥
यत् यदि । अथ तथा सति । एव खलु । पुरोरुचं निविदम् ।
जातवेदास्तु देवोऽयं वर्तते ज्ञानिमारुते* ॥

परिहरति—

॥ प्राणो वै जातवेदाः ॥

कथं,

॥ स हि जातानां वेद ॥

शंस आम् । एवमुत्तरत्रापि ॥

॥ यावतां वै स जातानां वेद ते भवन्ति ॥

भूतिः सृष्टिः । स प्राणः ॥

॥ येषामु न वेद किमु ते स्युः ॥

उ पुनः उ खलु । किं स्युः । नहि भवन्तीति भावः ॥

॥ यो वा आज्य आत्मसंस्कृतिं वेद तत्सुविदितम् ॥

यजमानशरीरस्य य आज्ये वेत्ति संस्कृतिम् ।

तत् तेन सुष्ठु विदितं स हि विज्ञानपारगः ॥

सप्तमः खण्डः ।

* 'तथाच सम्प्रदायविद आहुः' इत्यवतारिकया पद्यमिदं सायणेन पठ्यते.
† 'जातानामिति । कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । जातानि जन्मवन्ति शरीराणि
सर्वभूतानि वा येषु स्वयं तिष्ठन्ति तानि सर्वाणि' इति भट्टभास्करः. 'जातानामुत्पन्नानां
शरीराणां स्वरूपं वेद' इति सायणः.

अथाज्यसूक्तस्य ऋचा^१ प्राणसंस्कृतिकर्मणि ।
 आभिरूप्यं तु सप्तानां सम्यगाह प्ररोचयन्—
 ॥ 'प्र वो देवायाग्रय इति शंसति'^२ ॥

तत्र,

॥ प्राणो वै प्र ॥

प्रशब्देन प्राण उक्त एकदेशस्य कीर्तनात् ।
 † प्रजापतेर्दशब्देन दण्डदंशदमा यथा ।
 दैत्यसर्पव्राह्मणानां हितं प्रष्टुमुपेयुषाम् ॥
 ॥ प्राणं हीमानि सर्वाणि भूतान्यनुप्रयन्ति ॥
 चरन्ति सर्वभूतानि प्राणे सत्येव नान्यथा ॥
 ॥ प्राणमेव तत् सम्भावयति ॥

तत् तेनं प्रशब्देन[‡] । सम्भावनमुत्पादनम्[§] ॥

१. 'अथाज्यसूक्तस्य ऋचा', २. 'शंसति । प्राणो' घ. ङ. पाठः.

* ऋक्षं = ३-१-१३-१. 'उत्तमेन पदेन प्र वो देवानेलाज्यमुपसन्तनुयात्' इति आ० श्रौ० सू० ५-९-१५. † बृहदारण्यके त्वेवं दृश्यते—'अयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं प्रुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा कचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यङ्गासिष्टा इति व्यङ्गासिभ्येतिहोचुर्दाम्यतेति न आत्येत्सोमितिहोवाच व्यङ्गासिष्टेति । अथहैनं मनुष्या कचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यङ्गासिष्टा इति व्यङ्गासिभ्येतिहोचुर्दाम्यतेति न आत्येत्सोमितिहोवाच व्यङ्गासिष्टेति अथहैनमसुरा कचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यङ्गासिष्टा इति व्यङ्गासिभ्येतिहोचुर्दाम्यतेति न आत्येत्सोमितिहोवाच व्यङ्गासिष्टेति' (५-२) इति.

‡ 'प्राणसम्बन्धिनि अन्नप्रकर्षे प्राणशब्दो वर्तते । तस्य (प्राण ! प्र)शब्दो ध्येयकः । तत्र योलाद्यैतकयोर्भेदोपचारात् प्राणप्रशब्दयोः सामानाधिकरण्यात्' इति भट्टभास्करः.

§ 'सम्भावितं पूजितं करोति' इति सायणः.

॥ प्राणं संस्कुरुते ॥

संस्कृतिरलङ्कारः । * 'सम्पर्षुषेभ्यः—' इति सुट् ॥

॥ दीदिवांसमपूर्व्यमिति शंसति ॥

प्र ऋतावा सय सनो दीदिवोतन नूनच ।
इति क्रमात् संहितास्थादन्य आश्रीयते क्रमः † ॥
शंसनाय स प्र दीदि सनः शर्माणि चोतनः ।
स यन्ता ऋत नूनोरास्वाद्यान्त्ये ‡ क्रमयोः समे ॥

॥ मनो वै दीदाय ॥

दीदीति घातुर्दीप्त्यर्थेस्तिपो णल् वृद्धिरायचि ।

आदौ प्रकाशते ॥

स्पष्टयति—

॥ मनसो हि न किञ्चन पूर्वमस्ति ॥

'मनसा वा अग्रे संकल्पयति' इति श्रुतेः § ॥

॥ मन एव तत् सम्भावयति । मनः संस्कुरुते ।

'स नः शर्माणि वीतय इति शंसति । वाग्वै शर्म ॥

वाग्निद्रियेण सम्पाद्यशब्दः सुखकरो महान् ॥

१. 'स यन्ता च ऋतानूनोरास्वाद्यन्ते' व. क. पाठः.

* पा० सु० ६-१-१३७. † ऋक्सं० ३-१-१३-५. ‡ 'अनुब्राह्मणं वातुपूर्वम्' इति आ० श्रौ० सु० ५-१-२३. § ऐ० आ० ३-१-१. ¶ ऋक्सं० ३-१-१३. ४.

उपपादयति—

॥ तस्माद्वाचानुवदन्तमाह शर्म वदास्मायांसीति ॥

कश्चिद् ब्रूते स्वं सखायं गुरुक्तार्थानुवादिनम् ।

*अस्मा अस्य यथा शर्म तथा वद ङसस्तु ङे ॥

†आरूपूर्वादमतेर्लेट् सिप् ‡मोऽनुस्वारः शपश्च ङुक् ।

आंसि यास्यसि शर्म त्वं गुरौ वृत्तेऽनुवादतः ॥

इति तस्मात्तथाहीह वाग्युक्तं शर्म शुश्रुम् ॥

अस्मै आंसि । आयादेशः । § 'लोपः शाकल्यस्य' इति पक्षे यलोपाभावः ॥

॥ वाचमेव तत् सम्भावयति वाचं संस्कुरुते ।

‡उत नो ब्रह्मन्नविष इति शंसति श्रोत्रं वै ब्रह्म ॥

१. 'शुश्रुम् । वाचमेव' क. ख. पाठः.

* शर्मन् इति च्छेदः सायणमते । तथाच तथाख्या—'अस्मै गुरुक्तार्थस्य सम्पन्नानुवादिने शिष्याय शर्मन्त् सुखयुक्तं जीवनं सम्पन्नम्' इति. † 'आयांसि समन्ततो नियतोऽसि । आरूपूर्वस्व यम उपरमे इत्यस्य धातोश्छान्दसं रूपम् । आस्मा इत्याकारश्च च्छान्दसः' इति सायणः. अत्रत्यो मटभास्करोयव्याख्याभागः कश्चिद् अनुवादोऽपि विशेषार्थ-दर्शनाद् यथामातृकमेव निवेदयते—'शर्म सुखकरं वद भूयोऽपि वद । किं कारणमेवमुच्यते इति चेत् त्वं कस्वस्मै ईदृशाय सुखहेतवे वचनाय आयांसि आगच्छसि अत्यर्थं शक्नोषि । तस्मादेवमाह तस्माच्छर्महेतुर्वागिति मन्वामहे । अम गत्यादिभिल्यस्य च्छान्दसः शपो ङुक् । यद्वा शर्म वदाः वदामः भूयोऽपि वदितुमे सि ङे.....वागमः सकारस्य क्वबत्वलोपा व्यत्ययेन न कियन्ते । सुखहेतुमिमां ते वाचमर्थच्छेदेन वदत देवा वा मा यांसि इति मा ईंशोरिति उपरतां मा कर्णाः । नमेल्लेडि मध्यमैकत्वने इतश्च लोपे यमरमनमातामिति समिद्धोः सकारस्य वत्सलोपावप्रासावेव कियेते व्यत्ययेना-त्वलोपो वा इष्टव्यः । यद्वा ष्यन्ताण्डि च्छान्दसः शपो ङुक् । च्छान्दस्युभयथा इति सिप् आर्षेधातृकत्वाणिलोपः । एवं वदनप्राथम्या निश्चितप्रतिषेधाच्च सुखहेतुर्वागिति मन्वामहे । सुखमेव हि प्राप्यन्ते । तन्निश्चितरेव च प्रसज्यमाना निषिष्यन्ते प्राणिभिः' इति मटभास्करः.

‡ पा० सू० ८-३-२३, § पा० सू० ८-३-१९, ¶ ऋक्सं० ३-१-१३-६.

कथं,

॥ श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति ॥

ब्रह्म वेदः ॥

॥ श्रोत्रे ब्रह्म प्रतिष्ठितम् ॥

ततश्च,

॥ श्रोत्रमेव तत् सम्भावयति ॥

तन् तत्र ॥

॥ श्रोत्रं संस्क्रुते ॥

॥ स यन्ता विप्र एषामिति शंसति । अपानो वै यन्ता ॥

यमेर्वन्धनार्थात् तृच् ॥

॥ अपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ् भवति ॥

अन्तर्वर्तिवायुना हि बहिर्गच्छन् स वार्यते ॥

॥ अपानमेव तत् सम्भावयति । अपानं संस्क्रुते ।

ऋतावा यस्य रोदसी इति शंसति । चक्षुर्वा ऋतम् ॥

कथं,

॥ तस्माद्यतरो विवदमानयोराहाहमनुष्ठया चक्षुपादर्शमिति

तस्य श्रद्दधति ॥

तथाहि कौचित्^१ संसत्सु विरुद्धं वदतस्तयोः^२ ।

यतरो योऽहमद्राक्षं यन्नेनेत्याह तस्य तु ॥

१. 'कौपात्', २. 'वदतोस्तयोः' क. ख. पाठः.

* दृश्यं ३-१-१३-२ । कर्त्तुं ३-१-१३-२.

वाक्यं जनाः श्रद्धयति सत्यं चक्षुर्ऋतं ततः ।
 *भासनेति वदेः शानजिरितो वेति चाङ् दशः ॥
 धावः †श्राभ्यस्तपोरातः स्थोऽनौ किः दुरनुष्टिगीः ॥

॥ चक्षुरेव तत् सम्भावयति चक्षुः संस्कुरुते ।

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वस्वित्युत्तमया परिदधाति ॥

व्याचष्टे—

॥ आत्मा वै समस्तः सहस्रवांस्तोकवान् पुष्टिमान् ॥

सहस्रं बहु तोकञ्च पुत्रः पुष्टिः सुखान्वयः ।
 एभिः समस्तः सम्पूर्ण आत्मा पुरुष उच्यते ॥

॥ आत्मानमेव तत् समस्तं सम्भावयति ।

आत्मानं समस्तं संस्कुरुते ॥

शस्त्रान्ते ॥

॥ याज्यया वजति ॥

‡अग्र इन्द्रश्चेत्यनया ॥

॥ †प्रतिर्वै याज्या ॥

* पा० सू० १-३-४७. † पा० सू० ३-१-५७. ‡ पा० सू० ६-४-११२.
 § 'अनुपूर्वैव तिष्ठतेः किपि वृत्तीयाया ज्वादेशः' इति भट्टभास्करः । ¶ ऋक्सं०
 ३-१-१३-७. 'आहूयोत्तमया परिदधाति' इति आ० श्रौ० सू० ५-९-२४. § ऋक्सं०
 ३-१-२५-४. 'अग्न इन्द्रश्च दण्डपो दुरोण इति याज्या' इति आ० श्रौ० सू० ५-९-२६.
 † हविष आदानप्रदाने च पुरोनुवाक्यायाज्यानीने । तथाच तै० सं० 'पुरोनुवाक्यवादते
 प्रवच्छति याज्यया' (२-६-२) इति । 'इवति वा अनुवाक्यया प्रवच्छति याज्यया' इति शत०
 ब्रा० १-७-३-७७. 'पुरोनुवाक्या देवतास्मृत्यार्था । याज्या च हविःप्रदानार्था' इति
 कात्या० श्रौ० सू० १-६-१. 'दातुरूपकमः प्रतिः ऊषो जृम्भणमिति यो गोष्ठु प्रसिद्धः ।
 यथा आह्वयान्तरे 'प्रता वै गौर्दुहे प्रसेदा यजमानाय दुहे' (तै० सं० १-७-१) इति
 यज्ञात्मिकाया घेनोः सर्वाभिमतफलप्रदानादिकर्मस्वानीया याज्या' इति भट्टभास्करः.

दावः करणे क्तिन् । * अच उपसर्गात्तः ' ॥

सा च,

॥ पुण्यैव लक्ष्मीः ॥

यज्ञानुष्ठानलब्धा श्रीः पुण्यमेव हि साधयेत् ॥

॥ पुण्यामेव तल्लक्ष्मीं सम्भावयति ॥

† ' तोळि ' । तत् तत्र ॥

॥ पुण्यां लक्ष्मीं संस्करुते ।

स एवं विद्वान् छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः
सम्भूय देवता अप्येति ॥

इदमर्थे मयद् । छन्दो गायत्र्यादि, देवता अग्न्यादि, ब्रह्म वेदः,
‡ अमृतं मरणाभावः, सम्भूय सम्यग्भूत्वा होताप्येति प्राप्नोति ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

किञ्च,

॥ यो वैतद्वेद यथाच्छन्दोमयो देवतामयो
ब्रह्ममयोऽमृतमयः सम्भूय देवता अप्येति ॥

यष्टेति स इति शेषः । यथा सम्यक्, वा खलु, एतदर्थरूपम् ।

छन्दआदिमयो यथा देवताः प्रतिपद्यते ।

इति यो वेद सोऽप्येति देवता इति शृण्वताम् ॥

* पा० सू० ७-४-४७. † पा० सू० ८-४-६०. ‡ ' अमृतमयः महालक्षण-
परमात्ममयः ' इति महामास्करः.

पुनः स्तौति—

॥ तत् सुविदितम् ॥

*भावे क्त एतज्ज्ञानं यत्तत् सु सुष्ठिति पृथक्ताम् ॥

॥ इत्यध्यात्मम् ॥

शरीरमधिकृत्यैवं सूक्तमुक्तं सयाज्यकम् ॥

॥ अथाधिदैवतम् ॥

देवता अधिकृत्याथ तूष्णींशंसादि वर्ण्यते ॥

अष्टमः खण्डः ।

॥ षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति ॥

उक्तार्थम् ॥

स्तौति—

॥ षड्वा ऋतवः ऋतून्नेव तत् कल्पयति ॥

तत् तेन षट्त्वेन कल्पयति सुयुक्तान् करोति ॥

किञ्च,

॥ ऋतूनप्येति ॥

‡अप्ययोऽनुभवः ॥

* 'तदिदं वेदितुरुक्तं फलं सुविदितं सुप्रसिद्धं ब्रह्मवादिनाम् । षड्वा अयजमानस्यापि वेदितुः फलसंपत्तौ कारणमनेनोच्यते' इति भट्टभास्करः. † page 396. ‡ 'अप्येति प्राप्नोति' इति भाष्यः. 'अनुप्रवेशोऽप्ययः' इति भट्टभास्करः.

॥ द्वादशपदां पुरोरुचं शंसति । द्वादश वै मासाः ।
मासानेव तत् कल्पयति ॥

तत् तत्र ॥

॥ मासानप्येति ।

*प्र वो देवायाम्नय इति शंसति ॥

अत्र,

॥ अन्तरिक्षं वै प्र ॥

†प्रभूतशब्दैकदेशप्रशब्देन स्वमुच्यते ॥

॥ अन्तरिक्षं हीमानि सर्वाणि भूतान्यनुप्रयन्ति ॥

स्वे प्रभूतावकाशे हि वर्तन्ते जन्तवः सुखम् ॥

॥ अन्तरिक्षमेव तत् कल्पयत्यन्तरिक्षमप्येति । •

‡दीदिवांसमपूर्व्यमिति शंसति । असौ वै दीदाय ॥

आदौ दीप्यते ॥

असाविति कः,

॥ योऽसौ तपति । एतस्माद्धि न किञ्चन पूर्वमस्ति ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य उद्ययुर्मन्त्रलिङ्गतः ॥

* ऋक्सं० ३-१-१३-१. † 'अन्तरिक्षे पक्षिणां प्रयाणं, प्रयाणस्वामं प्रतीकः प्रेति' इति गोविन्दस्वामी. 'सर्वे प्राणिनोऽन्तरिक्षमनुसृज्य तिष्ठन्ति । तस्मिन्प्रकाशे प्रकृत्यगमनादन्तरिक्षस्य प्रशब्दवाच्यत्वम्' इति सायणः. ‡ ऋक्सं० ३-१-१३-५.

॥ एतमेव तत् कल्पयति । एतमप्येति ।

*स नः शर्माणि वीतय इति शंसति । अग्निर्वै शर्माण्यन्नाद्यानि
यच्छति ॥

पाकेन सुखाद् कुर्वन् भक्षयमग्निर्ददाति हि ॥

॥ अग्निमेव तत् कल्पयति । अग्निमप्येति ।

†उत नो ब्रह्मन्नविष इति शंसति । चन्द्रमा वै ब्रह्म ॥

अमृतान्नरूपत्वात् ‡ ॥

॥ चन्द्रमसमेव तत् कल्पयति । चन्द्रमसमप्येति ।

§स यन्ता विप्र एषामिति शंसति । वायुर्वै यन्ता ॥

कयं,

॥ वायुना हीदं यतमन्तरिक्षं न समृच्छति ॥

¶ऋच्छिः प्रलयार्थः ।

खं हि वातेन नद्धत्वाच्चर्मवन्नाहि वेष्टयते ॥

॥ वायुमेव तत् कल्पयति । वायुमप्येति ।

§ऋतावा यस्य रोदसी इति शंसति । द्यावापृथिवी वै रोदसी ॥

* ऋक्सं० ३-१-१३-४. † ऋक्सं० ३-१-१३-६. ‡ 'चन्द्रमा वै ब्रह्म मग्नप्राप्तिहेतुतना
'आदिष्याच्चन्द्रमसम्' इति श्रुतेः 'इति गोविन्दस्वामी. 'आह्लादहेतुत्वाद्दमृतात्मकत्वाच्च'
इति भट्टभास्करः. 'नक्षत्रादिप्रकाशेषु बृहत्त्वाच्चन्द्रमसो ब्रह्मत्वम्' इति सायणः.
§ ऋक्सं० ३-१-१३-३. ¶ 'समृच्छति मच्छति' इति गोविन्दस्वामी. 'सम्यक्
प्राप्नोति' इति सायणः. 'क्षयते विधीयते' इति भट्टभास्करः. § ऋक्सं०
३-१-१३-२

औह ईत् । द्यौश्च पृथिवी च । “दिवसश्च पृथिव्याम्” इति
द्यावादेशः ॥

॥ द्यावापृथिवी एव तत् कल्पयति । द्यावापृथिवी अप्येति ।
‘नू नो रास्व सहस्रवचोकवत्पुष्टिमद्वस्वित्युत्तमया परिदधाति ।
संवत्सरो वै समस्तः सहस्रवांस्तोकवान् पुष्टिमान् ॥
पूर्ववत् ॥

॥ संवत्सरमेव तत् समस्तं कल्पयति । संवत्सरं
समस्तमप्येति । याज्यया यजति ॥
पूर्ववत् ॥

॥ वृष्टिवै याज्या ॥

जगत्पोषकरत्वात् ॥

॥ विद्युदेव ॥

या हि वृष्टिः सा विद्युदेव ॥

कुतः,

॥ विद्युद्धीदं वृष्टिमन्नाद्यं सम्प्रयच्छति ॥

विद्युद् वृष्टिं पुरो दन्वायान्नाद्यानि ददाति हि ॥

॥ विद्युतमेव तत् कल्पयति ॥

तत् तत्र ॥

* पा० सू० ६-३-३०, † ऋक्सं० ३-१-१३-७, ‡ तद्यच्च मनुः—
“समो प्रासाहुतिः सम्प्रगादित्वमुपतिष्ठते । आदिव्याजानो वृष्टिर्देवतं ततः प्रजाः ॥”
इति ३, ७६.

॥ विद्युत्तमप्येति ।

स एवं विद्वानेतन्मयो देवतामयो भवति भवति ॥

एवं ज्ञानोपसम्पन्नो यथा होता च वै सुखम् ।

एतन्मयो वसन्तादिविद्युदन्तमयो भवन् ॥

एतान् प्राप्नोति वै देवान् देवतान्वयिसौर्यवान् ।

मयदर्वः सुखप्राप्तिर्द्विरुक्त्यर्थः समापनम् ॥

नवमः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां दशमोऽध्यायः^३ ॥

प्रथमे दशके खण्डसंख्या स्यादेकसप्ततिः ।

अध्यायिकाः षट् पञ्च पणव चत्वार एव च ॥

दशाष्टौ च षष्ठाष्टौ च नवेत्येवं समीरिताः ।

*गर्वगाथा^३ च मुख्येति कलिशुद्धदिने सति ॥

वृत्तिः षड्गुरवी जाता ब्राह्मणस्य सुखप्रदा ।

क्षेत्रपालं वीरभद्रं भद्रकालीं विनायकम् ।

दुर्गा च सर्वकार्येषु विघ्नश्चान्त्यै नमाम्यहम् ॥

द्वितीयपञ्चिका समाप्ता ।

प्रथमदशकं च समाप्तम् ॥

३. 'इति षड्गुरुशिष्येण विरचितायां ब्राह्मणवृत्तौ दशमोऽध्यायः', ३. 'शुर्वगाथा',
प. ङ. पाठः.

* कलिदिनसंख्या—1567343—A. D. 1192. † पश्चिमिदेः प्रन्वप्रति-
रूपकसंमोहितमिति सम्भाव्यते । प. ङ. प्रन्वसोस्तु पशुस्यास्य स्थानेऽन्यदेव पशुं पठ्यते ।
पया—

“ नमामि देवं नरनाथमच्युतं नारायणं लोकेश्वरं सनातनम् ।

अनादिमव्यक्तमविन्वमव्ययं वेदान्तवेद्यं पुरुषोत्तमं हरिम् ॥ ” इति.

अथैकादशोऽध्यायः ।

ॐ । वर्णितं दशमे त्वान्यमथ प्रउगमुच्यते—

॥ ग्रहोक्तं वा एतद् यत् प्रउगम् ॥

उक्तं शस्त्रं कर्मणि कथनं वचने सम्प्रसारणम् ॥

कथं,

॥ नव प्रातर्ग्रहा गृह्यन्ते ॥

ऐन्द्रवायवादयः ॥

॥ नवभिर्बाहिष्पवमाने स्तुवते ॥

‡उपास्मै †दविद्युतत्वा †पषस्त्रेति तृचैस्त्रिभिः ।

निरभ्यासैः स्तुवन्त्याद्ये पवमानेऽत्र सामगाः ॥

॥ स्तुते स्तोमे दशमं गृह्णाति § ॥

‡अध्वर्युराश्विनम् । श्रूयते हि—‘ आश्विनो दशमो गृह्यते । तं तृतीयं जुह्वति ’ इति ॥

॥ हिंकार इतरासां दशमः ॥

ऋचां नवानामुक्तानां हिङ्गारो दशमो मतः ॥

ततश्च,

॥ सो सा सम्मा ॥

* उजादिसू० २-७. † पा० सू० ६-१-१५. ‡ ऋक्सं० ६-७-३६-१.
§ ऋक्सं० ७-१-४१-३. ¶ ऋक्सं० ७-२-७१. § ‘तस्माद् बाहिष्पवमाने स्तुत
आश्विनो गृह्यते’ इति तै० सं० ६-४-५. ¶ ‘एतरेवाध्वर्युः पात्राणि संसृश्याश्विनं
गृह्णाति’ इति आप० शौ० सू० १२-१०-५.

सा । उ अपि* । समस्य मकार उपजनः ।

यर्चा संख्या या ग्रहाणां सा च सा च समा भवेत् ॥

अथ प्रउगक्रुचां स्तौति—

॥ वायव्यं शंसति ॥

†वायवायाहीति तृचं शंसेद् वै वायुदैवतम् ॥

॥ तेन वायव्य उक्थवान् ॥

तेन वायव्यतृचेन ।

‡ऐन्द्रवायवपूर्वाशो वायव्यग्रह उच्यते ॥

॥ ऐन्द्रवायवं शंसति ॥

§'इन्द्रवायु इमे' इति तृचम् ॥

॥ तेनैन्द्रवायव उक्थवान् ॥

¶ऐन्द्रवायव इत्युक्तः परोऽज्ञस्त्वैन्द्रवायवे ॥

॥ मैत्रावरुणं शंसति ॥

‡'मित्रं हुवे' इति ॥

॥ तेन मैत्रावरुण उक्थवान् ।

आश्विनं शंसति ॥

§'अश्विना यज्वरीरिपः' इति ॥

* 'उकारोऽवधारणे । वैवं प्रतिपादितः समता सेव सा तादृशेव सा ग्रहाणां स्तोत्रियाणां च समा सम इति संख्यासाम्यम् इत्यर्थः । आतथोपसर्ग इत्यङ्प्रत्ययः । मद्रा एवमुक्तेन प्रकारेण सा ग्रहसंख्या सा च स्तोत्रियासंख्या तर्मेव' इति महभास्करः । 'उकारो निपातः समुच्चयार्थः सन् श्रीलिङ्गाभ्यां तच्छब्दान्वा संवध्यते । तथा सति सा च ग्रहसंख्या सा च स्तोत्रिसंख्येत्युक्तं भवति' इति सायणः । † ऋक्सं० १-१-३-१. ‡ ऋक्सं० १-१-३-४. § 'ऐन्द्रवायवग्रह उक्थवान् भवति । यत्र वायव इन्द्रवायुभ्यां वैन्द्रवायवो ग्रहो उच्यते स वायव्यश्च भवति ऐन्द्रवायवश्च भवति' इति महभास्करः । ¶ ऋक्सं० १-१-४-२. § ऋक्सं० १-१-५-१.

॥ तेनाश्विन उक्थवान् । ऐन्द्रं शंसति ॥

* 'इन्द्रार्याह चित्रभानो' इति ॥

॥ तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्तौ ॥

शुक्रश्च मन्थी चेति द्वौ शुक्रस्यात्वं निपातितम् ॥

॥ वैश्वदेवं शंसति ॥

† 'ओमासः' इति ॥

॥ तेनाग्रयण उक्थवान् ।

सारस्वतं शंसति ॥

‡ 'पावका नः' इति ॥

अत्र चोदयति—

॥ न सारस्वतो ग्रहोऽस्ति ॥

तत्र सारस्वतवृचः कस्योक्त्यामिति गृह्यताम् । इति शेषः ॥

परिहरति—

॥ वाक् तु सरस्वती ॥

ततः किं,

॥ ये तु के च वाचा ग्रहा गृह्यन्ते तेऽस्य सर्वे शस्तोकथा
उक्थिनो भवन्ति य एवं वेद ॥

के च केचित् । अस्य अनेन सारस्वतवृचेन । § उक्थिन इति व्याचष्टे—
शस्तोकथा इति । शस्तं कृतशंसनम् उक्थं श्लवं येषां ते । तस्य
वेदितुः ।

* ऋक्सं० १-१-५-४. † ऋक्सं० १-१-६-१. ‡ ऋक्सं० १-१-६-४.

§ 'उक्थिनो भवन्तीत्यादि विदुषः फलम्' इति महभास्करः.

फलं द्वात्गतं कर्तुर्देष्टापूर्पिकया भवेत् ।
 *वायुरग्रेगेति खैलसप्तानां तु पुरोरुचाम् ॥
 क्रमादेते तृचाः सप्त परस्तादिति गृह्यताम् ।
 सर्वेषु प्रउगेष्वेवं पुरोरुग्भ्यः परे तृचाः ॥

प्रथमः खण्डः ।

पुनः स्तौति—

॥ अन्नाद्यं वा एतेनावरुन्धे यत् प्रउगम् ॥
 यदेतत् प्रउगं शस्त्रं तेनान्नाद्यं समश्नुते ।
 आद्यं भोज्यं प्रधानत्वादन्नस्यात्र पृथग्ग्रहः ॥

उपपादयति—

॥ अन्यान्या देवता प्रउगे शस्यते ॥
 * वाय्विन्द्रवायू च मित्रावरुणान्धीन्द्रविश्वकाः ।
 सरस्वती भिन्नरूपा देवतात्र हि शस्यते ॥
 ॥ अन्यदन्यदुक्थं प्रउगे क्रियते ॥
 उक्थं वाक्यं तच्च भिन्नं खिलस्त्रिभेदतः ।
 पुरोरुचो हि खैलिक्यः स्वधीतं तृचसप्तकम् ॥

ततश्च,

॥ अन्यदन्यदस्यान्नाद्यं गृहेषु ध्रियते य एवं वेद ॥
 स्थाप्यतेऽन्नं बहुविधं वेदितुस्तु गृहेषु वै ॥

* 'वायुरग्रे गा बह्वीरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्मास्तस्मा उपरिष्ठत् तृचं तृचं शंसेत् । वायवावाहि दशैतेति सप्त तृचाः' इति ज्ञा० श्रौ० सू० ५-१०-४, ५.

पुनरपि स्तौति—

॥ एतद्ध वै यजमानस्याध्यात्मतममिवोक्थं यत् प्रउगम् ॥

* अध्यात्मतममतिशयेन स्वदेहत्वेन निर्मितमिव ॥

॥ तस्मादेनेनैतदुपेक्ष्यतममिवेत्याहुः ॥

एनेन यद्वा । तस्मात् किञ्चेत्यर्थः । उपेक्ष्यं श्रद्धया द्वेषम् । उप
सम्यक् ॥

कृतः,

॥ एतेन ह्येनं होता संस्करोतीति ॥

एतेन प्रउगेण । एनं यष्टारम् । हि यस्मात् ॥

कथं,

॥ वायव्यं शंसति ॥

वायव्यादय उक्ताः प्राक् तृचाः सारस्वतान्तकाः ॥ *

॥ तस्मादाहुः ॥

तस्मात् तत्र, इत्यर्थे ङसि ॥

॥ वायुः प्राणः ॥

* 'आत्मानि भवमध्यात्मम्' इति गोविन्दस्वामी. 'अन्यैभ्यः शब्दैभ्योऽतिशयेनात्मनोऽन्तरङ्गमिव भवति । आत्मन्यधि अन्तरहृत्तया स्थितमध्यात्मम् उपचारेण तत्रस्थे तच्छब्दः । तत्रात्मयोभावादध्यातिशायमिको भवति । इवशब्दोऽवधारणेऽपि वर्तते इत्युक्तम्' इति भट्टभास्करः. 'आत्मानं शरीरमपि कृत्य वर्तते इत्यध्यात्मम्' इति सायणः. † 'अपूर्वाश्रयविकल्पणदेहयोगित्वाकरणं यजमानस्य संस्कारः' इति भट्टभास्करः. 'पूर्वत्राज्य-शब्दस्य यजमानशरीरनिष्पातहेतुत्वाभिधानात् तदध्यात्मात्मम् इदं तृपन्नस्य शरीरस्य संस्कारत्वादतिशयेनैवाध्यात्मम्' इति सायणः.

कथम्,

॥ प्राणो रेतः ॥

कुतः,

॥ रेतः पुरुषस्य प्रथमं संभवतः सम्भवतीति ॥

सम्भवत उदरे जायमानस्य ॥

ततश्च,

॥ यद् वायव्यं शंसति प्राणमेवास्य तत् संस्करोति ॥

अस्य यष्टुः । तत् तेन ॥

॥ ऐन्द्रवायवं शंसति । यत्र वाव प्राणस्तदपानः ॥

तत् तत्र ॥

॥ यदैन्द्रवायवं शंसति प्राणापानावेवास्य तत् संस्करोति* ॥

अस्य यष्टुः । तत् तेन ॥

॥ मैत्रावरुणं शंसति तस्मादाहुः ॥

पूर्वेवत् ॥

कथं,

॥ चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवतीति यन्मैत्रा-

वरुणं शंसति चक्षुरेवास्य तत्संस्करोति† ।

आश्विनं शंसति । तस्मात् कुमारं जातं संवदन्त उप ॥

* 'प्राणापानयोरविनाभूत्स्वादैन्द्रवावपेन सूक्तेन प्राण इवापानोऽपि वजमानसम्बन्धी संस्कृतो भवति' इति महामास्करः. † 'उच्छ्वासरूपः प्राणो यत्रास्ति, तत्र निःश्वासरूपोऽपानोऽप्यस्ति । इन्द्रवायू च प्राणापानरूपौ । तस्मात् तेन सूक्तेन प्राणापानयोः संस्कारः' इति सायणः. † 'चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः' (तै० सं० ६.४-९) इति श्रुतेश्चक्षुरादिकारणत्वमेवाम्.

तस्मात् किञ्च । जातं कुमारं सं सम्यक् उपवदन्ते । * भासनोप-
सम्भाषा—' इति तद् ॥

कथं,

॥ वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति ॥

श्रोतुमिच्छति । † त्राश्रुस्मृद्दशां—' इति तद् । निध्यायति
अवलोकयति । वैशब्दौ चार्थौ ॥

॥ यदाश्विनं शंसति श्रोत्रमेवास्य तत् संस्करोति ।

ऐन्द्रं शंसति । तस्मात् कुमारं जातं संबदन्ते ॥

पूर्ववत् ॥

कथम्,

॥ प्रतिधारयति वै ग्रीवा अथो शिर इति ॥

अथो अपिच ।

ग्रीवा गळसिरास्ताश्च शिरश्चायं तु बालकः ।

वीर्ययोगाद्धास्यतीत्येवमाहुः शिशुं प्रति ॥

॥ यदैन्द्रं शंसति वीर्यमेवास्य तत् संस्करोति ।

वैश्वदेवं शंसति । तस्मात् कुमारो जातः पश्चेव प्रचरति ॥

इव एव । पश्च पश्चात् ।

जातः पाण्यादिकिक्षेपं पश्चादेव करोति हि ॥

कस्मादेवं,

॥ वैश्वदेवानि ह्यङ्गानि ॥

विश्वेदेवप्रसादाद्धि सर्वाङ्गपरिपूर्णता ॥

॥ यद् वैश्वदेवं शंसत्यङ्गान्येवास्य तत् संस्करोति ।

सारस्वतं शंसति । तस्मात् कुमारं जातं जघन्या वागाविशति ॥

तस्मात् तथाहि ।

इवार्थे जघनाच्छाखादित्वाद्ये* वै जघन्यगीः ।

वाग्वै जघनवत् पश्चाद्भूता जातस्य जायते ॥

॥ वाग्धि सरस्वती ॥

नात्र वाच्यमस्ति ॥

॥ यत् सारस्वतं शंसति वाचमेवास्य तत् संस्करोति ॥

स्तुत्वा विविच्यैवमयो सह सर्वं प्रशंसति—

॥ एष वै जातो जायते सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्यः ॥

प्राञ्जातुरुदराज्जातो वाय्वादिभ्यस्तु जायते ।

ऋतूक्तफलयोगार्हदेहसम्बन्धसंयुतः ॥

॥ सर्वेभ्य उक्थेभ्यः ॥

उक्थं शस्त्रम् । पूजायां बहुत्वम् । जातो जायत इत्येव ॥

॥ सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः ॥

शस्त्रावयवगतेभ्यः ॥

॥ सर्वेभ्यः प्रउगेभ्यः ॥

प्रउगावयवसप्ततृचेभ्यः ॥

॥ सर्वेभ्यः सवनेभ्यः ॥

प्रातस्सवनादिभ्यः । यजमानो जायते ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

॥ यस्य चैवं विदुष एतच्छंसन्ति ॥

यदुर्हानिष्पृत्वजः स्यादिदं फलमितीभ्यताम् ।

प्रयोगापेक्षं बहुत्वम् ॥

द्वितीयः सप्तः ।

पुनरपि तदेव स्तौति—

॥ प्राणानां वा एतदुक्थं यत् प्रउगम् ॥

प्रउगाख्यमिदं शस्त्रं प्राणसंप्राप्तये भवेत् ॥

कथं,

॥ सप्त देवताः शंसति ॥

वाखाद्याः ॥

ततः किं,

॥ सप्त वै शीर्षन् प्राणाः ॥

मेत्रे श्रोत्रे प्राणविले वाक् प्राणाः सप्त मूर्धनि ॥

॥ शीर्षेणैव तत् प्राणान् दधाति ॥

तत् तत्र ॥

॥ किं स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेतिहस्माह
योऽस्य होता स्यादिति ॥

यदि तदा कुर्यादिति शेषः । अस्य यजमानस्य यो होता स्यात्
स यदि पापमुपद्रवं भद्रमभ्युदयं वाद्रियेत श्रद्दध्यात् तदा स किं
कुर्यादिति कश्चिन्नोद्यमाह स्मेत्यर्थः* ॥

परिहरति—

॥ अत्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥

अत्र प्रउगे । एनं यजमानम् । यथेच्छं कुर्यात् ॥

स्पष्टयति—

॥ यं कामयेत प्राणेनैनं व्यर्धयानीति । वायव्यमस्य लुब्धं शंसेत् ॥

होता यमिच्छेत् प्राणेन हीनं कुर्यामिमं त्विति ।

तदास्य प्रउगे लुब्धं वायव्यं तृचमीरयेत् ॥

लुभिव्यर्धयिष्व नाशार्थो ऋः कर्मणि णिचश्च लोट् ॥

॥ ऋचं वा पदं वातीयात् तेनैव तल्लुब्धम् ॥

अस्ययोऽतिक्रमः । पदं पाद्प्रदर्शनत्वादर्थैर्वा वा ॥

* 'पापं वा भद्रं वा कर्तुं कथमाद्रियेत । द्वौत्रे सास्वयं सर्वदा वर्तते । अतस्तद्विरोधि
कर्म किण्वित्पि कर्तुं नाहति । अतोऽस्तावत्स्य पापभद्रं कर्तुं कथमाद्रियेत । तत्कारि खलुत्विग्
भवति' इति भद्रभास्करः । † 'अत्रैव तन्मामि' इति सायणः । ‡ 'व्युदियेयोगः,
लुब्धं व्यामूर्द्धं लुब्ध विमोह इत्यास्मादेतद् रूपम्' इति गोविन्दस्वामी । 'लुभ विमोहन
इति धातुः' इति सायणः ।

॥ प्राणेनैवैनं तद् व्यर्धयति ॥

तत् तत्र ॥

॥ यं कामयेत प्राणापानाम्यामेनं व्यर्धयानीति ॥

यं यष्टारम् ॥

॥ ऐन्द्रवायवमस्य लुब्धं शंसेत् ॥

वृचम् ॥

॥ ऋचं वा पदं वातीयात् तेनैव तल्लुब्धम् । प्राणा-
पानाम्यामेवैनं तद् व्यर्धयति ।

यं कामयेत चक्षुषैनं व्यर्धयानीति । मैत्रावरुणमस्य लुब्धं शंसेत् ॥

वृचम् ॥

॥ ऋचं वा पदं वातीयात् तेनैव तल्लुब्धम् । चक्षुषैवैनं
तद् व्यर्धयति ।

यं कामयेत श्रोत्रेणैनं व्यर्धयानीति ॥

णिचो ङोदो "मेनिः" ॥

॥ आश्विनमस्य लुब्धं शंसेत् ॥

होता ॥

॥ ऋचं वा पदं वातीयात् तेनैव तल्लुब्धम् । श्रोत्रेणैवैनं
तद् व्यर्धयति ।

यं कामयेत वीर्येणैनं व्यर्धयानीति । ऐन्द्रमस्य लुब्धं

शंसेत् । ऋचं वा पदं वातीयात् तेनैव तल्लुब्धम् । वीर्येणैवैनं
तद् व्यर्धयति ॥

वीर्यं बलम् ॥

॥ यं कामयेताङ्गैरेनं व्यर्धयानीति ॥

अङ्गैः पाण्यादिभिः ॥

॥ वैश्वदेवमस्य लुब्धं शंसेत् । ऋचं वा पदं वातीयात्
तेनैव तल्लुब्धम् । अङ्गैरेवैनं तद् व्यर्धयति ।

यं कामयेत वाचैनं व्यर्धयानीति । सारस्वतमस्य लुब्धं
शंसेत् । ऋचं वा पदं वातीयात् तेनैव तल्लुब्धम् । वाचैवैनं
तद् व्यर्धयति ॥

इत्थं पापादरे प्रोक्तं भद्रेच्छायां ब्रवीत्यथ—

॥ यमु कामयेत सर्वैरेनमङ्गैः सर्वेणात्मना समर्धयानीति ।
एतदेवास्य यथापूर्वमृजुकुप्तं शंसेत् ॥

एव तदा । उ पुनः । अङ्गैः पाण्यादिभिः । आत्मना देहेन । समर्धयानि
पूर्णं करवाणि । एतत् प्रउगम् । ऋजु सुष्टु । क्लृप्तं व्यवस्थितम् । यथा
पूर्वमवोचाम ॥

॥ सर्वैरेवैनं तदङ्गैः सर्वेणात्मना समर्धयति ॥

एवं कुर्वन्निर्ति शेषः ॥

॥ सर्वैरङ्गैः सर्वेणात्मना समृध्यते य एवं वेद ॥

वेदिता स च ऋध्नोति तिपस्त श्रः इयनत्र वै ॥

तृतीयः खण्डः ।

* 'यथापूर्वं यथाकामम् ऋजु अन्नसानतिक्रमेण क्लृप्तं यथाकल्पनं यथोत्पत्ति ।
बद्धा, क्लृप्तम् अविकल्पम्' इति भट्टभास्करः.

॥ तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रम् ॥

ततः किम्,

॥ आग्नेयीषु सामगाः स्तुवते वायव्यथा होता
प्रतिपद्यते । कथमस्याग्नेय्योऽनुशस्ता भवन्तीति ॥

सारस्वतान्तसप्तानां वायव्येति प्रदर्शनम् ।

इहाग्नेय्यः सामगानाम्ना आग्राहि वीतये* ॥

कथमाग्नेय्योऽनुशस्ता वायव्याद्यास्तु संसता ।

संसनार्थः प्रतिपदिः । टार्थे हे ॥

परिहरति—

॥ अग्नेर्वा एताः सर्वास्तन्वो यदेता देवताः ॥

यत् याः । एता वायव्याद्याः । तन्वः शरीराणि ॥

कथं,

॥ स यदग्निः प्रवानिव दहति । तदस्य वायव्यं रूपम् ॥

प्रवान् प्रकर्षेण गच्छन् । इव एन । रूपं सादृश्यम् । इदमर्थे वायो-
र्यत् † । दहतीति यत् ॥

॥ तदस्य तेनानुशंसति ॥

अस्य अग्नेः तद्रूपम् । तेन तृचेन । एवमुत्तरत्रापि ॥

* ऋक्सं० ४-५-२२-५. आग्नेय्यः अग्न आग्राहीत्याद्याः अग्नि दत्तमित्याद्या वा
इति गोविन्दस्वामी. † 'प्रकर्षवानेव सप्तभिकृष्णालतया दहत्याग्निरिति यदस्ति तत्
प्रकर्षात्मकं वायुसम्बन्धि रूपं वायुना ज्वालाधिक्योदभाद्' इति सायणः. ‡ पा०
सू० ४-२-२५. § 'तेन वायुना' इति गोविन्दस्वामी. 'वायुरूपेण' इति सायणः.

॥ अथ यद् द्वैधमिव कृत्वा दहति द्वौ वा इन्द्रवायू ॥

“द्विधोश्च धमुब्” ॥

॥ तदस्यैन्द्रवायवं रूपम् ॥

पूर्ववत् ॥

॥ तदस्य तेनानुशंसति ॥

‘कुर्वन् द्वेषा दाहामग्निरिन्द्रवायूपमो मतः ॥

॥ अथ यदुच्च हृष्यति नि च हृष्यति तदस्य मैत्रावरुणं रूपम् ॥

हृषिर्दिवादिर्गल्यर्थो मित्र ऊर्ध्वमुदेति हि ।

निम्नगामी च वरुणस्ततोऽग्निरनयोः समः ॥

अधथोर्ध्वं च काष्ठादि संदहनं विक्षिपत्यम् ॥

॥ तदस्य तेनानुशंसति ॥

॥ स यदग्निर्घोरसंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपम् ॥

दुस्पर्शोऽग्निर्निम्नगामी दुस्पर्शवरुणोपमः ॥

तत्र च,

तं यद् घोरसंस्पर्शं सन्तं मित्रकृत्येवोपासते तदस्य
मैत्रं रूपम् ॥

मित्रीकरणं मित्रकृतिः ।

* पा० सु० ५-३-४५. † ‘द्वेषं कृत्वाऽथवा रूपेण द्वेषा भूत्वा दहति’ इति गोविन्दस्वामी. ‘ज्वालाइवमिव कृत्वा’ इति सायणः. ‡ ‘यस्मादयमग्निर्वाह्यरम्भे दाहसंयोगाद्दृश्यति ऊर्ध्वज्वालो भवति । अथ भस्मीकृतदाहो निहृष्यति निचृतज्वालो भवति’ इति भट्टभास्करः.

शीतार्ता जुह्वतश्चाग्निं प्रविसारितपाणयः ।

सख्यसम्पादन इव सेवन्तेऽतोऽस्य मित्रता ॥

॥ तदस्य तेनानुशंसति ।

अथ यदेनं द्वाभ्यां बाहुभ्यां द्वाभ्यामरणीभ्यां मन्थन्ति

द्वौ वा अश्विनौ तदस्याश्विन्नं रूपम् ॥

द्वित्वं बाहोररण्योश्च तेनाग्नेरश्वितुल्यता ॥

॥ तदस्य तेनानुशंसति ।

अथ यदुच्चैर्घोषः स्तनयन् बववाकुर्वन्निव दहति

यस्माद् भूतानि विजन्ते तदस्थैन्द्रं रूपम् ॥

उच्चैर्घोषो महाशब्दः स्तनयन्नशनिध्वनिम् ।

कुर्वन्श्च बववाकुर्वन् बववेति तानुक्रिया ॥

तुदादिरनुदात्तेच्च विजिरयोऽत्र विभ्यति ।

भूतानि *भीत्रेति ङसिरित्यग्नेरिन्द्रतुल्यता ॥

॥ तदस्य तेनानुशंसति ।

अथ यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति तदस्य वैश्वदेवं रूपम् ॥

*एकमौपासनं गार्ह्वं बहून् श्रौता हि कुर्वते ॥

* पा० सु० १-४-२५. † 'एकं सन्तं बहुधा नानादेशेषु पाकापर्यं विहरन्ति' इति गोविन्दस्वामी. 'अग्नेराहवनीयादिस्थानेष्वग्नीध्रादिधिष्ण्येषु च बहुधा विहरणं वदन्ति' इति सायणः.

॥ तदस्य तेनानुशंसति ॥

अथ यत् स्फूर्जयन् वाचमिव वदन् दहति तदस्य
सारस्वतं रूपम् ॥

* स्फूर्जयन् शनिवन्महाध्वनिं कुर्वन् वाचं भाषमाण इव ॥

॥ तदस्य तेनानुशंसति ।

एवमु हास्य वायव्ययैव प्रतिपद्यमानस्य तृचेन
तृचेनैवैताभिर्देवताभिः स्तोत्रियोऽनुशस्तो भवति ॥

† उक्तार्थम् ॥

इति शस्त्रं समाप्य शस्त्रयाज्वां ब्रवीति इ—

॥ † विश्वेभिः सोम्यं मध्वम् इन्द्रेण वायुना । पिवा मित्रस्य
धामभिरिति वैश्वदेवमुक्त्यं शस्त्रा वैश्वदेव्या यजति ॥

* प्रथमे वैश्वदेवोक्तिर्वाखादिवहुयोगतः ।

वैश्वदेव्या गुणभूतविश्वदेववायुमित्रेन्द्रकाभिर्देवत्यया ॥

॥ यथाभागं तद् देवताः प्रीणाति ॥

प्रीणाति तर्पयति तद् यथाभागं यथाशकम् ॥

चतुर्थः खण्डः ।

* 'स्फूर्जयन् दहन्' इति गोविन्दस्वामी. 'स्फूर्जयन् शब्दो यस्तु निष्पद्यन्' इति महभास्करः. 'स्फूर्जयति द्रव्यद्विच्छिद्यं विलक्षणोत्थारणमिव शब्दं करोति' इति सायणः. † page 383. ‡ श्वसं० १-१-२७-४. 'विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्वा' इति भा० धी० सू० ५-१०-१०.

शस्त्रयाज्याप्रसङ्गेन वषट्कारं ब्रवीत्यथ—

॥ देवपात्रं वा एतद् यद् वषट्कारः ॥

यत् यः ।

पिबतेः इंस्तु^१ करणे पात्रं पानस्य साधनम् ॥

ततश्च,

॥ वषट्करोति ॥

वषट्कारं कुर्यात् ॥

॥ देवपात्रेणैव तद् देवतास्तर्पयति ॥

इषिर्भागिनीः । तत् तत्र ॥

किञ्च,

॥ अनुवषट्करोति ॥

‘सोमस्याग्रे वीहीत्यनुवषट्कारः’ इति हि सूच्यते ॥

अनुवषट्कारं स्तौति—

॥ तद् यथादोऽश्वान् वा गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयन्त्येव-
मेवैतद् देवताः पुनरभ्याकारं तर्पयन्ति यदनुवषट्करोति ॥

तदिति वाक्योपन्यासे । अद् इति वक्ष्यमाणपरामर्शः ।

अभ्याहृक्त्वं पूर्णभक्षार्थस्तस्मात् क्षुर्धे णमृल् कृतः ।

घासमुद्गादिकं भक्ष्यं पुनः प्रापय्य रक्षणः ॥

* उणादिमु० ४-१६०. † आ० श्री० सू० ५-५-१९. ‡ ‘अद् इति सर्वनाम्ना लोकजसिद्धिं दर्शयति’ इति भद्रभास्करा. ‘अद्’ किञ्चिदिदं निदर्शयति इति घासयाः

अश्वान् गोरक्षिणो गाश्च तर्पयन्ति तथा त्विदम् ।

एतदेतास्तर्पयन्ति यद्ये कुर्वन्ति श्वेस्तु तिप् ॥

॥ इमानेवाग्नीनुपासते इत्याहुर्धिष्ण्यानथ कस्मात्

पूर्वस्मिन्नेव जुह्वति पूर्वस्मिन् वषट्कुर्वन्तीति* ॥

इमान् धिष्ण्यानेवाग्नीन् सदस्युपासते । के । ये वषट्कुर्वन्ति । अथ
तथा सति । कस्मात् पूर्वस्मिन्नुचरवेद्याग्नेर्येऽग्नी जुह्वत्यध्वर्यव इति चोद्यम् ॥

परिहरति—

॥ यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति तेन

धिष्ण्यान् प्रीणाति ॥

अनुवषट्कारेण धिष्ण्याग्निप्रीतिरित्यर्थः ॥

अथ तन्त्रेण चोद्यद्वयमाह—

॥ असंस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुर्येषां

नानुवषट्करोति को नु सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति ॥

† 'ऋतुयाजान् द्विदेवत्वान्' इत्यादिवद्भाषायादर्शनाद् येषामृतुयाजद्वि-
देवत्वप्राप्तिवतादित्यग्रहसावित्रग्रहाणां नानुवषट्करोति होत्रादिः,
तानसंस्थितानसमाप्तान् किमिति भक्षयन्तीत्येकं चोद्यम् । सोमस्य
स्विष्टकृतो भागोऽश्वः को न्नित्यपरम् ॥

* 'चोद्यस्वरूपप्रदर्शनार्थो द्वितीय इतिकरणः । चोद्यहेतुप्रदर्शनार्थः प्रथम इतिकरणः' इति महभास्करः । † आ० श्रौ० सू० ५-५-२१.

इति चोद्यदयं तन्त्रेण परिहरति—

॥ यद्वाव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति तेनैव
संस्थितान् सोमान् भक्षयन्ति स उ एव सोमस्य स्विष्टकृद्भागः ॥

सोमस्येत्यविशेषोक्ते सर्वसोमार्थताभवत् ।

इत्येकः परिहारः । स उ खलु एव अनुवषट्कारः सोमस्य
स्विष्टकृदंश इत्यपरः । पूर्वं चाध्यगीष्महि—“स यदनुवषट्करोत्यग्नेरेव
स्विष्टकृतोऽनन्तरित्यै” इति ॥

ततश्च,

॥ वषट्करोति ॥

अन्विति शेषः । अनुवषट्कारं कुर्यात् ॥

पञ्चमः खण्डः ।

अथ वषट्कारं स्तौति—

॥ वज्रो वा एष यद् वषट्कारः ॥

यद् यः । वज्रः वज्रवद् विजयकृत् ॥

ततश्च,

॥ यं द्विष्यात् तं ध्यायेद् वषट्करिष्यन् ॥

स्मरेच्छत्रुं नामरूपगोत्रवर्णादिसंयुतम् ॥

कृते च ध्याने,

॥ तस्मिन्नेव तं वज्रमास्थापयति ॥

बाधकत्वेन तदेहे वषट्कं प्रवेशयेत् ॥

॥ षळिति वषट्करोति ॥

षळितिरूपं वषट्कारं कुर्यात् ॥

व्याचष्टे—

॥ षड् वा ऋतवः ॥

एवञ्च,

॥ ऋतूनेव तत् कल्पयति ॥

तत् तत्र । सम्पत्तिः क्लृप्तिः* ॥

किञ्च,

॥ ऋतून् प्रतिष्ठापयति ॥

सुस्थिरान् करोति ॥

एवञ्च,

॥ ऋतून् वै प्रतितिष्ठत इदं सर्वमनु प्रतितिष्ठति
यदिदं किञ्च ॥

इदं सर्वमिति व्याचष्टे— यदिदं किञ्चेति । लक्षणेऽनुः कर्मप्रवचनीया
इति । प्रतितिष्ठत इति शतुः शस् ।

* 'कल्पनमविपर्यस्तधर्मत्वम्' इति भट्टभास्करः । पा० सू० १-४-८४.

ऋतुप्रतिष्ठा जगतः प्रतिष्ठायै तु कल्पते ॥

॥ प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥

सः ॥

पळित्येकं षडकारमन्यया स्तौति रोचयन्—

॥ तदुह स्माह हिरण्यदन् वैदः ॥

स्वाभ्यासवृत्तर्ग्वेदेन यस्य दन्ता हिरण्ययाः ।

निर्मिताः शीर्णदन्तस्य स वै प्रोक्तो हिरण्यदन् ॥

इत्यैतिहासिकाः । तत् तत्र । उ खलु । आह स्म ॥

कथम्,

॥ एतानि वा एतेन षट् प्रतिष्ठापयति ॥

एतानि वक्ष्यमाणानि । एतेन पळिति षडकारेण ॥

कथं,

॥ द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता । अन्तरिक्षं पृथिव्याम् ॥

प्रतिष्ठितापिति गम्यते ॥

॥ पृथिव्यप्सु ॥

प्रतिष्ठिता ॥

॥ आपः सत्ये ॥

प्रतिष्ठिताः । *तत्सत्यं सदिति प्राणः* इति श्रुतेरात्मात्र सत्यम् ॥

॥ सत्यं ब्रह्मणि ॥

ब्रह्म वेदः ॥

* ऐ० आ० २-१-५ + *आपश्च सत्ये समाश्रिताः । अनेषु सत्यवादिषु सत्सु यथाकालं वक्षिष्यन्वात्* इति सायणः.

॥ ब्रह्म तपसि ॥

*तपः परमं ज्योतिः । † 'ऋतं च सत्यं चाभीद्धात् तपसः' इति यथा ।
प्रतिष्ठितम् ॥

॥ इत्येता एव तत्प्रतिष्ठाः ‡ । प्रतितिष्ठन्तीरिदं सर्व-
मनु प्रतितिष्ठति यदिदं किञ्च ॥

तत् तत्र ॥

॥ प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥

सः ॥

इति वैदमतेनापि मन्त्रः पळिति संस्तुतः ॥

अथान्यमाह—

॥ वौषळिति वषट्करोति ॥

मूच्यते हि—§ 'वौषळिति वषट्कारः' इति ॥

व्याचक्ष्णः स्तौति—

॥ असौ वाव वौ ॥

अत्र वौ इति शब्देन मूर्योऽसौ कथ्यते कथम् ।

'विषो ढिडिच्य सोरधे सदा खे गतिमान् रविः ॥

ॐनिखण्टी पठ्यते चैवं 'विः पक्षिपरमात्मनोः' ॥

* 'तपसि वषट्कारमन्त्रालुङ्गानरूपे' इति सायणः. 'परस्मिन्स्तेजसि ईश्वरवररि' इति भट्टभास्करः. † 'ऋतं च सत्यं च' ८-८-४८-१. ‡ 'अत्र यद्यन्तरिक्षादीनामेव प्रतिष्ठासंवाप्यनेोच्यते, तथापि कुलोकस्यापि देवानां प्रतिष्ठात्वात् प्रतिष्ठेति सुप्रकृतयः पठ्यन्ते । तपसस्तु सप्तमस्य सखस्य सर्वप्रतिष्ठान्ते तस्य द्वेषः क्वचिदप्रतिष्ठापनीयत्वात् तथातेरेकेण षट् पठ्यन्ते' इति भट्टभास्करः. § आ० शी० सू० १-५-१५. ¶ 'उपादिम् ४-७. (Madras University edition) इदं च कातष्ठायादिपाठानुसारेण. 'वौषट्को निपातत्वाद् वा गतिप्रवर्धनेत्यादिषातुजावद्धा गमनस्वभावमादित्यमान्धपसे' इति सायणः. § वैजयन्त्या शेषकाण्डे पुण्ड्रिकाध्याये शी० ६०.

॥ ऋतवः षट् ॥

पदपदेनर्तवश्चोक्ताः सुपः स्थाने जसोऽत्र लुक् ॥

ऋतुषट्के विरादित्यः स्थित इत्यर्थे इध्यताम्* ॥

ततश्च,

॥ एतमेव तद्वतुष्वाद्घाति ॥

तत् तेन वीषदशब्देन स्थापयेद्वतुषु त्वमुम् ॥

स्पष्टयति—

॥ ऋतुषु प्रतिष्ठापयति ॥

ऋतुषट्के स्थापयति' सूर्यं किं स्यात् तदुच्यते—

॥ यादृगिव वै देवेभ्यः करोति तादृगिवासै देवाः कुर्वन्ति ॥

इव एव ।

ऋतुषु स्थापयन् सूर्यं स्वयं चैव स्थिरो भवेत् ।

यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥

इति भावः ॥

षष्ठः स्पष्टः ।

१. 'स्थापयतः' क. ख. पाठः.

* 'तौषडितित्वादिना वीषडिति षषट्कारान्तरं विद्घाति । अत्र पक्षे वी षडिति द्वे पदे षडिति । तत्र पूर्वस्वार्थमाह—असौ वाच वाविति असौ खल्वादिस्त्वो वी इति पदेन सम्मन्वतेनोच्यते । नेतेरौणादिके द्विप्रत्यये विरिति आकाशगामो आदित्य उच्यते । तत्र षडुत्तवं उत्पद्यन्तामनेन यत्नेन इति समुदायाशेषः । अस्माभ्यंश्च योत्तकः षडसमुदायात्मा निपातोऽस्य द्रष्टव्यः । आदित्ये हि षडुत्तवं उत्पद्यन्ते आदित्यगव्यधीनात्मकाभस्वाद्दत्तताम् । चञ्च वी आदित्ये जगतां धारयितरि षडुत्तवः सहायत्वेन वर्तन्ताम्', । 'एतमेव तदित्यादि । ननु विप्रतिषिद्धमिवं ब्राह्मणम् । आदित्य ऋतुना स्थापनं मन्त्रेण प्रतिपाद्यते । आदित्यमेव ऋतुष्वाद्घाति इति ब्राह्मणेन कथमुच्यते । अयमभिप्रायः—नानेन षषट्शब्दस्वार्थोऽभिधीयते । अपितु ईदृशस्य नामस्य फलमनेन स्थाप्यते इति व्याचष्टे । तस्मादादित्यस्योपकाराय तस्मिन् ऋतवः प्रतिष्ठाप्यन्ते तस्मात् प्रत्युपकारार्थं ऋतुष्वादिभिः प्रतिष्ठापयति । न केवलमृतुनामादित्ये स्थापनमेवानेन क्रियते, अपित्वादित्यस्वाप्नुतुष्वास्थापनमनेन वीषट्शब्देन प्रतिपाद्यते प्रत्युपकारपर्यन्तत्वान्महत्सुपकारस्य । ...एतदेव स्पष्टयति यादृगिव वा इत्यादि' इति महामास्करः.

वषट्कारं स्तौति तत्र विधास्तिष्ठः प्रदर्शयन्—

॥ त्रयो वै वषट्काराः ॥

*त्रयस्त्रिविधाः ॥

कथं ,

॥ वज्रो धामच्छद् रिक्तः ॥

विविध्याह—

॥ स यमेवोच्चैर्बलि वषट् करोति स वज्रः ॥

स होत्रादिः । बलि बलवत्, अतिस्फुटम् । यं वषट् वषट्कारं करोति प्रयुञ्जे स वज्रः ॥

ततश्च,

॥ तं तं प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधम् ।

योऽस्य स्तुत्यस्तस्मै स्तर्तवै ॥

†उक्तार्थम् ॥

॥ तस्मात् स भ्रातृव्यवता वषट्कृत्यः ॥

‡विभाषा कृष्टपोः क्यप् तुक् कार्यः शत्रुमता स च ॥

॥ अथ यः समः संतनोऽनिर्हाणर्चः स धामच्छत् ॥

समः याज्यया तुल्यध्वनिः । संततः मध्य उच्छ्वासरहितः । व्याचष्टे—अनिर्हाणर्चः । निर्हाणं विश्लेषः । § ऋचपूः— इत्यकारः समासान्तः । ऋचा विश्लेषरहितः ¶ ॥

* 'प्रकारत्रित्वं वषट्कार उपसर्गो विप्रकारो वषट्कारोऽयं भवतीति । वषट्शब्दश्च वीषडादीनामुपलक्षणम् । वषट्कारसाधनः शब्द इत्यर्थः' इति महामास्करः. † pages 202 & 203. ‡ पा० सू० ३-१-१२०. § पा० सू० ५-४-७४. ¶ नितरौ हानं निर्हाणम् । यस्य वषट्कारस्य ऋग् होना न भवति सोऽनिर्हाणर्चः' इति गोविन्दस्वामी.

॥ तं तं प्रजाश्च पशवश्चानूपतिष्ठन्ते ॥

तं वषट्कारम् । तं धामच्छत्संज्ञम् । अनु संलक्षीकृत्य । प्रजाः
पशवश्चोपतिष्ठन्ते ।

* धामच्छत्त्वं श्रिया धाम गृहं छादयतीति ह ॥

॥ तस्मात् स प्रजाकामेन पशुकामेन वषट्कृत्यः ॥

चेति शेषः ॥

॥ अथ येनैव षळवराध्नोति स रिक्तः ॥

† वषण्मन्द्रमध्यमोत्तमद्रुतलम्बितमध्यमान् ।

ध्वनेर्विभागान् विच्छिन्त्याद् येन व्याहरणेन वै ॥

स रिक्ताख्यो वषट्कारोऽवराधिऽछेदवाचकः‡ ॥

स च,

॥ रिणक्त्वात्मानं रिणक्ति यजमानम् ॥

रिची रुषादिः ॥

व्याचष्टे—

॥ पापीयान् वषट्कर्ता भवति पापीयान् यस्मै वषट्करोति ॥

* 'धाम गृहस्थानं तत्र यथा रक्षाति न प्रविशन्ति तथा छादयति स धामच्छत्' इति सायणाः. † तथाच ऋक्संप्रतिशाक्ये—'त्रीणि मन्द्रं मध्यममुत्तमं न स्थानान्याहुः सप्त धमनि वाचः', 'तिस्रो वृत्तीरुपदिशन्ति वाचो विलम्बितां मध्यमां च द्रुतां च' इति १३-४२ & ४६. (Benares Edition). ‡ 'येन वषट्कारेण षडपि शब्दधर्मान्, शिक्षाशास्त्रप्रसिद्धान्, वर्णस्वरमात्राबलसामसन्तानाख्यान् अवराध्नोति व्यर्षयति अवहीनान् करोति स वषट्कारो रिची नाम' इति भट्टभास्करः. 'षट्कारो वषट्कारमभिषत्ते येनैवोच्चारणेन षळवराध्नोति वषट्कारोऽवराधं समुद्भवभावं प्राप्नोति । नीचोच्चारणेन वषट्कारस्य समुद्भवभावः' इति सायणाः. 'षडिति वषट्कारमन्ताः तस्य अवराधः ऋक्सवरार्थोच्चारणम्' इति गोविन्दरत्नामी.

*पापीयान् निःश्रीकः ॥

॥ तस्मात् तस्याशां नेयात् ॥

इच्छानिषेधे निषिद्धा दण्डापूर्पिकया क्रिया ॥

॥ किं स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेतिहस्माह योऽस्य
होता स्यादिति । अत्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥

†उक्तार्थम् ॥

॥ यं कामयेत यथैवानीजानोऽभूत् तथैवेजानः स्यादिति ॥

ईजानः इष्टवान् ॥

तत्र,

॥ यथैवास्य ऋचं ब्रूयात् तथैवास्य वषट्कुर्यात् ॥

‡' ऋत्यकः ' । अस्य यजमानस्य ॥

॥ सदृशमेवैनं तत् करोति ॥

तत् तेनानीजानेन । एनमीजानम् ॥

तथा,

॥ यं कामयेत पापीयान् स्यादिति ॥

तत्र,

॥ उच्चैस्तरामस्य ऋचमुक्त्वा शनैस्तरां वषट्कुर्यात् ।

पापीयांसमेवैनं तत् करोति ॥

तत् तत्र ॥

* 'अत्यन्ततरकसाधनपापेन युक्तः' इति तावथाः. † page 419. ‡ पा० सू०

तथा,

॥ यं कामयेत श्रेयान् स्यादिति ॥

श्रेयान् प्रशस्यतरः ॥

तदा,

॥ शनैस्तरामस्य ऋचमुक्तोच्चैस्तरां वषट्कुर्यात् ॥

एतच्च,

॥ श्रिय एव ॥

स्यात् । तादर्थ्ये ङे । इषद् । एव पुनः ॥

स्पष्टयति—

॥ एनं तच्छ्रियामादधाति ॥

तत् तत्र । श्रियां समृद्धौ ॥

ततश्च,

॥ संततमृचा वषट्कृत्यम् ॥

भावे क्तः संततं ऊसुलुग वषट् तुक् कृत्तपोः क्यपि ।

वषट्कारस्य कर्तव्यं संश्लेषणमृचा सह ॥

किमर्थं,

॥ संतलै ॥

प्रजातिसमृद्धार्थम् ॥

॥ संधीयते प्रजया पशुभिर्य एत्रं वेद ॥

सः । संधीयते सम्बध्यते ।

त्रिषु धामच्छदेवेह सम्यक् कर्तव्य ईरितः ।

अत एव हि सूत्रपते— ' उच्चैस्तरां बलीयान् याज्यायाः ' इति ॥

सप्तमः खण्डः ।

अथ सम्यग् वषट्कर्तुर्देवताध्यानसूच्यते—

॥ यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद् वषट्करिष्यन् ॥

(पुरा देवैः ?) वैदितव्यं रूपवर्णायुधादिकम् ।

देवतानां नामपत्रीपुत्रभृत्यादिकं तथा ॥

ध्यायंश्च,

॥ साक्षादेव तद् देवतां प्रीणाति ॥

तत् ताम् । साक्षादव्ययमानेन ॥

स्पष्टयति—

॥ प्रत्यक्षाद् देवतां यजति ॥

दार्थे ङमिः, प्रत्यक्षेण । यजति सम्यक् प्रीणाति ॥

अथ वषट्कारानुमन्त्रणं विधातुमाह—

॥ वज्रो वै वषट्कारः ॥

* आ० शी० सू० ३-५-६. । 'मानकाले प्रत्यक्षेण पश्यतीत्यर्थः । ननु देवता वज्रुषा न दृश्यते । कथमस्याः प्रत्यक्षत्वमिति चेत्, नार्थं बोधः । मानसप्रत्यक्षस्य विवक्षितत्वात् । यथा पुरोवार्तिनी देवता वज्रुषा दृश्यते तथैव चिन्त्यमानाणि मनसा दृश्यत एव' इति सावयः.

ततः किं,

॥ स एष प्रहतोऽशान्तो दीदाय ॥

प्रहतः, हृत् शब्दनार्थः, प्रयुक्तः । अशान्तः कुपितः दीदाय ।

दीदीतिघातुर्दीप्त्यर्थो ल(त? ति)णल् दीप्यते भृशम् ॥

॥ तस्य हैतस्य न सर्व इव शान्तिं वेद न प्रतिष्ठाम् ॥

तस्य वषट्कारस्य । शान्तिं शमनं प्रतिष्ठां सुखस्थितिं च* । सर्वो न जानाति । इष एव ॥

॥ तस्माद्धाप्येतर्हि भूयानिव मृत्युः ॥

तस्माद् तथाहि । एतर्हस्मिन्नपि काले । 'स वषट्कारः भूयान् बहुतरः मृत्युरिव मरणहेतुः ॥

॥ तस्य हैषैव शान्तिरेषा प्रतिष्ठा ॥

चेति शेषः । एषा वक्ष्यमाणा ॥

सा च,

॥ वागित्येव ॥

वागोजडत्यादिमन्त्रः प्रोक्त आदिग्रहादिह ॥

॥ तस्माद् वषट्कृत्य वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयेत् ॥

* 'प्रतिष्ठाम् अवसानम् । एतावत्येव दीप्यते नातः परमित्येतदपि न जानाति' इति भडभास्करः । + 'तस्माच्चान्तिप्रतिष्ठाद्यानाभावादेतर्होपीदानीमपि लोके मृत्युर्भूयानिव बहुभूत एव प्रवर्तते' इति सामगः । 'जीवनादपि बहुतरः प्रजानां मृत्युर्भवति हिंसकाकान्तत्वाद्' इति भडभास्करः ।

‘वागोजः सह ओजो मपि प्राणापानौ’ इति वषट्कारमुक्तवोक्तवानु-
मन्त्रयते इत्यर्थः । वषट्शब्दस्य ‘साक्षात्प्रभृतित्वाद् गतित्वे कृत्वः क्त्वो
ल्यप् तुक् ॥

अनुमन्त्रितश्च,

॥ स एनं शान्तो न हिनस्ति ॥

सः वषट्कारः । एनं वषट्कर्तारम् ॥

अनुमन्त्रणान्तरमाह—

॥ वषट्कार मा मां प्रमृक्षो माहं त्वां प्रमृक्षं बृहता मन
उपह्वये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छ प्रतिष्ठां मा
गमयेति वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ॥

मृक्षिर्हिसार्थः ॥

एतन्न सुष्टित्याह—

॥ तदु ह स्माह ॥

‘तत् अनुमन्त्रणम् उ निन्दयन् कश्चिद् ब्रह्मवादी आह स इ ॥

कथं,

॥ दीर्घमेतत् सदप्रभु ॥

इतीति शेषः । एतदनुमन्त्रणम् अप्रभु असमर्थम् । सत् भवत् । दीर्घं
दुर्वचं चेति ॥

* पा० सू० १-४-७४ † ‘तदुह तत्रैवानुमन्त्रणे’ इति सायणः. ‡ ‘दीर्घं
दीर्घकालोच्चारणीयं सत् सद्यो वषट्कारं शमायितुम्’ इति महामास्करः.

केन तद्धि,

॥ ओजः सह ओज इत्येव वषट्कारमनुमन्तयेत् ॥

स्तौति—

॥ ओजश्च ह वै सहश्च वषट्कारस्य प्रियतमे तन्वौ ॥

ओजो दीप्तिर्वलं चापि प्रसन्नकरणं सहः ।

तन्वौ शरीरे द्वे ॥

॥ प्रियेणैवैनं तद्धाम्ना समर्धयति ॥

*तत् तेन धाम्ना तेजसा । एनं वषट्कारम् । सम्यग् वर्धयति ॥

किञ्च,

॥ प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद ॥

श्रः इषन् । तिपस्तः । स वेदितभ्रंति ॥

अथ पूर्वोक्तवागोजोपन्वं वक्तुं ब्रवीति ह—

॥ वाक् च वै प्राणापानौ च वषट्कारः ॥

प्राणापानवाग्यतेन देहिना वाच्य इत्यतः† ॥

ततः किं,

॥ त एते वषट्कृते वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति ॥

वि नाना । †उत्क्रम ऊर्ध्वगतिः । ‡ क्रमः परस्मैपदेषु' इति शपि दीर्घः ॥

* 'वषट्कार एनं होतारम् आत्मीयेन प्रियेण धाम्ना स्वानेन तेजसा वा' इति भरुभास्करः. † 'एनं वषट्कारः प्रियेण धाम्ना सर्वभूतानामनुपद्रवकारिणा प्रियेण स्वरूपेण समृद्धं करोति' इति सायणः. ‡ 'वाक् च प्राणापानौ वा अयं वषट्कारः । तद्धेतुत्वाद् ताच्छब्दम्' इति भरुभास्करः. † 'वेने सागतिं यौ च प्राणापानौ जाले त्रयो वषट्कारस्वरूपम्' इति सायणः. ‡ 'व्युत्क्रामन्ति निष्क्रामन्ति' इति भरुभास्करः. ‡ पा० सू०

तच्छान्तये,

॥ *ताननुमन्तयेत वागोजः स ह ओजो मयि
प्राणापानाविति ॥

तान् उत्क्रान्तान् ॥

॥ आत्मन्येव तद्धोता वाचं च प्राणापानौ च
प्रतिष्ठापयति ॥

तत् तेनानुमन्तणेन । होत्रादिर्वपद्कर्ता । आत्मनि स्वे देहे ॥
ततश्च,

॥ सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥
‡उक्तार्थानि ॥

अष्टमः खण्डः ।

* प्रैषं पुरोरुचं वेदिं ग्रहं निविदमेव च ।

पञ्च शब्दान्निर्बुवाणो रोचयंस्तौत्यो पृथक्—

॥ यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् ॥

‡उक्तार्थम् ॥

॥ तं प्रैषैः प्रैषमैच्छन् ॥

प्रैषमूक्तसमाम्नातैर्होतायज्ञस्पदादिकैः ।

§णमृलं तुमर्थेऽन्वर्थे प्र प्रैच्छन्नन्वेष्टुमध्वरम् ॥

* 'वागोजः स ह ओजो मयि प्राणापानाविति वपद्कारमुवस्तोक्तवानुमन्तयते' इति
आ० श्रौ० सू० १-५-१७. † page 247. ‡ page 18. § 'प्रैषम्
आह्वानम्' इति सायणः.

॥ यत् प्रैषैः प्रैषमैच्छंस्तत् प्रैषाणां प्रैषत्वम् ॥

*नष्टान्वेषणहेतुत्वात् प्रैषत्वमिति शृण्वताम् ॥

किञ्च,

॥ तं पुरोरुग्भिः प्रारोचयन् ॥

पुरोरुचस्तु स्वैलिक्यः प्राक् तृचेभ्यो हि सप्त याः ।

†वायुरग्रादिकाः शस्त्रे द्वितीये प्रवगाह्ये ॥

॥ यत् पुरोरुग्भिः प्रारोचयंस्तत् पुरोरुचां पुरोरुक्त्वम् ॥

अन्विष्यमाणे यज्ञे वै दीपा आसन् पुरोरुचः‡ । इत्यर्थः ॥

किञ्च,

॥ तं वेद्यामन्वविन्दन् ॥

अलभन्त ॥

॥ यद् वेद्यामन्वविन्दंस्तद् वेदेर्वेदित्वम् ॥

§वेदेरिति कृते वेदिराधारे लभ्यतेऽत्र तत् ॥

॥ तं वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्णत ॥

वित्तं लब्धम् । ग्रहैरैन्द्रवायवादिभिः । विग्रहो विभज्य ग्रहणम् ॥

॥ यद् वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्णत तद् ग्रहाणां ग्रहत्वम् ॥

¶ 'ग्रहवृद्धनिधि—' इति करणेऽपि ॥

* 'प्रैषन्त्याह्वानं कुर्वन्लोभिरिति व्युत्पत्त्या मन्त्राणां प्रैषनाम सम्प्रथम्', † तै० ब्रा० २-४-७ अनुवाके दृष्टव्याः । 'वायुरग्रे मा यज्ञप्रीरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्यास्तस्या उपरिष्ठात् वृत्तं वृत्तं शेषेत् । वायवामाहि दर्शतेति सप्त तृचाः' इति आ० श्रौ० सू० ५-१०-४, ५ । ‡ 'प्रारोचयन् यज्ञस्य रुचिमुत्पादितवन्तः । अतः पुरो रोचनाहेतुत्वात् पुरोरुमिति नाम सम्प्रथम्' इति भायणः, § वणादिसू० ४-११८, इन् इत्यत्रत्याभ्यामेव वेदिसन्दर्भित्यतिमुद्रितोपादिषु दृश्यते. ¶ पा० सू० २-३-५८.

॥ तं वित्त्वा निविद्भिर्न्यवेदयन् ॥

वित्त्वा लब्ध्वा । निवेदनं प्रकाशनम् ॥

॥ यद् वित्त्वा निविद्भिर्न्यवेदयंस्तन्निविदां निविच्चम् ॥

निपूर्वाद्भिदेः प्रकाशनार्थात् करणे सम्पदादिकिप्* ॥

अथ प्रैषास्तु वदतः प्रशास्तुः प्रहृतोच्यते—

॥ महद्वाव नष्टैष्यभ्यल्पं वेच्छति ॥

नष्टैषी नष्टान्वेषणकारी । अल्पं फलादि महद्वादिकं वा अभीच्छति प्रार्थयते ॥

तत्र,

॥ यतरो वाव तयोर्ज्याय इवाभीच्छति स एव तयोः

साधीय इच्छति ॥

तयोर्मध्ये यतरः यः । ज्यायः महत् । इव एव । साधीयः अत्यर्थम् । वादस्येयमुनि साधः† ॥

एवञ्च,

॥ य उ एव प्रैषान् वर्षीयसो वर्षीयसो वेद स

उ एव तान् साधीयो वेद ॥

वृद्धस्येयमुनि वर्षादेशः‡ । वृद्धतरान् । उ खलु । उ पुनः । वेद जानाति ॥

* पा० सू० ता० ३-३-१४. † पा० सू० ५-३-६३. ‡ पा० सू०

ततः किं,

॥ नष्टैष्यं ह्येतद् यत् प्रैषाः ॥

एतदेते । यत् ये । जसोऽम् । नष्टैष्याः । इषोः कर्मणि ण्यत्* ॥

॥ तस्मात् प्रह्वस्तिष्ठन् प्रेष्यति ॥

प्रह्वः अवनतगात्रः । तस्मात् तथाहि । सूच्यते हि—†“दक्षिणो होतृपदनात् प्रह्वोऽवस्थाय वेद्यां दण्डमवष्टभ्य ब्रूयात् प्रैषांश्चादेशम्” इति ॥

नवमः खण्डः ।

अथ निविदः स्तौति—

॥ गर्भा वा एत उक्थानां यन्निविदः ॥

यत् याः । उक्थानां शस्त्राणाम् । एते गर्भाः । लुप्तोपमम् । गर्भा इव ॥

कथं,

॥ तद्यत् पुरस्तादुक्थानां प्रातःसवने धीयन्ते
तस्मात् पराञ्चो गर्भा धीयन्ते पराञ्चः संभवन्ति ॥

यत्तदोर्व्यत्ययेऽत्र स्यात् पराञ्चस्तु पराङ्मुखाः ।

यीनो गर्भा निधीयन्ते सिक्ता वृद्धिं व्रजन्ति यत् ॥

* 'नष्टैष्यं नष्टस्यान्वेषणसाधनम् । करणे कृष्यः' इति भट्टभास्करः. † आ० धौ० सू० ३-१-२०. ‡ 'गर्भाः पराञ्चः शरीरे परमुत्कृष्टं पुरोभागमवन्तो गच्छन्तो धीयन्ते धीयन्ते । प्रसवकालेऽपि पराञ्चः पुरोभागं गच्छन्त उपसन्ते प्रयुक्ताः' इति सायणः. 'यथा गर्भाः प्रथमं पार्श्वतः प्रविश्य ततो मन्थे स्थित्वा पश्चात् ततो गर्भाभिमच्छन्ति तद्वत् प्रथमं प्रातःसवने उक्थानां पुरस्तात् पूर्वस्मिन् पार्श्वे धीयन्ते एवाप्यन्ते शस्यन्ते निविदो यस्मात् तस्मात् शरीरेषु पराञ्चः वाक्यं गर्भाशयमपुनरावृत्ता निविद्यन्ते गर्भाः गर्भोपादानानि रेषांति । तत्र च पराञ्चोऽपुनरावृत्ता एव संभवन्ति संपद्यन्ते वर्धन्त इत्यर्थः' इति भट्टभास्करः.

तस्मात् सूक्तस्य पुरतो निवित् प्रातर्निधीयते ।
उक्तं शस्त्रमवयवापेक्षं च बहुवद्वचः ॥

तत् तत्र ॥

किञ्च ,

॥ यन्मध्यतो मध्यंदिने धीयन्ते तस्मान्मध्ये गर्भा धृताः ॥

पूर्ववत् ॥

॥ यदन्ततस्तृतीयसवने धीयन्ते तस्मादमुतोऽर्वाञ्चो
गर्भाः प्रजायन्ते ॥

* अर्वाञ्चः अर्वाचीनाः । अमुतः मातुरुदरात् । अन्ततः प्रागन्त्यायाः ।
† एकां परिशिष्य तृतीयसवने' इति हि वक्ष्यते ॥

विदुष आह—

॥ प्रजास्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

अपरथा स्तौति—

॥ पेशा वा एत उक्तथानां यन्निविदः ॥

यत् वाः । पेशम् अलंकारः । जसि सलोपश्छान्दसः ‡ ॥

॥ तद्यत् पुरस्तादुक्तथानां प्रातस्सवने धीयन्ते यथैव
प्रवयणतः पेशः कुर्यात् तादृक् तत् ॥

• 'अमुतो गर्भाशयाद् अर्वाञ्चः इतोमुताः' इति महभास्करः. † ऐ० मा०
११-११. ‡ 'पेश अवयवे । जमुधन्ताञ्जसः शौ श्लोचन्दसि बहुलमिति लोपः । यद्वा
यन्नि रूपं दृश्यम्' इति महभास्करः.

तत् तत्र । तादृक् तादृशम् ।

वस्त्रादेर्वयनारम्भदेशं प्रवयणं विदुः ।

वेनो ल्युट् करणे ज्ञेयः प्रशब्दश्चादिकर्मणि ॥

॥ यन्मध्यतो मध्यंदिने धीयन्ते यथैव मध्यतः

पेशः कुर्यात् तादृक् तत् ॥

हारिद्रादिकसूत्रेण वस्त्रं मध्ये विभूष्यते ॥

॥ यदन्ततस्तृतीयसवने धीयन्ते यथैवावप्रज्जनतः

पेशः कुर्यात् तादृक् तत् ॥

*अवप्रज्जनेति वस्त्रायन्तर्देशोऽभिधीयते ॥

॥ सर्वतो यज्ञस्य पेशसा शोभते य एवं वेद ॥

यज्ञस्य सर्वालङ्कारिविद्वानपि स शोभते ॥

दशमः खण्डः ।

अथ ता एव निविदः पुनः स्तौति प्ररोचयन्—

॥ सौर्या वा एता देवता यन्निविदः ॥

* 'अवसितं प्रज्जननमवप्रज्जननम् अवसानम् । द्वितीयो जकार उपजनः । यद्वा प्रतिमुखं जननं प्रज्जननम् । सर्वायना समाप्तिः । प्रतेरन्त्यलोपशब्दसः' इति महभास्करः.

सूर्यादिवार्येनष्टाप (?) ता निविदः सूर्यसन्निभाः* ।

पूज्यत्वाद्देवता यद् याः सूर्यसादृश्यमाह ह—

॥ तद्यत् पुरस्तादुक्थानां प्रातस्सवने धीयन्ते मध्यतो
मध्यन्दिनेऽन्ततस्तृतीयसवन आदित्यस्यैव तद् व्रतमनु पर्या-
वर्तन्ते ॥

तत् तत्र । तत् तेन । व्रतं कर्म । परि सर्वतः । अनु लक्ष्मीकृत्य ।
आवर्तन्ते कुर्वन्ति ॥

अथ निविदां पच्छस्तामाह—

॥ पच्छो वै देवा यज्ञं समभरन् ॥

† 'ऋचः श' इति पादस्य पञ्जावे पच्छ उच्यते ।

‡ 'ऋचां त्व' इत्यृचः पादैश्चतुर्वर्गाभिधायिभिः ॥

§ पुरा यज्ञं सुरा जहुरिति श्रौती कथोच्यते ।

भृञ् ज्ञानार्थः ॥

॥ तस्मात् पच्छो निविदः शस्यन्ते ॥

यथापाठं पादेष्ववसाय ॥

* 'या निविदः सन्ति ता एताः सूर्यसम्बन्धिभ्यः' इति सायणः, 'सूर्यस्य' व्रते
सौरं, तत्र साध्यः सौराः सूर्येण तुल्यमताः । निविदो नाम सौर्याः सूर्येण तुल्यकर्माणो
भवन्ति । तदेवाह— आदित्यस्यैव तद् व्रतं कर्मानु पर्यावर्तन्ते पर्यायेणानुवर्तन्तेऽनुमच्छन्ति ।
तदप्रकारश्च तद्यत् पुरस्तादित्यादिना दर्शितः । यदा पुनः सूर्यस्येना इत्यर्थे तस्यैवमित्यण् कियते
तदापि ङीप् सूर्येतिध्यागस्त्विति यत्नेपि सौर्याः निविदः स्युः न सौर्याः । तस्मात् सौरि कर्मणि
साध्य इति तत्र साधुरिति यद् भवति इति वेदितव्यम् । इति महभास्करः, † पा० सू०
६-३-५५. ‡ ऋचसं० ८-२-१४-६. § 'देवाः सञ्जं यज्ञं निविदात्मकं पच्छः पादशः
पदे पदेऽवसाय समभरन्' इति महभास्करः, 'देवाः पुरा यज्ञं पच्छः पादशः समभरन्
एकैकं पादं कर्मण संपादितवन्तः' इति सायणः, ¶ कथा चेयं गुरुया.

शंसित्रे निविदामश्वं देयं वक्तुं कथोच्यते—

॥ यद्वै तद्वेवा यज्ञं समभरंस्तस्मादश्वः समभवत् ।

तस्मादाहुरश्वं निविदां शंस्त्रे दद्यादिति ॥

यत् यत्र । वै पुरा । तत् ते । तस्मात् कथयथे कसिः, तस्मिन् काले* ।
तस्मात् तथाहि । शंस्त्रे, इण्ना । शंसित्रे ॥

अश्वदानं स्तौति—

॥ तदु खलु वरमेव ददति ॥

इ अपि ।

क्रतोरुक्ता दक्षिणास्तु यजमाने ददत्यपि ।

तदश्वदानमधिकं वरणीयं वरं त्रिदुः ॥

किञ्च,

॥ न निविदः पदमतीयात् ॥

अत्ययोऽतिक्रमः ॥

॥ यन्ननिविदः पदमतीयाद् यज्ञस्य तच्छिद्रं कुर्यात् ॥

यत् यदि । तदतिक्रमणं कर्तुं ॥

ततश्च,

॥ यज्ञस्य वै छिद्रं स्रवद् यजमानोऽनु पापीयान् भवति ॥

तुह नात्र वा पदान्तस्य^३ त्वघाकृतरसं स्रवत् ॥

* 'यद्वै यस्मिन्नेव देशे तत् तदा देवा यज्ञं संपादितवन्तस्तस्माद् देशात्' इति सायणः. 'यद्वै तदित्यादि । यदा स्रवद् देवा यज्ञं निविदात्मकं तत् तेन प्रकारेण पच्छः समभरन् तदा तस्मात् तादृशाद् यज्ञात्' इति महभास्करः. † पा० सू० ७-२-३४.

निगमयति—

॥ *तस्मान्न निविदः पदमतीयात् ॥

किञ्च,

॥ न निविदः पदे विपरिहरेत् ॥

विपरिहारो व्यत्यासः ॥

॥ यन्ननिविदः पदे विपरिहरेन्मोहयेद् यज्ञम् ॥

कर्तव्याज्ञानं मोहः ॥

ततश्च,

॥ मुग्धो यजमानः स्यात् ॥

व्याकुलचित्तः ॥

॥ तस्मान्न निविदः पदे विपरिहरेत् ॥

किञ्च,

॥ न निविदः पदे समस्येत् ॥

समासोऽन्वसायोच्चारणम् ॥

॥ यन्ननिविदः पदे समस्येद् यज्ञस्य तदायुः संहरेत् ॥

यत् यदि । तत् तदा । अल्पकालतयायुषो नाशः ॥

ततश्च,

॥ प्रमायुको यजमानः स्यात् ॥

मायुदुःशब्दः । † 'यत् पशुर्मायुम्' इति लिङ्गात् । मायुर्मरणमित्येके ॥

* 'तस्मान्न निविदः इति द्वितीयं नियेषवचनमवद्वपरिहारार्थम्' इति भट्टभास्करः.

॥ तस्मान्न निविदः पदे समस्येत् ॥

किन्तु,

॥ प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रमित्येते एव समस्येत् ॥

एते पदे ॥

किपर्य,

॥ ब्रह्मक्षत्रयोः संश्रित्यै ॥

संश्रितिर्दुर्भेदः संश्लेषः ॥

॥ तस्माद् ब्रह्म च क्षत्रं च संश्रिते ॥

*सर्वेषु साधके इति शेषः । तस्मात् तथाहि ॥

किञ्च,

॥ न तृचं न चतुर्कचमतिमन्येत निविद्भानम् ॥

निविद्भिधानं सूक्तं स्यात् तृचादि तु ततोऽल्पकम् ।

चतुर्कचमेकचकं वापि कस्मादित्यत उच्यते—

॥ एकैकं वै निविदः पदमृचां सूक्तं प्रति ॥

* तस्मादेव लोके ज्ञातिद्वयं परस्परमाश्रित्य विद्यति । ब्राह्मणो धर्मं प्रवर्तयति क्षत्रियस्तस्य रक्षां करोति इति सावणः, † 'उक्तं प्रातस्सवने उक्थानां पुरस्ताभिनिदिदो दध्यादिति । तृतीयसवने च वक्ष्यति एकानृचं परिशिष्य तत्र निविदो दध्यादिति । इदानीं तु मार्ष्यदिने सवने मध्ये निधीयमाना निविदः क प्रदेसे निधेया इति शङ्गायां तन्निर्णयः कियते—न तृचं न चतुर्कचमतिमन्येत निविद्भानमिति । मार्ष्यदिने सवने तृचं वा चतुर्कचं वातीत्य निविद्भानं न मन्येत । तृचचतुर्कचाभ्यधिकारस्तु पञ्चपदसप्तसप्त निविद्भानं कर्तुं न मन्येत । अपितु तिसप्त चतसप्त वा ऋक्षु निविदं दध्यात् । त्रिचतुर्ग्रहणाद् द्वयोरैकस्यां च निविदं न दध्यादिति लभ्यते' इति मद्रमास्करः, ‡ 'ऋचं सूक्तं प्रति' इति सामण्यसम्मतः पाठः । तथाच तथाकृया—'निविदः सम्बन्धि वदेकैकमेव पदं तदेव प्रत्यूचं प्रतिसूक्तं न समर्थं भवति' इति.

ऋचां सम्बन्धि यत् सूक्तं तेन तुल्यं निवित्पदम् ।
एकैकमर्हन्तं नार्वाकं वोढुं तृचचतुर्ऋचाम् (?) ॥

निगमयति—

॥ तस्मान्न तृचं न चतुर्ऋचमतिमन्येत निविद्धानम् ॥

किञ्च,

॥ निविदा ह्येव स्तोत्रमतिशस्तं भवति ॥

स्तोमातिशंसनं चापि निविदा कृतमिष्यताम् ॥

किञ्च,

॥ एकां परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्यात्* ॥

शिषः असर्वोपयोगे क्तो ल्यप् ॥

॥ यद् द्वे परिशिष्य दध्यात् प्रजननं तदुपहन्यात् ॥

यत् यदि । द्वे ऋचौ । प्रजननं योनिम् ॥

व्याचष्टे—

॥ गर्भैस्तत् प्रजा व्यर्षयेत् ॥

गर्भैः सम्पायाः प्रजाः । द्विपरिशेषणं तत् । व्यर्षयेत् नाशयेत्† ॥

॥ तस्मादेकामेव परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्यात् ॥

* 'एकां शिष्या तृतीयसवने' इति आ० श्रौ० सू० ५-१४-२३.

† 'द्वान्नामतिशंसनेन प्रजननस्य पीकितत्वात् प्रजननस्थानीयत्वात् ज्योतिर्लोमस्य । यथोक्तं प्रजननं ज्योतिरिति' इति भट्टभास्करः. ‡ 'प्रजननमुपहन्यादिकनेन यजमानस्य प्रजोत्पादनराहित्यम् । प्रजा व्यर्षयेदित्यनेन पूर्वमुत्पन्नानां पुत्रादीनामपत्न्यादित्यम्' इति सामयः.

किञ्च,

॥ न सूक्तेन निविदमतिपद्येत ॥

*कथयेत् टा । अतिपत्तिः स्वदेशात् प्रच्युतिः ॥

॥ येन सूक्तेन निविदमतिपद्येत न तत् पुनरुपनिवर्तेत ॥

द्वितिरन्तर्णीतण्यर्थः । न पुनरावर्तयेत् ॥

कुतः,

॥ वास्तुहमेव तत् ॥

† प्रहीणं वास्तुहं च्युतम्' इति निघण्टुः ॥

॥ अन्यत् तद्देवतं तच्छन्दसं सूक्तमाहृत्य तस्मिन्निविदं दध्यात् ॥

‡ अनसन्तान्नपुंसकात् —' इति टच् ॥

॥ § मा प्र गाम पथो वयमिति पुरस्तात् सूक्तस्य शंसति ॥

च्युतसूक्ततुल्यस्थानीयस्य पुरस्तान्मा प्रगामेति षडृचं शंसेत् ॥

कस्मादेवम्,

॥ पथो वा एष प्रैति यो यज्ञे मुह्यति ॥

१. 'पुनरुपनिवर्तयेत्' घ. ङ. पाठः.

* 'सूक्तेन निविद्वान्नीयेन' इति भट्टभास्करः. † निघण्टुरस्य सूत्रः. 'वास्तुशब्देन निविदः स्थानमुच्यते तस्व स्थानस्य पातकम्' इति सायणः. ‡ पा० सू० ५-४-१०३. § ऋक्सं० ८-१-१९-१. ¶ 'स्थानं चेन्निविदोऽतिहरेन्मा प्रगामेति पुरस्तात् सूक्तं वास्तुान्यस्मिन्नादेवते दध्यात्' इति आ० धी० सू० ६-६-१८. 'निविदः स्थानातिहारो नामैवंरूपः । सूक्तस्य वास्मिन्मन्तराळे निविदं धीयते तस्माद् वा पूर्वा ऋक् तदन्तर्गतैः प्रणयेनाहावमहृत्वैवानन्तरामेव ऋचं सन्धाव तस्यान्तानि षोडशेऽवसानेऽवसानपर्वन्तमुक्त्वा यदावस्थेत् एवंप्रकार एष निविदतिहारो मान्यः प्रकार इति । अतोऽन्वया वा प्रमादः स ऋग्वेदो एव न निविदतिहारः' इति तत्र गार्ग्यनारायणवृत्तिः.

यज्ञप्रयोगमूढो यः स मार्गाद् वैदिकाच्च्युतः ॥

॥ मा यज्ञादिन्द्र सोमिन इति ॥

प्रगामेत्यनुवर्त्य व्याचष्टे—

॥ यज्ञादेव तन्न प्रच्यवते ॥

तत् तत्र ॥

॥ मान्तःस्थुर्नो अरातय इति ॥

अरातयो नो न वाधेरन्नित्यर्थं मत्वा व्याचष्टे—

॥ अरातीयत एव तदपहन्ति ॥

*अरातिरसमृद्धिः । तां परस्येच्छतः । † छन्दसि परेच्छायाम्' इति
क्यचः शतुः शस् । अपहन्ति वाधते ॥

• ॥ भ्यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्व्वाततः ।

तमाहुतं नशीमहीति ॥

अत्र,

॥ प्रजा वै तन्तुः ॥

ततश्च,

॥ प्रजामेवास्मा एतत् संतनोति ॥

अस्मै अस्य । एतत् एतर्हि । सम्यग् विस्तारयति ॥

॥ भिमनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेनेति ॥

* अरातीयतः शनुत्वमिच्छतः' इति सायणः. † पा० सू० वा० ३-१-१००.
‡ ऋक्सं० ८-१-१९-२. § ऋक्सं० ८-१-१९-३.

व्याचष्टे—

॥ मनसा वै यज्ञस्तायते ॥

* 'तनोतेर्यकि' इत्यात्वम् ॥

स्पष्टयति—

॥ मनसा क्रियते । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तिः ॥

प्रायो नाशस्तस्य चित्तिः समाञ्चानमिदं भवेत् ।
प्रायस्य चित्तिचित्तयोरिति सुद् गणमूत्रतः ॥
तत्रातिपत्तौ निविदां द्विरुक्त्यर्थः समापनम् ॥

एकादशः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुस्तप्रदायामेकादशोऽध्यायः* ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथाहावप्रतिगरं शस्त्वाजपविभेदतः ।

छन्दःसंकल्पनाद् देवविशां क्लृप्तिं ब्रवीति इ—

१. 'इति षड्गुरुशिष्येण विरचितायां ब्राह्मणवृत्तौ एकादशोऽध्यायः' प. क.
पाठः.

* पा० सू० ६-४-४४. † पा० सू० ६-१-१५५.

॥ देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः । छन्दश्छन्दसि
प्रतिष्ठाप्यमिति ॥

‘देवविशः देवसेनाः । † ‘सर्वाणि वाच छन्दांसि च पृथ्वाणि च’ इत्यत्र
छन्दसां देवपरिचारकत्वमुक्तमङ्गीकृत्योच्यते । ‡ छन्दश्छन्दसि । सम्पत्त्या
देवसेना इह सङ्गमयितव्या इत्याहुरित्यर्थः ॥

कथं,

॥ शोसावोमित्याह्वयते प्रातस्सवने त्र्यक्षरेण § ।
शंसामोदैवोमित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण ¶ ॥

होताह्वानस्य कर्तात्राध्वर्युः प्रतिगरस्य च ॥

॥ तदष्टाक्षरं सम्पद्यते ॥

त्रिभिश्च पञ्चमिश्चाष्टसंख्याभूदक्षरानुगा ॥

ततः किम्,

॥ अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्रीमेव तत् पुरस्तात्
प्रातस्सवनेऽचीकृतृपताम् ॥

पुरस्ताच्छस्त्रस्य । † ‘कृपो रो छः’ । § ‘गौ चरुधुपघाया ह्रस्वः’ ।

‡ ‘उर्कृत्’ । तसस्ताम् । होत्रध्वर्युं अकल्पयताम् ॥

* ‘विशः सेनाः प्रजा वा’ इति भट्टभास्करः । ‘प्रजः सैन्यरूपाः’ इति सायणः ।

† page 98. ‡ ‘गायत्र्यादिकं सवनच्छन्दः उक्तादिजगत्सन्ते तस्मिन् छन्दसि
प्रतिष्ठाप्यम् अक्षरसम्पत्त्या संपाद्यम् । तदिदं देवविशां कल्पनम्’ इति भट्टभास्करः ।

§ ‘शोसावोमित्युक्तेराहुः तृणीशंसं शंसेदुपांश्चु सप्रणवमसन्तन्वन् । एव आहावः प्रातस्सवने
शास्त्रादिषु’ इति वा० श्री० सू० ५-१-१, २. ¶ ‘अप्ययो शोसावोमिति होतुरभिज्ञाय
प्रदक्षिणमावर्तमानः शोसामोद इवेति प्रत्याह्वयते शंसामोद इवेति वा’ इति आप० श्री० सू०
१३-२७-१२. ॥ पा० सू० ८-२-१८, § पा० सू० ७-४-१, ‡ पा० सू० ७-४-७.

किञ्च ,

॥ उक्थं वाचीत्याह शस्त्वा चतुरक्षरम्* ॥

शस्त्वान्ते ॥

॥ ओमुक्थशा इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरम् ॥

आहेत्येव ॥

॥ तदष्टाक्षरं सम्पद्यते । अष्टाक्षरा वै गायत्री ।

गायत्रीमेव तदुभयतः प्रातस्सवनेऽचीकल्पताम् ॥

शस्त्वस्य पुरस्तात् परस्ताच्च । इति प्रातस्सवने ॥

॥ अध्वर्यो शंसावोमित्याह्वयते मध्यंदिने षळक्षरेणां ।
शंसामोदैवोमित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण । तदेकादशाक्षरं
सम्पद्यते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभमेव तत् पुरस्ता-
न्मध्यंदिनेऽचीकल्पताम् । उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह शस्त्वा
सप्ताक्षरम् ॥

† चि इन्द्रायेति व्यूहलेन ॥

॥ ओमुक्थशा इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरम् । तदेकादशाक्षरं
सम्पद्यते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभमेव तदुभयतो
मध्यंदिनेऽचीकल्पताम् ॥

इति माध्यंदिने ॥

* 'उक्थं वाचीलोपां शस्त्वाजपः प्रातःसवने', 'उक्थं वाचीन्द्रायेति माध्यंदिने
उक्थं वाचीन्द्राव देवेभ्य इत्युक्थेषु सपोऽधिकेषु' इति आ० धौ० सू० ५-१०-२२, २४.
† 'अध्वर्यो शंसावोमिति माध्यंदिने शस्त्वादिष्वाहावः' इति आ० धौ० सू०
५-१४-२. ‡ 'वानि इन्द्रायेत्यत्र सवनेदीर्घमक्षराक्षरसंख्या गणयितव्या' इति
महाभाष्यः.

॥ अध्वर्यो शोशोसावोमित्याह्वयते तृतीयसवने सप्ताक्षरेण* । शंसामोदैवोमित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण । तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते । द्वादशाक्षरा वै जगती । जगतीमेव तत् पुरस्तात् तृतीयसवनेऽचीकल्पताम् । उक्तं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह शस्त्वैकादशाक्षरम् ॥

†चि इन्द्रायेति व्यूहलेन ॥

॥ ओमित्यध्वर्युरेकाक्षरम् ॥

आहेत्येव ॥

॥ तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते । द्वादशाक्षरा जगती । जगतीमेव तदुभयतस्तृतीयसवनेऽचीकल्पताम् ॥

पूर्ववत् ॥

॥ तदेतद्विषिः पश्यन्नभ्यनूवाच यद् गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत । यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इच्छद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुरिति ॥

अर्थस्तु—गायत्रे छन्दसि गायत्रमध्याहितं यत् प्रातःसवने, यच्च त्रैष्टुभात् परं त्रैष्टुभं मध्यदिने निरतक्षत अतिष्ठत्, यद्वा तृतीयसवने, (जगती?) जगदिति जगतीपर्यायः । जगत् जगती जगति जगत्याम् आहितं स्थापितम् । पदं कथयेत् सुः, ऽपदे स्थाने । ये महात्मानः । इत् एव ।

* 'अध्वर्यो शोशोसावोमिति तृतीयसवने सप्तादिभ्याहावः' इति आ० श्री० सू० ५-१८-४. † 'अत्रापि पूर्ववद् वाचि इन्द्रायेत्यनयोः समर्पदार्पणमकृत्वा देवेभ्य इत्यत्र च इत्यादिपुरणं कृत्वैकादशाक्षरत्वं सम्पाद्यम्' इति महभास्करः. ‡ ऋक्सं० २-३-१८-३. ४ 'एतत् त्रिविधं पदं यदस्ति तत् पदम्' इति सायणः.

तत् त्रिकालस्थानम् । विदुः जानन्ति । ते अमृतत्वं मरणाद्युपद्रव-
रहितत्वम् आनशुः । * 'अश्रोतेश्च' इति सुद । आनशिरे प्राप्तवन्तः इति
गमयति ॥

॥ एतद्वै तच्छन्दश्छन्दांसि प्रतिष्ठापयति ॥

होताध्वर्युसहितः । एतदेतेन प्रकारेण ॥

तत एव,

॥ कल्पयति देवविशः ॥

देवसेनाभूतानि छन्दांसि सम्पादयति होताः ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

प्रथमः खण्डः ।

अथानुसवनं छन्दो दैवतं च प्रदर्शयन् ।

सवनादिमशस्त्राणामनुष्टुम्बुर्यतां तथा ॥

प्रजापतिविभागार्यमितिहासं ब्रवीति ह—

॥ प्रजापतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि व्यभजत् ॥

यज्ञं सवनत्रयात्मकम् । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । देवेभ्यः अग्न्या-
दिभ्यः । भागधेयानि भागान् । व्यभजत् पृथक्कृत्यादात् ॥

* पा० सू० ७.४.७२. † 'एतद् ऋषिप्रोक्तं मन्त्रवाक्यम्' इति सायणः.
‡ कल्पयतीत्यादि विदुषः फलम् इति सायणमहभास्करौ.

कथं,

॥ स गायत्रीमेवाग्रये वसुभ्यः प्रातस्सवनेऽभजत्* ॥

वीति शेषः ॥

॥ त्रिष्टुभमिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यंदिने ॥

व्यभजत् ॥

॥ जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने ॥

व्यभजत् ॥

॥ अथास्य यत् स्वं छन्द आसीदनुष्टुप्

तामुदन्तमभ्युदौहदच्छावाकीयामभि ॥

श्रुत्यन्तरादनुष्टुप् तु स्वभूतासीत् प्रजापतेः ।

• उदौहदस्थापयत् तामुदन्तं प्रति चान्ततः ॥

स्पष्टयति—अच्छावाकीयामभि । § 'होत्राभ्यश्छः' तस्येदमर्थे । प्रातः-
सवनान्ते 'अच्छा वो अग्निमवसे' इति यदच्छावाकेन वक्तव्यं
तत्रेत्यर्थः ॥

॥ सैनमत्रवीदनुष्टुप् ॥

कथं,

* 'प्रातःसवनेऽभजदिति सामभ्यां प्रातःसवनमभि व्यभजदिति गम्यते',
† 'केवलोऽपि भजतिः सामभ्यां व्युपसृष्टमार्थे वर्तते' इति महभास्करः.
‡ 'अपसारितवान्' इति सामणः. 'उदनैर्पात्' इति महभास्करः. § 'पा० सू०
५-१-१३५. ¶ 'कवसं० ४-१-१७-१. 'अच्छावाक वदस्वेत्सुकोऽच्छा वो अग्निमवसे
इति वृचमन्वाह' इति आ० श्रौ० सू० ५-७-२.

॥ त्वं न्वेव देवानां पापिष्ठोऽसि यस्य तेऽहं स्वं
छन्दोऽस्मि यां मोदन्तमभ्युदौहीरच्छावाकीयामभीति ॥

नु इति खेदे । पापिष्ठोऽशुभकारी त्वम् । याम् ,
अवध्याहार आतो विज्यातेर्मानुषायिनीम् (?) ।
अन्ते तु सवनस्य त्वं कौर्यादस्थापयः प्रभो ॥
त्वदीयत्वादहं ऋषे निधातव्या त्वया खलु ।
तिरस्कृत्य स्थापितान्ते दुःस्वभावतया तव ॥

इति भावः ॥

॥ तदजानात् ॥

ज्ञातवान् स च तद्वाक्यं पर्यैव हि कृतं त्विति ॥

अथ ,

॥ स स्वं सोममाहरत् ॥

आहृत् अनुष्ठानार्थः ॥

आहृत्य च ,

॥ स स्वे सोमेऽग्रं मुखमभिपर्याहरदनुष्टुभम् ॥

अग्रमिति व्याचष्टे—मुखमिति ।

अनुष्टुभं स्थापितवान् सवनानां मुखेषु सः ॥

ततश्च ,

॥ तस्मादनुष्टुबत्रया' मुख्या युज्यते सर्वेषां सवनानाम् ॥

* 'अग्राद्यत्' । च पुनः । मुखमिव । † 'शाखादिभ्यो यः' । अग्र्येति'
व्याचष्टे—मुखमिति मुख्येति । युज्यते प्रयुज्यते । ‡ तस्माद् एवमित्यर्थः ॥

१. 'अग्रिया' । २. 'अग्रिनेति' क. ख. पाठः.

* पा० सू० ४-४-११६. † पा० सू० ५-३-१०३. ‡ 'तस्माद्
तस्मादेव कारणान्' इति सायणः.

आज्ये मरुत्वतीये च वैश्वदेव इति त्रिषु ।

आद्या अनुष्टुभ ऋचः प्रव आत्वार तत्सवि ॥

॥ अग्रयो^१ मुख्यो भवति श्रेष्ठतामश्रुते य एवं वेद ॥

सः ॥

किञ्च,

॥ स्वे वै स तत् सोमेऽकल्पयत् ॥

स्वे आत्मीये । सः प्रजापतिः । तत् अनुसवनम् अनुष्टुम्बुखत्वम् ॥

॥ तस्माद्यत्र क्वच यजमानवशो भवति । कल्पत एव यज्ञः ॥

§ यत्र ऋच देशे तत्रेति शेषः ॥

॥ ^१अपि तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैवं विद्वान् यजमानो
वशी यजते ॥

यज्ञ इत्येव । यत्र जनताया वशी स्वतन्त्रः ॥

द्वितीयः खण्डः ।

१. 'अभिभो' क. पाठः.

* ऋक्सं० ३-१-१३-१. † ऋक्सं० ६-५-१-१. ‡ ऋक्सं० ४-४-२५-१.
§ 'यत्र कापि देशे काले वा यजमानवशो यजमानविधेयो वशो भवति स एव यज्ञः
कल्पते एतस्य यजमानस्य । यद्वा यत्र यज्ञे कस्मिंश्चिदपि यज्ञावयवे प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा
यजमानवशं यजमानस्य वशं स्वातन्त्र्यं भवति तादृशस्य यजमानस्य सम्बन्धी यज्ञः कल्पत
एव' इति भट्टभास्करः. 'यत्र कापि यामे वशो यजमानवशो भवति स यज्ञोऽपि कल्पत
एव अवैकल्पेनानुष्ठास्यामीत्यभिप्रेत्यानुष्टुभः सवनानामादौ प्रयोगे सति यज्ञस्य यजमानवशत्वं
तत्र यज्ञो वैकल्प्यरहितो भवतांत्वर्थः' इति सायणः. ^१ अपिसन्दस्य पूर्ववाक्पेनान्वयः
सायणमते.

अथाज्यादिषु शस्त्रेषु या या प्रतिपदुच्यते ।
सर्वास्ता मृत्युपाशानां मोचन्य इति कथ्यते—

॥ अभिर्वै देवानां होतासीत् ॥

वै पुरा ॥

॥ तं मृत्युर्बहिष्पवमानेऽसीदत् ॥

मृत्युर्निषण्णवानग्निं जिघृक्षुः कृपितोऽध्वरे ॥

अत्रान्तरे,

॥ सोऽनुष्टुभाज्यं प्रत्यपद्यत ॥

प्रवोदेवायसप्तर्चं सूक्तमानुष्टुभं खड्ड ॥

॥ मृत्युमेव तत् पर्यक्रामत् ॥

तत् तेनानुष्टुप्प्रपदनेन । परिरत्तेर्ये ॥

॥ तमाज्येऽसीदत् ॥

होतुराज्ये स्तूयमाने पुनर्मृत्युर्निषण्णवान् ॥

॥ स प्रउगेण प्रत्यपद्यत ॥

शंसनं प्रतिपट्टार्थेऽग्नोऽशंसत् प्रउगं स तु ॥

॥ मृत्युमेव तत् पर्यक्रामत् ॥

तत् तेन प्रउगशंसनेन ॥

* उपास्मै गायता नर इत्याद्युपाधनयेन प्रातस्सवने गीयमानं लोशं बहिष्पवमानः.
† ऋक्सं० ३-१-१३-१. 'उत्तमेन पदेन प्र वो देवाग्नेत्याज्यमुपसम्तनुवात्' इति
आ० श्रौ० सू० ५-९-१५.

॥ तं माध्यन्दिने *पवमानेऽसीदत् ॥

स्तूयमाने ॥

॥ सोऽनुष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत ॥

† 'आत्वा रथम्' इत्येषा ऋनुष्टुप् ॥

॥ मृत्युमेव तत् पर्यक्रामत् ॥

किञ्च,

॥ तं माध्यन्दिने बृहतीषु नाशक्रोत् सत्तुम् ॥

बृहतीषु निष्केवल्यार्थं स्तूयमानासु । † सत्तुं, सदेस्तुष्टुन् अभिभवितुं
नाशक्रोत् ॥

कुत एवं,

॥ प्राणा वै बृहत्यः ॥

‡ 'प्राणो बृहती' इत्यारण्यके हि वक्ष्यते ॥

ततः किं,

॥ प्राणानेव तन्नाशक्रोद् व्यवैतुम् ॥

तत् तत्र । (व्यवैन्नाभि ? व्यवैणोऽभि) भवार्थात् तुष्टुन् । अभिभवितुम् ॥

॥ तस्मान्माध्यन्दिने होता बृहतीषु स्तोत्रियेणैव प्रतिपद्यते ॥

* उच्चा ते इत्यारण्य माध्यन्दिने गीयमानं स्तोत्रं माध्यन्दिनपवमानः, † ऋक्सं =
६-५-१-१, 'आत्वा रथं नद्योतये इदं वसो मुतमन्व इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरं' इति आ० धी० सू० ५-१४-४, ‡ 'सत्तुं प्राप्नुम्' इति सायणः, § ऐ० आ० २-१-६, ¶ 'व्यवैतुं विवोऽभितुम्' इति सायणः.

तस्मात् तथाहि । *स्तोत्रियेण । †'अभि त्वा शूरे'ति बृहती-सतो-
बृहत्यात्मकेन रथन्तरपृष्ठत्वे । बृहत्पृष्ठत्वे तु §'त्वामिद्धीति' प्रतिपद्यते
निष्केवल्यम् ॥

॥ प्राणा वै बृहत्यः ॥

ततश्च,

॥ प्राणानेव तदभिप्रतिपद्यते ॥

तत् तत्र ॥

॥ तं तृतीयपवमानेऽसीदत् ॥

तमग्निं ष्ठीतं मृत्युरार्भवे पवमाने ॥

॥ सोऽनुष्टुभा वैश्वदेवं प्रत्यपद्यत ॥

§'तत्सवितुर्वृणीमहे' इत्यनुष्टुप् ॥

॥ मृत्युमेव तत् पर्यक्रामत् । तं यज्ञायज्ञीयेऽसीदत् ॥

‡अग्निष्टोमसान्नि गीयमाने ॥

॥ स वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रत्यपद्यत ॥

§'वैश्वानराय पृथु पाजसे' इति ॥

॥ मृत्युमेव तत् पर्यक्रामत् ॥

* 'गरिमरन्वृत्ते सामगैः स्तोत्रं गीतं सोऽयं न्यूनः स्तोत्रियः' इति सायणः ।
† ऋक्सं० ५-३-२१-२. ‡ सतोबृहती छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा—'युग्मावष्टाक्षरी
पादावयुजौ द्वादशाक्षरी । सा सतोबृहती नाम' इति (ऋक्षा० १६-५३). § ऋक्सं०
४-७-२७-१. 'निष्केवल्यस्य । अभित्वा शूरे नो नुमोऽभित्वा पूर्वपातये इति प्रगाथौ
स्तोत्रियाणुरूपौ यदि रथन्तरं पृष्ठम् । यष्टु वै बृहत् त्वामिद्धि हवामहे त्वं षोडि चेत्य इति'
इति आ० श्री० सू० ५-१५-१, २, ३. ¶ 'स्वादिष्टयेत्यारभ्य तृतीयसपने मेघं
स्तोत्रमार्भवेपवमानः' § ऋक्सं० ४-४-२५-१. 'तत्सवितुर्वृणीमहेऽथा सो देव
सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ' इति आ० श्री० सू० ५-१८-५. ‡ सात्रानेनाग्नि-
ष्टोमस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते. § ऋक्सं० २-८-२०-१.

कुत एतत् ,

॥ वज्रो वै वैश्वानरीयम् ॥

वै इव । तीव्रत्वात् ॥

॥ प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयम् ॥

*प्रतिष्ठाफलत्वात् ॥

ततः किं ,

॥ वज्रेणैव तत् प्रतिष्ठाया मृत्युं नुदते ॥

तत् तेन । प्रतिष्ठायाश्चावयति मृत्युम् ॥

एवं ,

॥ स सर्वान् पाशान् सर्वान् स्थाणून् मृत्योरतिमुच्य
स्वस्त्येवोदमुच्यत ॥

पाशान् बन्धनार्था रज्जुः । स्थाणून् शङ्कून् । अतिमुच्य विधूय
स्वस्ति अविनष्टम् । अमुच्यत योगबलेन स्वयमेव गलितोऽभूत् ॥

ततश्च ,

॥ स्वस्त्येव होतोन्मुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय
सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥

उक्तार्थानि ॥

तृतीयः खण्डः ।

* 'प्रतिष्ठा समासेर्ह्रस्वः' इति सावणः. 'प्रतिष्ठास्थानीयम्' इति भद्रभास्करः.

† 'स्थाणून् काष्ठोपलक्षितगदाद्यधुपानि' इति सावणः. ‡ page 247.

मरुत्वतीयशस्त्रार्थमितिहासं ब्रवीत्यथ —

॥ इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः
पराः परावतोऽगच्छत् ॥

अस्तृषि अवधिषम् । स्तृष् हिंसायाम् । लुह इद् सिच् । *परावदिति
दूरनाम । †पराः बह्वीः ॥

व्याचष्टे—

॥ स परमामेव परावतमगच्छत् ॥

अतिदूरं गतवान् ॥

स्पष्टपति—

॥ अनुष्टुब् वै परमा परावत् ॥

ततः किं,

॥ अग्नौ वा अनुष्टुप् ॥

‡अनुष्टुप् इति वाङ्नामसु पाठात् ॥

॥ स वाचं प्रविश्याशयत् ॥

अशेत । शीह् स्थित्यर्थः ।

वाक्ष्यस्य शब्दशेषो भविष्यत्यर्थ इष्यताम्(?) ॥

एवं स्थिते,

॥ तं सर्वाणि भूतानि विभज्यान्वैच्छन् ॥

भूतानि गणशोऽन्विष्य दिदृक्षन्ते स्म तं प्रभुम् ॥

॥ तं पूर्वेद्युः पितरोऽविन्दन् ॥

इष्टवन्तः ॥

॥ उत्तरमहर्देवाः ॥

तमविन्दन्नित्येव ॥

॥ तस्मात् पूर्वेद्युः पितृभ्यः क्रियते ॥

पिण्डपितृयज्ञाभ्युदयश्राद्धादि ॥

॥ उत्तरमहर्देवान् यजन्ते* ॥

इष्ट्यादिभिः ॥

॥ तेऽब्रुवन् ॥

ते हृष्टेन्द्रकाः ॥

कथम्,

॥ अभिषुणवामैव तथा वाव न आशिष्ठमागमिष्यतीति ॥

अभिषुणवाम अभिषवं करवाम ।

सुखो लोढाह् गुणः पितृवान्नोऽस्मान् प्रति स वै द्रुतम् ।

आशोरिष्टनि टेलोप आगमिष्यति खल्विति ॥

॥ तथेति तेऽभ्यषुष्वन् ॥

लङ् ॥

* 'इन्द्रो इजं हत्वा परी परावतमगच्छदपारापमिति भन्धमानस्तं देवताः प्रैषमैच्छन् सोऽब्रवीत् प्रजापतिर्वः प्रथमोऽनुचिन्दति तस्य प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽन्विन्दन् तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छन् तं देवा अभिसमगच्छन्तामा वै नः' इति तै० सं० २-५-२.

सुते,

॥ त आ त्वा रथं यथोत्तय इत्येवैनमावर्तयन् ॥

आगन्तुमिन्द्रं प्रतिपत्तृचेन प्रैरयन् द्रुतम् ॥

॥ इदं वसो सुतमन्ध इत्येवैम्यः सुतकीर्त्यामाविरभवत् ॥

अनुचरत्चे सुतकीर्त्या (स्तु? सु)तसंसके सति ।

एभ्यः एषामर्थाय । आविरभवत् ॥

॥ इन्द्र नेदीय एदिहीत्येवैनं मध्यं प्रापादयन्त ॥

एनमिन्द्रं यज्ञस्य मध्यदेशमिन्द्रनिहवास्वस्वैलिकव्यृचतृचप्रगायेन^१
प्रापादयन्त प्रवेशितवन्तः ॥

ततश्चात ऊर्ध्वम् ,

॥ आगतेन्द्रेण यज्ञेन यजते ॥

आगत इन्द्रो यस्मिन् तेन ॥

विदुषः फलमाह—

॥ सेन्द्रेण यज्ञेन राक्षोति य एवं वेद ॥

सः ॥

चतुर्थः खण्डः ।

१ 'स्तुतसंसके' क. ख. पाठः. २. 'व्यृचतृचेन' घ. ङ. पाठः.

* ऋक्सं० ६-५-१-१. † ऋक्सं० ५-७-१७-१. ‡ येन व्यृचेन शस्त्रं प्रारभते सोऽयं व्यृचः प्रतिपत् । तदनन्तरभावी व्यृचोऽनुचरः. § ऋक्सं० ६-४-२३-१. 'आ त्वा रथं यथोत्तय इदं वसो सुतमन्ध इति मद्यत्वर्तयस्य प्रतिपदत्तुचरी । इन्द्र नेदीय एदिहीत्यान्त्रनिहवः प्रगायः' इति आ० श्रौ० सू० ५-१४-४, ५.

अथेन्द्रनिहवस्याङ्गपास्वापे स्वापिभिस्त्विति ।
तं स्तोतुमाहेतिहासं सम्यगेव प्ररोचयन्—

॥ इन्द्रं वै वृत्रं जग्निवांसं नास्तृतेति मन्यमानाः
सर्वा देवता अजहुः ॥

अस्तृत । * ह्रस्वादङ्गात् । इतवान् । अजहुः ल्यक्त्वन्तः ॥

ओ हाक् त्यागे ।सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति लङ्क्षिजुम् ।

जग्निवांसम्, लिटः ऋतुः । † विभाषा गमहनविदविशाम्' इतीद ॥

॥ तं मरुत एव स्वापयो नाजहुः ॥

‡ आपिराप्तो बन्धुः ॥

॥ प्राणा वै मरुतः स्वापयः § ॥

वै इव ॥

स्पष्टयति—

॥ † प्राणा हेवैनं तन्नाजहुः ॥

तत् तदा । इव एव ॥

* पा० सू० ८-२-२७. † पा० सू० ३-४-१०९. ‡ पा० सू० ३-२-१०७.
§ पा० सू० ७-२-६८. ¶ 'स्वापयः स्वापिनामानो मरुतः' इति भट्टभास्करः,
'सुप्तिकालेऽपि वर्तमानाः' इति सायणः. § 'प्राणा एव बह्वृत्त्वादिनामानो मरुतः'
इति भट्टभास्करः. * प्राणा एव स्वापयो मरुतः स्वापकालानुवर्तिनो वायवः । प्राणानां
तत्कालानुवृत्तिमाधर्वागिकाः प्रस्रोत्तराभ्यामामनन्ति—मगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति
कान्यस्मिन् जाग्रतांति प्रशः । प्राणाभ्य एवैतस्मिन् पुरे जाग्रतांस्तुत्तरम्' इति सायणः.
‡ 'प्राणा हेवैनम्' इति व्याख्यानुसारी पाठः स्यात्.

॥ तस्मादेषोऽच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः* शस्यत
आस्वापे स्वापिभिरिति ॥

स्वापिमान् स्वापिशब्दान् ॥

अतीव स्तौति—

॥ अपि ह यद्येन्द्रमेवात ऊर्ध्वं छन्दः शस्यते तद्ध
सर्वं मरुत्वतीयं भवत्येष चेदच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः शस्यत
आस्वापे स्वापिभिरिति ॥

छन्दः वेदः । मरुत्वानिन्द्रस्तदीयम् ॥

पञ्चमः खण्डः ।

अथ ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथमाह—

॥ ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथं शंसति ॥

† प्र नूनम्' इति ॥

स्तौति—

॥ † बृहस्पतिपुरोहिता वै देवा अजयन् स्वर्गं लोकम् ॥

* 'द्वयोर्द्वयोः समूहः प्रगाथः । तथान्वाभिलाषन आह—'तुनाः प्रतिपदनुचरा भूनाः
प्रगाथाः' (५-१४-७) इति । 'वृहस्पतिमेवानुष्ठानकाले च्युत्तरूपेण प्रप्रथ्यते तस्मादस्य
प्रगाथ इत्युच्यते' इति सायणः । † ऋक्सं० १-३-२०-५. 'प्र नूनं
ब्राह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः' इति आ० श्रौ० सू० ५-१४-६. ‡ देवानां
बृहस्पतिपुरोहितत्वं पीरोहित्वार्थं बृहस्पतेः सत्रानुष्ठानं च तैत्तिरीयसंहितायामाज्ञातम् ।
यथा—'बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्', 'बृहस्पतिरकामयत अन्मे देवा दधीरन्
गच्छेवं पुरोषामिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनामजत ततो वै तस्मै
श्रुत्वा अदधतामच्छत् पुरोषाम्' (६-४-१०, ७-४-१) इति.

बृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते स्वर्गं वशीकृतवन्तः ॥

किञ्च,

॥ व्यस्मिन् लोकेऽजयन्त ॥

तद्वन्न *विपराभ्यां जेः पृथिव्यां व्यजयन्त ते ॥

॥ तथैवैतद्यजमानो बृहस्पतिपुरोहित एव जयति
स्वर्गं लोकं व्यस्मिन् लोके जयते ॥

एतदेतर्हि । इव एव ॥

वशीकुर्याद् दिवं यष्टा भूम्यां विजयते तथा ॥

अथ चोदयितुं स्थलमुपन्यस्यति—

॥ तौ वा एतौ प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते ।
तदाहुर्यन्न किञ्चनास्तुतं सत् पुनरादायं शस्यते ॥

किञ्चन किञ्चित् ॥

॥ अथ कस्मादेतौ प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं
शस्येते इति ॥

§ 'एवमेतत्पृष्ठेष्वदःस्विन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यान्' इति पुनरादानं हि
मूच्यते । यथास्तुतं तथाहि शंसितव्यमिति भावः ॥

अथान्यचोदयितुं स्थलमाह^१—

॥ पवमानोक्थं वा एतद्यन्मरुत्वतीयम् ॥

* पा० सू० १-३-१९. † 'तथैवैतदि'ति प्र्याख्यानुसारी पाठः स्यात्. ‡ 'प्रकृतयोः
प्रगाथयोः प्रगाथान्तरवैलक्षण्यं दर्शयितुमाह— एतौ सत्विति' इति भट्टभास्करः.
§ आ० श्रौ० सू० ५-१५-१०. ¶ 'वैलक्षण्यं समर्थयितुमाह—पवमानोक्थं वा
इत्यादि' इति भट्टभास्करः.

मरुत्वतीयशस्त्रार्थं हि माध्यंदिनपवमानः क्रियते ॥

किमतो यद्येवं,

॥ षट्सु वा अत्र गायत्रीषु स्तुवते ॥

उद्यातासु गायत्रामहीयवाभ्यां सामभ्यां सामगाः ॥

॥ षट्सु बृहतीषु ॥

स्तुवत इत्येव । पुनानःसोमासु रौरवयौधाजयाभ्याम् ॥

॥ तिसृषु त्रिष्टुप्सु ॥

स्तुवत इत्येव । प्रतुद्रवासु औशनेन साम्ना ॥

एवञ्च,

॥ स वा एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यंदिनः पवमानः ॥

पञ्चदशसम्बन्धी पञ्चदशः* । छान्दसो ङः । गायत्रीत्रिष्टुप्बृहतीच्छन्द-
स्त्रिकयुक्तः ॥

ततः किम् । अत्र होतारं प्रति,

॥ तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह—

॥ कथं त एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यंदिनः

पवमानोऽनुशस्तो भवतीति ॥

हे होतः । ते स्वयम् ॥

* 'पञ्चदश स्तोत्रियाः परिमाणमस्येति स्तोत्रे त्रिविधिः' इति महभास्करः। तस्य च स्तोमस्य प्रकारच्छन्दोपजाह्मणे (ताण्ड्याया २-४) एवमाग्नावते—'पञ्चभ्यो हिं करोति स तिस्रभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिस्रभिः स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिस्रभिः' इति । अस्वायम्भवेः—'श्वन्वात्मकमेकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमाहृतौ प्रथमाया ऋचश्चिरभ्यासो विधेयः द्वितीयाहृतौ मध्यमायाः, तृतीयाहृतौ चरमायाः । एवं प्रतिसाम आहृताभिः पञ्चदशभिर्ऋग्भिः श्वेतत्वात् पञ्चदश स्तोमाः' इति सायणः, † 'कथं पुनस्ते पक्षे' इति महभास्करः।

इति चोद्यद्वयं कृत्वा चोद्यमाद्यं प्रसङ्गतः ।

नोत्स्यामीति मन्यमानो द्वितीयं तु निरस्यति—

॥ ये एव गायत्र्या उत्तरे प्रतिपदो यो गायत्र्योऽनुचर-
स्ताभिरेवास्य गायत्र्योऽनुशस्ता भवन्ति ॥

आ त्वा रथादिप्रतिपदारूपवृचस्याद्याया अनुष्टुभ उत्तरे “तुविशुष्म”
‘यस्य त’ इति ये द्वे गायत्र्यौ, यश्च ‘इदं वसो’ इत्यनुचरवृचो
गायत्रः ताभिः पञ्चभिरस्यानेन गायत्र्योऽनुशस्ताः स्युः ॥

॥ एताभ्यामेवास्य प्रगाथाभ्यां बृहत्योऽनुशस्ता भवन्ति ॥

एताभ्यामिन्द्रनिहवव्राह्मणस्पत्याभ्यां बृहतीसतोबृहतीरूपवृचवृचाभ्याम् ॥

अत्राद्यचोद्यं प्रसङ्गात् कौशलेन निरस्यति—

॥ तासु वा एतासु बृहतीषु सामगा रौरवयौधाजयाभ्यां
पुनरादायं स्तुवते ॥

‘रौरवयौधाजये वाईते वृचे भवतः’ इति सामगा आहुः । एतासु
पुनानःसोमासु । रौरवमिति सामनाम यौधाजयवत् ॥

ततश्च,

॥ तस्मादेतौ प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं
शस्येते तच्छस्त्रेण स्तोत्रमन्वैति ॥

* ऋक्सं० ६-५-१-२. † ऋक्सं० ६-५-१-३. ‡ ऋक्सं०
५-७-१७-१. § ‘ताभिः पञ्चभिरैवास्य पञ्चमानस्य पद् गायत्र्योऽनुशस्ता भवन्ति ।
इति न्यायेन प्रतिपदोऽपि गायत्रीत्वान्’ इति भट्टभास्करः. ¶ श्रुतिरियं ताण्ड्यब्राह्मणमतेति
वाचस्पत्यवृहदभिधानम् । सुहितमन्त्रेषु तु नोपलभ्यते.

तस्मादेवञ्चेत्यर्थः । अनु आ एति स्तोत्रगतवृहतीषु पुनरादाय गीर्ति
शस्त्रगतवृहतीषु पुनरादाय शंसनं भिन्नदेशगतमभ्यनुकरोत्येवेत्यर्थः ॥

प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतं त्वनुवर्तते—

॥ ये एव त्रिष्टुभौ धाय्ये यत् त्रैष्टुभं निविद्धानं
ताभिरेवास्य त्रिष्टुभोऽनुशस्ता भवन्ति ॥

* 'अग्निनेता' † 'त्वं सोमे'ति त्रिष्टुभौ धाय्ये । जनिष्ठीयमेकादशर्च
त्रैष्टुभम् । ताभिस्त्रयोदशभिः ॥

॥ एवमुहास्यैष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यंदिनः
पवमानोऽनुशस्तो भवति ॥

अस्थानेन होत्रा ॥

॥ य एवं वेद ॥

तेनापि ॥

पष्ठः सप्तद्वयः ।

‡ अग्निस्त्वं सोम पिन्वती तिस्रो धाय्या ब्रवीत्यथ—

॥ § धाय्याः शंसति ॥

* ऋक्सं० ३-१-२०-४, † ऋक्सं० १-६-११-३, ‡ 'अग्निनेता त्वं सोम
कतुभिः पिन्वन्त्यथ इति धाय्याः' इति आ० श्रौ० सू० ५-१४-१५, § 'यद्यन्वयं
धाय्याशब्दः पाप्यसाधाय्येत्यत्र समिधामाधानमन्त्रेषु समिधेर्नोषु निपात्यते,
सधानान्वासां कासाशिट्वां नानको दृश्यः' इति भा०भा०स्वरः ।

धाय्याशब्दं निराह—

॥ धाय्याभिर्वै प्रजापतिरिमाँल्लोकानधयत् ॥

*धेइत्र प्राप्स्यर्थः ॥

॥ यं यं काममकामयत् ॥

तं तं चाधयद्वितीत्येव ॥

॥ तथैवैतद् यजमानो धाय्याभिरेवेमाँल्लोकान् धयति ॥

एतदेतर्हि । धयति प्राप्नोति ॥

किञ्च,

॥ यं यं कामं कामयते ॥

तं तं च धयति ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

॥ यदेव धाय्याः ॥

प्लुतोऽभिपूजिते यद् यास्ता धाय्या अभिपूजिताः ।

इति धेतो निरुक्तात्र धाय्या युक् करणे ष्यति ॥

किञ्च,

॥ यत्र यत्र वै देवा यज्ञस्यच्छिद्रं निरजानंस्तद्

धाय्याभिरपिदधुस्तद् धाय्यानां धाय्यात्वम् ॥

* 'अधयत् अपिबत्, लोफयत्वेन जलम्' इति सायणः. 'यद्यपि धयतिः पाने पठ्यते, तथापीह पानजन्या भ्यामिः पानेन लक्ष्यते । इमाद् लोकानाभिर्प्राप्तवान्' इति भरुमास्वरः. + पा० सू० ८-२-१००. † 'धयत्याभिरिति करणेऽचो यदिति नतं बाधित्वा लान्दसो ष्यत् । पाठ्यसाक्षात्प्येति निपातनादेव बाधगम्यते । अतोऽन्यत्रापि इत्यते धाय्याः संसतीति । आतो युक् निष्कृतोरिति युक् । एवमभिनेता स्वं सोम कतुभिरित्यादय ऊचो धाय्या उच्यन्ते नतु सामिधेन्यः' इति भरुमास्वरः.

च्छिद्रं सुषिरं निरजानन् निर्जातवन्तः । अपिदधुराच्छादयन् ॥

ततश्च,

॥ अच्छिद्रेण हास्य यजेनेष्टं भवति य एवं वेद ॥

अस्यानेन वेदित्रा ।

इति धावो निरुक्तात्र धाय्या* युक् करणे ष्यति ॥

॥ यद्वेव धाय्याः ॥

† च पुनः । यत् याः ॥

किञ्च,

॥ स्यूम हैतद् यज्ञस्य यद् धाय्याः‡ ॥

§ स्यूम तुन्दकरणम् । यत् याः ॥

स्पष्टयति—

॥ तद्यथा सूच्या वासः सन्दधदियादेवमेवैताभिः
र्यज्ञस्यच्छिद्रं सन्दधदेति ॥

तत् तत्र संदधत् संधानं कुर्वन्निघात् निर्वहेत् । एताभिः धाय्याभिः एति
निवर्हति होता ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

* 'अत्रोपसर्गाणां धात्वर्थस्यैव योतकत्वादनुपसृष्टोऽपि दधातिरपिधाने वर्तते । तस्मात् पूर्ववत् करणे ष्यत्' इति भट्टभास्करः. † 'यद्वेवत्र योऽयमुक्ताः सोऽयं पूर्वेषु फलेन समुक्तार्थः । न केवलं पूर्वं फलं किन्निवद्धमपीत्यर्थः' इति सायणः. ‡ 'अत्राप्यनुपसृष्टोऽपि दधातिः समुपसृष्टस्यार्थे वर्तते पूर्ववत् ष्यत्', § 'सोऽपि संधानेऽनेनेति स्यूम सूच्यादिकमुच्यते' इति भट्टभास्करः.

॥ यद्देव धार्याः ॥

उ पुनः । एव खलु ॥

॥ तान्यु वा एतान्युपसदामेवोक्तानि यद् धार्याः ॥

यत् याः । उ खलु । उक्तानि शस्त्राणि ॥

कथम् ,

॥ *अग्निर्नेतेत्याग्नेयी प्रथमोपसत् तस्या एतदुक्तम् ॥

प्रथमा उपसत् । उपसदाहुतिराग्नेयी † 'अग्निर्वृत्राणि' ‡ 'य उग्र' इति कार्या । तस्या अग्निर्नेतेत्युक्तं शस्त्रम् ॥

॥ § त्वं सोम क्रतुभिरिति सौम्या द्वितीयोपसत्
तस्या एतदुक्तम् ॥

॥ 'त्वं सोम' 'गयस्फान' इति कार्योपसदाहुतिर्द्वितीया सौमी ।
§ सोमाद्रुच्यणष्टाप । तस्यास्त्वं सोमेति शस्त्रम् ॥

॥ || पिन्वन्त्यप इति वैष्णवी तृतीयोपसत्
तस्या एतदुक्तम् ॥

‡ 'इदं विष्णुः' § 'त्रीणि पदा' इति कार्योपसदाहुतिस्तृतीया वैष्णवी ।
तस्याः पिन्वन्तीति शस्त्रम् ॥

वैष्णवीत्वं' § वक्ष्यतेऽस्या विनयन्तिपदान्वयात् ॥

१. 'वैष्णवीत्वं' घ. ङ. पाठः-

* ऋक्सं० ३-१-२०-४. † ऋक्सं० ४-५-२७-४. ‡ ऋक्सं० ४-५-२८-४.
§ ऋक्सं० १-६-१९-२. || ऋक्सं० १-६-१९-५. ¶ ऋक्सं० १-६-२१-२.
§ पा० सू० ४-२-३०. || ऋक्सं० १-५-७-१. ‡ ऋक्सं० १-२-७-२.
¶ ऋक्सं० १-२-७-३. § page 479.

ततश्च,

॥ यावन्तं ह वै सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा लोकं जयति
तमत एकैकयोपसदा जयति य एवं वेद ॥

सौम्याध्वरः सोमयागः । अतः, दार्ये तसिद्ध, अनया । सः वेदिता ।
तावन्तं लोकं वशीकरोति ॥

॥ यश्चैवं विद्वान् घाय्याः शंसति ॥

स च होता ॥

मतान्तरमाह—

॥ तद्वैक आहुस्तान्वो मह इति शंसेदेतां वाव
वयं भरतेषु शस्यमानामभिव्यजानीम इति वदन्तः ॥

पिन्वन्यपऋचः स्थाने शंसेत् * तान् वो महे 'त्यृचम् ।

कुतः । भरतेषु भरतदेशस्थहोतृषु एतां तान् व इति विशेषेणाभि-
जानीमः । लघ्वद् छान्दसः । इति हेतुं वदन्त आहुः । तत् तत्र ॥

॥ तत् तच्चादृत्यम् । यदेतां शंसेदीश्वरः पर्जन्योऽवर्षोः ॥

यत् यदि । ईश्वरे तोसुन तुमर्थेः । इण् (?) । अवर्षोः वर्षणमकर्तु-
मीश्वरः समर्थः स्यात् ॥

ततश्च,

॥ पिन्वन्यप इत्येव शंसेत् ॥

न तु तान्व इत्येवशब्दार्थः ॥

१. 'अनेन' क. ख. पाठः.

* ऋचसं० २-७-२१-१. † विभक्ति फलमिति भरो यद्वा, तं भरं
तन्वन्तीति भरता ऋत्विजः, तेषु पूर्वकालीनेषु इति सायणः. ‡ पा० सू० ३-४-१३.

अत्र च,

॥ वृष्टिवनि पदम् ॥

अप इत्यस्तीति शेषः । * वृष्टिवनि वृष्टेः प्रदातृ । वनु दाने । † छन्दसि
वनसन—' इति इन् ॥

॥ मरुत इति मारुतम् ॥

मरुदेवत्यं मरुत इति चास्ति ॥

॥ अत्यं न मिहे विनयन्तीति विनीतवत् ॥

विपूर्वणीञ्धातुमत् ॥

ततः किं,

॥ यद्विनीतवत् तद्विक्रान्तवत् ॥

तत् तेन । विनयस्य शिक्षणस्य फलं विक्रम इति ॥

ततोऽपि किं,

॥ यद्विक्रान्तवत् तद्वैष्णवम् ॥

विष्णोस्त्रिविक्रमयोगात् ॥

किञ्च,

॥ वाजिनमिति ॥

अस्ति ॥

१. 'बलं' घ. ङ. पाठः.

* 'अत्र पिन्वन्त्यप इति पदं ध्रुयते तत् संचनापेम् । पिवि संचने इत्यस्माद्वातो-
रूपप्रत्यात् । अत इदं पदं वृष्टिवनि वृष्टिसंभजनकारि' इति साम्बः । 'वृष्टेः संभवत्
वृष्टिकारणत्वेनापेक्षमाणं पदम् अप इत्येव शब्दोऽस्ति । अर्थस्य वृष्टिकारणत्वात् तद्वाचि पदमपि
वृष्टिवनि इत्युच्यते' इति भट्टभास्करः. † पा० सू० ३-२-२७.

॥ इन्द्रो वै वाजी ॥

वाजो हवीरूपमश्रं, तद्वा ॥

एवञ्च,

॥ तस्यां वा एतस्यां चत्वारि पदानि ॥

एतस्यां पिन्वन्तीति ॥

॥ वृष्टिवनि मारुतं वैष्णवमैन्द्रम् ॥

इति चत्वारि ॥

॥ सा वा एषा तृतीयसवनभाजना सती मध्यंदिने शस्यते ॥

भाजनं स्थानम् । जगतीत्वात् तृतीयसवनं शेषार्हति ॥

अत्रापि भरतदेशसमाचारः प्रदर्श्यते—

॥ तस्माद्धेदं भरतानां पशवः सायंगोष्ठाः

सन्तो मध्यंदिने सङ्गविनीमायन्ति ॥

तस्मात् एवञ्च । इदमाचरणम् । *संगविनी दोहशालामायन्ति
आगच्छन्ति ॥

॥ सो जगती ॥

सा उ खलु ॥

॥ जागता हि पशवः ॥

उक्तार्थम् ॥

॥ आत्मा यजमानस्य मध्यंदिनः ॥

आत्मा मध्यमः कायः ॥

* 'सत्याह्वाले धर्मकालीनसन्तापनिवारणाय विभिन्नां सङ्गकालयोग्यां शालाम्'
इति सायणः. † page 36.

ततः किं,

॥ तद् यजमाने पशून् दधाति ॥

तत् तेन । पिन्वन्तीति जगत्या मर्ध्यदिने शंसनेन ।

अग्निस्त्वं सोम पिन्वन्ति धाट्यास्तिस्त्र इति स्थितम् ॥

सप्तमः खण्डः ।

मरुत्वतीयं प्रगाथं बार्हतं विदधात्यथ—

॥ मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति ॥

*प्र व इन्द्रायेति श्रुचम् ॥

स्तौति—

॥ पशवो वै मरुतः ॥

मनुषो लुरु । पशुमन्तः ।

वैश्यत्वात् कृषिगोरक्षवाणिज्यं मरुतां खलु ।

श्रुता वेदे हि वसवो ब्राह्मणाः क्षत्रियाः पुनः ॥

आदित्या मरुतो वैश्याः शूद्रौ चैवाश्विनाविति ।

किञ्च दृष्टेः प्रेरकत्वात् पशूनां पोषका इमे ॥

१. 'प्रेरकाः' क. पाठः 'प्रेयकाः' घ. पाठः.

* श्रुचम्० ३-६-१२-३. * प्र व इन्द्रायै नृहते इति मरुत्वतीयः प्रगाथः । इति
आ० श्रौ० मु० ५-१४-१०. † शतपथब्राह्मणे बृहदारण्यकोपनिषदि च वत्सादित्य-
मरुतां वैश्यत्वं पृथक्च श्रद्धत्वमाश्रायते. " आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विश्वं मरुतस्यथा ।
अश्विनौ च स्मृती शूद्रो तपस्युषे समाश्वितौ । स्मृतास्त्वाहिरसा देवा ब्राह्मणा इति निबन्धः ।
इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ष्यं प्रकीर्तितम् " इति च महाभारते शान्तिपर्वणि अथा० २०७,
श्लो० २५-२६. Edited by T. R. Krishnacharya, Kumbakonam.

॥ पशवः प्रगाथः ॥

*पशुवद् बहुपादयोगात् प्रगाथस्य ॥

॥ पशूनामवरुध्यै ॥

तस्य शंसनं स्यात् ॥

॥ †जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति सूक्तं शंसति ॥

एकादशर्चम् ॥

स्तौति—

॥ तद्वा एतद् यजमानजननमेव सूक्तम् ॥

करणे ल्युट् ॥

व्याचष्टे—

॥ यजमानं ह वा एतेन यज्ञाद् देवयोन्वै प्रजनयति ॥

इसेसे, देवयोनेः‡ ॥

किञ्च,

॥ तत् संजयं भवति ॥

समित्युपलक्षणं वेरपि ॥

तदाह—

॥ सं च जयति वि च जयते ॥

* पशूनां प्रावरणराहित्येऽयुरप्ये सञ्चारकाले वायवोऽनुगृह्य न तान् बाधन्ते । तत्संबन्धान्महतो पशुत्वम् । प्रगाथस्य च पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुत्वम् इति सायणः ।
 † मरुतां प्रगाथस्य च वृष्टपादिद्वारेण पशुहेतुत्वात् तान्छान्यम् इति महभास्करः । ‡ ऋक्सं०
 ८-३-३-१ । ‡ देवयोन्वै देवलोकस्थानार्थम् इति सायणः ।

*विपराभ्यामिति तु तद् शेषः सूक्तेन चेति ह ।
विजयो युद्ध उत्कर्षः संजयस्तु वशीकृतिः† ॥

किञ्च,

॥ एतद् गौरिवीतम् ॥

स्तेन दृष्टम् । गौरिवीतेः तस्येदमण्ड ॥

स्पष्टयति—

॥ गौरिवीतिर्ह वै शाक्तयो नेदिष्ठं स्वर्गस्य
लोकस्यागच्छत् ॥

शक्तेर्यञ् । नेदिष्ठम् अन्तिकस्येष्टनि नेदादेशः‡ वशीकृतोपनतस्वर्गो-
ऽभूत् ॥

॥ स एतत् सूक्तमपश्यत् ॥

एतद् जनिष्ठीयम् ॥

॥ तेन स्वर्गं लोकमजयत् ॥

वशीकृतवान् ॥

॥ तथैवैतद् यजमान एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयति ।
तस्यार्धाः शस्त्वार्धाः परिशिष्य मध्ये निविदं दधाति ॥

* पा० सू० १-३-१९. † 'यस्मादितेन सूक्तेन संयुज्यापि शत्रून् यजमानो
जयति विद्युज्यापि जयति तस्माद् सूक्तं संजयं समीचीनो जयो येन सूक्तेनेति समासः' इति
सायणः. 'संजयति च सम्यक् शत्रून्भिभवति च विजयते च व्याख्येयं च सर्वस्माद् जेता
भवति' इति भरुमास्करः. ‡ 'जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिः' इति सर्वा० म० १०
म० ७३. § पा० सू० ४-३-१२०. ¶ पा० सू० ५-३-६३.

‘एकभूयसीरिति शेषः । सूच्यते हि—†‘जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः
शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्याद्’ इति ।

आहूय निविदं दध्याद्भोता षष्ठ्या ऋचः परम् ।
इन्द्रो मरुत्वान् सोमस्य पिबत्वित्यादिकां शुभाम् ॥

स्तौति—

॥ स्वर्गस्य हैष लोकस्य रोहो यन्निवित् ॥

यत् या ।

सोपानमार्गो रोहः स्याद् रुहेर्षञ् करणे कृतः ॥

स्पष्टयति—

॥ स्वर्गस्य हैतल्लोकस्याक्रमणं यन्निवित् ॥

क्रमेः करणे ल्युट् । यत् या ॥

* ‘नग्नेकादशर्षमिदं सूक्तं, तत्कथं सूक्तमध्ये निविदानमुपपद्यते । सत्यम् ।
सामभ्योदेकभूयसीरर्षा इति गम्यते । नह्यर्षेण्योर्मध्ये निविदः शंसनं संभवति । किञ्चैकदेश-
वाच्येव सत्वर्षशब्दो विशेष्यलिङ्गे भवति समप्रविभागवाचिनो नपुंसकत्वात् । अयमर्थः—
सूक्तैकदेशप्रमाणा ऋचः शंसित्वा इति । तत्र द्विभ्यापेकदेशनिवृत्त्यर्थमर्षाः परिशिष्येत्युच्यते ।
तथाहि अत्र अर्षाः शस्त्वा निविदातव्या इत्येतावत्येव वक्तव्ये सदर्षाः परिशिष्येत्युच्यते तस्यै-
तदेव प्रयोजनम् । तस्माच्छंसितव्यानां परिशेष्याणां चार्षानां समप्रमाणात्वस्योचितत्वात् पञ्च
शंसित्वा पञ्च परिशिष्येति लभ्यते । इममेवार्षं इदयितुं मध्य इत्युक्तम् । तत्र सामभ्योदेक-
भूयसीरर्षा इत्यनुक्तोऽपि गम्यते । उक्तं च भगवताश्वलायनेन—एकभूयसीरर्षाः शंसित्वार्षाः
परिशिष्येति । ननु एकभूयसीरर्षाः परिशिष्येति कस्मात् विज्ञायते । अयमभिप्रायः—सर्वथा
सूक्तस्य मध्ये निविदातव्या मध्ये निविदं दधातीति वचनात् । तत्र यावत्सूक्तमध्यमविचारेण
गन्तव्यम् । तत्र च अदेवे ऋषोऽसमासत्वात् तां कृत्वां शंसित्वैव तत्र निविदिधातव्या ।
तस्मादेकभूयसीः परिशिष्येति वक्तुं न युज्यत इति’ इति भट्टभास्करः, † आ० ली०
सू० ५-१४-१९, २०.

॥ तामाक्रममाण इव शंसेत् ॥

*आह उद्गमने तह् तु निविदं तां क्रमेण वै ।

†उच्चैरुच्चैस्तरामुच्चैस्तमां ब्रूयात् पदे पदे ॥

॥ उपैव यजमानं निगृहीत योऽस्य प्रियः स्यात् ॥

‡यो यष्टा होतुरिष्टः स्यात् तं समीपं स चानयेत् ।

ग्रहिरानयनार्थः ॥

॥ इति नु स्वर्गकामस्य ॥

होतुस्तु स्वर्गकामस्य प्रयोगोऽप्यमुदीरितः ॥

॥ अथाभिचरतः ॥

प्रयोगो वक्ष्यते हिंसाभिचरैरर्थं दृष्यताम् ॥

कर्यं,

॥ यः कामयेत क्षत्रेण विशं हन्यामिति ॥

राजनात्या वैश्यजातिं पीडयेयमिति स्मरन् ॥

॥ त्रिस्तर्हि निविदा सूक्तं विशंसेत् ॥

तर्हि तदानीम् । वि नाना ।

* पा० सू० १-३-४०. † 'यथा लोके सोपानारोहणे भ्रमेण पुनः पुनः श्वासं करोति तदनुकारिणं स्वरं कृत्वा तथैव पठेत्' इति सायणः. 'आक्रममाण इव उपर्युपरि स्वकीयेणाभिभवाशेषेण शंसेत् । यथा सोपानमाक्रममाणः प्रति सोपानकर्म प्रयत्नातिरेकं करोत्येवमुपर्युपरि निविदपदान्मुच्चैस्तरां शंसेत्' इति भद्रभास्करः. ‡ 'अस्य यजमानस्य यः पुमान् प्रियः स्यात् स पुमानेतां यजमानमुपैव समीप एव निगृहीत स्वीकुर्वीत' इति सायणः.

सूक्तस्यान्तादिमध्येषु होता त्रिर्निविदं वदेत् ॥

॥ क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तम् । क्षत्रेणैव तद् विशं हन्ति ॥

तथा,

॥ यः कामयेत विशा क्षत्रं हन्यामिति । त्रिस्तर्हि
सूक्तेन निविदं विशंसेत् ॥

निविदोऽन्तादिमध्येषु शंसेत् सूक्तं त्रिरेव हि ॥

॥ क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तम् । विशैव तत् क्षत्रं हन्ति ॥

तत् तत्र ॥

॥ य उ कामयेतोभयत एनं विशः पर्यवच्छिनदानीति ॥

उ पुनः । एनं यजमानम् । विशः बन्धून् । *उभयतः पूर्वान्, परांश्च
परि सर्वतः । अवच्छेदश्च्यावनम् ।

लोटः पित्वात् †शसोरल्लोपो ऽपेनिः श्रमाद् छिदः ॥

॥ उभयतस्तर्हि निविदं व्याह्वयीत ॥

* उभयतः पूर्वोत्तरभागयोः सम्बन्धिनीः विशः प्रजाः पर्यवच्छिनदानि परितो
विच्छिन्नाः करवाणि स्वस्माद् पूर्वभाविन्यः पितृपितृव्यमातुलादयो याः प्रजाः स्वस्योत्तर-
भाविन्यः पुत्रजामात्रादयो याः प्रजाः तासां सर्वोद्यमवच्छेदं करवाणीत्यर्थः । यद्वा
उभयतो मातृपक्षे पितृपक्षे च विद्यमानानां प्रजानामवच्छेदं विरोधं करवाणि
इति साधनः. † उभयतः प्राक् पश्चात्प्राग् यजमानस्य सम्बन्धिनीः पूर्वोत्पजा
दत्पत्स्यमानाश्च विशः प्रजाः पर्यवच्छिनदानि पर्यवच्छिन्नाः संकुचिताः क्षीणमूर्षिष्ठाः
करवाणि इति भट्टभास्करः. † पा० सू० ६-४-१११. ‡ पा० सू०
३-४-६९.

सः । एत ईत् । व्याह्वयेत् ।

आदावन्ते च निविदः शोसावोमिति वै वदेत् ॥

॥ उभयत एवैनं तद् विशः पर्यवच्छिनत्ति ॥

तत् तत्र । च्यावयेत् ॥

॥ इति न्वभिचरतः ॥

प्रयोग उक्तः ॥

॥ इतरथा त्वेव स्वर्गकामस्य ॥

यथापूर्वमवोचाम ॥

॥ वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रमित्युत्तमया परिदधाति ॥

सूक्तस्पैकादश्या ॥

॥ प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहीति ॥

ध्वान्तशब्दप्रदर्शनार्थः पाठः ॥

॥ येन तमसा प्रावृतो मन्येत तन्मनसा गच्छेत् ॥

ध्वान्तोक्तिकाले स्वकृतं पापं होता प्रचिन्तयेत् ।

तमः पापं ध्वान्तमुक्तं प्रावृतश्चादितो दृढम् ॥

॥ अप हैवास्मात् तद्दृष्यते ॥

* ऋक्सं० ८-३-४-६. † 'अग्निमीं सुजातः परिदध्याद् ध्यायन्नेन आत्मनः' इति आ० श्रौ० सू० ५-१४-२४. ‡ 'तमो हि बहुविधं दृष्टिनिरोधकमेकं, मोदरूपं द्वितीयम्, पापरूपं तृतीयम् । तेषां येन तमसा वापस्वत् तमः' इति सप्तमः.

तत् तमः । अपलुप्यते छिद्यते निवर्त्यते ॥

॥ पूर्धि चक्षुरिति ॥

अस्ति । एतच्च पदं त्रिष्वपि वचनेषु ॥

॥ चक्षुषी मरीमृज्येत ॥

मृजेर्यद् रीक् लिङ् ॥

॥ आजरसं ह चक्षुष्मान् भवति ॥

होता । जरसिति जरापर्यायः । जरापरिव्याप्य आ मरणादित्यर्थः ॥

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि ॥

॥ मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धानिति ॥

व्याचष्टे—

॥ पाशा वै निधा मुमुग्ध्यस्मान् पाशादिव
बद्धानित्येव तदाह ॥

दार्थे ङसिः, पाशेन ।

मुमुग्धि मोचय भिचो लुग् द्वे श्लौ शस्य हेश्च धिः ॥

तत् तत्र ॥

मरुत्वतीपशस्त्राय याज्यां वक्तुं प्ररोचयन् ।

कथामाह ययेन्द्रस्य मरुद्भिः सख्यमीक्ष्यते—

॥ इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् सर्वा देवता अब्रवीत् ॥

‘कृद्दनोः स्ये’ इतीद् ॥

कथम्,

॥ अनु मोपतिष्ठध्वमुप मा ह्वयध्वमिति ॥

अनु सम्पक् मा माम् । उपतिष्ठध्वम् उपह्वयध्वं स्तुत च ॥

॥ तथेति तं हनिष्यन्त आद्रवन् ॥

तथेति निश्चित्य तं वृत्रम् । आद्रवो धावनम् ॥

एवं देवगणोपेत इन्द्रे सन्नद्ध एव च ।

वृत्रस्त्वतिवलः शूरः सर्वं विज्ञातवानिदम् ॥

इत्याह—

॥ सोऽवेत् ॥

स वृत्रः अवेत् ज्ञातवान् ॥

१. 'इतीद् । अनु' प. ड. पाठः.

* पा० सू० ७-२-७७. † वृत्रं मरुत्प्रकारव्याख्या त्वेवं इत्यन्ते । तथाहि—
‘मामेवानुगम्योपतिष्ठध्वं सदा मयैव सहता पतध्वं सङ्गतकरण आत्मनेपदम् ।
कृत्सेषु समुपस्थितेषु मामेव सहाचत्वेनोपह्वयध्वमाह्वयता निसमुपविभ्यो ह इत्यात्मनेपदम् ।
अथ ते देवास्तथेति कृताभ्यनुज्ञा दुष्टमिप्रायास्तमेयेन्द्रं हनिष्यन्ती इन्दुकामा आद्रवन्
इन्द्रसकाशनामच्छन् । स चेन्द्रस्तेषामभिप्रायज्ञोऽवेत् ज्ञातवान् इत्यमपश्यत् । कथमित्याह—
मामेव कल्पते देवा इन्दुकामा आद्रवन् अतोऽहमिमान् एवमसम्बन्धसम्बन्धान् भीषन्
भीषान् करवाणि इति । इन्दोस्तमिप्रायवेदने सूचने । अथ तान् देवानभिलक्ष्य प्राध्वसीत्
प्रकर्षेण आसक्त्युं प्रावर्तयत् येन प्रभुनास्ते विद्वताः स्तुः ॥ तदेवाह— तस्य श्रुतधादित्यादि ।
इपमाणाः विन्यत इत्यर्थः । मरुतो हेत्यादि । मरुत एव कृतं तदानीमेवमिन्द्रं ताजहुः’ इति.

कथं,

॥ मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान् भीषया इति ॥

वै इत्यमर्षे । 'हन्तेति स्वसन्नाभिमुखीकरणे(?) । भीषयै प्राप्तकाले
लोद । णिचि ' भियो हेतुभये पुरु' । भीतान् करवाणि ॥

इत्युक्त्वा,

॥ तानभि प्राश्वसीत् ॥

सेन्द्रान् देवान् प्रति महाश्वासं वृत्रोऽथ मुक्तवान् ॥

॥ तस्य श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अद्रवन् ॥

श्वसेरयो भावे, श्वासात् । ईषमाणाः इषं गतौ यकः शप् । दीर्घ-
श्छान्दसः । प्रेर्यमाणाः । विश्वे सर्वे देवाः अद्रवन्' पलायन्त ॥

॥ मरुतो हैनं नाजहुः ॥

ह तदानीम् । एनमिन्द्रम् ॥

किञ्च,

॥ प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त
उपातिष्ठन्त ॥

हे भगवः भगवन् । § 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि' ।

“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यज्ञसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ ”

इति पुराणम्^१ ।

१. 'सर्वे अद्रवन्' क. ल. पाठः.

* 'इन्द्र सम्बुद्धौ जातम् । देवनिवारणोपायस्य प्रतिभातत्वात्' इति सायणः.
+ पा० सू० ७-३-४०. † 'ईषमाणा विधृताः' इति सायणः. § पा० सू०
८-३-१. १ विष्णुपुराणे अंश० ६, अर्था० १, लो० ७४.

“ भगं योन्यां भगोऽन्नेऽग्नौ^१ यज्ञोवीर्यार्कभूतिषु ।
कान्तीच्छाद्भानवैराग्यधनैश्वर्यै^२ तपस्तु च ॥ ”

इति निखण्डुः* ।

एवं भगाख्येन गुणराशिना परिपूरितः ।
प्रहर क्षिप वज्रं त्वं शत्रूणां शिरसि प्रभो ।
हन्तेर्जो हो जहि रिपून् वीरकर्माणि चाचर ॥
चुरादेवीर विक्रान्तौ लोणिञ्चथेति† तद् तया ।
उपेति वार्त्तिकेण तद् स्थः सङ्गतो ह्यो निसादिवत् ॥
इत्यादिकां वदन्तस्तु वाचं तं ते सिपेविरे ॥

॥ तदेतद्विषिः पश्यन्नभ्यनूवाच वृत्रस्य त्वा श्वसथा-
दीषमाणा विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं
ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासीति ॥

अर्थस्तु—हे इन्द्र त्वा त्वां वृत्रस्य श्वसथात् श्वासेनेषमाणा विश्वे सर्वे
अजहुः त्यक्तवन्तः । अतस्ते सख्यं मरुद्भिरेवास्तु, ये सखायः । अय
तया सति, विश्वाः सर्वाः इमाः पृतनाः सेनाः जयासि जेष्यसि । लेद
इति ॥

॥ सोऽवेत् ॥

स इन्द्रो ज्ञातवान् ॥

१. 'भगो यज्ञे', २. 'धर्मैश्वर्ये' इति मुद्रितपाठः.

* विजयन्ती । वाङ्मरकाण्डे नानातिहाय्याने श्लो० ५८. † पा० सू० ६-४-३६.

‡ पा० सू० १-३-७४. § पा० सू० वा० १-३-२५. ¶ ऋषिं० ६-६-३३-२.

कथम्,

॥ इमे वै किल मे सचिवा इमे माकामयन्त
हन्तेमानस्मिन्नुकथ आभजा इति ॥

इमे मरुतः । किल अहो । सचि(वर्षी) संश्लेषः । नो मत्वर्धीयः । मा माम् ।
अकामयन्त अस्माकमनेन भवितव्यमित्येच्छन् । हन्तेति हर्षे । अस्मिन्नुकथे
शस्त्रे आभजे आगतभागान् करवाणि । भजेल्लोद ॥

अथ,

॥ तानेतस्मिन्नुकथ आभजत् ॥

ननु पूर्वमेव मरुत्वतीये सन्ति मरुतः, नेत्याह—

॥ अथहैते तर्ह्युभे एव निष्केवल्ये उकथे आसतुः ॥

अथह पुरा तर्हि तदानीम् । एते उभे उकथे शस्त्रे मरुत्वतीयनिष्केवल्य्या-
ख्ये निष्केवल्ये आसतुः केवलेन्द्रदेवत्ये वभूवतुः । छन्दस्त्वान्नास्तेष्टः(?) ।

इन्द्रो निष्केवलरूपातो निर्गतः केवलः शुभः ।

भवार्थे एतीन्द्रशस्त्रं निष्केवल्यं निरुच्यते ॥

आभजनप्रकारमाह—

॥ मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णाति ॥

अध्वर्युः ॥

॥ मरुत्वतीयं प्रगार्थं शंसति ॥

होता ॥

स एव,

॥ मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति ॥

स एव,

॥ मरुत्वतीयां निविदं दधाति । मरुतां सा भक्तिः ॥

*भक्तिः प्रसादलाभः ॥

॥ मरुत्वतीयमुक्थं शस्त्वा मरुत्वतीयया यजति ॥

होता ॥

॥ यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति ॥

तत् तत्र । देवता मरुत इन्द्रश्च ॥

शुक्लयाज्यामाह—

॥ ये त्वाहिहल्ये मघवन्नवर्धन् ये शाम्बरे हरिवो
ये गविष्टौ । ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं
सगणो मरुद्भिरिति ॥

अर्थस्तु—ये मरुतः त्वा त्वामहिहल्ये वृत्रवधे,

इहस्त चेति इत्या स्त्री पुंस्त्वं व्यत्ययतस्त्विह ।

* 'भक्तिः भजनप्रकारः' इति मट्टभास्करः. 'भागः' इति सायणः.

+ 'ये त्वाहिहल्ये मघवन्नवर्धन्ति माग्वा' इति ता० श्रौ० सू० ५-१४-२६. † सूक्तं०
३-३-११-४. § मा० सू० ३-१-१०८.

हे मघवन् अवर्धन् । अन्तर्णीतण्यर्थः, अवर्धयन् । ये च शाम्बरे
 *यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंशत् शरद्यन्वविन्दत्' इति
 महायज्ञवर्ति शम्बरसम्बन्धिनि युद्धे त्वामवर्धयन् । हे हरिवः । † 'छन्दसीरः'
 इति वत्वम् । ‡ 'मत्तुवसो रु सम्बुद्धौ—', हरिमन् । ये च
 गविष्टौ बृहस्पतेर्गोषु बलेनापहृतासु देवशुन्या सरमयेन्द्रप्रेषितया बलपुरे
 दृष्टासु त्वया तदन्वेषणे क्रियमाणे त्वामवर्धयन्[§] । ये च त्वा त्वां नूनं
 सदा अनुमदन्ति । श्यनः शष्, अनुमाद्यन्ति । विप्रा मेधाविनः । तैरेवं-
 भूतैर्मरुद्भिः सगणाः सन् हे इन्द्र सोमं पिबेति मत्वा ॥

तात्पर्यतो व्याचष्टे—

॥ यत्र यत्रैवैभिव्यजयत यत्र यत्र वीर्यमकरोत् तदेवैतत्
 समनुवेद्येन्द्रेणैवान् स सोमपीथान् करोति ॥

एभिर्मरुद्भिः । विजयो वशीकरणम् । वीर्यं सामर्थ्यम् । तत् तत्र ।
 सं सम्यक् । अनुवेदनं विज्ञापनम् । पीथः पानम् । एनान् मरुतः । †सः
 अनया यजन् होता करोति सम्पादयति ॥

नवमः खण्डः ।

* क्वसं० ३-६-१-१. † पा० सू० ८-२-१५. ‡ पा० सू० ८-३-१.
 § इत्यत्रादिकं व 'इन्द्रस्य तु वीर्योपि' (क्वसं० मं० १ सू० ३२) इत्यादिमुक्तेषु
 दृश्यम्. ¶ 'ससोमपीथान् समानसोमपानान्' इति भद्रभास्करः.

मरुत्वतीयमित्युक्तं निष्केवल्यमयोच्यते ।

किञ्चेन्द्रस्य महेन्द्रत्वसंपत्त्यै चोच्यते कथा—

॥ इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत्
प्रजापतिम् ॥

*विजितीः विजेतव्याः सेनाः । विजित्य वशीकृत्य वृत्रं हत्वातिसमर्थः
सन् प्रजापतेर्गृहमेत्य तमब्रवीत् ॥

कथम्,

॥ अहमेतदसानि यत् त्वम् ॥

यद्वस्तु त्वं महद् देव तदसानि भवान्यदहम् ।

अस्तेर्लोद् 'मेनिः' ।

कोऽर्थः । अत आह—

॥ अहं महानसानीति ॥

महान् भवानि त्वमिव प्रभोऽहं सर्वपूजितः ॥

अथ,

॥ स प्रजापतिरब्रवीदथ कोऽहमिति ॥

यदहं तत् त्वं यदि स्यास्तदा कोऽहं हि वृत्रहन् ॥

इति प्रजापतिप्रोक्तः सहासं त्विन्द्र आह ह—

॥ यदेवैतदवोच इत्यब्रवीत् ॥

* 'विजितीः विजयप्रकारान्' इति महामास्करः. 'जेतव्या भूमीः' इति
सायणः. † पा० सू० ३-४-८९.

यदवोचस्त्वं क इति तदेव त्वमभूः प्रभो ।

अस्मिन्नुक्ते^१ कोऽन्य इति प्रसिद्धेः को भवान् खलु ॥

॥ ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत् ॥

प्रसिद्ध इति शेषः ॥

आदरात् पुनराह—

॥ को वै नाम प्रजापतिः* ॥

न चैतदप्रसिद्धमित्यर्थः ॥

॥ यन्महानिन्द्रोऽभवत् तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्[†] ॥

प्रजापतिसंवादात् ॥

॥ स महान् भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं स उद्धरतेति ॥

इन्द्रः प्रजापतिगृहान्निर्गत्वेत्यब्रवीत् सुरान् ।

उद्धारमुद्धरत मे पृथक्कृत्वा प्रयच्छत ॥

उद्धारं कर्मणि घञ् । उद्धार्यं सार्वस्तुं ॥

॥ यथाप्येतर्हीच्छति ॥

१. 'अस्मिन्नुक्ते' व. इ. पाठः.

* 'को वै नाम प्रजापतिः' इति तै० आ० २-८-१०. † 'इन्द्रो ब्रह्महन् तं देवा अब्रुवन् महान् वा जयममृद् यो ब्रह्मवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्' इति तै० सं० ६-५-५. ‡ 'सर्वेभ्यो भागेभ्यो व उद्ध्रियते ज्येष्ठाव दानु सीऽधिकोऽश्न उद्धारो नाम' इति महभास्करः. 'उत्कर्षो निमित्तीकृत्य यः पुंसां पूजाविशेषो हिवते सम्पाद्यते सोऽयं सत्कार उद्धारः' इति सायणः.

एतर्हि अस्मिन्नपि काले । कृतकार्यः । अपि किञ्चित् । सारवस्तु
इच्छति प्रार्थयते । यथा तथा ॥

व्याचष्टे—

॥ यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स महान् भवति ॥

*यो वै भवतीति व्याचष्टे—यः श्रेष्ठतामश्नुत इति । स महान् कृतकार्यो
भवति । सारवस्त्वर्थयते ॥

॥ तं देवा अब्रुवन् स्वयमेव ब्रून्व यत् ते भविष्यतीति ॥

त्वदर्हं नैव जानीमस्तत् स्वयं ब्रूहि नः स्फुटम् ।

ब्रूवः कर्त्रभिप्राये तद् ॥

ततः,

॥ स एतं माहेन्द्रं ग्रहमब्रूत ॥

स इन्द्रः । उद्धारतया ।

निष्केवल्यशस्त्रयोगी माहेन्द्रारूपो ग्रहो मतः ॥

॥ माध्यंदिनं सवनानाम् ॥

सोऽब्रूतेत्येव । †माध्यंदिनं सवनं केवलं ते ‡अथो इदं सवनं
केवलं ते' इति मन्त्रलिङ्गं चास्ति ॥

१. 'तद् । स एतम्' घ. ङ. पाठः.

* 'यः खलु भूष्णत्वेनारमधमेण युज्यते यश्च श्रेष्ठतां विद्यादिभिः प्रशस्ततामश्नुते
स खलु महान् भवति' इति महभास्करः. 'यो वै भवति यः पुमान् मवत्यैश्वर्यं प्राप्नोति
यश्च श्रेष्ठतां विद्यानारादिप्रवृत्तवैशिष्ट्यमश्नुते स प्राप्तैश्वर्यो विशिष्टश्च सर्वेषां मध्ये महान्
भवति' इति सायणः. † ऋक्सं० ३-७-६-२. ‡ ऋक्सं० ८-५-७-३.

॥ निष्केवल्यमुक्थानाम् ॥

पूर्ववत् । उक्थं वृक्षम् ॥

॥ त्रिष्टुभं छन्दसाम् ॥

पूर्ववत् ॥

॥ पृष्ठं साम्नाम् ॥

पूर्ववत् ॥

ततस्ते देवाः,

॥ तमस्मा उद्धारमुदहरन्* ॥

अस्मै इन्द्राय सारवस्तु प्रायच्छन् ॥

॥ उदस्मा उद्धारं हरन्ति य एवं वेद ॥

अस्मै वेदित्रे । उद्धारन्ति पृथक्कृत्य दद्युः ॥

॥ तं देवा अब्रुवन् सर्वं वा अबोचथा अपि नोऽत्रास्त्विति ॥

सारवस्तु सर्वशुक्तवानसि । † अस्यातिवक्ति—' इत्यङ् । ‡ वच
उम्' । कर्त्रभिप्राये तद् । अत्र त्वदुक्तेषु नोऽस्माकमपि किञ्चिदस्तु ॥

॥ स नेत्यब्रवीत् । कथं वोऽपि स्यादिति ॥

क्षेपे किम् । न कथञ्चित् ॥

* 'स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत पूर्वं इत्थान्नासु देवतास्त्वधि यन्माहेन्द्रो
एकत उद्धारमेव तं यजमान उद्धारतेऽन्नासु प्रजास्त्वधि' इति तै० सं० ६-५-५.
† पा० सू० ३-१-५२. ‡ पा० सू० ७-४-२०.

॥ तमद्ब्रुवन्नप्येव नोऽस्तु मघवन्निति ॥

अपीतित्वे(?) किञ्चिन्वे च । हे मघवन् नोऽस्त्वेवेति ॥

अथ स इन्द्रः,

॥ तानीक्षतैव ॥

अदभावश्छान्दसः । ऐक्षतैव न किञ्चिदुक्तवान् ॥

दशमः खण्डः ।

अथ यद्वावानधाद्यां वक्तुमाह कथां शुभाम्—

॥ ते देवा अद्ब्रुवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता
प्रासहा नामास्यामेवेच्छामहा इति ॥

ते केवलेक्षणोत्पन्नलाभशङ्कान्विताः सुराः ।

* वावाता तु द्वितीयोक्ता प्रियेष्टा प्रासहा पुनः ॥

प्रसहकारिणी स्नेहाज्जाया भार्येन्द्रसम्पता ।

अस्यां कार्यस्य संघाद्यां कार्यमिच्छाम शकृतः ॥

लोढो मसो पट्टिष्ठ आडेत् ऐ व्यत्ययादिह ॥

॥ तथेति तस्यामैच्छन्त ॥

तस्यां तत्समीपमेत्य ऐच्छन् ॥

* 'वावाता भोग्या ननु वृद्धा' इति भइभास्करः. 'वावाता मध्यमजातीया ।
राज्ञां हि त्रिविधाः क्रियः । तत्रोत्तमजातेर्महिषीति नाम । मध्यमजातेर्वावातेति । अधम-
जातेः परिकृष्टिरिति । अत एवाश्वमेधेऽश्वं प्रति राज्ञीणां कर्तव्यविशेष एतैर्नामभिराज्ञातः—
भूरिति महिषी भुव इति वावाता सुवरिति परिकृष्टी (तै० भा० ३-५-४) इति' इति
सायणः. † पा० सू० ३-४-९३.

॥ सैनानब्रवीत् प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ॥

इदानीं गच्छत सुरा निशायामागते प्रभौ ।
अहं विज्ञाप्य वः कार्यं प्रातर्वक्तास्मि खल्विति ॥

छुद ताम् मिप् ॥

युक्तमुक्तमित्याह —

॥ तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते ॥

*तस्मात् तथाहि पत्यौ भर्तारि ऐहिकमामुष्मिकं चेति सुखं स्त्रिय
इच्छन्ति ।

द्वौपद्या सत्यभामा हि संप्रोक्तारण्यपर्वणिः—

“नैतादृशं देवतमस्ति किञ्चित् सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः श्रुत्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विविधा च कीर्तिः ॥”

किञ्च,

॥ तस्मादु स्र्यनुरान्नं पत्याविच्छते ॥

१. 'स्वने लोके विविधा वा च' प. व. पाठः.

* 'तस्मादेवं प्रासदा स्वयमेवेन्द्राभिप्रायं निश्चेतुं शक्ता हि रात्रौ पत्युर्मुखादेव
श्रुत्वा प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीत्यब्रवीत् ननु स्वयमेव तदभिप्रायमाविष्कृतवती तस्मादिदानीमपि
सर्वाः स्त्रियः पत्यावेवेच्छन्ते पतिमुखादेव तदभिप्रायं ज्ञातुमिच्छन्ति ज्ञातमप्यर्थं तमेव
पृच्छन्ति' इति भद्रभास्करः. 'तस्मादेवं तस्मात्लोकेऽपि प्रियाः स्त्रियः सर्वमवगन्तव्यं
वृत्तान्तं पत्याववगन्तुमिच्छन्ति' इति छायाणः. † अध्या० २३५, श्लो० २, ३.
Edited by T. R. Krishnacharya, Kumbakonam.

तस्मान् तथाहि । उ पुनः । अनुरात्रं, रात्रेरच् समासान्तश्छान्दसः ।
रात्रावेव । *इच्छति निर्वघ्नाति । उक्तं हि—

†“ दिवा कार्यव्याकुला वै पुमांसो रात्र्यां हि संभोगपरा भवन्ति ।
तान् कामान्वान् स्वेषु कार्येषु रामा निर्वघ्नन्ति दुःशक्या तन्निवृत्तिः ॥”

इति ॥

एवं भासहयोक्तास्ते गत्वा स्वं स्वं गृहं पुनः,

॥ तां प्रातरुपायन् ॥

किमिन्द्रायेयमवददस्मान् किं वेन्द्र उक्तवान् ।

इति ज्ञातुं सुराः प्रातः प्रासहां तां प्रपेदिरे ॥

॥ सैतदेव प्रत्यपद्यत ॥

प्रतिपत्तिरुक्तः । एतद् ऋग्यजुषं वाक्यम् ॥

॥ †यद्वावान पुरुतमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यथाः ।

अचेति प्रासहस्पतिस्तुत्रिष्मानिति ॥

‡इतिराद्यर्थः । अर्थस्तु—यत् सारभूतं वस्तु । बवान ।

सांहितो ऋभ्यासदीर्घः प्रासहेति प्रदीर्घवत् ।

स्वयमेवेन्द्रः संभक्तवान् । पुरुतममतिमहत् । §पुराषाळ् । †छन्दसि
सहः' इति ष्विः । असुरपुराणामभिभविता । आ अप्रा इत्यन्वेति ।

* 'पलाविच्छते स्वामितानि प्रार्थयितुं वतते । एकाकिन्येव रात्रौ पला
सह वसतीत्येकवचनम्' इति महाभास्करः । † पद्यमिदं रूग्णम् । ‡ ऋक्सं० ८-३-५-६.
§ 'इत्यभिप्रायमुक्तवती इत्यर्थः' इति महाभास्करः । ¶ ऋक्सं० १-४, २५.
Benares Edition. § 'पुरातनातां पुरुषाणां मध्ये सहिष्णुः पुरुषः' इति सायणः.
‡ पा० सू० ३-३-६३.

वृत्रहा वृत्रं हतवानिति । तदर्थं *नामानि वसूनि अप्राः । प्राति-
रुक्त्यर्थः । आ अप्राः सम्यगुक्तवान् । †'मन्त्रे घस—' इति
लेर्लुक् । तिपस्सिप् । अचेति चितेः ज्ञानार्थात् कर्तरि चिष् । तद्
ज्ञातवान् । ‡प्रासहस्पतिः प्रसहाया मम पतिः । अङ्गोपङ्गान्दसः ।
§तुविष्मान् बहुबलः । यत् कार्यम् ईं स्वलु । उदमसि कामयामहे ।
¶'इदन्तो मसि' । §ग्रहज्यादिसम्प्रसारणम् । कर्तवे कर्तुम् । करत् कृष्
संवादार्थः । ††'कृमृहृहि—' इति क्लेरङ्यण् न । समवादीत् ।

मया निर्वन्ध्य वः कार्यमुक्तं तच्चापि सोऽकरोत् ।

इत्यर्थः ॥

तृतीयपादं किञ्चिद्वाचष्टे—

॥ इन्द्रो वै प्रासहस्पतिस्तुविष्मान् ॥

अत्रास्ति—

॥ यदीमुदमसि कर्तवे करत्तदिति ॥

व्याचष्टे—

॥ यदेवैतदत्रोचामाकरत्तदित्येवैनांस्तदब्रवीत् ॥

तत् तदा ॥

* 'माहेन्द्रग्रहो माध्यंदिनमिन्द्रादीनि स्वाभीष्टनामान्या समन्तात् पुरितवान्' इति सायणः. † पा० सू० २-४-८०. ‡ 'प्रकृष्टं सरो बलं येषां ते प्रासहाः तेषां पतिः', § 'तुविष्मान् बहुबलवान्' इति सायणः. ¶ पा० सू० ७-१-४६. § पा० सू० ६-१-१६. † पा० सू० ३-१-५९.

अथ लब्धकामाः,

॥ ते देवा अत्रुवन्नप्यस्या इहास्तु या नोऽस्मिन्न
वै कमविददिति ॥

नः अस्माकं मध्ये कमपि कश्चन (न) याचिदत् । शबलुगगुण-
वच्छान्दसः । *न ज्ञातवती । तस्या अस्या इह शस्त्रे किञ्चिदस्त्विति ॥

॥ तथेति तस्या अप्यत्राकुर्वन् ॥

निश्चित्यार्यै भागं दत्तवन्तः ॥

॥ तस्मादेषात्रापि शस्यते यद्वावान पुरुतमं पुरापाळिति ॥

अत्र शस्त्रे । एषापि ॥

अथ प्रसङ्गान्मध्ये तु पुरुषार्थं ब्रवीति इ —

॥ सेना वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम को
नाम प्रजापतिः श्वशुरः ॥

परसेनायां प्रासहादृष्टिः कार्या । के श्वशुरदृष्टिः । इति दृष्टिविधिरयम् ॥

ततः किं,

॥ तथास्य कामे सेना जयेत्तस्या अर्धात्तिष्ठंस्तृणमुभयतः
परिच्छिद्येतरां सेनामभ्यस्येत् प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति ॥

* 'नानिदंशैव लब्धवती' इति सायणः । ऋक्सं० ८-३-५-६.
‡ 'प्रासहा नामेति वैवमुक्ता सेवे लोकभ्यवहारे सेना वै युद्धार्थोपतसेनाकोण वर्तते
इन्द्रजायायाः सेनाभिमानित्वात् । तस्य शाखान्तरे समाजातम्—'इन्द्राणी वै सेनायै
देवता' (तै० सं० २-२-८) इति । प्रजापतिस्तस्या इन्द्रजायायाः श्वशुरः प्रजापते-
रिन्द्रोत्पादकत्वात् । तथाचान्यत्र ध्रुवते—प्रजापतिरिन्द्रमद्वजतानुजावरं देवानाम् (तै० ब्रा०
२-२-१०) इति' इति सायणः.

तत् तत्र सो(र्हि)कामः । या सेना जयेदित्यस्य काम इच्छा तस्या
अर्घात् मध्यं प्राप्य स अस्येत्युक्तः उभयतः आदावन्ते च । तृणं
छित्त्वा छिन्नोभयशिरस्कं तृणमादाय इतरां शत्रुसेनामपि प्रति अस्येत्
सिपेत् । *प्रासहे परसेने कस्त्वा पश्यति श्वशुरः त्वा' पश्यति ततो-
ऽन्तर्धत्स्वेति वदता मन्त्रेण ॥

॥ तद्यथैवादः स्नुषा श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानैत्येव-
मेव सा सेना भज्यमाना निलीयमानैति । यत्रैवं विद्वांस्तृण-
मुभयतः परिच्छिद्येतरां सेनामभ्यस्यति प्रासहे कस्त्वा
पश्यतीति ॥

तत् तत्र । †अदः प्रसिद्धम् । निलीयमाना भयेन लीनाङ्गा
लज्जमाना व्रीळान्विता एति पलायते । ‡भज्यमाना ताड्यमाना ॥

प्रासहिकं समापश्य प्रकृतं त्वनुवर्तते—

॥ तानिन्द्र उवाचापि वोऽत्रास्तिवति ॥

तान् देवान् ॥

॥ ते देवा अब्रुवन् ॥

ते प्रासहोक्तेन्द्रवाक्यविपाकदर्शितया हृष्टाः ॥

कथं,

॥ विराड्याज्यास्तु निष्केवल्यस्य या त्रयस्त्रिंशदक्षरा ॥

१ 'कः श्वशुरस्त्वा' क. ख. पाठः.

* 'प्रासहे प्रासहाफ्य इन्द्रजाने' इति सायणः. † 'अदः अनुना' इति
भट्टभास्करः. ‡ 'अदः निदर्शनम्' इति सायणः. † 'भज्यमाना मध्यत्परिकरा' इति
भट्टभास्करः.

दशाक्षरा विंशतिका त्रिंशद्वर्णा तु या विराद् ।
चत्वारिंशत्कापि नुक्ता त्रयस्त्रिंशद्विशेषणात् ॥

कस्मादेवं,

॥ त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
दित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । देवता अक्षरभाजः करोति ।
अक्षरमक्षरमेव तद् देवता अनुप्रपिबन्ति । देवपात्रेणैव तद्
देवतास्तृप्यन्ति ॥

* उक्तार्थानि ॥

यं कामयेतानायतनवान् स्यादित्यविराजास्य यजेत् ॥

होता यदीच्छेद् यष्टायमप्रतिष्ठो भवेदिति ।

अविराजा यजेदस्य यष्टुः स्थाननिवृत्तये ॥

स्पष्टयति—

॥ गायत्र्या वा त्रिष्टुभा वान्येन वाच्छन्दसा वषट्-
कुर्यादनायतनवन्तमेवैनं तत् करोति ॥

तत् तत्र । एनं यष्टारम् ॥

॥ यं कामयेतायतनवान् स्यादिति विराजास्य यजेत्
† पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतयायतनवन्तमेवैनं तत् करोति ॥

* pages 68 & 69. † 'वषट्कुर्याद् यजेदित्यर्थः । यागस्थासमीचीनतां कृत्वापवितुं यजेदिति नोक्तम् । विराड्प्यतिरिक्तेन केनविच्छन्दसा वषट्कारमात्रमिव कुर्यादित्यर्थः ' इति महभास्करः. 'गायत्र्यादिच्छन्दोषुक्तां याज्यां पठित्वा तदन्ते वषट्कुर्यात्' इति सायणः.
‡ श्रुतसं० ५-३-५-१. 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या' इति आ० श्रौ० सू० ५-१५-२३.

तत् तत्र । अस्य षट्पुः आयतनं प्रतिष्ठा ।

त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वं *व्यूहेनास्य भवेदिह ॥

एकादशः षण्डः ।

निष्केवल्यं पञ्चभक्ति वक्तुं दृष्टान्तसिद्धये ।

वृचे गीतस्य साम्नस्तु पञ्चभक्तित्वमुच्यते—

॥ ऋक् च वा इदमग्रे साम चास्ताम् ॥

इदं इमे । अग्रे प्रथमम् ॥

अथ सामेत्येकपद ऋक्सामास्तित्वमुच्यते—

॥ सैव नाम ऋगासीत् ॥

नाम शब्दः । † 'ऋत्यकः' ॥

॥ अमो नाम साम । सा वा ऋक् सामोपावदत् ॥

वै पुरा । साम कर्मभूतम् । ‡ उपावदः सान्त्ववादः ॥

कथम्,

॥ मिथुनं संभवाव प्रजात्या इति ॥

मिथुनं स्त्रीपुंसकर्म । संभवः कृतिः, करवाव । † प्रजातिः समृद्धिः
तदर्थम् ॥

* 'व्युह्यस्वा वाज्यामाह्वयस्त्रिंशदक्षराणि साक्षात् इत्यन्ते तथापि संयोगाक्षरादि-
विभागेन संख्या पूरणीया' इति सामणः. † 'सैव नाम ऋगेव खलु' इति भइभास्करः.
‡ पा० सू० ६-१-१२८. § 'उपावदत् उपेक्षावर्गीत्' इति भइभास्करः.
¶ 'समीपगतस्योक्तवती' इति सामणः. ¶ 'प्रजात्यै प्रजातां प्रजननाय' इति भइभास्करः.

॥ नेत्यब्रवीत् साम ॥

कर्तुं ॥

केन भावेन,

॥ ज्यायान् वा अतो मम महिमेति ॥

अतः ऋचः मम महिमा महत्त्वं वै ज्यायान् प्रवृद्धतरः ॥

ततः,

॥ ते द्वे भूत्वोपावदताम् ॥

ते ऋचौ । साम प्रति मिथुनं संभवात् प्रजात्या इत्युपवादः ॥

॥ ते न प्रति च न समवदत् ॥

ते ऋचौ च न अपि न समवदत् । 'भासन—' इत्युपपन्नत्वे तद् ।

द्वे अपि प्रति साम नेत्यवोचदित्यर्थः ॥

॥ तास्तिस्रो भूत्वोपावदन् ॥

ता ऋचः ॥

॥ तत् तिसृभिः समभवत् ॥

तत् साम कर्तुं तिसृभिरङ्गिभिः सङ्गमयन्वभूत् ॥

॥ यत् तिसृभिः समभवत् तस्मात् तिसृभिः स्तुवन्ति ॥

व्याचष्टे—

॥ तिसृभिरुद्गायन्ति ॥

उपपादयति—

॥ तिसृभिर्हि साम संमितम् ॥

संमानं संश्लेषः† ॥

॥ तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति । नैकस्यै बहवः
सह पतयः ॥

तस्मात् तथाहि ।

एकस्य भर्तुर्भार्याः स्युर्वह्व्य एकत्र जन्मनि ।

नैकस्याः स्युश्च भर्तारो बहवस्त्वेकजन्मनि ॥

एकस्यै एकस्याः ।

एकजन्मनि यत् काचिदधीन् भेजे पचेतसः‡ ।

भर्तृन् दश तथा यच्च द्रौपदी पञ्च पाण्डवान् ॥

* 'तिसृभिरुद्गायन्तीति । औद्गात्रं कर्म ऊच्यन्तीत्यर्थः । अत एव शास्त्रान्तरे ध्रुवते—
'एकं साम तृचे किगते स्तोत्रियम्' इति । यद्यपि छन्दःसामनामके ग्रन्थे एकस्यासृचि
सामोत्पन्नं तथाप्युत्तराख्ये ग्रन्थे आज्ञातेषु तृचेषु प्रयोगकाले साम गातव्यम् । तत्र प्रथमानामृचि
योनिरूपायां यत् सामोत्पन्नं छन्दःसामग्रन्थे समाज्ञातं तदवलोक्य सत्सादस्येन द्वितीयतृतीययो-
रुच्चोर्गानं समूहनोपम् । एतदपि शास्त्रान्तरे विहितं—'यद् वोन्यां तदुत्तरयोगीयति' इति ।
तस्माद् औद्गात्रं कर्म तिसृभिरुद्गायन्तीति' इति सामणः. † 'संमितं निर्वर्तितम्' इति
भट्टभास्करः. ‡ 'तिसृभिः ऋग्भिः साम संमितं साम एकस्य महिमा तुल्यः संश्लेषः' इति सामणः.
‡ 'सह पतय इत्यत्र सहग्रहणं किमर्थमुच्यते । पर्ययेण बहवः पतयो यथा स्युरिति ।
तथाहि—'दत्तामपि हरेत् कन्यां भेषधिदुर आमजेत्' इति भेषधोऽन्यस्य वरस्य लामे
वामदत्ताया अक्षतयोन्याश्च पूर्वपतिस्वामेनान्यं पतिमिच्छन्ति । तथा प्राजापत्यं वचनं—
'नष्टे मृते प्रमजिते ऋषिऽय पतिते पतौ । पञ्चस्वापस्तु नारीणां पतिरन्वो विधीयते' इति ।
तस्माद् सह बहवः पतयो न स्युरिति प्रतिपादनार्थं सहग्रहणम् .... एवं स्थिते
'तस्माद्भैका द्वौ पतौ विन्दते' इति वा श्रुतिः, 'न द्वितीयो हि साञ्चीनां कचिद् भर्तौपदिश्यते'
इति वा न स्मृतिः, तत् सर्वं सहाभिप्रायं वेदितव्यम्' इति भट्टभास्करः. 'एकस्य पुरुषस्य
सामस्थानीयस्य बह्व्यो जाया ऋक्स्थानीया भवन्ति नतु विपर्ययेणैकस्याः स्त्रिया बहवः पतयः
परस्परैकमव्येन वर्तमाना दृश्यन्ते' इति सामणः. § भागवते (४ स्क० ३० अ०) दृष्टव्या.

युक्तं तद्देहभेदेन शंभोश्च वरदानतः* ।

“तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवर” इत्यपि ।

स्मर्यते तदिह प्रोक्तमविशङ्क्यं विदुर्बुधाः ॥

॥ यद्वै तत् सा चामश्च समभवतां तत् सामाभवत् तत् साम्नः

• सामत्वम् ॥

सामशब्दप्रवृत्तेर्हि निमित्तमिदमिष्यताम् ॥

॥ सामन् भवति य एवं वेद ॥

‡ ‘तत्र साधुः’ इति यतो लुक् । सामन्याः§ ।

स्पष्टयति—

॥ यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स सामन् भवति ॥

‘यो वै भवतीति व्याचष्टे—श्रेष्ठतामिति । सामन् सामन्यः पूज्यः ॥

किं खलु भोः सामन्यशब्दः पूज्यवाची । ओमित्याह—

॥ असामन्य इति हि निन्दन्ति ॥

* महाभारते आदिपर्वणि २१३ अध्याये (Edited by T. R. Krishnacharya, Kumbakonam) इष्टञ्चा. † आपस्तम्बधर्मसूत्रं प्र० २ प० ६ सू० १, १०. ‡ पा० सू० ४-४-१८. § ‘य एवं साज्ञः सामत्वं वेद होता वा यजमानो बान्धो वा स सामन् साज्ञि साधुर्निपुणतरो भवति’ इति भृशभास्करः. ‘ऋक्षामधोरेकत्ववेदिता यः स सर्वैरभ्यर्हितैः सहितो भवति’ इति सायणः. ¶ यो वै.....भवति । भूण्यत्वलक्षणस्म-
र्धर्मवान् भवति यश्च श्रेष्ठतां वंशविद्याचारैः प्रशस्ततमतामश्नुते स एव खलु साज्ञि साधुर्भवति । तस्मात् सर्वोऽयं गुणगणो वेदितुर्भवति.....यो लुक्गुणरहितो निन्द्यः पुरुषः तं खलु विद्वांसोऽसामन्योऽयमिति निन्दन्ति गार्हपत्ये । साज्ञि साधुः सामन्यः तत्र साधुरिति यत् । अत एव ज्ञायते सामन् भवति इत्यत्रापि सामविषयं साधुत्वमेवाभिप्रेतमिति’ इति भृशभास्करः. ‘यः पुमान् भूतिमैश्वर्यं प्राप्नोति यश्च विद्यावृत्तान्यां श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति स सर्वोऽपि सामन् भवति । सर्वेषु खड्गीयत्वबुद्धया समहृष्टिर्भवति । अन्यथा सर्वेऽपि जनास्तमसामन्यः यज्ञपातीति निन्दन्ति’ इति सायणः.

असामन्येति निन्दोक्तेः सामन्यः पृथ्व इष्यताम् ॥

॥ ते वै पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वाकल्पेताम् ॥

ते ऋक् च साम च । *अकल्पेताम् क्लृप्तिः संश्लेषः ॥

पञ्चताभूत् कथमृचां साम्नां वा पञ्चतोच्यते—

॥ आहावश्च हिंकारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा च ऋगुद्रीथश्च
मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्कारश्च ॥

†'ऋत्यकः' । अन्यत् अन्या एका ।

आहावः प्रथमा चैव मध्यमा चोत्तमा तथा ।

वषट्कारश्च विज्ञेया ऋचां वै पञ्च भक्तयः ॥

‡हिंकार आदौ प्रस्ताव उद्रीथप्रतिहारकौ ।

निधनं चेति विज्ञेयाः पञ्च साम्नां तु भक्तयः ॥

इति ॥

ऋक्सामपञ्चसंख्याभ्यां पशुयज्ञौ स्तुवन्ति च ।

इत्याह—

॥ ते यत् पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वाकल्पेतां

तरमादाहुः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशव इति ॥

लभ्यन्त इति शेषः । ते ऋक्सामे । †अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासी
चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति यज्ञः पञ्चविधः ।

पशुः पञ्चविधः पादाश्चत्वारो मुखमित्यपि ॥

* 'अकल्पेतां कार्यविशेषकरणात् समर्थे अभवताम्' इति महभास्करः. † पा०
सू० ६-१-१२८. ‡ उद्गात्रा साम्नां आदौ पठितव्यो हिमिलेवंशब्दो विद्धारः । प्रस्तोत्रा
गातव्यः सन्भावयवः प्रस्तावः । उद्गात्रा गातव्य उद्रीथः । प्रतिहर्त्रो गातव्यः प्रतिहारः ।
जन्ते सर्वैर्गातव्यो भामो निधनम्. § 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासी
चातुर्मास्यानि पशुः सोमः' इति ऐ० आ० २-३-२.

पुनः स्तौति—

॥ यद्दु विराजं दशिनीमभि समपद्येतां तस्मादाहु-
विराजि यज्ञो दशिन्यां प्रतिष्ठित इति ॥

एते ऋक्सामगतपञ्चसंख्ये 'दशिनीं दशसंख्यां । त्रीणादीनेर्दीप् ।
उ स्रल्लु । अपद्येतां प्राप्तवत्यौ । यद्विराजि दशसंख्यायां यज्ञः
प्रतिष्ठित इति ततो हि वदति 'दशाक्षरा विराद्' इति श्रुतेर्दशिनी विराद् ॥

एवं पञ्चविधे यद्वहक्वसामे तद्वदेव तु ।

निष्केवल्यं पञ्चभक्तियुक्तमित्याह रोचयन्—

॥ आत्मा वै स्तोत्रियः ॥

यजमानस्यात्मा देहः ॥

॥ प्रजानुरूपः पत्नी धाय्या पशवः प्रगाथः ॥

सामप्रगाथैकदेशः प्रगाथ इति कीर्तितः ॥

॥ गृहाः सूक्तम् । स वा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च
प्रजया च पशुभिश्च गृहेषु वसति य एवं वेद ॥

सः वेदिता ॥

फलं ज्ञानुगतं कर्तुर्दृष्ट्वापूपिकया भवेत् ।

निष्केवल्ये पाञ्चविध्यार्पिते सम्यक् प्रवर्णितम् ॥

द्वादशः खण्डः ।

* 'दशपरिमाणवतीम् । दश परिमाणमस्या इति शनूशतोच्चिनिः इति ऋग्निः'
इति अद्भास्करः । 'दशानामक्षराणां समूहो दशिनी' इति सायणः । † पा० सू०
५-२-११६. ‡ तै० सं० ५-२-३.

‘स्तोत्रियादिपञ्चकस्य स्वरांस्तु विदधात्यथ—

॥ स्तोत्रियं शंसति ॥

पृष्ठे रथन्तरोऽभित्वा त्त्वामिद्धीति बृहत्यसौ ॥

॥ आत्मा वै स्तोत्रियः । तं मध्यमया वाचा^१ शंसति ॥

तत् स्तोत्रियम् ॥

॥ आत्मानमेव तत् संस्कुरुते ॥

तत् तत्र संस्कुरुते भूषयति ॥

॥ अनुरूपं शंसति ॥

पृष्ठे रथन्तरोऽभित्वा पू^२ स्त्वं बोधि बृहत्यसौ ॥

॥ प्रजा वा अनुरूपः ॥

पितुरनुरूपः सदृशो हि पुत्रः ॥

॥ स उच्चैस्तरामिवानुरूपः शंसतव्यः ॥

सः अनुरूपः । इव एव । शंसितव्यः ॥

॥ प्रजामेव तच्छ्रेयसीमात्मनः कुरुते ॥

श्रेष्ठतामात्मनः सर्वः प्रजाया अभिकाङ्क्षते ।

नत्वन्यस्य कश्चिदपि तेनोच्चैस्त्वं प्रजार्हति ॥

• यस्मिस्तुचे छन्दोगाः स्तुवते स तुचः शस्त्रादिः स्तोत्रियः । स्तोत्रियतुचसमान-
छन्दसप्रमाणलिहदेवतापरेतुचोऽनुरूपः. † ऋक्सं० ५-३-२१-२. ‡ ऋक्सं० ४-७-२७-१.
१ निष्केवत्यस्य अभित्वा इर नोतुमोऽभित्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपो यदि
रथन्तरं पृष्ठं यद्युवे बृहत् त्वामिद्धि हवामहे त्वं बोधि चेरव’ इति आ० धौ० सू० ५-१५-१,
१, ३. § ‘यो दीक्षितविमितदेशस्था एव शृण्वन्ति सामथ्यमा वाक्’ इति महामास्तरः.
१ ऋक्सं० ५-७-२६-२. ‡ ऋक्सं० ६-४-३७-२.

॥ धार्यां शंसति ॥

यद्वाचानेत्येताम् ॥

॥ पत्नी वै धार्या ॥

धीयतेऽस्यां गर्भे इति धावोऽधिकरणे ण्यति ॥

॥ सा नीचैस्तरामिव धार्या शंस्तव्या ॥

नीचैस्तराम् उपांशु । इव एव । शंसितव्या ॥

॥ अप्रतिवादिनी हास्य गृहेषु पत्नी भवति यत्रैवं
विद्वान् नीचैस्तरां धार्यां शंसति ॥

अस्य विद्वपो होतुः । प्रतिबदनं प्रतिकूलभाषणम् ॥

॥ प्रगाथं शंसति ॥

सामप्रगाथम् ।

* रथंतरं चेत पिवासु वृद्धेदुभयं शृणुः ॥

॥ स स्वरवत्या वाचा शंस्तव्यः ॥

स्वरो महाध्वनिः ॥

॥ पशवो वै स्वरः ॥

ध्वनिकारित्वात् ॥

* ऋक्सं० ८-३-५-६. 'यद्वाचानेति धार्या' इति आ० श्रौ० सू० ५-१५-२१.

† 'या दीक्षितविमितस्थानस्था अपि न शृण्वन्ति सा मौचतरा वाक्' इति महभास्करः.

‡ ऋक्सं० ५-७-२५-१. 'पिवा सुतस्य रसिन् इति सामप्रगाथः' इति आ० श्रौ० सू०

५-१५-२१. § ऋक्सं० ६-४-३६-१. ¶ 'त्रैस्वधैवती वाक् स्वरवती' इति

महभास्करः. 'स्वरवत्या स्वरयुक्तया' इति सायणः. † 'स्वरस्य पशुत्वे संख्यासाम्प्रदा-

चत्वारः स्वराः पशवोऽपि चतुष्पदाः' इति सायणः.

॥ पशवः प्रगाथः पशूनामवरुध्यै ॥

तत् स्वरवत्त्वं स्यात् ॥

॥ *इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचमिति सूक्तं शंसति ॥

पञ्चदशर्चं निविद्धानम् । अत्राष्टौ शस्त्वा निवित् ॥

॥ तद्वा एतत् प्रियमिन्द्रस्य सूक्तं निष्केवल्यं हिरण्यस्तूपम् ॥

हिरण्यस्तूपाधिकारे 'इन्द्रस्य पञ्चोना' इति हि सर्वानुक्रमणी† ॥

व्याचष्टे—

॥ एतेन वै सूक्तेन हिरण्यस्तूप आङ्गिरस इन्द्रस्य
प्रियं धामोपागच्छत् ॥

धाम स्थानम् ॥

किञ्च,

॥ स परमं लोकमजयत् ॥

सः हिरण्यस्तूपः । जयो वशीकरणम् ॥

॥ उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं
य एवं वेद ॥

स वेदितोपगच्छति जयति च ॥

॥ गृह्णा वै प्रतिष्ठा सूक्तम् ॥

* क्वत्सं० १-२-३६-१. † इन्द्रस्य तु वीर्याणीत्येतस्मिन्नेन्द्रा निवित्वं
स्यात् इति आ० आ० सू० ५-१५-२२. ‡ मं० १. सू० ३२.

गृहस्य सम्यक् प्रतिष्ठारूपत्वात् । 'मोदमानौ खे गृहे' इति हि लिङ्गम् ॥

॥ तत् प्रतिष्ठिततमया वाचा शंस्तव्यम् ॥

तत् श्रुक्तं शंसितव्यम् ।

प्रतिष्ठिततमा वाक् स्यादुत्तमस्वरसंयुता ॥

॥ तस्माद् यद्यपि दूर इव पशून् लभते गृहानेवैना-
नाजिगमिषति ॥

तस्माद् प्रतिष्ठारूपत्वादेव । इव एव । एनान् पशून् । णीवर्थो गमिः
आनिनीषति ॥

स्पष्टयति—

॥ गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा ॥

प्रवृत्तिभूमिः प्रतिष्ठा द्विरुक्त्यर्थः संपादनम् ॥

त्रयोदशः स्रण्डः ।

इति षट्शतशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां द्वादशोऽध्यायः ॥

१. 'इति ब्राह्मणवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः' च. व. पाठः.

* ऋक्सं० ८-३-२८-२. † 'प्रतिष्ठिततमा अन्वयप्रतमा रमणीया वाक्' इति
भट्टभास्करः. 'प्रतिष्ठिततमया इत्यविलम्बितत्वादिदेवप्रदितया श्राव्येण 'ज्वनिनीषितया'
इति सायणः.

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

गायत्र्याः सवनव्याप्तिं वक्तुं सोमकथोच्यते—

॥ सोमो वै राजामुष्मिन् लोक आसीत् ॥

अमुष्मिन् स्वर्गे ॥

॥ तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथमयमस्मान्

सोमो राजागच्छेदिति ॥

*उक्तार्थम् ॥

॥ तेऽब्रुवन् छन्दांसि ॥

गायत्र्यादीनि ॥

कथं,

॥ यूयं न इमं सोमं राजानमाहरतेति ॥

नः अस्मदर्थम्^१ आहरत आनयत ॥

॥ तथेति ते सुपर्णा भूत्वोदपतन् ॥

त इति पुंस्त्वं सुपर्णापेक्षम् ! तानि छन्दांसि तथेति निश्चित्य सुपर्णाः
इयेना^१ भूत्वोत्पतनमकुर्वन् ॥

१. 'नः अस्माकं' घ. ङ. पाठः.

* page 168. + 'सुपर्णाः सुपर्णाकवपक्षितुस्वयेणाः उत्तुम्नाकमा वा' इति
महामास्करः. 'ते लोकप्रसिद्धाः पक्षिणः' इति सायणः.

॥ ते यत् सुपर्णा भूत्वोदपतंस्तदेतत्
सौपर्णमित्याख्यानविद् आचक्षते ॥

एतदेतर्हि । आख्यानमितिहासपुराणम् ॥

॥ छन्दांसि वै तत् सोमं राजानमच्छाचरन् ॥

तत् तदानीं सोममच्छ प्राप्तुमचरन् अगच्छन् ॥

॥ तानि ह तर्हि चतुरक्षराणि चतुरक्षराण्येव छन्दांस्यासन् ॥
इ पुरा तर्हि तदानीम् ।

चत्वार्येवाक्षराण्यासन् सर्वेषां छन्दसामिह ॥

तत्र ,

॥ सा जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत् । सा पतित्वा-
र्धमध्वनो गत्वाश्राम्यत् ॥

सा जगत्यध्वनोऽर्धं तु गत्वा श्रान्ता बभूव ह ॥

॥ सा परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा भूत्वा दीक्षां
च तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत् ॥

तत्रस्थे *दीक्षातपसी गृहीत्वा सा न्यवर्तत ॥

॥ तस्मात् तस्य वित्ता दीक्षा वित्तं तपो यस्य
पशवः सन्ति ॥

तस्मात् तथाहि । तस्य तेन । वित्तं लब्धम् ।

* दीक्षां दीक्षणोन्विष्टपादिक्रमं क्षीरपानादिक्रमं तपश्च * इति प्रायणः.

दीक्षां तपश्चैव कर्तुं पशुमन्तः सितौ क्षमाः ॥

॥ जागता हि पशवः ॥

कुतः,

॥ जगती हि तानाहरत् ॥

तान् पशून् ॥

॥ अथ त्रिष्टुबुदपतत् ॥

अधोत्पपात वेगेन त्रिष्टुप् सोमजिष्टुषया ॥

॥ सा पतित्वा भूयोऽर्धादध्वनो गत्वाश्राम्यत् ॥

किञ्चिदर्धाधिकं गत्वा पयि श्रान्ता बभूव सा ॥

॥ सा परास्यैकमक्षरं त्र्यक्षरा भूत्वा दक्षिणा हरन्ती
पुनरभ्यवापतत् ॥

गवाया दक्षिणाः ॥

॥ तस्मान्मध्यंदिने दक्षिणा नीयन्ते त्रिष्टुभो लोके ॥

लोकं स्थानम् ॥

१. 'तपश्च वै' क. ख. पाठः.

* 'जगत्युदपतत् बहुर्दशाक्षरा सती साप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीचेतो सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत् तस्मान्जगती छन्दसां पञ्चम्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोपनमति' इति तै. सं० ६-१-६. † 'भूयो भूयः पतित्वापि मार्गस्याधोदेवाश्राम्यत्' इति सायणः. 'अध्वनोऽर्धाद् भूयो बहुतरमन्मधिकमगत्वा गन्तुमशक्त्वा जगतीवाप्यमध्येऽश्राम्यत्' इति महामास्वरः.

कृतः,

॥ त्रिष्टुब्धि ता आहरत्* ॥

ता दक्षिणाः । † 'अयो होऽन्यतरस्याम्' ॥

प्रथमः खण्डः ।

एवं त्रिष्टुभ्यशक्तायां जगत्या सह वै खलु,

॥ ते देवा अब्रुवन् गायत्रीम् ॥

कथं,

॥ त्वं न इमं सोमं राजानमाहरेति ॥

प्रार्थनायां लोट् ॥

॥ सा तथेत्यब्रवीत् । तां वै मा सर्वेण

स्वस्त्ययनेनानुमन्तयध्वमिति ॥

तां युष्मदुक्तकारिणीम्‡ । सर्वस्वस्त्ययनसंज्ञेन मन्त्रेण । अनुमन्तयध्वम्
अनुष्टुप्ति ॥

॥ तथेति सोदपतत् । तां देवाः सर्वेण स्वस्त्ययनेना-
न्वमन्तयन्त प्रेति चेति चेति । एतद्वै सर्वं स्वस्त्ययनं यत् प्रेति
चेति चेति ॥

* 'त्रिष्टुष्टुदपतत् त्रयोदशाक्षरा सती साप्राप्तं न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेतां सा दक्षिणाभिश्च तपसा चामन्त्रत् तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्वंदिने सवने दक्षिणा नीयन्ते' इति तै० सं० ६-१-६. † पा० सू० ८-४-६२. ‡ 'सर्वेण सर्वप्रकारोपद्रवशमनेन स्वस्त्ययनेन कल्याणप्राप्तयेन मन्त्रेण' इति भट्टभास्करः. 'क्षेमप्रचरणं स्वस्त्ययनं, तदर्थमाशोर्वाङ्कुरेण मन्त्रेण' इति सायणः.

प्रेति चेति चेति मन्त्रः सर्वस्वस्त्ययनारूपकः ॥

मध्ये पुरुषार्थमाह—

॥ तद् योऽस्य प्रियः स्यात् तमेतेनानुमन्त्रयेत प्रेति
चेति चेति ॥

तत् तत्र ॥

अस्पैतन्मन्त्रमाहात्म्यविदः स त्वनुमन्त्रितः,

॥ स्वस्त्येव गच्छति स्वस्ति पुनरागच्छति ॥

स्वस्तीत्यविनाशिनाम । फलतो मन्त्रो व्याख्यातः* । म एति आ एति
पररूपं छान्दसम्† ॥

॥ सा पतित्वा सोमपालान् भीषयित्वा पञ्चां
च मुखेन च सोमं राजानं समगृभ्णात्‡ ॥

§ ह्यग्रहोर्भः । ¶ भियो हेतुभये पुक् ।

देवैरनुगृहीता सा प्राप्य सोमस्य रत्नकान्§ ।

भीतान् कृत्वाथ पादाभ्यां मुखेनाप्यग्रहीतु तम् ॥

* 'अस्थार्थः—प्रेति च साध्यमर्थं प्रत्यभिनेन गच्छति च । ततः कृतकार्येः सप्रेति च स्वदेशं प्रेति निर्वाचनमागच्छति कार्थार्थं गन्ता जनः' इति भट्टभास्करः. 'प्रकन्द एको मन्त्रः आशब्दो द्वितीयो मन्त्रः तदुभयप्रदर्शनार्थमिति शब्दद्वयम् । उभयसमुच्चयार्थं चकारद्वयम् । क्षेमेण सोमं प्राप्नुहि पुनरपि क्षेमेणामच्छेत्स्वयमाशीर्वादमन्त्रद्वयस्वार्थः' इति सायणः. † 'अत्र एत्वेभ्योऽसु इत्येतद् वाचित्वा स्वल्पेन एति पररूपम् इत्येतद् प्रवर्तते । एति इत्यस्य नैकादेशस्व पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन आह्वयहणेन प्रहणात् । तस्मिन् परतश्च-शब्दाकारस्य ओमाहोष्येति पररूपत्वम्' इति भट्टभास्करः. ‡ 'गायक्युदपतश्चतुरक्षरां सत्यजवा ज्योतिषा तमस्या अजाभ्यरुन्ध तदजाया अजत्वं सा सोमं बाहरक्षत्वारि बाक्षराणि साष्टाक्षरा समपद्यत', 'पञ्चां द्वे सवने समएडान्मुखैर्नैकम्' इति तै० सं० ६-१-६. § पा० सू० वा० ८-२-३२. ¶ पा० सू० ७-३-४०. † 'सोमपालाथ स्वानब्राह्मणद्वयः । तथाच तै० सं० १-२-७ 'स्वान् ब्राह्मणद्वयं वन्मारे इत्ये सुहस्त क्रुशानवेभे चः सोमकृषणालान् रक्षन्वम्' इति, 'स्वान्ब्राह्मणद्वय एते वा अमुष्मिन् लोके सोममरुक्षन् तेभ्योऽपि सोममाहरन्' इति च (६-१-१०).

किञ्च,

॥ यानि चेतरे छन्दसी अक्षराण्यजहितां तानि

चोपसमगृह्णात् ॥

अजहिताम् । लङि 'जहातेष' इतीत्वम् । त्रीणि जगती त्यक्तवती
एकं त्रिष्टुबिति । तानि चत्वारि । 'ह्रस्वहोर्भः' ‡ ॥

॥ तस्या अनुविसृज्य कृशानुः सोमपालः सव्यस्य

पदो नखमच्छिदत् ॥

अनुविसृजिरनुभावनार्थः* । पदः पादस्य । अच्छिदत् 'इरित्त्वादङ् ।
छिन्नवान् शरेण ।

कृशानोः सोमरक्षित्वं श्रीमद्रामायणे श्रुतम्—

§ " गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा । " इति ।

'ज्वलन्तमग्निं त.....मभिप्रक्षाम्य' इति च भारते † ॥

॥ तच्छल्यकोऽभवत् ॥

* 'साप्ता वै नाम देवा आसंस्ते सर्वेण गह्वेन सह स्वर्गं लोकमान्स्ते
देवाश्छन्दांस्यनुवन् सोममाहरतेति ते जगती प्राहिष्वन् सा त्रीण्यक्षराणि ह्रस्वैकाक्षरा
भूत्वागच्छत् त्रिष्टुभं प्राहिष्वन् सैकमक्षरं ह्रित्वा अक्षरा भूत्वागच्छत् गायत्री प्राहिष्वन्
चतुरक्षराणि वै तर्हि छन्दांस्वाचन् सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छदष्टाक्षरा भूत्वा
त्रीणि च सवनानि हस्ताभ्यां द्वे सवने दन्तैर्द्वेषु तृतीयसवनं तरगाद् द्वे अंशुमती
सवने' इति ताण्ड्यब्रा० ८-४. † पा० सू० ६-४-११६. ‡ पा०
सू० वा० ८-२-३२. § 'अनुविसृज्य ताम् अनुगम्य विसृज्य काशिदिपुं
तयाच्छिदत् । कृत एतद्वच्यते । सो सा तथेपुरमवदित्युपसंहारे तस्याः श्रुतत्वात्' इति
भट्टभास्करः. ¶ पा० सू० ३-१-५७. § बालकाण्डे स० २१ श्लो० ९. ‡ आदि-
पर्वणि अ० ३२ श्लो० २५. (Edited by T. R. Krishnacharya, Kumbakonam),

तत् छिन्ननखम् । शल्यकः सूचीवराहः* ॥

॥ तस्मात् स नखमिव ॥

तस्मात् तथाहि । स शल्यकः नखमिव नखवर्णैरोमभिश्चितत्वात् ॥

॥ यद्दशमस्रवत् सा वशाभवत् ॥

व्रणात् स्रुते वशं मेदो वशा बन्ध्याथ गौरभूत् ॥

॥ तस्मात् सा हविरिव ॥

तस्मात् तथाहि । मांसबहुलत्वात् सा वशा हविरिव† ॥

॥ अथ यः शल्यो यदनीकमासीत् स सर्पो
निर्देश्यभवत् ॥

अथेति चार्थे ।

अरस्यास्पमनीकं स्याच्छल्यः कार्णायसं मतम् ।

निर्देशिसर्पो मृद्धक्षी दंशनाक्षमदन्तकः‡ ॥

१. 'वर्णिसूचिरोमभिः' क. पाठः.

* 'शल्यको मर्कटशरीरपरिमितः शल्लत्याक्षयो मृग आसीत् । यस्य मुगस्य पुच्छसमीपे बहवो रोमविशेषाः प्रादेशपरिमितास्तास्तीक्ष्णाप्रा लोहमया उत्पद्यन्ते स शल्यकः', † 'नखमिव तीक्ष्णाग्ररोमोपेतः' इति सायणः. 'तस्मान्नखपरिणामित्वात् स शल्यको नखमिवामेष्योऽभवत् । यद्वा नखमिव शुक्रवर्णोऽभवत् शुक्रवर्णैर्नखवर्णैरसौ रोमनि-
राक्षितशरीरो भवति । यद्वा नखसमष्टिरिव भवति । यद्वा इवशब्दोऽवधारणे नखमेव भवति । तस्य शरीरे रोमाणि न सन्त्येव नखान्येव सर्वाङ्गीणानि रोमस्थानीयानि प्ररोहन्ति तस्मान्नखमय एव भवति' इति भरुमास्करः. ‡ 'तस्माद् गायत्र्या उत्पन्नत्वात् सा वशा हविरिव देवतायोर्म्यं हविरैवासीत् । तस्या हविर्द्वयं शास्त्रान्तरे श्रूयते—'एतामेव वशामादिलोभ्यः कामाग्याल्भेत' इति' इति सायणः. § 'अथ विमृष्टाया इषोर्वः कार्णायसो भाम आसीत् वचानोकं मुग्धमासीत् । उभयोः सहोपादानं तत्परिणामयोः सर्पयोः सहोत्पत्तिश्चापनार्थम् । निर्देशी नाम सर्पविशेषः नितरां दंशनशीलः स्वजो नामोभयतश्शिराः सर्पः । तावेकस्मा-
दण्डात् सह जायेते । अनेनाभिप्रायेण सहग्रहणं करोति । एतदुक्तं भवति—यः शल्यः स निर्देशी नाम सर्पोऽभवत् । यदनीकं स स्वजो नाम सर्पोऽभवत् । (भावेण!) सर्पेण सहैव यः आर्षेण सर्पेण सहोत्पत्तिक इत्यर्थः' इति भरुमास्करः.

॥ सहसः स्वजः ॥

अभवदित्येव । सहः वेगः । हसिः । स्वज इत्युभयशिरःस्थूल-
सर्पाख्या ॥

॥ यानि पर्णानि ते मन्थावलाः ॥

महावाग्मुदा अभवन् ॥

॥ यानि स्त्रावानि ते गण्डूपदाः ॥

स्त्रावानि पत्रचित्रपट्टवन्धनानि । अवस्करदेशजाः सर्पा गण्डूपदाः ॥

॥ यत् तेजनं सोऽन्धाहिः ॥

ऽतेजनमिति यष्टिनाम । सा ३ अपि १अन्धाहिर्निर्नेत्रसर्पजातिः ॥

एवं,

॥ सो सा तथेषुरभवत् ॥

सा ३ च सा ।

॥ इपेः किचेत्युरत्रेषुशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गकः ।

सा सा जातिरभूत् सेषुर्या वै क्षिप्ता कृशानुना ॥

द्वितीयः खण्डः ।

* सह सः स्वज इति मद्रभास्करव्याख्यानुसारी पदच्छेदः । तथाकृत्वा च पूर्वस्मिन् पुटे (५२३) दृशिता. † 'मन्थावला नाम महावाग्मुदा जन्तुविशेषाः । सर्पविशेषा एवेत्येके' इति मद्रभास्करः. ‡ 'अवस्करादिस्थानेषु ये सर्पवजायन्ते ते गण्डूपदाः' इति सायणः. § 'तेजनं ज्ञाननिधानस्थानम् । मुखमैशिल्यमित्येके', ¶ 'अर्धाहिर्नाम महासर्पः' इति मद्रभास्करः. ॥ उणादिसू० १-१३.

पद्यां मुखेन चापृच्छात् सा सोममिति वर्णितम् ॥

तत्र,

॥ सा यद् दक्षिणेन पदा समगृभ्णात् तत्
प्रातस्सवनमभवत् ॥

पदा पादेन । * 'हृग्रहोर्भः' ॥

॥ तद् गायत्रीं स्वमायतनमकुरुत ॥

तत् प्रातस्सवनम् । स्वमात्मीयम् ॥

॥ तस्मात् तत् समृद्धतमं मन्यन्ते सर्वेषां सवनानाम् ॥

स्वयं गायत्र्या गृहीतत्वात् । तस्मात् तथाहि । मध्ये ॥

॥ अत्रयो मुख्यो भवति श्रेष्ठतामश्नुते य एवं वेद ॥

सः । † अत्रय इति व्याचष्टे — मुख्य इति ॥

॥ अथ यत् सव्येन पदा समगृभ्णात् तन्माध्यंदिनं
सवनमभवत् ॥

* 'हृग्रहोर्भः' ॥

॥ तद्विस्रंसत ॥

छङ्ग्यण् न । तन्माध्यंदिनं सवनं विस्रस्तमभवत् ॥

* पा० सू० वा० ८-२-३२ । † 'अत्रयः अत्रयणः, मुख्यः प्रधानभूतः, श्रेष्ठः प्रशस्यतमः' इति भट्टभास्करः.

॥ तद्विस्रस्तं नान्वाप्नोत् पूर्वं सवनम् ॥

*अन्वाप्तिः समत्वम् ।

प्रातस्सवनेन नाभूत्तुल्यं माध्यंदिनं त्विह ॥

॥ ते देवाः प्राजिज्ञासन्त ॥

प्रातस्सवनतुल्यत्वमैच्छन् माध्यंदिनस्य ते ॥

तदर्थं,

॥ तस्मिन्स्त्रिष्टुभं छन्दसामदधुः ॥

तस्मिन् माध्यंदिने सवने । मध्ये ॥

किञ्च,

॥ इन्द्रं देवतानाम् ॥

मध्ये अदधुरित्येव ॥

॥ तेन तत् समावद्दीर्यमभवत् पूर्वेण सवनेन ॥

तेन त्रिष्टुविन्द्रस्थापनेन ॥

ततश्च,

॥ उभाभ्यां सवनाभ्यां समावद्दीर्याभ्यां समावज्जामीभ्यां
राक्षोति य एवं वेद ॥

†जामिः स्निग्धस्वसा पूर्वनिपातश्छान्दसस्त्विह ।

तुल्यवीर्यस्निग्धसुहृत्समाभ्यामश्नुते सुखम्(?) ॥

* अनुगमनाय शकं नाभूत् इति सायणाः । † जामीशब्दो जातिवचनः इति सायणभट्टभास्करौ ।

॥ अथ यन्मुखेन समगृह्णात् तत् तृतीयसवनमभवत् ।
तस्य पतन्ती रसमधयत्* ॥

तस्य तृतीयसवनांशभूतसोमस्य । पतन्ती गायत्री ॥

॥ तद्धीतरसं नान्वाप्नोत् पूर्वं सवने ॥

‘नपुंसकाच्च’ इति शी । धीतः पीतो रसो यस्य तत् कर्त्तुं ।
नाभूत् तृतीयसवनं प्रातर्मध्यंदिनोपमम् ॥

अथ,

॥ ते देवाः प्राजिज्ञासन्त तत् पशुष्वपश्यन् ॥

दार्थे सुप् । तत् निर्वहणम्† ॥

कथं,

॥ तद्यदाशिरमवनयन्त्याज्येन पशुना चरन्ति तेन तत्
समावह्वीर्यमभवत् पूर्वाभ्यां सवनाभ्याम्‡ ॥ •

तत् तत्र । आशिरं पयः । अवनयन्ति सोमे प्रक्षिपन्ति पशुना पश्वङ्ग-
हृदयादिना ॥

* ‘धीतं तृतीयसवनं दन्तैर्हि तद् दंष्ट्रा भयन्त्यहरत्’ इति ताण्ड्यामा० ८-४.
† पा० सू० ७-१-१९. ‡ ‘तत् साधनं पशुष्वपश्यन्’ इति सायणभट्टभास्करौ.
§ तत्राच तै० सं०—‘ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सस्माद् गायत्री कनिष्ठा छन्दसो
सती यज्ञमुखं परीषायेति यदेवाद्ः सोममाहरत् तस्माद् यज्ञमुखं पर्यत् तस्माद्
तेजस्विनातमा पन्ना द्वे सवने समगृह्णात् मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात् तदधगतं
तस्माद् द्वे सवने शुक्वतीं प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च तस्मात् तृतीयसवनं द्विजोपमभिपुञ्जन्ति
धीतमित्थं हि मन्वन्ते आशिरमवनयति यज्ञकृत्वाय’ इति ६-१-६. ¶ ‘पूतभृतो बिल
उदीचीनदसं पवित्रं वितस्य तस्मिन् यजमानः पुरस्ताद् प्रत्यङ् विष्टन् सह पत्न्याशिर-
मवनयत्यस्मै देवासो वपुषे चिकित्सतेति चतसृभिः’, ‘सृते हविः क्षमितरिलेतदादि
बाह्यं कर्म प्रतिपद्यत एवाकाः’ इति आ० श्रौ० सू० १२-१०-१०, १२-११-३.

॥ सर्वैः सवनैः समावहरीयैः समावज्जामिभी राध्नोति
य एवं वेद ॥

स्निग्धस्वसृसमैस्तुल्यवीर्यं राध्नोति वेदिता ।
फलं श्रावृगतं कर्तुर्दण्डापूपिकया भवेत् ॥

तृतीयः खण्डः ।

प्रातस्सवनभागिन्या गायत्र्याः स्थितिरुच्यते ।
मरुत्वतीयशस्त्रे च वैश्वदेवे तथैव च—

॥ ते वा इमे इतरे छन्दसी गायत्रीमभ्यवदेताम् ॥

गायत्र्या सोम आनीते सवनत्रययोगिनि ।
तां प्रत्यवदतां त्रिष्टुब्जगत्यौ *भासनेति तद् ॥

कथं,

॥ वित्तं नावक्षराप्यनुपर्यागुरिति ॥

अगुर्गोतिस्थेति† सिचो लुक्पात‡ इति घ्रेर्गुसि ।
यान्यज्ञराणि नौ भागं गळितानि पुराभवन् ॥
तानि त्वया शृहीतानि तद्धनं नौ न तत् तव ॥

॥ नेत्यब्रवीद् गायत्री यथावित्तमेव न इति ॥

* पा० सू० १-३-४७. † पा० सू० २-४-७७. ‡ पा० सू०
३-४-११०.

त्यक्तं युवाभ्यां दीर्घल्याद् गृहीतं तन्मया बलात् ।
चतुरक्षरकं तत्र युवयोः किं ममैव तत् ॥

॥ ते देवेषु प्रश्नमैताम् ॥

त्रिष्टुब्जगत्यौ ते रुष्टे गायत्र्यात्ताक्षरे उभे ।
देवेष्वगच्छतां न्यायं प्रष्टुं किञ्चत्र साध्विति ॥

॥ ते देवा अब्रुवन् यथावित्तमेव व इति ॥

यद् गायत्र्या गृहीतं तत् तस्याः स्याद् युवयोर्न तत् ।
यद् येन लब्धं तत् तस्य नान्यस्येत्यवदन् सुराः ॥

॥ तस्माद्वाप्येतर्हि विद्यां व्याहुर्यथावित्तमेव न इति ॥

तस्मात् तथाहि । एतर्हि अस्मिन्नपि काले विद्यां लब्धौ सत्यामपि
विचार्य यथावित्तं यथालब्धम् ॥

निराशे ते ततोऽभूतां जगती त्रिष्टुवेव च ॥

॥ ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥

स्वकीयचतुरक्षराधिकान्यचतुरक्षरानिरपवादत्वात् ॥

॥ त्र्यक्षरा त्रिष्टुप् ॥

त्यक्तैकाक्षरत्वात् ॥

॥ एकाक्षरा जगती ॥

त्यक्तत्र्यक्षरत्वात् ॥

॥ साष्टाक्षरा गायत्री प्रातःसवनमुदयच्छत् ॥

उद्यमो निर्वाहः । छत् । “इषुगमि—” इति छः ॥

॥ नाशक्रोत् त्रिष्टुप् व्यक्षरा माध्यंदिनं सवनमुद्यन्तुम् ॥

निर्वोडुम् । † ‘शकृष्टुप—’ इति तुमुन् ॥

॥ तां गायत्र्यब्रवीदायान्यपि मेऽत्रास्त्विति ॥

आयानि लोद् । आगच्छानि । अत्र माध्यंदिने सवने ॥

॥ सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् तां वै मैतैरष्टाभिरक्षरैरुपसंधेहीति ॥

वै इति सान्त्वे । मा माम् । एतैस्त्वदीयैः । उपसंधेहीति सहमय ॥

॥ तथेति तामुपसमदधात् ॥

तां त्रिष्टुभम् । अष्टाभिरक्षरैरित्येव । सेति च ॥

॥ एतद् वै तद् गायत्र्यै मध्यंदिने यन्मरुत्त्रतीयस्योत्तरे
प्रतिपदो यश्चानुचरः ॥

तत् तत्र । † एतल्लब्धं स्थानम् । गायत्र्यै । ऊसो ऊ, गायत्र्याः ।
प्रतिपत्तृचस्य § आ त्वा रथादेः द्वे उत्तरे ¶ ‘तुविशुष्म’ § ‘यस्य त’ इति ।
‡ ‘इदं वसो’ अनुचरतृचः ॥

* पा० सू० ७३-७३. † पा० सू० ३-४-६५. ‡ ‘एतद् एतेन खलप-
सन्धानोपकारेण’ इति भट्टनास्करः. § ऋक्सं० ६-५-१-१. ¶ ऋक्सं० ६-५-१-२.
§ ऋक्सं० ६-५-१-३. ‡ ऋक्सं० ५-७-१७-१. ‘आ त्वा रथं यथोक्तव इदं
वसो सुतमन्व इति वैश्वदेवस्य प्रतिपदमुचरौ’ इति आ० श्री० सू० ५-१४-४.

॥ सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यंदिनं सवनमुदयच्छत् ॥

आत्मीयञ्चक्षरगायत्रीदत्ताष्टाक्षरयोगात् ॥

किञ्च,

॥ नाशक्नोज्जगत्येकाक्षरा तृतीयसवनमुद्यन्तुम् । तां
गायत्र्यब्रवीदायान्यपि मेऽत्रास्त्विति । सा तथेत्यब्रवीज्जगती
तां वै मैतैरेकादशभिरक्षरैरुपसंधेहीति ॥

एतैः त्रिष्टुभि त्वया संपादितैः ॥

॥ तथेति तामुपसमदधात् । एतद्वै तद् गायत्र्यै तृतीयसवने
यद् वैश्वदेवस्योत्तरे प्रतिपदो यश्चानुचरः ॥

प्रतिपदचस्य *तत् सवितु'रादेरुत्तरे द्वे †'अस्य हि स्वयश्चस्तरं'
‡'सहि रत्नानि' इति । §'अद्यान' इत्यनुचरवृचः ॥

सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवनमुदयच्छत् । ततो वा
अष्टाक्षरा गायत्र्यभवदेकादशाक्षरा त्रिष्टुप् ॥

अभवदित्येव ॥

॥ द्वादशाक्षरा जगती ॥

पूर्ववत् ॥

* ऋक्सं० ४-४-२५-१. † ऋक्सं० ४-४-२५-२. ‡ ऋक्सं० ४-४-२५-३.
§ ऋक्सं० ४-४-२५-४. 'तत् सवितुर्वृषामदेऽयानो देवसवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो'
इति आ० धी० मू० ५-१८-५.

॥ सर्वैश्छन्दोभिः समावद्दीर्यैः समावज्जामिमी राप्नोति
य एवं वेद ॥

*वक्तार्यप्रायम् ॥

॥ एकं वै सत् तत् त्रेधाभवत् ॥

वै एवम् । †‘एधाच्च’ ।

गायत्र्याख्यं तु यच्छन्दस्तदेवं त्रिविधं ऋभूत् ॥

॥ तस्मादाहुर्दातव्यमेवंविदुष इति ॥

गायत्रीवेदिने देयं समृद्ध्या इति वै विदुः ॥

॥ एकं ‡हि सत् तत् त्रेधाभवत् ॥

त्रिषन्दो बहुर्यः^१ । अभवत् लिङ्गे लङ् । भवेत् ॥

गोभूतिलहिरण्यादि दत्तं बहुविधं भवेत् ।

गायत्र्यादिवेदविद्याविदे स्मरति गोतमः—

§‘समद्विगुणसाहस्रानन्त्वानि फलान्पत्राह्मणब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यः’
इति ॥

चतुर्थः खण्डः ।

१. ‘हेत्वर्थः’ क. पाठः-

* page 527. † पा० सू० ५-३-४६. ‡ ‘इदानीं हेतौ द्विषन्दः पूर्वत्र
तु प्रथिदौ वेदशब्दः इति विवेकः’ इति महर्भास्करः. § धर्मसूत्रं प्र० १ अ० ५ सू० १०.

इत्थं सोमकथा प्रोक्ता सवनत्रयसङ्गतिः ।
गायत्र्याधोच्यतेऽथात्र तृतीयसवनं परम्—

॥ ते देवा अद्भुवन्नादित्यान् ॥

कथं,

॥ युष्माभिरिदं सवनमुद्यच्छामेति ॥

उद्यमः आरम्भः । लोद् । आरभापहै ॥

॥ तथेति ॥

तैशोक्तमिति शेषः ॥

॥ तस्मादादित्यारम्भणं तृतीयसवनम् ॥

भवति । आदित्येनारभ्यत इत्यादित्यारम्भणम्* । कर्मणि ल्युटि
† 'रभेरशान्लिटोः' इति सुम् ॥

कुत एतत्,

॥ आदित्यग्रहः पुरस्तात् तस्य‡ ॥

यस्मादिति शेषः । § तृतीयसवनस्यादावादित्य इज्यते ॥

कथं,

॥ यजत्यादित्यासो अदितिर्मादयन्तामिति[¶] मङ्गत्या
रूपसमृद्ध्या ॥

* 'आदित्यारम्भणं तृतीयसवनम्' इति आप० श्रौ० सू० १३-१-१. † पा० सू० ७-१-६३. ‡ तस्येत्यस्योत्तरप्रान्वयो भट्टभास्करमते । तथाच तथाक्या—'तस्य यजतीत्यादि । यजेथं करण इति करणे तृतीया । तेन यजति होवा आदित्यास इत्यनयर्चा' इति. § 'अथ तृतीयसवनमुत्तमस्तरेण । आदित्यग्रहेण चरन्ति' इति आ० श्रौ० सू० ५-१७-१, २. ¶ ऋक्सं० ५-४-१०-२. 'आदित्यासो अदितिर्मादयन्तामिति नैतं महतीशेत इत्यमानम्' इति आ० श्रौ० सू० ५-१७-३.

प्रशास्त्रा मेपितो हीतानुवाक्याप्रैषवादिना ।

मद्वती मद हर्ष इति धातुमती ॥

॥ मद्वहै तृतीयसवनस्य रूपम् ॥

*रूपमनुरूपं योग्यम् ।

मध्यंदिने भुक्तवन्तस्ततो माद्यन्ति खल्विति ॥

अत्र च,

॥ नानुवषट्करोति ॥

‘आदित्यग्रहसावित्री तान् स्म मानुवषट्कृयाः’ ।

इति हि सूत्रपठिता यज्ञगाथा ॥

॥ न भक्षयति ॥

कुतः,

• ॥ संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः ॥

यत् यः ॥

॥ संस्था भक्षः ॥

ततः किं,

॥ प्राणा आदित्या नेत् प्राणान्संस्थापनीयानीति ॥

इत् एव । भावेन ॥

* ‘तृतीयसवनस्य स्वरूपमापि मद्वहै हर्षपितमेव तस्वमाप्तौ देवतानां यजमानाना-
सृत्विकानां हर्षोत्पत्तेः’ इति सायणः. ‘अदित्यस्यजमाना देवतायांदिमन् माद्यन्ति इति कृत्वा
मद्वहै तृतीयसवनस्य रूपम्’ इति मठभास्करः. † आ० धौ० सू० ५०५-२१.
‘नानुवषट्करोति यदनुवषट्कृयाद् छन्दे प्रजा अन्ववषट्जेत्’ इति तै० सं० ६-१-६.
‘सर्वत्रानुवषट्कारो द्विदेवत्यर्तुग्रहादित्यसावित्रीपानीवतवर्जम्’ इति आप० श्रौ० सू० १२-२४-२.
‡ ‘नेदिति भयद्योतनापौ निपातः’ इति सायणः.

इत्यादित्यग्रहः प्रोक्तः सावित्रग्रह उच्यते—

॥ त आदित्या अब्रुवन् सवितारम् ॥

कथं,

॥ त्वयेदं सह सवनमुद्यच्छामेति । तथेति ॥

तेनाप्युक्तमिति शेषः ॥

॥ तस्मात् सावित्री प्रतिपद्भवति वैश्वदेवस्य ॥

शस्त्रस्य । “तत्सवितुर्वृणीमह” इति प्रतिपत्तृचः ॥

किञ्च,

॥ सावित्रग्रहः पुरस्तात् तस्य ॥

तस्य वैश्वदेवस्य पुरस्ताद्भवति ॥

कथं,

॥ यजति दमूना देवः सविता वरेण्य इति मद्भत्या •
रूपसमृद्धया ॥

प्रशास्त्रा प्रेषितो होतानुवाक्याप्रैषवादिना ।

सूत्रपठिता चेषम् ॥

॥ मद्भद्वै तृतीयसवनस्य रूपम् । नानुवषट्करोति । न
भक्षयति । संस्था वा एवा यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः प्राणः
सविता नेत् प्राणं संस्थापयानीति ॥

भावेन ॥

सावित्रग्रह इत्युक्तो हेतुः शस्त्रमथोच्यते ।
 वैश्वदेवं निविद्धानचतुस्सूक्तसमन्वितम् ॥
 पञ्चधाऽयान्वितं यावदाग्नेयी प्रयमेति वै ।
 तत्राभूदेव सावित्रे निविदं स्तोतुमाह ह—

॥ उभे वा एष एते सवने विषिवति यत् सविता
 प्रातस्सवनं च तृतीयसवनं च ॥

यत् यः । विशेषेण ॥

कथं,

॥ तद्यत् पिववत् सावित्र्यै निविदः पदं पुरस्ताद्भवति
 मद्दुपरिष्ठादुभयोरेवैनं तत्सवनयोराभजति प्रातस्सवने च
 तृतीयसवने च ॥

सावित्र्यै सावित्र्याः । 'सविता देवः सोमस्य पिवत्सि'ति पुरस्तात्-
 पदं पिववत् पिवशब्दवत् । 'सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्स-
 दि'त्युपरिष्ठात्पदं मद्दत् मद्भातुमत् । तत् पदद्वयं कर्तुं । एनं सवितारम्
 आभजति सवनद्वयमनुभावयति । †'पीतवद्वै प्रातस्सवनं' ‡'समेव
 तृतीयसवने मादयन्ते' इति च वक्ष्यते ॥

अथैकयेति खैलिक्या धार्यायाः श्रेष्ठ्यमाह ह—

॥ बहुचः प्रातर्वायव्याः शस्यन्त एका तृतीयसवने ॥

* ऋक्सं० ३-८-५-१. 'सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूद् देवः सविता वन्धो नु नः'
 इति आ० शौ० सू० ५-१८-१, २. † ऐ० शा० १६-४. ‡ ऐ० शा० २८-३.

प्रउगे वायुरग्रेणा पुरोरुग्वायवास्तुचः ।

आभिश्चतसृभिस्तुल्या वायव्यात्रैकयेति वा ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

॥ तस्माद्दूर्ध्वाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणा यच्चावाञ्चः ॥

तस्मादिति यथेत्यर्थो यच्चेति त्वल्पवाचकः ।

नाभेरूर्ध्वं नव प्राणा द्वौ स्तन्यौ सप्त मूर्धनि ॥

त्रयोऽवाञ्चस्तु रेतस्यः पुरीष्यो मृत्य एव च ।

नवभ्योऽपि हि देहस्य त्रयः खलु सुखप्रदाः ॥

सत्स्वेव नवसु त्वेषामभावे दुःखदर्शनात् ।

एवमेकापि वायव्या चतसृभ्योऽतिरिच्यते ॥

॥ द्यावापृथिवीयं शंसति ॥

*पञ्चर्चे दैर्घतमसं यत् प्रद्यावा ऋता वृथा ॥

स्तौति—

॥ द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे ॥

कथम्,

॥ इयमेवेह प्रतिष्ठा ॥

इह अस्मिन् लोके ॥

॥ असावमुत्र ॥

प्रतिष्ठेत्येव । असौ स्वर्गः । †अमुत्र परलोके ॥

* 'प्रद्यावा पञ्च द्यावापृथिवीयं तु जागते तु' इति सर्वा० म० १ सू० १५९.
 'प्रद्यावेति दैर्घतमसम्' इति आ० श्रौ० सू० ५-१०-५. † ऋक्सं० २-३-२-१.
 ‡ 'इह मनुष्यजन्मनि', § 'अमुत्र जन्मान्तरे' इति सायणमहभास्करौ.

॥ तद्यद् द्यावापृथिवीयं शंसति प्रतिष्ठयोरेवैनं
तत् प्रतिष्ठापयति ॥

तत् तत्र । एनं यजमानम् । शंसति यत् प्रतिष्ठापयति तत् ॥

पञ्चमः खण्डः ।

प्रथमे दशके खण्डाः संख्याता एकसप्ततिः ।
द्वितीय एकात्रिंशदिति खण्डशतं गतम् ॥

॥ आर्भवं शंसति ॥

*तक्षन् रथेति पञ्चर्षे मूक्तमत्रर्षुदैवतम् ।

अत्रेतिहासं कथयन्ति विप्रा महात्मानस्त्वार्भवं वेददृष्टम् ।
आसन् सुतास्त्वह्निरःपुत्रकस्य सुधन्वनो वाजविभ्वर्षुसंज्ञाः ॥
तपश्चेरुर्मानुषा वै सुरत्वं यज्ञे मागं चेप्सवो वर्षपूमान् ।
प्रजापतेर्वचनादग्निरेतानुवाचेष्टं क्रियतां देवशिल्पम् ॥
रथाद्ययो वो भविता समृद्धिरित्युक्तास्ते चक्रिरे देवशिल्पम् ।
सुदुष्करं चाद्भुतं चित्तयोज्याविन्द्रस्याश्वार्थिनोर्वै रथं च ॥
वृहस्पतेरमृतस्त्राविर्णां च शुक्रां धेनुं पितरौ स्वौ धुवानौ ।
कृतं त्वष्ट्रा चमसं चैकमेव प्रचक्रिरे चतुरो विद्ययैव ॥
तदद्भुतं प्रेक्ष्य सुरास्तु दृष्टाः सुरानेतांश्चक्रिरे यज्ञियांश्च ।
प्रजापतिप्रभुस्वास्तेऽथ वेदे स्तुत्या आसन् बहुशो यज्ञभाजः ॥

* ऋक्सं० १-७-३३-१. † इतिहासभाष्यमूक्तसंहितायां (म० ४, सू० ३५, ३६)

जरां मृत्युं मानुषत्वं च तीर्णाः प्रजापतेः सवितुश्चैकभक्ताः ।
 ऋभ्रुर्विभ्वा वाज एकेन चापि नान्नोच्यन्ते साहचर्यात्तु सर्वे ॥
 इत्यार्भवः सर्वसमृद्धिकारी प्रवर्णितश्चेतिहासो महार्थः ।
 यस्य स्मृतेः श्रवणाच्छ्रावणाच्च भवेद्रूपमापुरारोग्ययुक्तम् ॥

अत्र विशेषमाह—

॥ ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् ॥

वै पुरा । पीथः पानम् । अभिजयः प्राप्तिः । *नियमेषु तपश्शब्दः ॥

ततो देवाः,

॥ तेभ्यः प्रातस्सवनेऽवाचिकल्पयिषन् ॥

शसो भ्यम्, तान् । णिचः सनो लङ् । †अवकलृप्तिरनुभवः । अव-
 कल्पयितुमैच्छन् ॥

॥ तानग्निर्वसुभिः प्रातस्सवनादनुदत् ॥

तिपस्तः, अनुदत् निराकृतवान् ॥

॥ तेभ्यो माध्यंदिने सवनेऽवाचिकल्पयिषन् । तानिन्द्रो
 रुद्रैर्माध्यंदिनात् सवनादनुदत् । तेभ्यस्तृतीयसवनेऽवाचि-
 कल्पयिषन् । तान् विश्वेदेवा अनोनुद्यन्त ॥

ऋभ्रूनत्यर्थमनुदन् यद् गुणो यद्भुकोर्लङ्ङत् ॥

* तथाचापलम्बधर्मसूत्रमपि — 'नियमेषु तपश्शब्दः' (प्र० १ पट० २ सू० १)
 इति । † 'अवकलृप्तिः सम्भातना' इति महभास्करः । ‡ पा० सू० ७-४-८२.

कथं,

॥ नेह पास्यन्ति नेहेति ॥

इह प्रदेशे पानं प्राप्तिः ॥

एवं तेषु द्रावितेषु सवनत्रयतोऽपिच,

॥ स प्रजापतिरब्रवीत् सवितारम् ॥

स ऋभूणां बन्धुः ॥

कथं,

॥ तव वा इमेऽन्तेवासाः । त्वमेवैभिः संपिबस्वेति ॥

वै इव । एवं तावदित्यर्थः । एभिः सं सह पिबस्व । सर्वस्य बन्धो ।
अन्तेवासाः । * शयवास—' इत्यलुक् ।

तव भक्तास्तपोयोगाच्छिष्यवत् संप्रियास्तव ।

अतो द्यावापृथिव्यात् तु परं स्थापय तान्भून् ॥

॥ स तथेत्यब्रवीत् सविता ॥

किन्तु,

॥ तान् वै त्वमुभयतः परिपिबेति ॥

सविताब्रवीदित्येव ॥

॥ तान् प्रजापतिरुभयतः पर्यपिबत् ॥

परिपानं संश्रयः ॥

कथं,

॥ ते एते धाय्ये अनिरुक्ते प्राजापत्ये शस्येते
अभित आर्भवम् ॥

के ते,

॥ 'सुरूपकृत्सुमृतये'ऽयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा इति ॥

‡नन्वेन्द्रीयं सुरूपाद्यायमाद्या वेनदेवता ।

सत्यमाद्यानुक्तदेवा द्वितीयास्पष्टदेवता ॥

'अनिरुक्तं प्राजापत्य'मित्यत्र खलु वक्ष्यते § ।

धाय्यात्वं सूच्यते चात्र ¶ 'धाय्याश्चात्रैकपातिनीः' ॥

॥ प्रजापतिरेवैनांस्तदुभयतः परिपिबति ॥

तत् तेन प्रकारेण । सूच्यते हि §—'सुरूपकृत्सुमृतये तक्षन् रथमयं
वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भाः' इति ॥

॥ तस्माद्दु श्रेष्ठी पात्रे रोचयत्येव यं कामयते तम् ॥

तस्मात् तथाहि श्रेष्ठी तु प्रशस्यगुणसंयुतः ।

स्वसमीपस्थापनेन प्रकाशयति सत्सु तम् ॥

यं श्रद्धयाति पुनरु पात्रे पानादिकर्मणि ।

त्रिदुपा पूजितं तं तु लोकोऽय बहुमन्यते ‡ ॥

* ऋक्सं० १-१०-७-१. † ऋक्सं० ८-७-७-१. ‡ तथाच सर्वानुक्रमणी—
'सुरूपकृत्सुं दशैन्द्रम्', 'अयं वेनो वैन्वम्' इति म० १ सू० ४, १०-१२३. § ऐ०
शा० २९-४. ¶ आ० श्रौ० सू० ५-१८-११. § वा० श्रौ० सू० ५-१८-५.
‡ 'श्रेष्ठी कश्चिद् धनपतिर्ष्वस्वकीयं मूल्यमितरेरर्होऽहृतमपि सर्वेभ्यो रोचयितुं कामयते तं
भक्षमाचारहीनं पात्रे प्रतिग्रहयोग्यस्थाने बलात् सर्वेभ्यो रोचयत्येव' इति सायणः.

॥ तेभ्यो वै देवा अपैवावीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् ॥

वै इति खेदे । एव पुनः । तेभ्यः । “जुगुप्साविराम—
इत्यपादानम् । मनुष्यगन्धादेतोः अपावीभत्सन्त †‘मानवध—’ इति
सनो क्व ॥

॥ त एते धाय्ये अन्तरदधत ॥

मध्ये न्यदधुः ॥

के ते,

॥ येभ्यो मातैवा पित्र इति ॥

सूत्र्यते हि‡—‘येभ्यो माता मधुम् पिन्वते पय एवा पित्रे विश्वदेवाय
वृष्ण (आनो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत ?)’ इति ॥

पद्यः स्रण्डः ।

॥ वैश्वदेवं शंसति ॥

‡आनो भद्रा दशर्चं सन्नवर्चं तु भवेदिह ।

‡‘आनो दश वैश्वदेवम्’ इति हि सर्वानुक्रमणी । ॥‘आनो भद्राः
क्रतवो यन्तु विश्वत इति नव वैश्वदेवम्’ इति च सूत्र्यते । अत्राहुः—

आनो भद्रा दशर्चं सन्नवर्चत्वेन खण्डितम् ।

१. ‘तेभ्य इति जुगुप्सा’ क. पाठः.

* पा० सू० वा० १-४-२४. † ‘मनुष्यगन्धात् ईषन्मनुष्यत्वात् । गन्धशब्दो-
ऽन्यवचनः’ इति भरुभास्करः. ‡ पा० सू० ३-१-६. § आ० शी० सू० ५-१८-५.
¶ ऋक्सं० १-६-१५-१. † म० १ सू० ८९. ॥ आ० शी० सू० ५-१८-५.

सूत्रे महित आहावाभूर्निविच्चाभिचारिकी ।
 दशत्वेऽभित आहावादितिर्घीः प्राङ् निविद् भवेत् ॥
 नवत्वे अतमिष्वस्याः प्रागाद्याहावयुङ् निविद् ।
 आद्याहावादितिर्घीश्च वैश्वदेवान्तिमा सदा* ।
 यं कामयते तं तेति पूर्वमत्राध्यगीष्महि†(?) ॥

अथ वैश्वदेवं शस्त्रं स्तौति—

॥ यथा वै प्रजा एवं वैश्वदेवम् ॥

राष्ट्रं प्रजाः ॥

॥ तद् यथान्तरं जनता एवं सूक्तानि ॥

तत् तत्र । अन्तरम् अं इयर्थे । अन्तरे मध्ये जनताः जनसमूहाः,
एवं तथा ॥

॥ यथारण्यान्येवं धार्याः ॥

अरण्यं वनम् ॥

॥ तदुभयतो धार्यां पर्याह्वयते ॥

तत् तत्र । धार्यामुभयतः ॥

॥ तस्मात् तान्यरण्यानि सन्त्यनरण्यानि सृगैश्च
त्रयोभिश्चेतिहस्माह ॥

* 'अदितिर्घीरदितिर्नन्तरिष्मिति परिद्व्यात् सर्वत्र वैश्वदेवे' इति आ० शौ०
सू० ५-१८-१२. † page 540.

तस्मात् तथाहि । सन्ति । शतुर्जसः शि लुम् । मृगैर्वेराहादिभिः
वयोभिः पक्षिभिरनरण्यानि त्यक्तप्राण्यगोचरत्वानि । इति कश्चिद्
ब्रह्मवाचाह स्म ॥

पुनः स्तौति—

॥ यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवम् ॥

कथं,

॥ तस्य यथा वान्तरमङ्गान्येवं सूक्तानि ॥

*वा खलु । अन्तरे मध्ये ॥

॥ यथा पर्वाण्येवं धार्याः ॥

अङ्गुल्यादिगतः सन्धिः पर्व ॥

॥ तदुभयतो धार्या पर्याह्वयते ॥

तत् तत्र ॥

॥ तस्मात् पुरुषस्य पर्वाणि शिथिराणि सन्ति दृढूळानि ॥

तस्मात् तथाहि । दृढानि ॥

कुत एतत्,

॥ ब्रह्मणा हि तानि धृतानि ॥

†ब्रह्म वेदः ॥

सप्तसंस्थान्विते सोमे सर्वधार्यास्तु विश्रतिः ।

त्रयस्त्रिंशच्छ्रयाज्या सदासां तुल्यतोच्यते ॥

* 'अवान्तरमभ्यन्तरप्रवेशात्तान्वयमवा यथा', † 'ब्रह्म वा आदान इति
श्रुतत्वादाहानरूपेण ब्रह्मणैव' इति सायणः.

॥ मूलं वा एतद् यज्ञस्य यद्वाय्याश्च याज्याश्च ॥

यत् याः ॥

॥ तद्यदन्या अन्या धाय्याश्च याज्याश्च कुर्युरुन्मूलमेव
तद् यज्ञं कुर्युस्तस्मात् ताः समान्य एव स्युः ॥

तत् तत्र । यत् यदि । उन्मूलमुद्धृतमूलम् । *'केवलमामक—'
इति ङीष् ॥

पुनः स्तौति—

॥ पञ्चजन्यं वा एतदुक्तं यद् वैश्वदेवम् ॥

हितार्थे यत् पञ्चजनास्ततस्स्वार्थे कृतस्त्विह ॥

स्पष्टयति—

॥ सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानामुक्तं देवमनुष्याणां
गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च ॥

एको राशिस्तु गन्धर्वा अप्सरोभिः समन्विताः ॥

निगमयति—

॥ एतेषां वा एतत् पञ्चजनानामुक्तम् ॥

१. 'पुनः शत्रं स्तौति' प. ड. पाठः.

* पा० सू० ४-१-३०. † 'इदमर्थे तद्धित इति श्रुत्यापनपरमिदं पुनर्वचनम् ।
तत्रैव पञ्चैव जनाः पञ्चजना इति दिक्संस्थे संज्ञायामिति समानाधिकरणसमासः । तत्र
सर्वेषां प्रत्येके पञ्चजना इति संज्ञा सातपितृत् । तत इदमर्थे छान्दसः 'यम्' इति
अङ्गान्तरः.

किञ्च,

॥ सर्व एनं पञ्चजना विदुः ॥

एनं होतारम् ॥

॥ एनं पञ्चिन्यै जनतायै हविनो गच्छन्ति ॥

पञ्चत्वं पञ्च मत्वर्थे *त्रीणादीनेष्टिलोपङ्गीप् ।

जिनात् समूहे तल् ताभ्यां तादर्थ्ये ङे हवोऽध्वरः ॥

ये पञ्चजनसंप्रीत्यै कर्म यज्ञादि कुर्वते ।

त एनमागच्छेयुर्वै वैश्वदेवस्य शंसकम् ॥

॥ य एवं वेद ॥

तमपि ॥

दिग्ध्यानार्थमाह—

॥ सर्वदेवत्यो वा एष होता यो वैश्वदेवं शंसति ॥

तादर्थ्ये यत्† । सर्वदेवतानां स्तावकत्वात् ॥

ततश्च,

॥ सर्वा दिशो ध्यायेच्छंसिष्यन् ॥

होता ॥

॥ सर्वास्वेव तद् दिक्षु रसं दधाति ॥

* पा० सू० ५-२-११६. † पा० सू० ४-२-४३. ‡ पा० सू० ५-४-२४.

दिग्ध्यानेन तु तत् तेन रसं लाभं हि दिग्गतम् ॥

लभते कोणरहिता दिश एन्द्र्यादिका मताः ॥

॥ यस्यामस्य दिशि द्वेष्यः स्यान्न तां ध्यायेत्* ॥

अस्य होतुर्यद्गुर्वा । द्वेष्यः शत्रुः । तां दिशम् ॥

॥ अनुहायैवास्य तद्द्वीर्यमादत्ते ॥

अनुहानर्माभिभवः । तत् तेन । अस्य शत्रोः ॥

॥ †अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्युत्तमया परिदधाति‡ ॥

व्याचष्टे—

॥ इयं वा अदितिरियं द्यौरियमन्तरिक्षम् ॥

†अदितेः पृथिवीनामसु पाठात् । तदाश्रयत्वाच्च सर्वस्य ॥

॥ अदितिर्माता स पिता स पुत्र इति । इयं वै माते-
यं पितेयं पुत्रः । विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना इति । अस्यां वै
विश्वेदेवा अस्यां पञ्चजनाः ॥

पूर्वमुक्ताः पञ्चजना वर्णा वा सनिषादकाः ॥

* 'सर्वो दिशो ध्यायेच्छंसिष्यन् । यस्यां द्वेष्यो न ताम्' इति आ० श्रौ० सू०
५-१८-३. † 'अनुहायैव द्वेष्यस्य पृष्ठतो गत्वैव' इति सायणः. 'अनुहाय अनुक्रमेण
स्वाजित्वैव । यदा अनुगम्यैव बन्धुभावमाचरन्नेव' इति महामास्करः. ‡ 'इत्तं०
१-६-१६-५. § 'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदधात् सर्वत्र वैश्वदेवे' इति
आ० श्रौ० सू० ५-१८-१२. ¶ आ० श्रौ० सू० १-१. 'अस्वण्डितत्वाद्दीनत्वाद्वा
भूमिरेषादितिरित्युच्यते । सेनं भूमिरेव सुलोककृपान्तरिक्षात्वात् । अस्यां भूमौ कर्म कृत्वा
तत्तल्लोकप्राप्तिं सम्पादयितुं शक्यत्वात्' इति सायणः.

॥ अदितिर्जातमदितिर्जनित्वमिति । इयं वै जातमियं
जनित्वम् ॥

भविष्यति जनेरित्वो* जनित्वं यज्जनित्वे ।
जातं वस्तु समुत्पन्नं तद् इयं चेयमेव हि ॥

तत्र,

॥ द्विः पच्छः परिदधाति ॥

ततः किं,

॥ चतुष्पादा वै पशवः ॥

अन्त्यालोपशब्दान्तसः ॥

॥ पशुनामवरुध्यै ॥

तद् द्विःपच्छस्त्वं स्यात् ॥

॥ सकृदर्धर्चशः† ॥

परिदधातीत्येव ॥

तच्च,

॥ प्रतिष्ठाया एव ॥

स्यात् ॥

॥ द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषः । चतुष्पादाः पशवः ।

यजमानमेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥

‡ उक्तार्थम् ॥

॥ सदैव पञ्चजनीयया परिदध्यात् ॥

प्रकृतौ विकृतौ चेषं वैश्वदेवेऽग्निमा भवेत् ।
अदितिर्द्यौर्गहादिच्छाट्टापः पञ्चजनात्तु वा ॥

॥ तदुपरस्पृशन् भूमिं परिदध्यात् ॥

तत् तथा । लिङ्गलटोर्व्यत्यासः† ।

तथा परिदधच्छस्त्रं स्पृशेद् भूमिं तु पाणिना ॥

॥ तद्यस्यामेव यज्ञं संभरति तस्यामेवैनं तदन्ततः
प्रतिष्ठापयति ॥

तत् तथासति । सम्भरत्यारभते । तत् तेन भूमिस्पर्शनेन । अन्ततः
अन्ते ॥

शस्त्रयाज्यामाह—

॥ †विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं म इति वैश्वदेवमुक्थं शस्त्वा
वैश्वदेव्या यजति§ ॥

उक्थं शस्त्रम् ॥

॥ यथाभागं तद् देवताः प्रीणाति ॥

तत् तथा याज्यया ॥

सप्तमः खण्डः ।

* पा० सु० ४-२-१३४. † 'भूमिं इत्येनोपरस्पृशन् परिदध्यात्' इति
भट्टभास्करसायणी. ‡ उक्थं० ४-८-१३-३. § 'विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं म इति
याज्या' इति आ० धौ० सु० ५-१०-१३.

वैश्वदेवं नस्रमुक्तं चरुः सौम्योऽयं कथ्यते ।
 पुरस्ताच्च परस्ताच्च चरोः सौम्यस्य त्वत्विमे ॥
 घृतयाज्ये क्रमादग्निविष्णुदैवतसंयुते* ।
 विद्येते ते समाश्रित्य रोचयन् प्रव्रवीति ह—

॥ आग्नेयी प्रथमा घृतयाज्या ॥

‘घृताहवन’ इति सूत्रपठिता† अग्निदेवत्या पुरस्तात् सौम्यस्य
 भवति ॥

॥ सौमी सौम्ययाज्या ॥

‘त्वं सोमे’ति सौमी सोमदेवत्या‡ सध्ये § सोमादृषणो ङीप् ।
 § ‘हलस्तद्धितस्य’ ॥

॥ वैष्णवी घृतयाज्या ॥

‘उरु विष्णो वी’ति सूत्रपठिता† उपरिष्ठात् सौम्यस्य घृतयाज्या
 विष्णुदेवत्या ॥

तत्र ,

॥ ‘त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य
 पितृमत्या यजति ॥

अमो ङम् । सौम्यम्‡ ॥

* ‘तं घृतयाज्याभ्यामुपांशुभयतः परियजन्ति’ इति आ० श्रौ० सू० ५-१९-२.
 † आज्येनोपांशुभयतः सौम्यं परियजति । अन्यतरतो वा’ इति आप० श्रौ० सू० १३-१३-२०.
 ‡ आ० श्रौ० सू० ५-१९-३. † श्वसं० ६-४-१३-३. § ‘त्वं सोम पितृभिः
 संविदान इति सौम्यस्य याज्या’ इति आ० श्रौ० सू० ५-१९-१. ¶ पा० सू०
 ४-२-३०. § पा० सू० ६-४-१५०. † ‘सौम्यस्य चरोर्भजति । यजेथ करण
 इति षष्ठी धोम्नेन चरणा नजति’ इति भट्टभास्करः.

पितृमत्त्वं स्तौति—

॥ व्रन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति ॥

अभिषवं कुर्वन्तीति यत् सोमं व्रन्त्येतत् ॥

ततः किं,

॥ तस्यैतामनुस्तरणीं कुर्वन्ति यत् सौम्यः ॥

यत् यः । तस्य मृतकल्पस्य ।

गौरनुस्तरणी ज्ञेया पितृमेधेषु कीर्तिता ।

मृतस्य यजमानस्य छाद्यतेऽङ्गं यदङ्गकैः ॥

मृष्यते हि मृष्टे—“अनुस्तरण्या वपामृत्स्विद्य—” इत्यादि ॥

कुत एतत्,

॥ पितृभ्यो वा अनुस्तरणी ॥

आमो भवस्, पितृणाम् । प्रीतिकरीति शेषः ॥

निगमयति—

॥ तस्मात् सौम्यस्य पितृमत्या यजति ॥

किञ्च,

॥ अवधिषुर्वा एतत् सोमं यदभ्यसुषवुः ॥

श्रोः श्लुः । अभ्यसुषवन् । यत् सोममवधिषुरेतत् ॥

ततः किं,

॥ तदेनं पुनः सम्भावयन्ति पुनराप्याययन्त्युपसदां रूपेण ॥

संभावनं सजीवत्वं वृद्धिराप्यायनं तथा ।

तत् तैः अग्निंसोमविष्णुदेवत्ययोगैः । रूपं प्रकारः ॥

कथम्,

॥ उपसदां किल वैतद्रूपं यदेता देवता अग्निः
सोमो विष्णुरिति ॥

सूत्र्यते हि—“अग्निं सोमं विष्णुमित्यावाह—” इति ॥

॥ प्रतिगृह्य सौम्यं होता पूर्वश्लन्दोगेभ्योऽत्रेक्षेत* ॥

‘यत्ते चक्षु’रिति सूत्रपठितेनः घृतपूर्णे सौम्यचरावात्मकृत्वायां
पश्येत् । अत्राहुः—

§“छन्दोगा बह्वृचाश्चैव यजुर्वेदविदस्तथा ।

घृतपूर्णे सौम्यचरौ छायां पश्यन्ति शुद्धये ॥

आरोग्यायायुषे चैव पुत्रयज्ञादिसिद्धये ॥”

इति ॥

॥ तं हैके पूर्वं छन्दोगेभ्यो हरन्ति तत् तथा न कुर्यात्† ॥

एके अध्वर्यवः । कृञ् संवादनार्थः । न संवदेत् ॥

कुतः,

॥ वषट्कर्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीतिहस्माह
तेनैव रूपेण ॥

* आ० श्रौ० सू० ४-८-६. † ‘आहुतं सौम्यं पूर्वमुद्रावृत्तेः पृथीत्वावेक्षेत’ इति, ‡ आ० श्रौ० सू० ५-१९-४. § वचनमिदं सूत्र्यम्. ¶ ‘वषट्कृते हुत्वा प्रत्याकम्वाज्येन चक्रमभिपूर्ये । उद्रावृत्ते हरन्ति । तद्गुद्रातारोऽवेक्षन्ते सत्रो न एतद्युत इहेति’ इति आप० श्रौ० सू० १३-१३-२२, १३-१४-१, २.

* 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष' इति श्रुतेः सर्वत्र वषट्कर्ताग्ने भक्षयति । तेन रूपेण प्रकारेणात्रापि होतुः पूर्वत्वमिति कश्चिद् ब्रह्मवाद्याह स्मेत्यर्थः ।

भक्षणे यस्य पूर्वत्वं सर्वैरभ्युपगम्यते ।

दण्डापूपिकया सिद्धा दर्शने तस्य पूर्वता ॥

इति भावः ॥

निगमयति—

॥ तस्माद्वषट्कर्तैव पूर्वोऽवेक्षेताथैनं छन्दोगेभ्यो हरन्ति† ॥

एनं सौम्यम् ॥

अष्टमः खण्डः ।

इति सौम्यश्वरुः प्रोक्तोऽध्याग्निसारुतमुच्यते ।

तत्र कथामाह—

॥ प्रजापतिवै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् ॥

अत्यर्थं चकमे पुत्रीं संभोगाय प्रजापतिः ।

मन्त्रश्चास्ति ‡ 'पिता यत् स्वां' 'कामं कृष्वान' इत्यपि ॥

दुहितृत्वात् स्वता सिद्धेत्येवं चेत् पृच्छ तां श्रुतिम् ।

बुध्यस्व प्रतिवक्तारो न कर्तारो वयं त्विति ॥

* 'होतामे भक्षयेदिति सौतमो भक्षस्य वषट्कारान्त्वमित्वात्' इति आ० श्रौ० सू० ५-५-२२. 'पात्रे समवेतानां वषट्कर्ता पूर्वा भक्षयति' इति आप० श्रौ० सू० १२-२४-६. † 'अह्नुष्टोपकनिष्ठिकान्यामाज्येनाक्षिणा अज्य छन्दोगेभ्यः प्रयच्छेत्' इति आ० श्रौ० सू० ५-१९-६. ‡ ऋक्सं० ८-१-२७ २, ३. § 'दुहितृशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव स्वावसिद्धीः सप्रहणमौपचारिकभ्युदासेन साक्षाद् दुहितृत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रजापतेः साक्षादेव सर्वपितृत्वात् । तत्र दोषातिशयस्वरूपापगार्थम्' इति महामास्करः.

का नामेयं,

॥ दिवमित्यन्य आहुः ॥

दुहितरमित्येव ॥

॥ उषसमित्यन्ये ॥

अन्ये केचित् ॥

॥ तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत् ॥

ऋश्यः कृष्णमृगो लोपस्त्वस्य रोहिन्मृगी तथा ।

भू मासौ सोऽभिगतवांस्तां मृगीत्वमुपागताम्* ॥

तदा च,

॥ तं देवा अपश्यन् ॥

तं दुहित्रा सङ्गच्छमानम् ॥

कथम्,

॥ अकृतं वै प्रजापतिः करोतीति ॥

अन्यैरकृतपूर्वं यत्तद् गुह्यं प्रकरोत्ययम् ॥

अथ,

॥ ते तमैच्छन् य एनमारिष्यत्† ॥

एनं प्रजापतिम् आ सम्यक् रिष्यत् । एकारस्याकारः । रिष्येत्
हिंस्यात्‡ यस्तमैच्छन् ॥

* 'रोहितं लोहितं भूता प्रासा । ऋतुमती वातेत्यर्थः' इति सायणः. रोहितं भूतां रोहिद्रूपेणावस्थितां प्राप्तात्वा मृगी रोहित् तद्रूपेणावस्थितां तां दुहितरं ऋश्यस्वरूपो मृगो भूत्वा इति मठभास्करः. † अरिष्यत्वेतत् इति सायणीयपाठः । तच्चान् तथाख्या— 'अरिष्यति आति प्रापयितुं क्षमः' इति. ‡ 'अरिष्यत् आति प्रापयिष्यत् प्रापयेत् । अतैराहृपूर्वाद्दन्तर्णात्त्वर्थाद्द् । यद्वा रिष्यतेस्तादृशात्तेति रूपम्' इति मठभास्करः.

*विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वं स्मर्यते यतः ॥

॥ ते तमन्योन्यस्मिन्नाविन्दन् ॥

नालभन्तास्य हन्तारं तेऽन्योन्यं वै तदा सुराः ॥

॥ तेषां या एव घोरतमास्तन्व आसंस्ता एकधा समभरन् ॥

शिवघोरात्मिके तन्वौ देवानां भवतः खलु ।

†तस्यैते तनुवौ घोरान्या शिवेत्याद्यधीयते ॥

उग्राः संभृतवन्तस्ते स्वास्तनूस्तु सुरास्तदा ॥

॥ ताः संभृता एष देवोऽभवत् ॥

भवतिरधिष्ठानार्थः ।

‡एष देवोऽध्यतिष्ठत् तां संभृतां तनुसंहतिम् ॥

॥ तदस्यैतद् भूतवन्नाम ॥

प्राथितं सर्वलोकेषु भूताधिपतिनाम यत् ।

तस्मात्तदस्य देवस्य नाम रुद्रस्य चाभवत् ॥

§यो भूतानामधिपती रुद्रस्तेत्यभिधीयते ॥

१. 'रुद्रस्यस्माभिधीयते' घ. क. पाठः.

* तथाच सरस्वतीविलासव्यवहारकाण्डे साहसप्रकरणे—'विष्णुस्तु जातिप्रमहेणापि विशेषमाह—उक्तो दण्डः शूद्राद् वैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां विदुषां स्तेये द्विगुणोत्तराभिः किल्बिषाणि' इति. मनुस्मृति—'अष्टपार्श्वे तु शूद्रस्य स्तेने भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च । ब्राह्मणस्य चतुष्पष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुष्पष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः' ८-३३७, ३३८ इति. † तै० सं० ५-७-३. ‡ 'ननु कथमेव देव इति प्रागेव पुरः स्थितमित्येवं देवं त्रयीति ? उच्यते । सदा पुरःस्थितत्वादेव । तथाहि श्रूयते—'अथौषधय इमं देवं स्वम्बकैरजयन्त प्रथेमहीति' (तै० ब्रा० १-४-१०) 'अस्य देवस्य मंडुपो वया' (ऋक्सं० ५-४-७-५) इत्यादि । य एष सर्वैः सर्वदातुभूयते श्रुतिस्मृति-शास्त्रेषु च प्रसिद्धदेवो देवचरीलः निरतिशयदीन्यस्वार्थपटुः सन्निवृत्तो भगवान् रुद्रः स पूर्वोक्तसारसमष्टिशरीर आविरभूत्' इति भट्टभास्करः. § तै० ब्रा० ३-३-२.

॥ भवति वै स योऽस्यैतदेवं नाम वेद ॥

योऽस्यैवं नाम जानाति संपदं स समश्नुते ॥

॥ तं देवा अब्रुवन् ॥

कथम्,

॥ अयं वै प्रजापतिरकृतमकरिमं विध्येति ॥

अकः करोति । विध्य ताडय ।

व्यधेः श्यनो लोड(तो) हेर्ग्रहिज्यादिसंभसारणम् ॥

॥ स तथेत्यब्रवीत् । स वै वो वरं वृणा इति ॥

स रुद्रः । सः युष्माभिः प्रार्थितः वः युष्मान् वरम् अभिमतं
वृणै संभजानि ॥

॥ वृणीष्वेति ॥

तेऽब्रुवन्निति शेषः ॥

॥ स एतमेव वरमवृणीत ॥

किं तत्,

॥ पशुनामाधिपत्यम् । तदस्यैतत् पशुमन्नाम ॥

पशुशब्दयुतं नाम तस्माद्द्रुद्रस्य खल्वभूत् ।

पशुमानिति तन्नाम यद्वा पशुपतिस्त्विति ॥

सूत्र्यते हि— † ‘रुद्रः पशुमान् पशुपतिर्वा’ इति ॥

॥ पशुमान् भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेद ॥

पशुयुक्तं नाम जानन् समृद्धः पशुभिर्भवेत् ॥

* पा० सू० ६-४-१०५. † पा० सू० ६-१-१६. ‡ आ० शी० सू०
४-११-५.

॥ तमभ्यायत्याविध्यत् ॥

तमभि तं लक्ष्मीकृत्य ।

आयत्य धनुराकर्णपूर्णमाकृष्य विद्धवान् ।

शरेण वा ल्यपि यमेर्षलोपे तुकि वै पदम् ॥

॥ स विद्ध ऊर्ध्व उदप्रपत् ॥

स विद्धस्तेनोर्ध्वमुखः प्रकर्षेणापतद्विनि ।

पतेर्लङ्घि तिपो लोप उत्प्रयोर्मध्यतोऽद्भूत् ॥

॥ तमेतं मृग इत्याचक्षते ॥

रोहिण्याद्रौभयोर्मध्ये मृगशीर्षेति नाम भम् ।

ज्योतिश्शास्त्रविदः प्राहुर्मृग इत्येकदेशतः ॥

॥ य उ एव मृगव्याधः स उ एव सः ॥

उ खलु । उ पुनः^१ ।

मृगव्याधो यस्तु देवः स एवार्द्रेति नाम भम् ।

§ 'यदार्यानक्षत्रं रुद्रो देवतेति' ऋषीयते ॥

॥ या रोहित् सा रोहिणी ॥

प्रजापतिसुता रोहिद्रोहिणी नाम भं त्वभूत् ॥

१. 'उदप्रपत्' इति सुदितपाठः. २. 'पुनः आदरात् मृग' क. पाठः.

* पा० सू० ६-४-३८. † 'मृगशीर्षं नक्षत्रमित्येकं । द्विधाहितज्ञानरहिता मृगजातिरित्यन्ये', ‡ 'य एव खलु मृगव्याधोऽद्याप्याकाशे कदानिद् दृश्यते स एव देवः स इत्याचक्षते । लोकप्रसिद्धा मृगव्याधजातिः स एव देवो बहुधा विभक्तात्मा वर्तते इत्यन्ये' इति महभास्करः. § तै० सं० ४-४-१०.

॥ यो एवेषुस्त्रिकाण्डा सो एवेषुस्त्रिकाण्डा ॥

यासयोरुवा सह * 'आद् गुणः' । काण्डं पर्व ।

दृश्यन्त इषुरूपाणि यानि भानि नभस्तले ।

त्रिपर्वकः शरः सोऽस्य देवस्येत्यवगम्यताम् ॥

॥ तद्वा इदं प्रजापते रेतः सिक्तमधावत् ॥

इदं जगत्तदा व्यामोत् सिक्तं रेतः प्रजापतेः ॥

॥ तत् सरोऽभवत् ॥

लुप्तोपमम् ।

तत् प्रजापतिना सिक्तं रेतः सर इवाभवत् ॥

॥ ते देवा अब्रुवन् ॥

कथम्,

॥ मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति ॥

†माकि लुद् दुष वैकृत्ये †पुषायद् माधुतेश्च नाद् ।

‡मा स्म भूद्विकृतं दुष्टमिदं रेतः प्रजापतेः ॥

॥ यदब्रुवन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति

तन्मादुषमभवत् तन्मादुषस्य मादुषत्वम् ॥

अयं मादुषशब्दस्य प्रवृत्तेर्हेतुरिष्यताम् ॥

* पा० सू० ६-१-८७. † पा० सू० ३-३-१०५. ‡ पा० सू० ३-१-५५.

§ 'मा दुष्टपरिणामं लोकापहितमभूत्' इति महभास्करः. 'मा दुषद् दुष्टमसृष्टयं मा भूत्' इति सायणः.

किमिदं मादुषं नाम,

॥ मादुषं हवै नामैतद्यन्मानुषम् ॥

मानुषं त्विति यल्लोके मादुषं तन्निदानतः ॥

कथं,

॥ तन्मादुषं सन्मानुषमित्याचक्षते परोक्षेण ॥

दकारस्य नकारेण पारोक्ष्यमिह साध्यते ॥

किमित्येवम्,

॥ परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥

*रूपनामजपारोक्ष्यं देवानां सुप्रियं किल ।

समामनन्ति ह्यन्ये तु प्रत्यक्षद्विष इत्यपिं ॥

नवमः खण्डः ।

मजापते रेतसि वै सरोवद्विपुले सति ।

तद्रक्षायै कृतं यत्तु देवैस्तत् संव्रवीत्यथ—

॥ तदग्निना पर्यादधुः ॥

* 'यस्माद्लोकं देवयत् पूज्या उत्तमाः पुरुषाः परोक्षप्रिया इव हि प्रत्यक्षे मातापितृनिर्मिते देवदत्तादिनास्ति न प्रीतिं कुर्वन्ति किन्तु पाष्यावाचार्यस्वामीत्यादिके मातापित्रादीनामकलमत्वेन परोक्षे नात्र प्रीतिं कुर्वन्ति तस्मात् परोक्षत्वाय नकारप्रक्षेपो युज्यते' इति सायणः. 'अत्र सर्वमानुषकारणत्वादुपचारेण प्राजापत्यं रेतो मानुषमुच्यते इति वेदितव्यम्' इति भट्टभास्करः. † 'परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः' इति यो० वा० पूर्वभागः १-१.

तत् रेतः परि सर्वतः अग्निना आदधुः । कोष्ठकीकृत्यादहन* ॥

॥ तन्मरुतोऽधून्वन् ॥

तत् तदा मरुतोऽग्निमधून्वन् । रेतःशोषाय ॥

॥ तदग्निर्न प्राच्यावयत् ॥

च्युतिर्दाहः । नादहत् ॥

॥ तदग्निना वैश्वानरेण पर्यादधुः । तन्मरुतोऽधून्वन्
तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत् ॥

प्रादहत् ॥

॥ तस्य यद्रेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् ॥

वैश्वानराग्निदग्धस्य रेतसो यदभूत् पुरा ।

सारवस्तु तत्तदाभूदसौ सूर्यो महाद्युतिः ॥

॥ यद् द्वितीयमासीत् तद् भृगुरभवत् ॥

रेतस इत्येव ॥

यत् सारवस्तु द्वितीयं तद् भृगुर्नाम वै मुनिः ॥

॥ तं वरुणो न्यगृह्णीत ॥

श्रद्धया मम पुत्रोऽयमिति तं वरुणोऽग्रहीत् ॥

॥ तस्मात् स भृगुर्वारुणिः ॥

* 'परिवेष्टितवन्तः' इति भद्रभास्करः. 'परितो वेष्टितवन्तः । सरोरूपेणावस्थितस्य रेतसो दाहेन इवाभावं निवारयितुं परितोऽग्निं प्रज्वलितवन्त इत्यर्थः' इति सायणः.

तस्मात् तथाहि । यजुर्विदो हि समामनन्ति—* भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं
पितरम्' इत्यादि ॥

॥ अथ यत् तृतीयमदीदेदिव त आदित्या अभवन् ॥

इव एव । अदीदेत् दीप्तिप(द)भूत् । †'अग्निर्नादीदेचित इद्' इति यथा ।
आदित्या द्वादश ॥

॥ येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ॥

येऽत्र चाङ्गारा अङ्गिरःसंज्ञकर्षयः ॥

॥ यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवत् ॥
यत् ये । तत् ते ।

शान्तोद्विक्ताङ्गारराशिर्वभूवाय बृहस्पतिः ॥

॥ यानि परिक्षाणान्यासंस्ते कृष्णाः पशवोऽभवन् ॥

तसं शान्तं कृष्णरूपं परिक्षाणं तु कथ्यते ।

कृष्णवर्णास्तु पशवो वराहमहिषादयः ॥

॥ या लोहिनी मृत्तिका ते रोहिताः ॥

पशवोऽभवन्नित्येव ।

अग्निदाहेन या भूमिलोहिनी रक्तवर्णयुक् ।

‡'वर्णादिनुदात्तात्—' इति ङीव्नकारौ । पश्वपेक्षं बहुत्वम् ।

रक्तवर्णास्तु पशवः सिंहशार्दूलकादयः ॥

* तै० आ० ५-१५. (Govt. Oriental Library Series, Mysore.)

† कृष्णं० १-७-२६-२. ‡ पा० सू० ४-१-२५.

॥ अथ यद् भस्मासीत् तत् परुष्यं व्यसर्पद् गौरो
गवय ऋश्य उष्ट्रो गर्दभ इति ये चैतेऽरुणाः पशवस्ते च ॥

*परुष्यं प्राप्तपारुष्यं यद्यसर्पत् समन्ततः ।
गौरादिरूपं तदभूद्रक्ताश्वैव वृकादयः ॥

॥ तान् वा एष देवोऽभ्यवदत् ॥

सूर्याद्यरुणपश्वन्तान् प्रति देवोऽवदद्ब्रह्मः ।
प्रजापतिमविध्यद् यो ऽभासनेति वदस्तु तद् ॥

कथम्,

॥ मम वा इदं मम वै वास्तुहमिति † ॥

ऽयेन यद्वस्तु निहतं ततो जातं तु तस्य हि ।
चित्तवस्तुजमित्यर्थे(?) वास्तुहं निर्धुवन्ति वै ॥
हीयते यद् वास्तुनि वै तद् वास्तुहमयापरे ।
सूर्याद्यरुणपश्वन्तं ममेदमिति सोऽब्रवीत् ॥

॥ तमेतयर्चा निरवादयन्त येषा रौद्री शस्यते ॥
तस्मिन्निर्वादिं तेऽकुर्वन्तद् ऽणिचश्चेति णिञ् वदेः ॥

एपेत्युक्तामाह—

॥ आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेतु मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः ॥
इतीति शेषः ॥

* 'परुष्यं परुषवर्णं स्वार्थिको जत् । परुषे रूपे स्थितं वा' इति महर्नास्करः. † पा०
सू० १-३-४७. ‡ तथाच तै० सं०—'पशुभिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आगच्छत् सोऽब्रवीन्मम
वा इमे पशव इत्यदुर्वै मयाभिमानित्यब्रवीत् नवै तस्य त ईशत इत्यब्रवीद् यद्यज्ञवास्तौ हीयते
मम वै तदिति तस्माद्यज्ञवास्तु नाम्भवेत्सो सोऽब्रवीद्यज्ञे माननाथ ते पशुभ्याभिमंस्त इति'
(३-१-९) इति. § तथाच मनुः—'यो यजयति तस्य तत्' (७-५६) इति.

¶ पा० सू० १-३-४४. § ऋक्सं० २-५-१६-१.

अर्थस्तु—

हे पितरुतां सुम्रं सुखं तावकमदयम् ।

संविदेकरसं तन्मामाप्नुयान्मुक्तिलक्षणम् ॥

अपि च त्वं प्रसन्नः स्या मा नः सूर्यस्य संदृशः ।

सदृक् संदर्शनं तस्माद्यौतिरत्र पृथक्कृता ॥

*माळि लुह लुह सिचो द्वित्वं(?) गुणो निर्वचनं त्विदम् ।

युयोधा मा पृथक्कार्षीर्जीविमाचिकलेन्द्रियाः ॥

†अपि चार्वाति युद्धादौ वीरोऽस्माकं सुतो रिपून् ।

अभिक्षमेताभिभवेज्जायेमाह च संततौ ॥

नन्वस्य सर्वतातस्य मरुतां पितृता कथम् ।

‡अत्रेतिहासं कथयन्ति विप्रा यथा रुद्रो मरुतां वै पितासीत् ॥

इन्द्रस्य शूरस्य वधाय युक्ता दितिस्तु गर्भं लभते स्म भर्तुः ।

शुश्रूषमाणः किल तामधेन्द्रो मायाविदामग्रणी रन्ध्रदर्शी ॥

प्रकीर्णकेशी तु दितिं प्रमुत्तामालक्ष्य वज्री ह्यशुमात्ररूपः ।

प्रविश्य कुक्षिं प्रविभेद गर्भं मा रोद रोदेति वदन्नभीक्षणम् ॥

भित्त्वा गर्भं निर्गते वै महेन्द्रे प्रबुद्धा सा प्ररुरोदार्तरूपा ।

अत्रान्तरे त्वन्तरिक्षे तदाभूजगजनित्री ह्यखिलेशपत्नी ॥

वृषेन्द्रमारुह्य गिरीन्द्रपुत्री सुरेन्द्रवृन्दैरभिवन्द्यमाना ।

नन्द्याहृतैः पङ्कजकुण्डलाचैर्हरिण संभूषितसर्वदेहा ॥

संसारवृक्षस्य कुठारकेण शशाङ्कचूडामणिमण्डितेन ।

देवेन सार्धं सुरसिद्धसंघैः सखीगणैश्चाप्यभिवन्द्यमाना' ॥

१. 'सेव्यमाना' ध. ड. पाठः.

* पा० सू० ३-३-१७५. † 'अर्वाति पश्चादिवस्तुनि क्षमेथाः सहिष्णुर्भव
अस्मदीयानि पश्चादिवस्तुनि मा विवासयेत्यर्थः' इति सायणः. ‡ 'सर्वाभुक्तमणीवृत्तौ
वेदार्थदीपिकायामपि पद्यानोमानि दृश्यन्ते । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं यद्यपि रामायणादौ न दृश्यते-
ऽप्यापि तेषां रुद्रानुवृत्तत्वं जहापुराणे गौतमीसाहाय्ये (अ० ५२) उपलभ्यते.

आर्तध्वनिं साय दितेर्निश्चम्य सुराङ्गनानामवलोक्य वृन्दम् ।
 दयानिधिः सा च हरं ययाचे मदर्थमेतत् क्रियतां महेश ॥
 गर्भं भिन्वा सप्तधैकैकशस्तु पुनः सप्तभेदतः खण्डराशौ ।
 बहूनि खण्डानि तनूनि सन्ति श्लोकैकमेपां भवतां शरीरम् ॥
 स्वलङ्कृतास्तत्र पुत्रा भवन्तु स्युश्चैव सर्वे तरुणाः सदैव ।
 मारोदवादान्मृत्तियोगतो वा समाख्याता मरुतश्चेति शुभ्राः ॥
 सख्यं च तैरस्तु सुरेश्वरस्य सुरैरतुल्यं नियतं महेश ।
 न ज्येष्ठता नापि कनिष्ठतैपां वेपो वयश्चैव समानमेषाम् ॥
 स्थानं चैषामन्तरिक्षे सदा स्याद्दर्पस्पैते दायका रक्षकाश्च ।
 घृणाब्धित्वं व्यक्तमेवं ततः स्यान्मयि पीतिश्चातुला वै घृणाब्धे ॥
 तथेति देवः प्रतिपन्नवाक्यो देव्या यथोक्तं प्रचकार सर्वम् ।
 * अथापरे वर्णयन्तीतिहासं यथा रुद्रो मरुतां वै पितासीत् ॥
 इमां हि गोरूपधरां तु पृश्नि वृषोऽथ भूत्वारमयन्महेशः ।
 अजीजनन्मरुतः पृश्निपुत्रा रुद्रस्य पुत्रा अपि ते बभूवुः ॥
 † रौद्रेषु मन्त्रेष्वथ मारुतेषु कथाद्वयं श्रूयते तत्र तत्र ।
 इत्थं तु सिद्धं मरुतां पितृत्वं जगद्गुरोर्देवदेवस्य शम्भोः ॥

अथास्याः शंसने विशेषमाह—

॥ त्वं नो वीरो अर्वति क्षमेथा इति ब्रूयान्नाभि न इति ॥

अभेः स्थाने त्वंपदं स्यात् तस्य स्थाने च था इति ॥

अभिश्चन्दनिवृत्तेर्गुणमाह—

॥ अनभिमानुको हैष देवः प्रजा भवति ॥

* अयमितिहासो मृग्यः. † कृत्संहितायां १-८-६-१; २-७-१६-१; ४-३-२१-

मनोरूकञ् हिंसको न प्रजाः पति भवेदयम्* ॥

किञ्च,

॥ प्रजायेमहि रुद्रिय प्रजाभिरिति ब्रूयात् रुद्रेति ॥

किमित्येवमित्याह—

॥ एतस्यैव नाम्नः परिहृत्यै ॥

परिहृतिर्वर्जनम् ।

न स्वरूपेण रुद्रेति नाम ब्रूयाज्जगद्गुरोः ।

आपस्तम्बः स्मरति हि गुरोर्नामादिवर्जनम्—

‘व्युपतोदव्युपजापोदामन्त्रणं नामधेयग्रहणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेद्’
इति ।

पारोक्ष्याय रुद्रियेति रुद्रात् स्वार्थे तु घं वदेत् ॥

१. ‘जापव्यतिहासोदामन्त्रण’ मुद्रितधर्मसूत्रपाठः.

* ‘यदा ह्यभिज्ञवदः प्रयुज्यते तदाभिज्ञवदस्याभिमुखवृत्तित्वादाभिमुख्यस्य च मननरूपत्वादाभि क्षमेत इति पदद्वयस्याभिमन्यमानः क्षमेत इत्यर्थः स्यात् । ततो देवोऽस्य प्रजा अभिमन्येत ममैताः सन्ति । ततश्चामहियाः स्युः अस्य प्रजा अभिवृद्धिशीलाश्च । अभिशब्दाभावे तु संसने नाभिमामुको भवति अभिमननशीलवान् न भवति प्रजासु’ ।
† ‘एतस्यैव नाम्नः परिहृत्या इति । रुद्रेत्येतस्य नाम्नः संसनकालेऽसभिधानाय । कोऽस्यापराध इति चेद्, उच्यते । रोदधित्वापि प्रजा रुदो रुदः स च क्रूरो भवति । रुद्रो वै क्रूर इति च श्रुतिः । करोतीति क्रूरः । यः सति कारणे पितुराजविकिसकवद् विनयनं करोत्येव तस्य तादृशप्रवृत्तेर्देवस्येदं नामधेयम् । अत एव न प्रीतिभावहेत् । ततः प्रजा न वर्धेरन् । अतः किमनेनेदृशव्यसनहेतुना नाम्ना इत्येतत् परिहृतव्यं मन्यते । ननु रुद्रिय इत्यनुच्यमाने समान एवायं दोष इति चेत्, अयमभिप्रायः— आ .... रुद्रार्थस्य तद्विधार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् प्राधान्यं, तद्विधार्थस्य प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वात् । तत्र रुद्रमापार्थं त्वस्मिन्नर्थे छान्दसो षप्रत्ययः । यद्वा ये देवेन सृष्टाः शतं रुद्रास्तेषां पितृत्वेन भवः, तेषु वा साधुः, तेभ्यो वा हितो रुद्रियः भवत्यर्थे छान्दसो षः । एतस्यां व्युत्पत्तौ विनेतुर्देवस्य वाचकं यद् रुद्रपदं तदेतस्मिन् पदे वर्जनतयापि न प्रयुज्यते इति तत्परिहारसिद्धिः’ इति महामास्करः । ‡ धर्मसूत्रं प्र० १ स० ८ सू० १५.

दूषयति—

॥ तदु खलु ॥

तदातेपितरित्यस्या इहायुक्तं तु शंसनम् ।

*न कुर्यात् खलु नेत्यर्थे उभत्रारुचिसूचकः ॥

किं तर्हि,

॥ शं नः करतीत्येव शंसेत् ॥

एवेति नित्यार्थः । सूच्यते हि—†'वैश्वानराय पृथुपाजसे शन्नः
करत्यर्बते प्रत्वक्षस' इति ॥

स्तौति—

॥ शमिति प्रतिपद्यते ॥

अस्यामृचि शमित्यारभते ॥

तच्च;

॥ सर्वस्मा एव शान्त्यै ॥

स्यात् ॥

॥ नृभ्यो नारिभ्यो गव इति ॥

एत ईत् (?) ॥

॥ पुमांसो वै नरः ॥

नृशब्दाज्जसि §'ऋतो ङि—' इति गुणः ॥

* 'तदु खलु तत्रैव' इति सायणः. 'तत्र खलु' इति महभास्करः.
† ऋक्सं० १-३-२५-१. ‡ आ० शौ० सु० ५-२०-६. § पा० सु० ५-३-११०.

॥ स्त्रियो नार्यः ॥

‘वृनरयोर्वृद्धिश्च’ इति *शार्ङ्गरवादिङीन्’ ॥

॥ सर्वस्मा एव शान्त्यै ॥

इयमृक् स्यात् । अर्थस्तु—

शन्नः करोतु गोभेषमेषीनारीनरस्य तु ।

अश्वस्य + सुगं भोगं पुष्टिं चैव महेश्वरः ॥

इति ॥

॥ सोऽनिरुक्ता रौद्री शान्ता ॥

सा उ पुनः । अनिरुक्ता । न ‘ओत्’ इति प्रवृत्तत्वम् । अपकाशित-
देवताभिधाना । रौद्री वस्तुतः । §‘कद्रुद्राय नव रौद्रम्’ इति
सर्वानुक्रमणी । शान्ता सुखकरी ॥

सा च,

॥ सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥

उक्तार्यानि ॥

१. ‘शार्ङ्गरवादिङीन्’ प. ड. पाठः.

* पा० सू० ४-१-७३. † ‘अत्र सा (उ) सो इति निपातानिपातयोरेकादेशस्य पूर्वं प्रल-
न्तवद्भाषेनानिपातत्वात् सोऽनिरुक्ता इत्यत्र एकः पदान्तादिति इति पूर्वरूपत्वम् । कथमवगम्यते
इवं रौद्रीति । अत एव वचनात् इति चेत् कस्मात् पुनः कारणादेवगृह्येति । अयमभिप्रायः—
शङ्करोतीत्याम्नां पदान्तां शङ्करोऽस्या देवतेति गम्यत एव । तेनैवाभिप्रायेण सत्वस्या कद्रु-
वैशिष्ट्यं प्रतिपादयितुं शमिति प्रतिपद्यत इति प्रतीतिः । नहि शंशब्दमात्रवत्त्वमस्या वैशिष्ट्य-
हेतुः शङ्करणशालिदेवोपक्रमत्वमीलमेव । तादृशश्च देवो रुद्र एवेति रौद्रीयं भवत्यनिरुक्ता’
इति महामास्करः. ‡ पा० सू० १-१-१५. § म० १ सू० ४३. ¶ page 247.

॥ सो गायत्री ॥

*सा उ पुनः ॥

॥ ब्रह्म वै गायत्री ब्रह्मणैवैनं तन्नमस्यति ॥

तत् तथा । एनं रुद्रम् । † 'नमसः पूजायाम्' इति क्यच् ।

इत्थमातेपितरितिस्थाने शन्नःकरत्यभूत् ॥

दशमः खण्डः ।

॥ वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते ॥

आग्निमारुतशस्त्रं तु सूक्तेनारभते खलु ।

‡वैश्वानराय पृथ्वेकादशर्चेन निविद्युजा ॥

स्तौति—

॥ वैश्वानरो वा एतद् रेतः सिक्तं प्राच्यावयत् ॥

अदहत् ॥

॥ तस्माद् वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते ॥

वैश्वानराद् गहादिछः§ ॥

॥ अनवानं प्रथम ऋक् शंस्तव्या ॥

† 'ऋत्यकः' । सूच्यते हि—§ 'तस्यायां पच्छ ऋगावानं पच्छः
शस्या चेत् । अर्धर्चश इतराम्' इति ॥

* 'उकारस्तुसव्दस्यार्थे' इति मट्टभास्करः. † पा० सू० वा० ३-१-११.

‡ ऋक्सं० २-८-२०-१, § पा० सू० ४-२-१३८, ¶ पा० सू० ६-१-१२८.

§ आ० भौ० सू० ५-२०-२, ४.

स्तौति—

॥ अग्नीन् वा एषोऽर्चोष्यशान्तान् प्रसीदन्नेति य
आग्निमारुतं शंसति ॥

अर्चाषि ज्योतिर्भूतान् अशान्तान् प्रञ्चलितान् प्रसीदन् प्रशमयन् एति
निर्वहति ॥

॥ प्राणेनैव तदग्नींस्तरति ॥

तत् तेनानवान्येन प्राणेन प्रा(पण?णन)बलेन तरत्यतिक्रामति ॥
किञ्च ,

॥ अधीयन्नुपहन्यादन्यं विवक्तारमिच्छेत् ॥

इहेद्धार्योरिति* सत् लुङ् च सम्भावेने हनः ।

उपघातो भ्रेषः । अन्यं † वि सुष्टु वक्तारं स्वाध्यायदक्षमिच्छेत् ।
भ्रेषशान्तये ॥

॥ तमेव तत् सेतुं कृत्वा तरति ॥

तत् तं सेतुं कृत्वाग्निमारुतार्णवं तरति ॥

॥ तस्मादाग्निमारुते न व्युच्यम् ॥

तस्मात् ङघर्थे ङसिः । तस्मिन्नाग्निमारुते शस्त्रे वि सुष्टु वचनं न कार्यम् ‡ ।
वचेर्भावे क्यप् ॥

* पा० सू० ३-२-१३०. † 'विवक्तारं महते स्वापभितारं विद्वत्वादिन-
मिच्छेत् । न तु स्वने विद्वत्वात् उपहति न क्वापयेत्' इति भट्टभास्करः. ‡ 'न व्युच्यं
न पश्चाद् विवक्तव्यम्' इति सायणः.

निगमयति—

॥ एष्टव्यो विवक्ता ॥

एष्टव्यः श्रद्धेयः । वि सुष्टु ॥

॥ मारुतं शंसति ॥

* प्रत्वन्नसो निविद्धानं शंसेत् षडृचमञ्जसा ॥

स्तौति—

॥ मरुतो हवा एतद् रेतः सिक्तं धून्वन्तः प्राच्यावयन् ॥

अदहन् ॥

॥ तस्मान्मारुतं शंसति ।

† यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो

वो द्रविणोदा इति मध्ये योनिं चानुरूपं च शंसति ॥

यज्ञा योनिर्धृचतृचो देवादिरनुरूपकः ।

* अयं धृचतृचो मध्ये अन्नस्यास्येति गृह्यताम् ॥

स्तौति—

॥ तद्यन्मध्ये योनिं चानुरूपं च शंसति तस्मान्मध्ये

योनिर्धृता ॥

तत् तत्र । यत् यथा । तस्मात् तथाहि ।

स्त्रीदेहस्य यथा मध्ये धृता योनिस्तथा स्त्रिवह ।

योनिं चैवानुरूपं च शंसतीतीह गृह्यताम् ॥

* ऋक्सं० १-६-१३-१. † ऋक्सं० ४-८-१-१. ‡ ऋक्सं० ५-२-२२-५.
 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथा स्तोत्रियानुरूपौ' इति आ० धौ० सू०
 ५-२०-६.

तत्र च,

॥ यद् द्वे सूक्ते शस्त्वा शंसति प्रतिष्ठयोरेव
तदुपरिष्ठात् प्रजननं दधाति ॥

व पुनः । प्रतिष्ठयोः पादयोः । शंसति यत् दधाति तत् ॥

॥ प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

* उक्तार्थम् ॥

एकादशः श्लोकः ।

॥ जातवेदस्यं शंसति ॥

शंसेत् सूक्तं निविद्धानमर्घ्यं तु † प्रतव्यसीम् ।

‡ भवे छन्दसि यत् स्तुत्यो जातवेदा यतोऽत्र हि ॥

जातवेदःशब्दमथ निर्वक्तुं कथ्यते कथा—

॥ प्रजापतिः प्रजा असृजत ॥

असृजत् सृष्टवान् ॥

॥ ताः सृष्टाः पराच्य एवायन् ॥

पराच्यस्तु पराहृष्टुर्गुणो जग्मुः सृष्टाः प्रजास्तु ताः † ॥

॥ न व्यावर्तन्त ॥

न च पुनरागताः ॥

१. 'प्रजास्ततः' प. इ. पाठः.

* page 13. † क्वसं. २-२-१२-१. ‡ पा० सू० ४-४-११०.

† देवतायै छान्दसो यत् इति मठभास्करः.

स तु,

॥ ता अग्निना पर्यगच्छत् ॥

सर्वतोऽभिभूतवान् ॥

॥ ता अग्निमुपावर्तन्त ॥

अग्नेस्ताश्चाभवन् ॥

॥ तमेवाद्याप्युपावृत्ताः ॥

शीतक्षुदुपघातार्थं सेवन्तेऽद्यापि तं प्रजाः ॥

॥ सोऽब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविदमिति ॥

सः प्रजापतिः । अनेनाग्निना । अविदं (तदीत्वद्? लृदिस्वादद्) । लब्ध-
वान् ॥

सः,

• ॥ यदब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविदमिति
तज्जातवेदस्यमभवत् । तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् ॥
तत् ततः ।

शब्दप्रवृत्तेर्हेतुः स्यादेव वै जातवेदसः ॥

॥ ता अग्निना परिगता निरुद्धाः शोचत्यो
दीध्यत्योऽतिष्ठन् ॥

परिगता अभिभूताः । निरुद्धाः स्वाहृतस्वैरगतिकाः । शोचत्यः शोकं
कुर्वत्यः *दीध्यत्यः विवेष्टमानाः । अग्नावाहितकी(ट)वदतिष्ठन् ॥

* दीध्यत्यः सर्वतो दीध्यमानाः इति महामास्करः.

अथ सः,

॥ ता अद्भिरभ्यपिञ्चत् ॥

तासामुपरि जलं सिक्तवान् ॥

॥ तस्मादुपरिष्टाज्जातवेदस्यस्यापोहिष्ठीयं शंसति ॥

मर्तो वृचे छञ्छान्दसः* । तस्मात् तथाहि ॥

† आपोहिष्ठवृचं शंसेज्जातवेदस्यतः परम् ॥

॥ तस्मात् तच्छमयतेव शंस्तव्यम् ॥

शमयता शान्तिं कुर्वतेव । सूच्यते हि—† 'आपोहिष्ठेति तिस्रो वियतमप उपस्पृशन्' इति । वियतं विलम्बितमित्यर्थः ॥

अथ सः,

॥ ता अद्भिरभिषिच्य निजा स्यैवामन्यत ॥

स्या ताः । जसः सुः । साः (?) । ताः,

श्रीतीकृत्य जले क्षेता आत्मीया इत्यमन्यत § ।

एव अनन्तरम् ॥

॥ तासु वा अहिना बुद्ध्येन परोक्षात् तेजोऽदधात् ॥

* 'मर्तो छः सुक्तसाम्नोः छप्रत्ययः' इति भट्टभास्करः. † कृष्णं ७-६-५-१. 'आपो हि श्र मसोमुक् इत्यभिज्ञायापो विषिचन् प्रतिपृहति' इति आप० श्रौ० सू० १३-१५-१३. ‡ वा० श्रौ० सू० ५-२०-६. § 'निजास्य नितरां शासयित्वा हिंसित्वैव क्षेप्यातिशयेन पीडयित्वैवामन्यत पीडिता मयैताः प्रतीकारः सर्वथा कर्तव्य इत्यमन्यत । आत्मीयाः प्रजाः पीडयित्वा तथा मन्तव्यं तथा मन्यत । स च प्रकारः प्रतीकारविधानकाम-नैवेति भावः । जामु ताडने, चौरादिकभ्यन्तास्त्वप् । यद्वा ताः शीतार्ताः प्रजा अनु-जिघृक्षुवा तां तां प्रजां प्रत्येकमन्यत । स्या सैषा प्रजा निजा मदीवैव इयं च मदीवैव इति । तस्मादातैः प्रतीकारः कर्तव्यः इत्यमन्यत' इति भट्टभास्करः.

तासु प्रजासु । परोक्षात् । अमो ङसिः, अप्रत्यक्षम् । *‘उत नोऽहिर्बुध्न्य’
इत्यृचा । अहिना बुध्न्येन तेजः स्थापितवान् ॥

कोऽयमहिर्बुध्न्यो नाम,

॥ एष हवा अहिर्बुध्न्यो यदग्निर्गार्हपत्यः ॥

यत् यः ॥

॥ अग्निर्नैवासु तद् गार्हपत्येन परोक्षात् तेजो दधाति ॥
आसु प्रजासु ॥

॥ तस्मादाहुर्जुह्वदेवाजुह्वतो वसीयानिति ॥

तथा आहुर्महात्मानो सुरुषो जुह्वदजुह्वतः ।

वसोरीयसुन् । †‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ । ‡‘हुशुनुवोः—’ इति यण् ।

अत्राग्निपरिचर्योक्ता तेजःसम्पत्तिकारिणी ॥

त्रादशः खण्डः ।

॥ देवानां पत्नीः शंसति ॥

‡देवानां पत्नीरुत आ इति शंसेह्यावथ ॥

अनूचीः(१) । ताश्च,

॥ अनूचीरग्निं गृहपतिम् ॥

अनूचीरनुगन्त्रीः । अग्निम् अग्नेः ‘उत न’ इत्यृगुक्तस्य । शंसतीत्येव ॥

* ऋक्सं० ४-२-१०-४. † पा० सू० ७-१-४८. ‡ पा० सू० ६-४-८७.

स्तौति—

॥ तस्मादनूची पत्नी गार्हपत्यमास्ते ॥

तस्मान् तथाहि ।

पश्चात्तु गार्हपत्यस्य पत्न्युपास्ते सदा खलु ।

गार्हपत्यमिति ङसोऽम् ॥

॥ तदाह् राकां पूर्वां शंसेज्जाम्यै वै पूर्वपेयमिति ॥

वदन्त इति शेषः ॥

देवपत्नीव्यूचात् पूर्वं केचिद्राकाव्यूचं विदुः ।

जाम्यै स्वस्त्रे पूर्वपानं खलु राका सुरस्वसा ॥

भर्तारं भोजयित्वाग्ने तत्स्वसारमथ स्वयम् ।

भुञ्जाना दृश्यते पत्नी तद्द्रव्येति तेऽवदन् ॥

॥ तत्तन्नादृत्यम् । देवानामेव पत्नीः पूर्वाः शंसेत् ॥

अमः शम् । पूर्वम् (?) ।

अहिर्बुध्न्यात् परं शंसेद्देवपत्नीव्यूचं पुनः ॥

कृतः,

॥ एष हवा एतत् पत्नीषु रेतो दधाति यदग्निर्गार्हपत्यः ॥

यत् यः । एतत् एतर्हि ॥

॥ अग्निर्नैवासु तद् गार्हपत्येन पत्नीषु प्रत्यक्षाद्रेतो
दधाति ॥

तत् तत्र । प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षम् । आसु पत्नीषु ॥

॥ प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

सः ॥

वक्तव्य लोकाचारस्य प्रत्याचारं ब्रवीत्यथ—

॥ तस्मात् समानोदर्या स्वसान्योदर्यायै जायाया
अनुजीविनी जीवति ॥

तस्मात् तथाहि । असोर्द्वयम् । अन्योदर्या भ्रातृजाया । समानोदर्या
भगिनी । अनुजीविनी अनुसृत्य भुञ्जाना जीवति वर्तते ।

स्वभ्रातृभार्यानुगुण्ये स्वसा भ्रातृगृहे वसेत् ॥

अथ,

॥ राकां शंसति ॥

*राकामहभृच्चं शंसेद् देवपत्नीभृचात् परम् ॥

स्तौति—

॥ राका हवा एतां पुरुषस्य सेवनीं सीव्यति यैषा शिश्रेऽधि ॥

वित्ता सिरैति शेषः । अधि उपरि ।

सिरा सा सेवनी नाम गुदान्तवल्गयादिका ।

आ शिश्राद्वितता खन्तः प्रनाळी रेतसस्तु या ॥

राका देवी सिरां तां वै सम्पक्श्वास्याति स्फुटम् ॥

॥ पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते य एवं वेद ॥

अस्य वेदितुः ॥

॥ पावीरवीं शंसति ॥

राकाभृचात् परं होता शंसेत् पावीरवीत्पृचम् ॥

* ऋक्सं० १-३-१५-४. ११ 'सीव्यति दृष्टवदां करोति' इति भाष्यम्.

'सन्तनोति' इति महाभास्करः. † ऋक्सं० ४-८-६-२.

॥ वाग्वै सरस्वती पावीरवी । वाच्येव तद्वाचं दधाति ॥

तत् तथा वाक्समृद्धिं ताम्बुपर्युपरि कारयेत् ॥

॥ तदाहुर्यामीं पूर्वां शंसेत् पित्र्याश्मिति ॥

विचारे प्लुतद्वयम् ।

पावीरव्याः परं यामी किं पित्र्या वा भवेदिति ॥

सिद्धान्तयति—

॥ यामीमेव पूर्वां शंसेत् । 'इमं यम प्रस्तरमाहि
सीदेति राज्ञो वै पूर्वपेयम् ॥

याम्याः शंसनमग्रे स्यात् पितृणां हीश्वरो यमः[†] ।

राजा हि विषयस्थेभ्यः सर्वे तु लभतेऽग्रतः ॥

इमं यमेति याम्येषा यस्यामस्ति वहन्त्विति ॥

॥ तस्माद्यामीमेव पूर्वां शंसेत् ।

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरिति काव्यानामनूर्चां शंसति ॥

अनूचीमनुगन्तीं तु काव्यानां प्रतिपादिकाम् ॥

के पुनः काव्या नामेत्याह—

॥ अवरेणैव वै देवान् काव्याः परेणैव पितृन् ॥

एतन्नयोगे द्वितीये द्वे अवरेण परेण च ।

पितृभ्योऽभ्यधिकाः काव्या न्यूना देवेभ्य एव च ॥

* अक्षरं = ७-६-१४-४. † तथाच तै० सं० 'यमः पितृणां राजा' (२-६-६)
इति. ‡ अक्षरं = ७-६-१४-३. § पा० सू० २-२-३१. ¶ 'पितृणां मध्ये श्रेष्ठभूताः काव्या
नाम' इति भट्टमास्करः. 'काव्या देवानां स्तोत्राः केचिदधमजातिविशेषाः' इति माण्ड्यः.

॥ तस्मात् काव्यानामनूर्ची शंसति ॥

पितृभ्यः पूर्वमिति शेषः ॥

अथ,

॥ *उदीरतामन्नर उत्परास इति पिभ्याः शंसति ॥

इतिराद्यर्थः ।

उदीरतामार्हंपितृनिदं तिस्रो वदेहचः ॥

॥ उन्मध्यमाः पितरः सोम्यास इति ॥

अस्ति ॥

व्याचष्टे—

॥ ये चैवावमा ये च परमा ये च मध्यमास्तान्
सर्वाननन्तरायं प्रीणाति ॥

अवरोऽवमः प्रथमः । परः परमः श्रेष्ठः । मध्यलोकस्थो मध्यमः ।
अनन्तरायं निरवशेषम् ॥

॥ †आहं पितृन् सुविदत्राँ अवित्सीति द्वितीयां शंसति ॥

अत्रास्ति—

॥ बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्येति । एतद्ध वा एषां
प्रियं धाम यद्बर्हिषद इति ॥

* ऋक्सं० ७-६-१७-१. † ऋक्सं० ७-६-१७-२.

बर्हिपदपदे यद् बर्हिरिति तद्धाम स्थानं प्रियम् ॥

ततश्च,

॥ प्रियेणैवैनँस्तद्धाम्ना समर्धयति ॥

तत् तेन बर्हिरुच्चारणेन एनान् पितॄन् समृद्धान् करोति ॥

॥ प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद ॥

तिपस्त । श्रोयङ् । ऋध्नोति । स वेदिता ॥

॥ *इदं पितृभ्यः ॥

इति तृतीयां शंसेदिति शेषः ॥

अत्रास्ति—

॥ नमो अस्त्वद्येति ॥

ततश्च,

॥ नमस्कारवतीमन्ततः शंसति । तस्मादन्ततः पितृभ्यो
नमस्क्रियते ॥

तस्मात् तथाहि । पिण्डपितृयज्ञादौ † 'नमो वः पितर' इत्यादिभिः ॥

॥ तदाहुर्व्याहावं पित्र्याः शंसेत् । अव्याहावाश्मिति ॥

विचारे प्लुतौ । वि नाना ।

शौसावोमिति चाहात्रास्तिमृणां त्रय आदितः ।

स्युर्वादौ तिमृणामेकः स्यादित्यत्र विचार्यते ॥

* ऋक्सं० ७-६-१७-२. † 'अथैनानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इमे—' इति
आ० धी० सू० २-७-७. 'नमो वः पितरो रसावेति नमस्कारान् जपन्ति' इति आप०
श्री० सू० १३-१२-१०.

सिद्धान्तयति—

॥ व्याहावमेव शंसेत् ॥

सूच्यते हि—“प्रतिप्रतीकमाह्वानम्” इति ॥

कृतः,

॥ असंस्थितं वै पितृयज्ञस्य साधु ॥

भावे क्तः । असंस्थानं समाप्तिरहितत्वम् । साधु मङ्गलम् ॥

स्पष्टयति—

॥ असंस्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्थापयति यो व्याहावं
शंसति ॥

अनेकाहाववचनाद् बह्वारम्भत्वसूचनात् ।

सं सम्यक् स्थापयति वै निदधाल्लेष’ शंसकः ॥

निगमयति—

॥ तस्माद् व्याहावमेव शंस्तव्यम् ॥

त्रयोदशः खण्डः ।

१. ‘निदधाल्लेष’ प, पाठः.

* आ० श्रौ० सू० ५-२०-६. † ‘पितृयज्ञस्य सम्बन्धि यद्दहमसंस्थितमेव
यस्मिन्नेऽसमाप्तं तिष्ठति तदहं साधु समाप्तं कर्तव्यम्’ इति सायणः.

॥ *स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायमितीन्द्रस्यैन्द्रीरनुपानीयाः
शंसति ॥

पानं परं भोजनाद् यदनुपानं तु यामु वै ।
इन्द्रस्य स्तूयते ताश्च चतस्रः स्वादुरादिकाः ।
शंसेदैन्द्रीरिन्द्रसोमसंश्लेषमदवादिनीः ।
पिबतेः करणेऽनीयरिन्द्रात् तस्येदमणं तु डीप् ॥

सूच्यते हि—* 'स्वादुष्किलायमिति चतस्रः' इति ॥

स्पष्टयति—

॥ एताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवनमन्वपिबत्
तदनुपानीयानामनुपानीयात्वम् ॥

किञ्च,

॥ माद्यन्तीव वै तर्हि देवता यदेता होता शंसति ॥

यत् यदा । तर्हि तदानीम् । माद्यन्ति हृष्यन्ति ॥

॥ तस्मादेतासु महत् प्रतिगीर्यम् ॥

महत् मदिधातुम् । सूच्यते हि—* 'मदामो देव मोदामो देवोमित्यासां
प्रतिगरौ' इति । प्रतिगीर्यम् । गृ शब्दे ष्यति आत् ईत् ।

शंसितुः प्रोत्साहनं तु प्रोक्तं प्रतिगृणातिना ॥

* ऋक्सं० ४-७-३०-१. † पा० सू० ४-३-१२०. ‡ आ० श्रौ० सू०
५-२०-६. 'स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायमित्यभिज्ञायोमयते मोदं प्रतिगृह्णाति मदा
मोद इव मोदा मोद इवेत्यां व्याहारात्' इति आप० श्रौ० सू० १३-१५-१४.

॥ ययोरोजसा स्कभिता रजांसीति वैष्णुवारुणीमृचं शंसति ॥

छन्दस्त्वान्नानुत्राभूदणि वृद्धिः पदद्वये ।
खैलिकी मूत्रपठिता ययोस्त्रियुग भवेदियम् ॥

स्तौति—

॥ विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति वरुणः स्विष्टम् ॥

पाति रक्षति दुर्योगं विष्णुस्तं वरुणः शुभम् ॥

॥ तयोरुभयोरेव शान्त्यै ॥

शान्तिः प्रीतिः । तयोर्विष्णुवरुणयोः ॥

॥ विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचमिति वैष्णवीं शंसति ॥

स्तौति—

॥ यथा वै मत्स्यमेवं यज्ञस्य विष्णुः ॥

कृष्टभूमेः साम्यकरं मत्स्यं कृषिविदां मतम् ।
यथा क्षेत्रस्य तद् विष्णुस्तथा यज्ञस्य साधकः ॥

स्पष्टयति—

॥ तद्यथा दुष्कृष्टं दुर्मती कृतं सुकृष्टं सुमती कृतं
कुर्वन्नियादेवमेवैतद्यज्ञस्य दुष्टुतं दुदशस्तं सुष्टुतं सुशस्तं कुर्वन्नेति
यदेतां होता शंसति ॥

* आ० धौ० सु० ५-२०-६. † ऋक्सं० २-२-२४-१. ‡ 'मतौ बुद्धौ
सम्यक्त्वेन प्रतिभातं कार्यं मत्स्यम् । अयं दृष्टान्तः । विष्णुर्दोष्टान्तिकः । यथा मत्स्यं कार्यं
लोके फलपर्यवसाधि भवति तथा विष्णुरपि फलपर्यवसायीत्यर्थः' इति धावणः.

टा पूर्वसवर्णः । दुर्मत्या, सुमत्या । कुर्वन् । दस्य नः । इयात् गच्छेत् ।
तत् मस्यम् । निर्वहेत्* । यत् यः एतत् एषः होता । अर्थस्तु—

विष्णोर्व्यापनशीलस्य नु क्षिप्रं कं सुखं यथा ।
वीर्याणि वीरकर्माणि वाचं वक्ष्यामि यः पुरा ॥
भूखद्युसंज्ञकान् लोकान् विशेषेण मपेऽकरोत् ।
लोका रजद्भुमं स्थानं पृथिवीं षणुसंश्रये ॥
योऽस्थापयत् स्वर्गलोकं स्थापनार्थः स्कभिः परम् ।
सह तिष्ठति यत्रेति सहस्य स्थे सधः† कृतः ॥
उरुगायो महाकीर्तिः परिच्छिन्दंस्त्रिधा पदा ।
अस्य विष्णोस्तु वीर्याणि प्रवक्ष्यामि सुखं त्विति ॥

॥ संतनुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहीति प्राजापत्यां शंसति ॥

अत्र,

॥ प्रजा वै तन्तुः । प्रजामेवास्मा एतत् संतनोति ॥

एतदेतया । अस्मै अस्य यष्टुः ॥

॥ ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतानिति । देवयाना
वै ज्योतिष्मन्तः पन्थानः । तानेवास्मा एतद्वितनोति ॥

तान् पथः । एतदेतर्हि ॥

* 'यथा लोके दुष्कृतं कर्मकैः सम्यस्थाने दोषयुक्तं यथा भवति तथा कर्मणं कृते,
यत्किञ्चिद् राजकार्यममात्यैर्दुर्मतीकृतं दुष्टं मत्तमन्यथा चिन्तितं, पूर्वं तत्कार्यमदुर्मते सत्
पथाद् बुद्धिप्रमादाद् दुर्मते संपादितं, तत्र कश्चिद् बुद्धिमान् कर्मकः कृष्टस्थाने दुष्टस्य
तृणादेरपनयनेन सुकृतं कुर्वन्निगात् कर्मकस्य पृष्ठतो गच्छेत्, राजकार्यमपि दुर्बुद्धिनामात्मेन
दुर्मतीकृतं कश्चित् सुबुद्धिरमात्यः दुर्मतीकुर्वन् गच्छेत् । यथैतदुभयं लोके एवमेव' इति
सायणाः. † रजःशब्दो लोकवाची । तथान् यास्कः— 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति
(निघ० ४-१९). ‡ पा० सू० ६-३-९६. § ऋक्सं० ८-१-१४-१.

॥ अनुत्खणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं
जनमिति । एवैनं तन्मनोः प्रजया संतनोति ॥

म(नवः ?नोः) सम्बन्धिन्या प्रजया सन्तनोत्येव । एनं यजमानम् ।
होता ॥

॥ प्रजास्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एव वेद ॥
सः ॥

॥ *एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया परिदधाति ॥
ऐन्द्रीसुपस्पर्शनाय भूम्यां योजयतीह तु ॥

॥ इयं वा इन्द्रो मघवा विरप्शी ॥

विविधं रपणं विरप् । मत्वर्थे शः । †अतइनिः । ‡विरप्शी
स्तोत्रकार्युक्तः । इन्द्र ईश्वरः । मघवा अन्नवा(न्) ॥

॥ करत् सत्या चर्षणीधृदनर्वेतीयं वै सत्या चर्षणी-
धृदनर्वा ॥

चर्षणीनां मनुष्यजातीनां धारयित्री । अमर्वा अगन्त्री ॥

॥ त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे इति । इयं वै राजा जनुषाम् ॥

†अनेरुसिः । जनुर्जातः । जातानाम् ॥

॥ अधि श्रवो माहिनं यज्जरित्र इति । इयं वै माहिनं
यज्जश्रवः ॥

* ऋक्सं० ३-५-२४-५ † पा० सू० ५-२-११५ ‡ 'विरप्शी रभ
राभसे इत्यस्मादातोत्पन्नोऽयं शब्दः । विशेषेण राभस्ववान् सर्वदोषुक इत्यर्थः',
§ 'अनर्वा इयं परिख्यज्य रागभूमावुपविष्टत्वात्परहितः' इति सायणः. ¶ उणादिसू०
२-११५.

माहिं न महश्चम् । महिनो महदर्थान् त्वार्थेऽण् । * 'इनण्यनपत्ये' ।
श्रवः कीर्त्तिः ॥

॥ यजमानो जरिता ॥

नीर्यतेः स्तुत्यशान् वृचि इद् ॥

॥ यजमानायैवैतामाशिषमाशास्ते ॥

आशास्त एव ॥

॥ तदुपस्पृशन् भूमिं परिदध्यात् ॥

त्रिर्वदेत् ॥

॥ तद्यस्यामेव यज्ञं संभरति तस्यामेवैनं तदन्ततः
प्रतिष्ठापयति ॥

उक्तार्थम् ॥

॥ अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋकभिरित्याग्निमारुतमुक्थं
शस्त्वाग्निमारुत्या यजति ॥

आग्निमारुतश्चान्ते यजेदग्ने मरुत्स्विति ॥

॥ यथाभार्ग तद् देवताः प्रीणाति प्रीणाति ॥

॥ उक्तार्थम् । द्विरुक्तिरुक्तार्थाः ॥

* पा० सू० ६-४-१६४. † 'एवा न इन्द्रो मघवा विरप्सीति परिदध्यात्
भूमिमुपस्पृशन्' इति आ० श्रौ० सू० ५-२०-६. ‡ page 548. § ऋक्सं०
४-३-२५-८. ¶ 'अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋकभिरिति वाक्या' इति आ० श्रौ० सू०
५-२०-८. ॥ page 425. § page 44.

इति त्रयोदशाध्यायैरग्निष्टोमारूपसंस्थकः ।

श्र्योतिष्टोमो वर्णितोऽत्र पस्यान्ते द्वाग्निमारुतम् ॥

चतुर्दशः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितार्था महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ

सुसप्रदायां त्रयोदशोऽध्यायः^१ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशाध्यायैर्यस्य रूपं प्रवर्णितम् ।

संस्तोतुमग्निष्टोमं तमितिहासं ब्रवीति ह—

• ॥ देवा वा असुरैर्युद्धमुपप्रायन् विजयाय ॥

सह कर्तुमिति शेषः । वै पुरा ॥

॥ तानग्निर्नान्वकामयतैतुम् ॥

तान् युवुत्सुन् सुरानग्निर्नच्छदन्नेतुमञ्जसा ॥

॥ तं देवा अत्रुवन् ॥

कथम्,

॥ अपि त्वमेह्यस्माकं वै त्वमेकोऽसीति ॥

१. 'इति ब्राह्मणवृत्तौ त्रयोदशोऽध्यायः' च, छ, पाठः.

त्वमप्यस्माकमेकोऽसि तदेवस्मत्समीपतः ॥

॥ स नास्तुतोऽन्वेष्यामीत्यब्रवीत् । स्तुत नु मेति ॥

सोऽब्रवीत् । स्तुत लोद् । नु क्षिप्रम् ।

अन्वेष्यामि नास्तुतोऽहं यदीच्छा स्तुत मां हृतम् ॥

॥ तथेति तं ते समुत्क्रम्योपनिवृत्यास्तुवन् ॥

उत्क्रम उत्थानम् । उपनिवृत्तिराभिमुख्यम् । तमग्निम् ॥

॥ तान् स्तुतोऽनुप्रैत् ॥

तान् देवान् । अनुप्रैदन्वगच्छत् ॥

कथं,

॥ स त्रिश्रेणिर्भूत्वा त्र्यनीकोऽसुरान् युद्धमुपप्रायद्विजयाय ॥

युद्धं योद्धुं तुमर्थे क आयदैल्लह शपो न लुक् ॥

त्रिश्रेणीति 'त्र्यनीकेति' व्याचष्टे द्वितयं स्वयम्—

॥ त्रिश्रेणिरिति च्छन्दांस्येव श्रेणीरकुरुत् ॥

श्रेणीः व्यूहान् गायत्रीत्रिष्टुप्त्रगतीरूपान् ॥

॥ त्र्यनीक इति सवनान्येवानीकानि ॥

अकुरुतेत्येव । अनीकं मुखम् ॥

एवमग्निः,

॥ तानसम्भाव्यं पराभावयत् ॥

तानसुरान् ।

पुनः समृद्धिः *संभाव्यं यथा तद्रहितं तथा ।

पराभावयत् व्यनाशयत् ॥

॥ ततो वै देवा अभवन् परासुराः । भवत्यात्मना
परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥

† उक्तार्थम् ।

इत्यग्नेः स्तुतियोगेन त्वग्निष्टोमः ऋतुः स्मृतः ॥

किञ्च,

॥ सा वा एषा गायत्र्येव यदग्निष्टोमः ॥

यत् यः ॥

कथं,

॥ चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य
स्तुतशस्त्राणि ॥

पादैरष्टाक्षरैर्युक्ता गायत्री त्रिभिरेव हि ।
स्तोत्राणि द्वादशोद्गातुः शस्त्रं होत्रादिगं तथा ॥
पवमानास्त्रयश्चत्वार्याज्यानि स्युश्च पृष्ठवत् ।
यज्ञायज्ञीयमन्त्र्यं च स्तोत्रद्वादशकं त्विदम् ॥
आज्यं होतुः सप्रवगं होत्रकाणां त्रिकं ततः ।
होतुर्मरुत्वतीयं च निष्केवल्यं च वै ततः ॥
होत्रकाणां त्रिकं होतुर्वैश्वदेवाग्निपारुते ।
इति शस्त्रद्वादशकमग्निष्टोमे व्यवस्थितम् ॥

* 'संभाव्यं पुनरुज्जीवतसम्भावनापि यथा न भवति तथा । यद्वा अन्यत्राननुभूत-
पराक्रमम्' इति भरभास्करः, † page 281.

॥ तद्वै यदिदमाहुः सुधायां ह वै वाजी सुहितो
दधातीति ॥

*सुधामृतं तद्युक्तायां दिवि वाजीव वेगवान् ।
देवो दधाति सुहितो षडृन् हेः क्षिपि तुक् शसि ॥
इति सन्तस्तु यत् प्राहुस्तदिदं संभवत्यपि ॥

कथं,

॥ गायत्री वै तत् । न ह वै गायत्री क्षमा रमते ॥

ञ्जिह्वक् । क्षमायां भूम्याम् ॥

किं तर्हि,

॥ ऊर्ध्वा हवा एषा यजमानमादाय स्वरेतीति ॥

स्वः स्वर्गम् । इति समाप्त्यर्थः ॥

किञ्च,

॥ अग्निष्टोमो वै तत् । न ह वा अग्निष्टोमः क्षमा रमते ।

ऊर्ध्वो हवा एष यजमानमादाय स्वरेति ॥

ऊर्ध्वः उन्मुखः ॥

किञ्च,

॥ स वा एष संवत्सर एव यदग्निष्टोमः ॥

यत् यः ॥

* 'सुधु धीयन्ते सुकृतिनोऽस्यां दिवि सा धीः सुधा । तस्यामेव वाजी वाजोऽभं
सोमरूपं यस्मिन्नस्तीत्वग्निष्टोम उच्यते । स च सुहितः साष्टुष्पेनानुष्ठितो दधाति
सुधाशब्दवाच्यायां दिवि यजमानं स्थापयति' इति साख्यः । 'वाजी वेगवान्
हविलक्षणेनाभेन तद्वान् वा सुहितः हविर्भिः सुप्तः । अग्निर्वाव वाजी (तै० सं० ५-५-१०)
इति च ब्राह्मणान्तरम् । अग्निः खल्वीदशो भूत्वा यजमानं स्वर्गे स्थापयति इत्यनेन सुति-
वचनेनोच्यते' इति भट्टभास्करः ।

कथं,

॥ चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सरः । चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य
स्तुतशस्त्राणि ॥

*व्याख्यातम् ॥

॥ तं यथा समुद्रं स्रोत्या एवं सर्वे यज्ञकृतवोऽपियन्ति ॥

† 'स्रोतसो विभाषा ज्यङ्घ्यौ' । स्रोत्याः नद्यः । यज्ञकृतवो यागाः ।
अपियन्ति उपगच्छन्ति ॥

प्रथमः खण्डः ।

वक्तव्यं स्पष्टयति वदन्निदमिदं त्विति—

॥ दीक्षणीयेष्टिस्तायते ॥

कुर्वन् तनिः । कर्मणि लट् । यच् । † 'तनोतेर्यकि' इत्यात् ।

प्रथमं दीक्षणीयेष्टिरग्निष्टोमे प्रयुज्यते ॥

ततः किं,

॥ तामेवानु याः काश्चेष्टयस्ताः सर्वा अग्निष्टोममपियन्ति ॥

तामनु लक्ष्मीकृत्य । अत्रेष्टयो विकृतयः उत्तरत्र दर्शपूर्णमासयोरुक्तेः ॥

किञ्च तत्र,

॥ इळामुपह्वयते ॥

होता ॥

॥ इळाविधा वै पाकयज्ञाः* ॥

इळासं तत्प्रकारा हि पाकयज्ञास्तु सप्त वै ।

हुतः प्रहुत आहुतो वलेर्हरणमेव च ॥

प्रत्यवरोहोऽष्टका च तथा शूलमवोऽन्तिमः† ॥

॥ इळामेवानु ये के च पाकयज्ञास्ते सर्वेऽग्निष्टोममपियन्ति ॥

किञ्च,

॥ सायंप्रातरग्निहोत्रं जुह्वति ॥

अत्र च,

॥ सायंप्रातर्व्रतं प्रयच्छन्ति ॥

दीक्षिताय । † पयो व्रतं ब्राह्मणस्यैतादृशास्तितं (?) भक्ष्यं व्रतम् ॥

किञ्च,

॥ स्वाहाकारेणाग्निहोत्रं जुह्वति ॥

मन्त्रान्तेऽस्ति हि स्वाहाकारः‡ ॥

॥ स्वाहाकारेण व्रतं प्रयच्छन्ति ॥

* 'इळा खलु वैधा पाकयज्ञः' इति तै० सं० १-७-१. † 'सोऽयं सूत्रान्तरकारस्य पक्षः । आश्वलायनस्तु हुतादीक्षीनेन पाकयज्ञानाद्' इति सायणः, ‡ तथाच तै० आ०—'पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्वस्याथो सौम्येऽप्यध्वर एतद् व्रतं मूषाद्' इति (२-८-१). 'पयो दीक्षानु' इतिच आ० औ० सू० १२-८-२९. § तथाच तै० ब्रा०—'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः' इति (२-१-१०). ¶ 'ये देवा मनोजाता मनोबुधः सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा' (तै० सं० १-२-३) इति दीक्षितो व्रतयति । तथाच आप० औ० सू०—'ये देवा मनोजाता मनोबुध इति दक्षिणेनाहवनीयं परिधिते व्रतयति' इति (१०-१७-९).

ततश्च,

॥ स्वाहाकारमेवान्वग्निहोत्रमग्निष्टोममप्येति ॥

अग्निहोत्रं कर्तुं ॥

किञ्च,

॥ पञ्चदश प्रायणीये सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश
दर्शपूर्णमासयोः ॥

सामिधेनीरन्वाहेत्येव ॥

ततश्च,

॥ प्रायणीयमेवानु दर्शपूर्णमासावग्निष्टोममपीतः ॥

प्रायणीयं यागम् । इतः उपगच्छतः ॥

॥ सोमं राजानं क्रीणन्ति ॥

सोमक्रयं कुर्वन्ति ॥

॥ औषधो वै सोमो राजा ॥

ओषधिरूपत्वादोषधीशत्वाच्च सोमस्य ॥

॥ ओषधिभिस्तं भिषज्यन्ति यं भिषज्यन्ति ॥

+++++ क्तं कर्तुमिच्छन्ति बन्धवः ।

तं भिषज्यन्त्योषधिभिर्भिषक् *कण्डूदिवक् श्लि लट् ॥

ततश्च,

॥ सोममेव राजानं क्रीयमाणमनु यानि कानि च
भेषजानि तानि सर्वाण्यग्निष्टोममपियन्ति ॥

ऋयः स्वीकारः । यानि कानि च सर्वाणि आद्युर्वेदः सर्वरोग....गतः(?) ॥

॥ अग्निमातिथ्ये मन्थन्ति ॥

आतिथ्ये कर्मणि ॥

॥ अग्निं चातुर्मास्येषु ॥

मन्थन्तीत्येव । वैश्वदेवे पर्वणि ॥

॥ आतिथ्यमेवानु चातुर्मास्यान्यग्निष्टोममपियन्ति ।

पयसा प्रवर्ग्ये चरन्ति ॥

*पयो हि गव्यमाजं च महावीरे निधीयते ॥

॥ पयसा दाक्षायणयज्ञे ॥

चरन्तीत्येव ।

‡मैत्रावरुण्यस्त्वामिक्षा तप्ते ङीरे हि सा दधि ॥

॥ प्रवर्ग्यमेवानु दाक्षायणयज्ञोऽग्निष्टोममप्येति ॥

किञ्च,

॥ पशुरुपवसथे भवति ॥

पशुरौपवसथ्येऽहन्यस्त्यग्रीपोमदैवतः ॥

* 'इन्द्राक्षिना मधुनः सारयस्येति महावीरे गोपय आनयति', 'मधु हविरसोऽल्लजापयः' इति आप० श्रौ० सू० १५-१०-१, ३. † 'मनु सर्वाग्निष्टोमां प्रकृतिविकृतीनामग्निष्टोमेऽनुप्रवेश उक्त एव । तत् किमित्यस्य दाक्षायणयज्ञस्य पृथगन्तर्भावो विधीयते । उच्यते । नार्थं प्रकृतिर्नापि विकृतिः । किं तर्हि दशपूर्णमासयोरेव गुणकलाधिकारोऽयम् । द्वे पूर्णमास्यौ द्वे अमावास्यायौ यजेत इति प्रयोगविकेषस्य दाक्षायणयज्ञ इति संज्ञा' इति भट्टभास्करः. 'दशपूर्णमासयोरेव गुणविकृतिरूपः क्वचिद् दाक्षायणारूपो यज्ञः । तथान्न शास्त्रान्तरे दशपूर्णमाससक्तियै श्रूयते—'दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत' (तै० सं० २-५-५) इति' इति सायणः. ‡ 'मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयात्तरस्याम्' इति आप० श्रौ० सू० ३-१०-६. 'मैत्रावरुणममावास्यायाम्' इति च आप० श्रौ० सू० २-१४-१०.

॥ तमेवानु ये के च पशुबन्धास्ते सर्वेऽग्निष्टोममपियन्ति ॥

ये के च सर्वे पशुबन्धाः पशुयागाः ॥

॥ इळादधो नाम यज्ञक्रतुः ॥

सूच्यते हि—“प्राजापत्य इळादधः” इति ॥

॥ तं दध्ना चरन्ति ॥

तस्य हविर्दधीत्यर्थः ॥

अत्र च,

॥ दध्ना दधिघर्मे ॥

चरन्तीत्येव ॥

॥ दधिघर्ममेवान्विळादधोऽग्निष्टोममप्येति ॥

द्वितीयः खण्डः ।

॥ इति नु पुरस्तात् ॥

उक्तः प्राक्तनयज्ञानामग्निष्टोमे समागमः ॥

॥ अथोपरिष्ठात् ॥

उक्थ्यादीनां परेषां तु सङ्गमोऽथात्र वक्ष्यते ॥

• आ० धौ० सू० २-१४-११.

तत्र,

॥ पञ्चदशोक्थ्यस्य स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि ॥

उक्थ्यस्यैव' । अग्निष्टोमादूर्ध्वमुक्थ्यस्तोत्रिय.....विषयम् (?) ॥

ततः किं,

॥ स मासः ॥

द्विपञ्चदशसंघातस्त्रिंशच्चान्मासवद् भवेत् ॥

॥ मासघा संवत्सरो विहितः ॥

* छान्दसो घा । विधा प्रकारः । विहितः क्लृप्तः ।

मासप्रकारेण पुरा क्लृप्तो देवैर्देवैर्वत्सरः ॥

॥ संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः ॥

वैश्वानराग्निरूपेण श्रुतो संवत्सरः श्रुतः† ॥

॥ अग्निरग्निष्टोमः ॥

अग्निस्तुतिरूपत्वात् ॥

॥ संवत्सरमेवानूक्थ्योऽग्निष्टोममप्येति ॥

संवत्सररूपेऽन्तर्भावात् ॥

१. * उक्थ्यस्यैवेति' क. ख. पाठः.

* 'वीप्सायां छान्दसो घाप्रत्ययः, मासो मासः, अनेके मासाः सम्भूत संवत्सरो विहितः' इति भट्टभास्करः. † तथाच तै० सं० — 'संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः' इति २-३-५.

तत्र च,

॥ उक्थ्यमपियन्तमनु वाजपेयोऽप्येति ॥

अग्निष्टोमेन साम्योक्त्या वाजपेयोऽनुयात्यपि ॥

कृतः,

॥ अत्युक्थ्यो हि स भवति ॥

उक्थ्यपरभूतपोळश्याश्रयत्वात् । मृष्यते हि—“पोळशी त्विह । तस्मादूर्ध्वम्—’ इत्यादि ॥

आहाथाग्निष्टोमयोगमप्नोर्यामातिरात्रयोः—

॥ द्वादश रात्रेः पर्यायाः[†] सर्वे पञ्चदशाः ॥

‡ ‘(स्तो)मे ङविधिः पञ्चदशा(ध्यर्धे ?वर्धेः’ ।) पञ्चदशावृत्तिकः ॥

तत्र च,

॥ ते द्वौ द्वौ सम्पद्य त्रिंशत् ॥

त्रिंशद्रूपास्तु संघाताः षडासन् द्वादशस्वपि ।

कार्थे ल्यप् । सम्पन्नाः ॥

॥ एकविंशं षोळशिसाम त्रिवृत्[‡] सन्धिः । सा त्रिंशत् ॥

सम्पद्येत्येव ।

* आ० श्रौ० सू० २-५-९, १०. † अतिरात्रे च द्वादश रात्रेः पर्यायाः । ते चापस्तम्बेन सष्टीकृताः—‘अतिरात्रभेत् षोडशित्वमयानुसर्गस्योदशभ्यध्वमसगणेभ्यो राजानमतिरेचवति । षोडशिता प्रचर्ये रात्रिर्वापैः प्रचरति । होतृत्वमसमुद्धवः प्रथमो गणो मैत्रानरणचमसमुद्धयो द्वितीयो आङ्गणाच्छंसित्वमसमुद्धवस्तृतीयोऽच्छावाकचमसमुद्धव-अतुर्थः । प्रथमाभ्यां गणाभ्यामन्वयुधरत्युत्तराभ्यां प्रतिप्रस्थाता । एष प्रथमः पर्यायः । एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च’ इति (१४-३-८, ९, १०, १४, १५, १६). ‡ पा० सू० वा० ५-१-५८. § त्रिपत्ताक्षयोऽवववा यस्य स त्रिपत् । नव स्तोत्रिया इत्यर्थः.

सन्धिषोडशसंघातत्रिंशत्संख्योऽन्यतोऽभवत् ॥

॥ स मासः ॥

स संघातो मास इव त्रिंशत्संख्यान्वयाद्भूत् ॥

॥ त्रिंशन्मासस्य रात्रयो मासघा संवत्सरो विहितः
संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्निष्टोमः संवत्सरमेवान्वतिरात्रोऽग्नि-
ष्टोममप्येति ॥

किञ्च,

॥ अतिरात्रमपियन्तमन्वसोर्यामोऽप्येति ॥

कृतः,

॥ अत्यतिरात्रो हि स भवति ॥

अतिरात्राश्रयत्वादस्योर्यामस्य । सूच्यते हि—“अतिरात्रस्त्विह ।
अद्वैपदोवध्यश्वेद् वैषुवतं तृतीयसवनम् । ऊर्ध्वभास्विनादतिरिक्तोक्त्यानि’
इति ॥

निगमयति—

॥ एतद् वै ये च पुरस्ताद् ये चोपरिष्ठाद् यज्ञकतवस्ते
सर्वेऽग्निष्टोममपियन्ति ॥

ये यज्ञकतवः पूर्वे तेऽग्निष्टोमात् परे च ये ।

यज्ञकतव आयान्ति सर्वे + + + वै खलु ॥

१. 'संघातत्रिंशत्संख्यानितो' क. पाठः.

पुनः स्तौति—

॥ तस्य संस्तुतस्य नवतिशतं स्तोत्रियाः ॥

स्तोत्राद् घः । “संख्याया अरुपीयस्याः” इति नवतेः पूर्व-
निपातः ।

कथं संख्यैवमिति चेच्छ्लोकौ शृणु पुरातनौ—

“त्रिवृद् बहिष्पवमाने नव स्युश्चतुर्षु चाज्येषु हि षष्टिरेवम् ।
माध्यंदिने पवमाने दशाथ पञ्चाधिकाः स्तोत्रियाः स्युस्तथैव ॥
चतुर्षु षष्टेषु तथाष्टषष्टिः सप्तार्भवे पवमाने दशाथ ।
अग्निष्टोमं त्वेकविंशं वदन्तीत्येवं संख्या नवतिर्वै शतं च ॥”

इति । अर्थस्तु—बहिष्पवमाने स्तोत्रियास्त्रिवृत्तव । पञ्चदशाज्यानि चत्वारि
इति षष्टिः । माध्यंदिने पवमाने पञ्चदश । सप्तदशानि षष्टानि चत्वारि
इत्यष्टाषष्टिः । आर्भवे पवमाने सप्तदश । एकविंशं यज्ञायत्रीयसापेति ॥

अथावयुत्य स्तौति—

॥ सा या नवतिस्ते दश त्रिवृतः ॥

शतान् पूर्वा तु नवतिर्नवका दश वै मताः ॥

॥ अथ या नवतिस्ते दश ॥

त्रिवृत इत्येव । अथ शतात् परा नवतिर्दश नवकाः ॥

॥ अथ या दश तासामेका स्तोत्रियोदेति त्रिवृत् परिशिष्यते ॥

मध्ये नवत्योर्दश याः स्तोत्रियास्तासु चान्ततः ।
ए(का)तिरिच्यते ऋण्यो नवकस्तिष्ठ(ति) त्रिवृत् ॥

॥ सोऽसावेकविंशोऽध्याहितस्तपति ॥

अधि इव । स शिष्टनवकसंघातः । आहितः स्थितः तपति दीप्यते ।
असौ सूर्य इव ॥

कथं,

॥ विषुवान् वा एष स्तोमानाम् १ ॥

विषुः कालो मध्यवर्ती तद्योगी विषुवान् रविः ।

वै इव । वस्वं छान्दसम् ।

मध्यवर्तिसूर्य(नि)भा नवत्योर्मध्यगा त्रिवृत् ॥

उपपादयति—

॥ दश वा एतस्मादर्वाञ्चस्त्रिवृतः ॥

एतस्मान्मध्यनवकात् । अर्वाञ्चः पूर्वभूता नवकदशकाः ॥

॥ दश पराञ्चः ॥

त्रिवृत इत्येव । परभूताः ॥

॥ मध्य एष एकविंश उभयतोऽध्याहितस्तपति ॥

अधि इव । * द्वादश मासाः पञ्चवस्त्रय इमे लोका असावादित्य
एकविंशः' इत्युक्त एकविंशतेः पूरणः सूर्य इवैष नवक इत्यर्थः ॥

१. 'स्तोमानाम् । विषुवान्' च. क. पाठः.

॥ तद्यासौ स्तोत्रियोदेति सैतस्मिन्नध्यूह्या ॥

उदेति अतिरिच्यते । एतस्मिन्नादित्यसमे नवके । साध्यूह्या । उपरि
निहिता ॥

॥ स यजमानः ॥

(आ?) ढापो लुक् । सा ॥

किञ्च,

॥ तद् दैवं क्षत्रं सहो बलम् ॥

यजमान इत्येव । आश्रित इति शेषः । तत् सूर्यारूपं ज्योतिर्दैवं सर्व-
देवसम्बन्धि, क्षत्रं राजरूपम् । सहः अभिविवृ, बलं बलवत् ॥

॥ अश्रुते ह वै दैवं क्षत्रं सहो बलम् ॥

यजमान इत्येव ॥

॥ एतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्रुते य एवं वेद ॥

सः ॥

तृतीयः खण्डः ।

त्रिवृदादिस्तोमयोगमग्निष्टोमे ब्रवीत्यय —

॥ देवा वा असुरैर्विजिग्याना ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमायन् ॥

सह युद्ध इति शेषः । वै पुरा ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः ।

*सन्लिटोर्जेर्लिटः कानच् भविपराभ्यां तद्धेव च ।

विजयं कृतवन्तः ॥

॥ सोऽग्निर्दिविस्पृगूर्ध्वं उदश्रयत् ॥

“दृद्युभ्यां हेः” इत्यलुक् । उत् प्रथमम् । सः प्रसिद्धः ॥

॥ स स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमवृणोत् ॥

अग्निः प्रविश्य स्वर्गस्य प्रादाद् (?) द्वारं ततो दृढम् ॥
कथमस्य प्रवेशः प्रागत उत्तरमुच्यते—

॥ अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिः ॥

आनीतं ह्यग्निना सर्वा हविरश्रन्ति देवताः ॥

॥ तं वसवः प्रथमा आगच्छन् ॥

वा सर्वनाम प्रथमचरमेति जसो न शी ॥

आगत्य च,

॥ त एनमब्रुवन् ॥

ते अष्टौ वसवः ॥

कथम्,

॥ अति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति ॥

अर्जैः प्रवेशार्थाच्छ्रोतो लद् । अत्यर्जः प्रवेशः । नः^१ अस्मान् ।

आकाशमवकाशं तु द्वारो(लो? ह्य)टनतः कुरु ॥

१. 'अत्यर्जनं प्रवेशनम्' घ. ड. पाठः.

॥ स नास्तुतोऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत् । स्तुत नु मेति ॥

अतिसर्गः प्रवेशनम् ॥

॥ तथेति तं ते त्रिवृता* स्तोमेनास्तुवन् ॥

स च,

॥ तान्श्स्तुतोऽत्यार्जत ॥

प्रावेशयत् ॥

॥ ते यथालोकमगच्छन् ॥

लोकं स्थानम् ॥

॥ तं रुद्रा आगच्छन् ॥

एकादश ॥

॥ त एनमब्रुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति । स नास्तुतोऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति । तथेति तं ते पञ्चदशेन† स्तोमेनास्तुवन् । तान्श्स्तुतोऽत्यार्जत । ते यथालोकमगच्छन् ॥

॥ तमादित्या आगच्छन् ॥

द्वादश ॥

* 'तिसृभ्यो हिकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिकरोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिकरोति स उत्तमयोदती त्रिवृते त्रिवृतिः' इति त्रिवृत्स्तोमविभागकं ताण्ड्यब्राह्मणम् (२-१). † पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स एकया स तिसृभिः' इति पञ्चदशस्तोमविभागकं ताण्ड्यब्राह्मणम् (२-४).

॥ त एनमद्भुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति । स
नास्तुतोऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति । तथेति तं ते
सप्तदशेन* स्तोमेनास्तुवन् । तान्धस्तुतोऽत्यार्जत । ते यथा-
लोकमगच्छन् ॥

॥ तं विश्वेदेवा आगच्छन् ॥

दश ॥

॥ त एनमद्भुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति स
नास्तुतोऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति । तथेति तं त एक-
विंशेन† स्तोमेनास्तुवन् । तान्धस्तुतोऽत्यार्जत । ते यथालोक-
मगच्छन् ॥

एवम्,

॥ एकैकेन वै तं देवाः स्तोमेनास्तुवन् । तान्धस्तुतो-
ऽत्यार्जत । ते यथालोकमगच्छन् । अथैह नमेष एतैः सर्वैः
स्तोमैः स्तौति यो यजते ॥

अथह एवंहि । यो यजते स एष सर्वैस्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशैः ॥

॥ यश्चैनमेवं वेद ॥

सोऽपि ॥

* 'पञ्चभ्यो द्विकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो द्विकरोति स
एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो द्विकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः' इति
सप्तदशस्तोमविधायकं ताण्ड्यब्राह्मणम् (२-७). † 'सप्तभ्यो द्विकरोति स तिसृभिः स
तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो द्विकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो द्विकरोति
स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः' इत्येकविंशस्तोमविधायकं ताण्ड्यब्राह्मणम् (२-१४).

॥ अती तु तमर्जाते ॥

तं यष्टारं वेदितारमपि^१ सोऽग्निः प्रवेशयेत् ।

अतेर्दीर्घच्छान्दसः । अर्जेलेद्^२ । * आत पे^३ । † वैतोऽन्यत्र^४ । अर्जेत
दुःस्वपतिक्रमय्य सुखं प्रवेशयेत् ॥

स्पष्टमिति—

॥ अति ह वा एनमर्जते स्वर्गं लोकमभि ॥

एनं यष्टारम् । स्वर्गमभि प्रति अर्जते प्रवेशयति ॥

॥ य एवं वेद^५ ॥

चतुर्थः खण्डः ।

पुनः *स्तौति—

॥ स वा एषोऽग्निरेव यदभिष्टोमः ॥

यत् यः ॥

कथं,

॥ तं यदस्तुवंस्तस्मादग्निस्तोमस्तमग्निस्तोमं सन्तमग्नि-
ष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥

१. 'होतारमपि' क. पाठः. २. 'अर्जेलेद्' ड. पाठः. ३. 'वेद ।
सोऽभि ॥' क. पाठः.

*अग्नेः स्तुवस्तोमसोमेति पत्वं नाम तिरोहितम् ।

अग्नेः स्तोमा अत्र सन्तीत्यग्निष्टोमः ऋतुर्मतः^१ ॥

॥ तं यच्चतुष्टया देवाश्चतुर्भिः स्तोमैरस्तुवंस्तस्माच्चतुस्तोमः ॥

†संख्याया इति सूत्रेण चतुरोऽवयवे तयप् ।

वा सर्वनाम †प्रथमचरमेति जसो न गी ॥

अग्नेः स्तोमास्तु चत्वारः सन्त्यत्रेति कर्तो पदम् ॥

॥ तं चतुस्तोमं सन्तं चतुष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण
परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥

‡सुषामादिषु चेत्येवं पत्वं नाम तिरोहितम् ॥

॥ अथ यदेनमूर्ध्वं सन्तं ज्योतिर्भूतमस्तुवंस्तस्माज्ज्योति-
स्तोमस्तं ज्योतिस्तोमं सन्तं ज्योतिष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण
परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥

ज्योतिर्भूतपतिप्रकाशमानम् ।

१ ज्योतिरायुपः स्तोमेति पत्वं नाम तिरोहितम् ।

ज्योतिष्टोमो ज्योतिषोऽग्रेरिह स्तोमा इति ऋतुः ॥

१. 'अग्निष्टोमोऽग्निर्मतः' च. इ. पाठः.

* पा० सू० ८-३-८२. † पा० सू० ५-२-४२. ‡ पा० सू० १-१-३३.

§ पा० सू० ८-३-१०. १ पा० सू० ८-३-८३.

पुनः स्तौति—

॥ स वा एषोऽपूर्वोऽनपरो यज्ञक्रतुर्यथा
रथचक्रमनन्तमेवं यदग्निष्टोमः ॥

यत् यः^१ । अग्निष्टोमो नाम एष यज्ञः (पूर्व)पररहितः । यथा
रथचक्रमनन्तमाद्यन्तरहितम् एवं तथा ॥

स्पष्टयति—

॥ तस्य यथैव प्रायणं तथोदयनम् ॥

प्रायणमारम्भः । उदयनं समाप्तिः ।

*याः प्रायणीयस्येत्यादि प्राग्गतं ह्यध्यगीष्महि ।

सूच्यते च—‘उदयनीयया—’ ॥

॥ तद्देवाभि यज्ञगाथा गीयते ॥

तत्^२ उक्तमर्थरूपम् । एषा वक्ष्यमाणा अभि प्रति । यज्ञगाथा
यज्ञविषया गाथा । आत्मगपदकमिता(?) । गीयतेऽधीयतेऽध्येतृभिः ॥

॥ यदस्य पूर्वमपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति ॥

अथैरतु—अस्याग्निष्टोमस्य (यत्) पूर्वं प्रायणीयाख्यकं तद्देवास्वापर-
सूदयनीयाख्यम् । व्यत्यस्योक्तिरादराद्या । उ पुनः । उ खलु । अहेः
सर्पस्य । †सर्पणम् । ङयर्थेऽम्, सर्पणे गमने ।

१. *यः एष' च, इ. पाठः.

* page 73, † आ० धी० सू० ६-१४-१. ‡ 'सर्पणं सर्पणशीलं
शरीरमित्येव तथा किरःपुच्छविवेकरहितं सर्पति तद्वत्' इति मद्रभास्करः.

सर्पः शकलनामा तु वालं दष्टा दृढं मुखे ।
 चक्रवन्मण्डलीभूतः सर्पन् द्वि (प)रिदृश्यते ॥
 दुर्ज्ञानमुखपुच्छाग्रमध्यो वलयसन्निभः ।
 न विजानन्ति यतरत् परस्तायच्च पुरस्तात् ॥

निगमयति—

॥ यथाह्येवास्य प्रायणमेवमुदयनम् ॥

उक्तं दृश्यतीत्याह—

॥ "असदिति तदाहुः । यत् त्रिवृत् प्रायणमेकविंशमुदयनं
 केन ते समे इति ॥

यत् यदि ।

आदौ बहिष्पवमानस्त्रिवृत्स्तोमोऽन्तमस्तथा ।
 एकविंशोऽग्निष्टोमाख्यः कथ(मद्य ? माद्यन्त)तुल्यता ॥
 अत आहुः + + + + + प्रोक्तमसदेव तत् ॥

परिहरति—

॥ यो वा एकविंशस्त्रिवृद्धैः सः ॥

एकविंशे द्वे नवके विद्येते त्रिष्टुत् त्रिकम् ।
 अवष्टुत्य त्रिपुत्रोऽपि द्विपुत्रत्वं न मुञ्चति ॥
 नवकारुयस्त्रिवृदिति केचिदन्येऽन्यथोचिरे^१ ।

१. 'अन्यथोचिरे । त्रिकानि स्य विद्यन्ते । अतश्च ' क. पाठः.

* सायणभट्टभास्करौ तु असदित्यस्य पूर्ववाक्येनान्वयं कृत्वा यथाह्येवामिष्टोमस्य प्रायणोयमेवमेकोदयनीयमप्यस्यद् असादिति व्याख्येयते.

अतत्र त्रिवृदाद्यन्तयोगादाद्यन्ततुल्यता ॥

॥ अथो यदुभौ तृचौ तृचिनाविति ब्रूयात् तेनेति ॥

अथो अपिच । उभौ वहिष्पवमानयत्नायज्ञीयारूपस्तोमौ । अर्शभाथच् ।

व्याचष्टे—तृचिनौ । तुल्यतेति ब्रूयादित्यर्थः ।

ऋतुरेषोऽपरिच्छिन्नो दुर्ज्ञानाद्यन्तको महान् ।

इति भावः ॥

पञ्चमः खण्डः ।

पुनः स्तौति—

॥ यो वा एष तपत्येषोऽग्निष्टोम एष साहः ॥

यः अग्निष्टोमः स एषः । यस्तपति दीप्यते साहश्च सूर्यः तद्वत्
पूज्यः • । इषेः कर्मणि घञ् । श्रद्धेयः । अहा सह वर्तते साहः ।

*अहादेशश्छान्दसः ॥

ततश्च,

॥ तं सहैवाहा संस्थापयेयुः ॥

तमग्निष्टोमम् । ऋत्विजः ॥

॥ साहो वै नाम ॥

साहेति नाम चास्यास्ति यः श्रुतौः श्रूयते मुहुः ॥

* 'अहोऽह एतेभ्य इत्याहादेशः । वीपवर्जनस्येति सहस्त समावः',

† 'एष खल्वग्निष्टोमः साहो भवति तस्मादहोऽतिकर्म न सहते' इति भट्टभास्करः.

‡ 'तिष्ठ एव साहस्योपसदः' (ति० सं० ६-२-५) इत्याहो.

॥ तेनासंत्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवन एवं माध्यंदिन
एवं तृतीयसवने ॥

अव्यग्राः कुर्युः ॥

॥ एवमु ह यजमानोऽप्रमायुको भवति ॥

एवमुह एवञ्च । अप्रमायुको दुःकीर्त्तिरहितः आयुष्मान् वा ॥
द्रवयति—

॥ यद्धवा इदं पूर्वयोः सवनयोरसंत्वरमाणाश्चरन्ति
तस्माद्धेदम् ॥

इवेति शेषः । असंत्वरमाणाः अव्यग्राः चरन्ति यत् तस्माद् । (एतद्)
अव्यग्रानुष्ठा(नम्) इदमिव भवति ॥

किं तत्,

॥ प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टाः ॥

प्राच्यो ग्रामताः ग्रा(मस)मूहाः । 'ग्रामजन—' इति तत् । बहुलाविष्टाः
निविष्टाः । प्राच्यः सङ्घर्षतात् प्राग्भूताः ॥

॥ अथ यद्धेदं तृतीयसवने संत्वरमाणाश्चरन्ति तस्माद्धेदम् ॥

इवेति शेषः । संत्वरमाणाः (अ?) व्यग्राः ॥

किं तत्,

॥ प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि भवन्ति ॥

* 'असंत्वरमाणाः पूर्वयोः सवनयोः चरन्ति । संत्वरमाणास्तृतीयसवनेन' इति
आप० श्री= सू० १२-२१-१२ । मा० सू० ४-२-४३.

सद्यपर्वतात् प्रत्यञ्चि प्रत्यग्देशवर्तीनि दीर्घारण्यानि महान्ति दुष्प्रवेश-
नानि' वनानि । एतद् व्यग्रानुष्ठानमिदमिव स्यात् ॥

॥ तथा ह यजमानः प्रमायुको भवति ॥

निगमयति—

॥ तेनासंत्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवन एवं माध्यंदिन
एवं तृतीयसवन एवमु ह यजमानोऽप्रमायुको भवति ॥

एवं तृतीयसवने त्वरा स्याज्येति वर्णितम् ॥

॥ स एतमेव शस्त्रेणानु पर्यावर्तेत ॥

अनुपर्यावृत्तिरनुसारः । एतम् आदित्यम् । सः शस्त्रं शंसन् ॥

कवं,

॥ यद्वा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रं तपति । तस्मान्मन्द्रया
वाचा प्रातस्सवने शंसेत् ॥

उदेति ऊर्ध्वं गच्छति । अथ तदा । तस्मात् । ऊर्ध्वे ङसिः ।
एवमुच्चरत्रापि । तस्मिन् प्रातस्सवने शंसेत् ॥

॥ अथ यदाभ्येत्यथ बलीयस्तपति तस्माद्
बलीयस्या वाचा मध्यंदिने शंसेत् ॥

अभ्येव मध्यगमनम् । बलीयः दृढम् । बलीयसी म(ध्यम)स्वरवती
च वाक् ॥

१. 'दुष्प्रवेशानि' घ, ड, पाठः. २. 'वर्णितम् । किञ्च स एतमेव' क, पाठः.

॥ अथ यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति
तस्माद् बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंसेत् ॥

बलिष्ठतमं तीव्रम् । बलिष्ठतमोत्तमस्वरवती वाक् । सूच्यते हि—
“परं मन्त्रेण प्रातस्सवनं च” “मध्यमस्वरेणेदं सवनम्” “उत्तमस्वरेण”
इति च ।

एवमादित्यगमनं शस्त्रिणानुस्मृतं भवेत् ।

इति भावः ॥

पुनः स्तौति—

॥ एवं शंसेद्यदि वाच ईशीति ॥

‘यदीच्छेद्वाच ईशः स्यामिति शंसेद्यधेरितम् ॥

॥ वाग्धि शस्त्रम् ॥

शस्त्रं शस्यं पूजनीयं वाग्गिपत्वं सर्वदा खलु ।
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचीत्यध्यगीष्महि ॥

किञ्च,

॥ यथा तु वाचोत्तरोत्तरिण्योत्सहेत समापनाय
तथा प्रतिपद्येत ॥

* वा० श्रौ० सू० ५-१-३, ४; ५-१२-८; ५-१७-१. † यद्यमं होता वाच ईशितेश्वरो
भवेत् वश्यवाक् स्यात् श्लेष्मादिदोषेण स्वनेर्मान्यं न प्राप्नुयात्’ इति सायणः. ‘यद्यमं वाचो
विधिभोच्चारणगुणस्य कृत्स्नस्य वाकृतत्वस्तोषिता ईश्वरः स्यात् । यद्यस्त सर्वाधि नानाधिकृत्या
वाम् विधेया भवेदिति यावत्’ इति भट्टनास्करः. ‡ कुनसं० ८-२-२३-२.

आदौ मृदु ततस्तीव्रं व्यक्तं व्यक्ततरं ततः ।
ततो व्यक्ततमं चेति वाचैवं तु समीरयेत् ॥

समापनं सम्यक् प्राप्तिः ॥

॥ एतत् सुशस्ततममिव भवति ॥

इव एव । एतदेतया वाचा शंसने सुशस्ततममेव ॥

नन्वस्तं यश्चानुसृत उचरोचरवादिना ।

अस्तं यतोऽस्ति क्षीणत्वमत उचरमुच्यते—

॥ स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति । तं यदस्त-
मेतीति मन्यन्तेऽह एव तदन्तमित्वाथात्मानं विपर्यस्यते ।
रात्रीमेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात् ॥

यत् यदा तत् तदा । * 'उपसर्गादस्पत्युहोर्वा' इति तच् । आत्मानम् ।
मन्यन्ते रात्रिं पूर्वमहरुपरिष्ठादिन् । अहो दिनार्हत्रिंशद्वाडिकारुण्यस्य
कालस्यान्ते समाप्तौ । (इ? कि)च्चा(द)गुणः । इत्वा गत्वा ॥

॥ अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते रात्रेरेव तदन्त-
मित्वाथात्मानं विपर्यस्यतेऽहरेवावस्तात् कुरुते रात्रिं परस्तात् ॥

अहः पूर्वं रात्रिमुपरिष्ठात् ॥

॥ स वा एष न कदाचन निम्नोचति ॥

निम्नोचनमस्तगमनम् ॥

॥ न ह वै कदाचन निम्रोचत्येतस्य ह सायुज्यं
सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥

सूर्यो विराजति सदेत्यर्थमार्यभटोऽब्रवीत्*—

“उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सत्तितुरेव सिद्धपुरे ।

मध्याह्नो यवकोट्यां लोमकविषयेऽर्धरात्रं स्यात् ॥”

इति । अर्थस्तु—यदा पुरुषो दक्षिणस्यां दिशि लङ्कास्य उदेतीति मन्यते तदैवोदीच्यां सिद्धपुरसंज्ञके स्थितोऽस्तमेतीति, तदैव च प्राच्यां यवकोटि-संज्ञपुरीस्यो मध्यंदिन इति, तदैव च प्रतीच्यां लोमकराष्ट्रे स्थितोऽर्ध-रात्रमिति ।

अतः सूर्यो महादीप्तिः सदैव खलु वर्तते ।

द्विरुक्तिरुक्तार्थाः † ॥

पद्यः अष्टः ।

इति बह्मरुषिष्पविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुत्रप्रदायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥

१. ‘इति ब्राह्मणवृत्तौ सुत्रप्रदायां’ प. क. पाठः.

* गोलपादे श्लो० ३३. † सिद्धपुर्यांदिनपर्यवस्थानं च सूर्यसिद्धान्ते स्पष्टं प्रदर्शितम् । यथा—“यमन्तान्मेरुमध्यात् तु तुल्यमागेषु तोयधेः । द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादि-नगर्भो देवनिर्मिताः ॥ भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यवकोटीति विद्युता । भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकार-लौरणा ॥ याम्नायां भारते वर्षे लङ्का तद्गन्महापुरी । पश्चिमे केतुमालाक्ष्ये रोमकाख्या प्रकीर्तिता ॥ उदक् सिद्धपुरी नाम कुक्षवर्षे प्रकीर्तिता । तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति यत्तन्मथाः ॥” इति भूगोलाध्याये श्लो० ३७-४०. ‡ पृष्ठे ४४.

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

दीक्षणीयादिकेष्टीनां संस्था वक्तुं कथोच्यते—

॥ यज्ञो वै देवेभ्योऽन्नाद्यमुदक्रामत् ॥

यज्ञस्त्वन्नाद्यभूतः सन् देवेभ्योऽगात् पराहृष्टः ।

आद्यं मक्ष्यं प्रधानत्वादन्नस्यात्र पृथग् ग्रहः ॥

॥ ते देवा अब्रुवन् ॥

कथं,

॥ यज्ञो वै नोऽन्नाद्यमुदक्रमीदन्विमं यज्ञमन्नमन्विच्छामेति ॥

नः अस्मत् उदकमीत् उत्क्रान्तवान् । इमं यज्ञम् अनु लक्ष्मीकृत्यान्नमनु
संततमिच्छाम* । प्राप्तकाले लोद् ॥

॥ तेऽब्रुवन् कथमन्विच्छामेति । ब्राह्मणेन च
छन्दोभिश्चेत्यब्रुवन् । ते ब्राह्मणं छन्दोभिरदीक्षयन् ॥

ब्राह्मणोऽधिकारी' । सत्रियवैश्यावपि दीक्षितौ ब्राह्मणावेव । 'स ह
दीक्षमाण एव ब्राह्मणतामभ्युपैति' इति वक्ष्यते । छन्दोभिर्गायत्र्या-
दिभिस्तद्युक्तमन्त्रैश्च । अदीक्षयन् दीक्षितमहूर्त्वेन ॥

॥ तस्यान्तं यज्ञमतन्वत् ॥

१. 'ब्राह्मणोऽधिकारी' व. पाठः.

* 'अन्विच्छाम अन्वेषणं करवाम' इति भाष्यः. † ऐ० मा० ३४-५.

यज्ञं दीक्षणीयेष्टिम् । आन्तम् आ अन्तम् । आसमाप्ति अतन्वत
अकुर्वन् ॥

एवञ्च,

॥ अपि पत्नीः समयाजयन् । तस्माद्वाप्येतर्हि
दीक्षणीयायामिष्टावान्तमेव यज्ञं तन्वतेऽपि पत्नीः संयाजयन्ति* ॥

इदानींतनाः ॥

एवञ्च,

॥ तमनु न्यायमन्ववायन् ॥

छटो लङ् । तं न्यायं प्रकारमनुयन्ति† ॥

॥ ते प्रायणीयमतन्वत । तं प्रायणीयेन नेदीयोऽन्वागच्छन् ॥

नेदीयः प्रत्यासन्नतरम् ॥

॥ ते कर्मभिः समत्वरन्त ॥

सुपो भिम् । व्यापारेषु त्वरामकुर्वन् ॥

॥ तच्छंखन्तमकुर्वन् ॥

तत् प्रायणीयारूयं कर्म ॥

॥ तस्माद्वाप्येतर्हि प्रायणीयं शंखन्तमेव भवति‡ ।
तमनु न्यायमन्ववायन् ।

* 'पत्नीसंयाजान्ता दीक्षणीया सन्तिष्ठते' इति आप० श्रौ० सू० १०-४-७.
† 'अन्ववायन् अवगतवन्तः, अनुष्ठितवन्तः' इति सायणः । ‡ 'शंखन्तेषुम्' इति
आ० श्रौ० सू० ४-३-२. 'शंखन्ता संस्थाप्ता वा', 'पत्नीस्तु न संयाजयेत्' इति आप०
श्रौ० सू० १०-२१-१३, १४.

त आतिथ्यमतन्वत । तमातिथ्येन नेदीयोऽन्वागच्छन् ।
ते कर्मभिः समत्वरन्त । तदिळान्तमकुर्वन् । तस्माद्वाप्येतर्ह्या-
तिथ्यमिळान्तमेव भवति* । तमनु न्यायमन्ववायन् ।

त उपसदोऽतन्वत । तमुपसद्भिर्नेदीयोऽन्वागच्छन् ।
ते कर्मभिः समत्वरन्त । ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता
अयजन् । तस्माद्वाप्येतर्ह्युपसत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य
तिस्रो देवता यजन्ति ॥

उपसथार्येति तिस्रः सामिधेन्य इमामपि ।

अग्निः सोमो विष्णुरिति देवतास्तिस्र एव च ॥

॥ तमनु न्यायमन्ववायन् ।

त उपवसथमतन्वत ॥

नाम्नोपवसथं तत् स्यात् प्राग्यद्यागदिनार्दितम् ॥

॥ तमुपवसथ्येऽहन्यामुवन् ॥

तं यज्ञमुपवसथ्येऽहनि । स्वार्थे यः । सदोहविर्धानाग्नीषोमीयप्रणयन-
वसतीवरीपरिहारैः प्राप्तवन्तः ॥

॥ तमाप्तवान्तं यज्ञमतन्वत ॥

* 'अथातिथ्येळान्ता' इति आ० श्रौ० सू० ४-५-१. 'इळान्ता संतिष्ठते' इति
आप० श्रौ० सू० १०-३१-१५. † 'उपसथाय भीड्लुष इति तिस्र एकैकां त्रिस्तवानं
ताः सामिधेन्यः', 'तासामुत्तमेन प्रणवेनाग्निं सोमं विष्णुमित्यावाद्य', 'इमां मे अग्ने
समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः' इति आ० श्रौ० सू० ४-८-५, ६, ११.
‡ 'उपवसथस्येन सोमयागसमीपवासितत्वात्, पूर्वस्मिन्नहन्यनुष्ठेपोऽग्नीषोमीयपशुर्विदक्षितः'
इति शायणाः.

एवञ्च,

॥ अपि पत्नीः समयाजयन् । तस्माद्धाप्येतर्ह्युपवसथ
आन्तमेव यञ्चं तन्वतेऽपि पत्नीः संयाजयन्ति ॥

तमनु न्यायमित्यत्र नास्ति ॥

॥ तस्मादेतेषु पूर्वेषु कर्मसु शनैस्तरां शनैस्तरामिवानुब्रूयात् ।
‘अनुत्सारमिव हि ते तमायन् ॥

वने जिष्टुः शकुनिं यथा छद्मगतिर्भवेत् ।

एवं शनैस्तु गच्छन्तः सुरा यद्वं प्रपेदिरे ॥

(उत्)स्र छद्मगतौ भावे घञ्यनोर्दीर्घ एव च ॥

॥ तस्मादुपवसथे यावत्या वाचा कामयीत तावत्यानुब्रूयात् ।
आतो हि स तर्हि भवतीति ॥

तर्हि तदानीम् । एत ईत्, कामयेत । वक्तुमिति शेषः । सूयते-हि—
‘इदं प्रभृति कर्मणां शनैस्तराम्’ इत्यादि ॥

॥ तमाप्त्वानुवन् ॥

कथं,

॥ तिष्ठस्व नोऽन्नाद्यायेति ॥

प्रकाशने तद् श्लाघद्भुस्थेति स्यात् सम्प्रदानता ।

+++++ नोऽन्नाद्यायेति वेऽनुवन् ॥

• ‘उत्तरोत्तरभावी चार उत्सारस्तमनुग्रहानुसृत्येति तस्यार्थः । दीक्षणीयेष्टेः सारभूता प्रायणीयेष्टिः । तदपेक्षया सोमयागस्य समीपवर्तित्वात् । एवमातिभ्यादिषु द्रष्टव्यम्’ इति श्रावणः । आ० श्रौ० सू० ४-१-२३. ई पा० सू० १-३-२३. ङ पा० सू० १-४-३४.

॥ स नेत्यब्रवीत् । कथं वस्तिष्ठेयेति तानीक्षतैव ॥

छड्याद् न ।

स नेत्युक्ताय युष्मभ्यं तिष्ठेयाहं कथं न्विति ॥

॥ तमब्रुवन् ब्राह्मणेन च नश्छन्दोभिश्च सयुग् भूत्वान्नाद्याय
तिष्ठस्वेति । तथेति ॥

यज्ञोऽब्रवीदिति शेषः ॥

॥ तस्माद्धाप्येतर्हि यज्ञः सयुग् भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति
ब्राह्मणेन च च्छन्दोभिश्च ॥

ब्राह्मणेन कृत्स्विजा । छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिर्देविकादेविभूतैः ॥

प्रथमः सण्डः ।

ब्राह्मणेनर्त्विजेत्युक्तं तत्र काञ्चित्तु निन्दति—

॥ त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते जग्धं गीर्णं वान्तम् ॥

*जग्धमास्ये तु विक्षिप्तं गीर्णं स्याज्जठरं गतम् ।

उदरस्थं छर्दितेन निष्क्रान्तं वान्तमुच्यते ॥

जग्धगीर्णवान्तशब्दा इह लुप्तोपमा मताः ।

जग्धगीर्णवान्तनिभा त्रियन्ते कुत्सितर्त्विजः ॥

* 'जग्धं महितावशिष्टं भोजनपात्रे स्थितम्' इति सायणः.

विविच्यह—

॥ तद्धैतदेव जग्धम् ॥

जग्धं तदेतदेव ॥

किं तत्,

॥ यदाशंसमानमार्त्विज्यं कारयत् उत वा मे दद्यादुत
वा मा वृणीतेति ॥

आशंसमानं प्रार्थयमानम् । प्रार्थनावेषमाह—दक्षिणां मे दद्यात्,
पश्यत्स्वन्येषु मां वृणीतेति । कारयते “‘पिचश्च’ इति तद् ॥

॥ तद्ध तत् पराडेव यथा जग्धम् ॥

तत् तत्र । तदार्त्विज्यम् । पराङ्कारः पराद्, अशुभम् ॥

॥ न हैव तद् यजमानं मुनक्ति ॥

‘‘भुजोऽनवने’ । हितं रक्षति ॥

॥ अथ हैतदेव गीर्णम् ॥

किं तत्,

॥ यद् विभ्यदार्त्विज्यं कारयत् उत वा मा न वाधेतोत
वा मे न यज्ञवेशसं कुर्यादिति ॥

वेशसः श्रेषः ॥

१. तदेतदेव । यदाशंसमानम् १. ४. पाठः.

* पा० सू० १-३-७४ । † ‘निकृष्टम्’ इति सायणः. ‡ पा० सू० १-३-६९.

॥ तद्ध तत् पराङ्गेव यथा गीर्णम् । न हैव तद् यजमानं
मुनक्ति ॥

॥ अथ हैतदेव वान्तं यदभिशस्यमानमार्त्विज्यं कारयते ॥
अभिशंसनमसतो दोषस्याध्यारोपः ॥

॥ यथा ह वा इदं वान्तान्मनुष्या वीभत्सन्त एव
तस्माद् देवाः ॥

तस्मादृत्विजो वान्तादिव । * जुगुप्साविराम—' इत्यपादानत्वम् ।
वीभत्सन्ते अरुच्या वर्जयन्ति ॥

॥ तद्ध तत् पराङ्गेव यथा वान्तम् । न हैव तद् यजमानं
मुनक्ति । स एतेषां त्रयाणामाशां नेयात् ॥

एष्विच्छामपि नो गच्छेद् दण्डापूपिकषा कृतिम् ॥

॥ तं यद्येतेषां त्रयाणामेकंचिदकाममभ्याभवेत् तस्यास्ति
वामदेव्यस्य स्तोत्रे प्रायश्चित्तिः ॥

तमकामं त्रयाणामेकं कर्तुं अभि उपरि (आ)भवेत् पतेत् । वामदेव्यस्य
स्तोत्रे कथानस्तुचे गीयमाने प्रायश्चित्तिः समाधानमस्ति । वामदेवेन हृष्टं
साम वामदेव्यम् । † वामदेवाङ्घ्रिङ्घ्र्यौ ॥

अथ वामदेव्यं स्तोत्रं—

॥ इदं वा इदं वामदेव्यम् ॥

* पा० सू० वा० १-४-२४. † ऋग्वे० ३-६-२४-१. ‡ पा० सू०
४-२-१.

वामदेव्यमिदं सर्वमात्पवित् स ऋषिः खलु ।
एवं ब्रह्मविदा दृष्टं वामदेव्यं हि पूजितम् ॥

किञ्च,

॥ यजमानलोकोऽमृतलोकः स्वर्गो लोकः ॥

यजमानामृतसुरस्थानत्वेन त्वचस्तुतिः ॥

॥ तत् त्रिभिरक्षरैर्न्यूनम् ॥

तत् तत्र त्वचे । “अभीषुण” इति तृतीयसृग्वाच्यमक्षरैस्त्रिभिर्न्यूनम् ।
त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् । †“अभीषु पादनिचृत्” इति सर्वानुक्रमणी ॥

॥ तस्य स्तोत्र उपसृप्य त्रेधात्मानं विगृह्णीयात् पुरुष इति ॥

वि नियमेन गृह्णीयात् । अन्तर्णीतण्यर्थः, ग्राहयेत् । स्तावयेत्
पुरुषाक्षराणि प्रतिपदम् । यथा अभीषुणः सखीनां पु, अविता जरितृणां
रु, शतं भवास्यूतिभिः प इति ॥

॥ स एतेषु लोकेष्व्वात्मानं दधाति । अस्मिन् यजमान-
लोकेऽस्मिन्नमृतलोकेऽस्मिन् स्वर्गे लोके ॥

त्रिलोकरूपे त्वचे आत्मानं स्थापयति ॥

किञ्च,

॥ स सर्वा दुरिष्टिमत्येति ॥

‡दुरिष्टिं दृष्ट्विं वृग्गाननिमित्तं दोषम् । अत्येत्यतिक्रामति ॥

* ऋक्सं० ३-६-२४-३. † तथाच सर्वानुक्रमणी परि० ४-४. ‡ म० ४
सू० ३१. § ‘दुरिष्टिं दोषोपेतं यज्ञम्’ इति सायणः.

॥ अपि यदि समृद्धा इव ऋत्विजः स्युरितिहस्माहाथ
हैतज्जपेदेवेति ॥

यद्यृत्विजः समृद्धाः स्युस्तदापि स्यादयं जपः ।

पुरुषेणान्वित इति ब्रह्मवाद्याह कश्चन ॥

द्वितीयः सप्तमः ।

छन्दस्युक्तपन्नस्य कथामाह प्ररोचयन्—

॥ छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढा श्रान्तानि जघनार्धे
यज्ञस्य तिष्ठन्ति यथाश्वो वाश्वतरो वोहिवांस्तिष्ठेदेवम् ॥

• ऊढोहिवानिति वहेः क्वावम् सम्प्रसारणम् ।

उधद्युत्वदलोपेषु वस्त्रेकाजाडसामिति ॥

अधोदेशे जघनदेशे ।

अश्वायां गर्दभाज्जातं वदन्त्यश्वतरं नराः ।

त्रिंशद्भृता दक्षं वत्सोत्तरजश्वतः ॥

॥ तेभ्य एतं मैत्रावरुणं पशुपुरोळाशमनु देविकाहर्वाषि
निर्वपेत् ॥

• 'एतरेवो मुनिराह स' इति सायणः. † पा० सू० ५-२-६७. ‡ पा०
सू० ५-२-९१.

अवभृथादूर्ध्वमुदयनीयेष्ट्यन्ते । अनूवन्ध्याख्यपशोः पशुपुरो-
ळाशस्यानन्तरं धातानुमतीराकासिनीवालीकुह्णारूपदेवतापञ्चकस्य हवींषि
निर्वपेत्* ॥

विविच्यह—

॥ धात्रे पुरोळाशं द्वादशकपालम् ॥

निर्वपेदित्येव ॥

॥ यो धाता स वषट्कारः ॥

सर्वच्छन्दोन्वयी ॥

॥ अनुमत्यै चरुम् ॥

निर्वपेत् ॥

॥ यानुमतिः सा गायत्री ॥

प्रातस्सवनभाक् ॥

॥ राकायै चरुम् ॥

निर्वपेत् ॥

॥ या राका सा त्रिष्टुप् ॥

सवनत्रयभाक् ॥

॥ सिनीवात्यै चरुम् ॥

निर्वपेत् ॥

* 'यद्यनूवन्ध्वे पशुपुरोळाशमनु देविकाहवींषि निर्वपेद्युधांतानुमती राका सिनीवाली
कुह्णः' इति वा० श्रौ० सू० ६-१४-१५. 'देविकाहवींषि निर्वपति । धात्रे पुरोळाशं
द्वादशकपालमिति पञ्च' इति वा० श्रौ० सू० १३-२४-१, २.

॥ या सिनीवाली सा जगती ॥

तृतीयसवनभाक् ॥

॥ कुहै चरुम् ॥

निर्वपेत् ॥

॥ या कुहः सानुष्टुप्* ॥

सवनत्रयमुखभाक् ॥

श्रुतिप्रसिद्धभात्रादिवपडावैक्यमुच्यते—

॥ एतानि वाव सर्वाणि च्छन्दांसि मायत्रं त्रैष्टुभं
जागतमानुष्टुभम् ॥

* 'छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्ये उपसंख्यानम्' इत्यण् ॥

ननु,

छन्दश्च हि यज्ञे कस्य (?) कथं सर्वत्वमुच्यते—

॥ अन्वन्यानि ॥

कर्मप्रवचनीयोऽनुर्हीनः इत्येव तद्यथा ।

शब्दविद्याकारिणोऽन्ये षणु पाणिनिमज्जसा ॥

कयम्,

॥ एतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते ॥

प्रक्रियन्तेतमाम् ॥

* 'मायत्री या अनुमतिमिष्टुम् राफा जगती सिनीवालीनुष्टुप् कुहृषीता वषट्कारः' इति तै० सं० ३-४-९. † पा० सू० वा० ४-२-५५. ‡ पा० सू० १-४-६६.

॥ एतैर्हवा अस्य च्छन्दोभिर्यजतः सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं
भवति ॥

अस्य अनेन ॥

॥ य एवं वेद ॥

तेनापि ॥

पुनः स्तौति—

॥ तद्वै यदिदमाहुः सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति ॥

*उक्तार्थम् ॥

कथं,

॥ छन्दांसि वै तत् ॥

तत् सर्वम् ॥

॥ सुधायां ह वा एनं छन्दांसि दधति ॥

स्वर्ग एनं स्थापयन्ति ॥

॥ अननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद ॥

सः ।

वेदिता मनसा ध्यातुमशक्यं पदमाप्नुयात् ॥

॥ तद्वैक आहुर्धातारमेव सर्वासां पुरस्तात्
पुरस्तादाज्येन परियजेत् तदासु सर्वासु मिथुनं दधातीति ॥

धातारमाज्येन यजेत् प्रत्येकं त्वग्रतश्चतुः ।
 प्रत्येकमभिसंश्लेषाद् (द्) धातुश्च मिथुनं भवेत् ॥
 इति केचिद्वदन्त्यन्ये नैवमित्येवमूचिरे—

॥ तदु वा आहुः ॥

(उ वा आहुः । ?) तत् तत्र ॥

॥ जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते यत्र समानीभ्यामृग्भ्यां
 समानेऽहन् यजतीति ॥

(जामि) अश्रद्धा आलस्यम् । अहन् अहनि । समानी तुस्या ।

* 'केवलमामक—' इति ङीप् ।

† धातादधातुधाताप्रयुगले चतुरीरिते ।

अश्रद्धा स्यादतो धाता चतुर्भ्यः माक् सकृद्भवेत् ॥

सदृष्टान्तमाह—

॥ यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां
 मिथुनं तद् यदासां धातारं पुरस्ताद् यजति तदासु सर्वासु
 मिथुनं दधाति ॥

पुरुषो बहुभार्योऽपि करोत्यासु हि मैथुनम् ।

तद्वद्भातानुमत्यादिचतुष्के मैथुनं चरेत् ॥

* पा० सू० ४-५-३०. † तै० सं० ३-३-११.

प्रागेकधातृपक्षं तु सूत्रकारोऽप्यसूत्रयत्* ।
तद्घातानुमती राका सिनीवाली कुहूरिति ॥

॥ इति नु देविकानाम् ॥

देवीनां देविकारूयानामेवं कर्म समीरितम् ॥

तृतीयः खण्डः ।

॥ अथ देवीनाम् ॥

†अनुवन्द्यायाः पञ्चपुरोळाशमनु हवींषि निर्वपेदिति शेषः ।

देव्यो नाम देवताः स्युः सूर्यश्च द्यौरुषा अपि ।
गौर्धैव पृथिवी चैव हवींष्यासां तु निर्वपेत् ॥

विविचयाद्—

॥ सूर्याय पुरोळाशमेककपालम् ॥

निर्वपेत् ॥

देविकाभिः समा देवीरुक्त्वा छन्दस्त्वष्टुच्यते—

॥ ऋयः सूर्यः स धाता । स उ एव वषट्कारः ॥

उ स्रलु ।

* आ० श्रौ० सू० ६-१४-१५. † 'देवीनां चैव सूर्यो द्यौरुषा गौः पृथिवी'
इति आ० श्रौ० सू० ६-१४-१७. ‡ 'स वः स धातासौ स आदित्यः' इति शत०
शा० ९-५-१-३७.

ऐक्यं चासां श्रुती* सम्यक् पसिद्धमिति गृह्यताम् ॥

॥ दिवे चरुम् ॥

निर्वपेत् ॥

॥ या धीः सानुमतिः । सो एव गायत्री ॥

सा उ सो । † 'ओत्' इति प्रगृह्यत्वम् ॥

॥ उपसे चरुम् ॥

निर्वपेत् ॥

॥ योषाः सा राका सो एव त्रिष्टुप् ।

गवे चरुम् ॥

निर्वपेत् ॥

॥ या गौः सा सिनीवाली । सो एव जगती ।

पृथिव्यै चरुम् ॥

निर्वपेत् ॥

॥ या पृथिवी सा कुहूः सो एवानुष्टुप् । एतानि वाव
सर्वाणि च्छन्दांसि गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमन्वन्यान्येतानि
हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते । एतैर्ह वा अस्य च्छन्दोभिर्यजतः
सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद । तद्वै यदिदमाहुः सुधायां
ह वै वाजी सुहितो दधातीति । छन्दांसि वै तत् सुधायां ह वा

* तथान्व शत० ब्रा०—'ता वा एता देव्यो दिव्यो होताश्छन्दांसि वै दिवश्छन्दांसि
देव्योऽथ कः प्रजापतिस्तद्यद् देव्यथ कथं तस्माद् देविकाः' इति १-५-१-३९. † पा०
सू० १-१-१५.

एनं छन्दांसि दधत्यननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद ।
 तद्वैक आहुः सूर्यमेव सर्वासां पुरस्तात् पुरस्तादाज्येन परि-
 यजेत् तदासु सर्वासु मिथुनं दधातीति तदु वा आहुर्जामि वा
 एतद्यज्ञे क्रियते यत्र समानीभ्यामृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति
 यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनं
 तद्यदासां सूर्यं पुरस्ताद्यजति तदासु सर्वासु मिथुनं दधाति ॥

उक्तार्थानि* ॥

॥ ता या इमास्ता अमूः ॥

देविकाः अमूः । इमाः देव्यः ॥

॥ या अमूस्ता इमाः ॥

व्यत्यस्तोक्तिरादरात् ॥

ततश्च,

॥ अन्यतराभिर्वाव तं काममाप्नोति य एतासुभयीषु ॥

देवीनां देविकानां च विकल्पः स्वात् फलैक्यतः ॥

॥ ता उभयीर्गतश्रियः प्रजातिकामस्य संनिर्वेपेत् ॥

* 'त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्वः' इति यजुर्वेदे
 गतश्रियः श्रुताः ।

साङ्गोपाङ्गचतुर्वेदयुक्तो विप्रस्तु शुश्रुवान् ।
 वृत्तवान् कोटिसारथ्य ग्रामणीर्वैश्यजातिकः ॥
 वृषोऽभिषिक्तो निर्लोभो राजन्य इति ते त्रयः ॥

सं सह । उभयीर्देविका देवीश्च । प्रजातिः प्रतिष्ठा सन्ततिश्च ॥

॥ न त्वेषिष्यमाणस्य ॥

उभयीः संनिर्वपेदित्येव ।

एषिष्यमाणः संतोषरहितो धनवानपि ।

इषेर्दे । शतुश्शानच् सुक् । स्य इद् । गुणः । (एवं स निन्दति ?) ॥

॥ यदेना एषिष्यमाणस्य संनिर्वपेदीश्वरो हास्य विचे
 देवा अरन्तोऽर्यद्वा अयमात्मनेऽलममंस्तेति ॥

एनाः उभयीः । सं सह । जसस्तु , ईश्वराः । विचे धने । अरन्तोः
 रतिमकर्तुम् । * 'ईश्वरे तोमुन्—' ।

लोभाभिभूतचित्ताय सत्ये चासत्यवादिने ।
 सन्तोषगुणहीनाय देवा दद्मूर्धनं नहि ॥

अत्रेतिहासमाह—

॥ ता ह शुचिवृक्षो गौपालात्मनो वृद्धद्युम्नस्याभिप्रतारिणस्यो-
 भयीर्यज्ञे सं निरुवाप ॥

गोपालनाम्नो युवापत्यं फक् । (३ ?) शुचिवृक्षो नाम ऋषिः । वृद्धद्युम्नस्य
राज्ञः 'आभिप्रतारिणस्य अभिप्रतारी सः । णिनिः । स्वार्थेऽणि
'इण्यनपत्ये' । युद्धेषु सर्वसेना(वि)भवयुक्तस्य । ता उभयीः सं सह निः
सभ्यग् उवाप ।

वपेलिष्णल् द्वित्ववृद्धिरभ्यासस्य प्रसारणम् ।

सह निर्वापं कृतवान् ॥

॥ तस्य ह रथगृत्सं गाहमानं दृष्ट्वाचेत्थम् ॥

रथगृत्सं नाम कुमारं ज्ञानदृष्ट्या दृष्ट्वा उक्तवानित्थं शुचिवृक्षः ॥

कथम्,

॥ अहमस्य राजन्यस्य देविकाश्च देवीश्रोभवीर्यज्ञे

सममादयं यदस्येत्यं रथगृत्सो गाहत इति ॥

यत् यः । सं सह अमादयम् ।

कृतवानस्मि मत्तास्ता मदेर्ण्यन्ताल्लुको षिपोऽम् ।

‡तस्मादयं मातृकृषी रथगृत्सस्तु वर्धते ॥

शुचिवृक्षोक्तमित्थामिति पदं स्पष्टयति—

॥ चतुर्षष्टिं क्वचिन्ः शश्वद्धास्य ते पुत्रनप्तार आसुः ॥

सोरम् । चतुरधिकं षष्टिः । अस्य रथगृत्सस्य । शश्वदिति मसिद्धम् ।
ते ये प्रथिताः ।

* 'आभितः शश्वन् प्रकर्षेण तरति निराकरोतीत्यभिप्रतारी कथिद्राजा तस्य पुत्र
आभिप्रतारिणः पूर्वोक्तो वृद्धद्युम्नः' इति सायणः. † पा० सू० ६-४-१६४.
‡ 'सममादयं समुचितं मादितवानस्मि समुत्थानुष्ठानेन तस्यैवता हर्षितवानस्मि,
तत्प्रसादादयं रथगृत्सो राजपुत्रो क्रीडार्थं जले गाहते' इति सायणः.

पुत्रनष्टृष्टे त्वन्वामद्वे पौत्रापि (?) गृह्यते ।
 *क्रीळन्ती पुत्रैर्नष्टृभिर्मोदमानौ यथा खलु ॥

आसुः वभूवुः ॥

अनूबन्ध्यापुरोळाशगान्वायत्या इतीरिताः ।
 अग्निष्टोमान्त इत्युक्तो ज्योतिष्टोमः सपुच्छकः ॥

चतुर्थः खण्डः ।

अथोक्त्यसंस्थामारुयातु'मितिहासं ब्रवीति ह—

॥ अग्निष्टोमं वै देवा अश्रयन्त ॥

अग्निष्टोममिति यज्ञायज्ञीयसापनाम ॥

॥ उक्थान्यसुराः ॥

अश्रयन्तेत्येव । उक्थानि नाम साकमन्वसौभरनाभेषानि सामानि ॥

॥ ते समावद्दीर्या एवासन्न व्यावर्तन्त ॥

† उक्तार्थम् ॥

॥ तान् भरद्वाज ऋषीणामपश्यत् ॥

उक्थाश्रितांस्तानसुरान् भरद्वाजो ददर्श ह ।

ऋषीणां मध्ये ॥

१. संस्था व्वाख्यातुम्* क. पाठः.

कथम्,

॥ इमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्तानेषां न कश्चन
पश्यतीति ॥

एषां देवानां मध्ये न कश्चिदपीति ज्ञात्वा ॥

॥ सोऽग्निमुदह्वयत् ॥

उत् उच्चैः अह्वयदाहृतवानग्निम् ॥

कथम्,

॥ * एह्युषु ब्रवाणि ते अग्न इत्येतरा गिर इति ॥

अनेनार्धर्चेन ॥

व्याचष्टे—

॥ असुर्या ह वा इतरा गिरः ॥

† 'असुरस्य स्वम्' इति यत् । आ इहि आगच्छ । उ पुनः । सु साधु
ब्रवाणि ते । हे अग्ने इत्था सत्यम् । इतराः अन्याः गिरः वाचः वर्तन्त
इति शेषः । इति ऋथः ॥

॥ सोऽग्निरुपोत्तिष्ठन्नब्रवीत् ॥

आहृतः सोऽग्निः । ‡ उप किञ्चित् ॥

कथं,

॥ किंस्विदेव मह्यं कृशो दीर्घः पलितो वक्ष्यतीति ॥

* ऋक्सं० ४-५-२४-१. † पा० सू० ४-४-१२३. ‡ 'इत्था इत्यमनेन प्रकारेण
ध्रुव्यन्तरादिति शेषः । इतरा देवताकार्थव्यतिरिक्ता गिरोऽग्नुरवाचः' ; § 'तत्सर्मापं
प्रशामन्तुम्' इति सावणः.

महं ममार्याय । खिदित्यज्ञाने । कृशस्तपसा क्लृप्तनुः दीर्घः प्रकृतै-
वोच्चैर्भूतः पलितः जरान्वितः ॥

उपपादयति—

॥ भरद्वाजो ह वै कृशो दीर्घः पलित आस ॥

बभूव ॥

॥ सोऽब्रवीत् ॥

लब्धाभिमुख्यः स ऋषिरग्निं प्रत्यब्रवीदिदम् ॥

॥ इमे वा असुरा उक्येषु श्रितास्तान् वो न कश्चन
पश्यतीति ॥

वो युष्माकं मध्ये ॥

अथ,

• ॥ तानग्निश्चो भूत्वाभ्यत्यद्रवत् ॥

तानसुरान् । अभि प्रति अति सुष्ठु ॥

॥ यदग्निश्चो भूत्वाभ्यत्यद्रवत् तत् साकमश्वं सामाभवत् ॥

सामविदां असिद्धम् * 'एषुषु' इत्युत्पन्नम् ॥

॥ तत् साकमश्वस्य साकमश्वत्वम् ।

तदाहुः साकमश्वेनोक्तानि प्रणयेद्प्रणीतानि वाव
तान्युक्तानि यान्यन्यत्र साकमश्वदिति ॥

* ऋत्सं० ४-५-२४०१.

प्रणयेदारमेत । दार्थे ऋत्, अन्येन आरब्धानि अतारब्धान्येनेति ॥

॥ *प्रमंहिष्ठीयेन प्रणयेदित्याहुः ॥

उक्त्यानीत्येव ॥

कुतः,

॥ प्रमंहिष्ठीयेन वै देवा असुरानुक्त्येभ्यः प्राणुदन्त ॥

प्रणोदो द्रावणम् ॥

॥ तत् प्राहैव प्रमंहिष्ठीयेन नयेत् प्र साकमश्वेन ॥

अह वेत्यर्थः ।

उक्त्यानि साकमश्वेन प्रमंहिष्ठीयतोऽपिवा ।

आरमेत होत्रक्षाणां स्तोत्राणीति विनिर्णयः ॥

पञ्चमः खण्डः ।

अथ होत्रकृशत्वाणि त्रीणि चोक्त्ये ब्रवीति ह—

॥ ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्तथमश्रयन्त ।

सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितोऽसुरान् नोत्स्यावहा इति ॥

* 'प्रमंहिष्ठाव गावतः' (ऋक्सं० ६-७-१४-३) इत्यस्यानृच्युत्पन्नं सान प्रमं-
हिष्ठीयम्. † तवाचापस्तम्बः— 'उक्त्येभ्येदमिष्टीमन्नमसानुसर्षंभिन्ववामसगणेभ्यो
रात्रानमतिरेचयति' इति श्रौ० सू० १४-१-६.

इतः मैत्रावरुणस्योक्त्वात् । नोत्स्यावहै । वसो वहि , नोत्स्यावः ।

निश्चित्यात्मानमकरोत् सहायान्वेषणं पुनः ।

इत्यर्थः ॥

॥ अहं चेत्यब्रवीद् वरुणः ॥

नोत्स्यावहा इत्येव । अहं च त्वं च ॥

॥ तस्मादैन्द्रावरुणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसति ॥

* 'इन्द्रावरुणा पुवम्' इति ॥

॥ इन्द्रश्च हि तान् वरुणश्च ततोऽनुदेताम् ॥

तस आताम् । अनुदेताम् । ततः प्रशास्तुरुक्त्वात् ॥

॥ ते वै ततोऽपहता असुरा ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थमश्रयन्त ।
सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितोऽसुरान् नोत्स्यावहा इति ।
अहं चेत्यब्रवीद् बृहस्पतिः । तस्मादैन्द्रावार्हस्पत्यं ब्राह्मणा-
च्छंसी तृतीयसवने शंसति ॥

(प्रमंहिष्ठाय?) † 'बदमुत' इति ॥

॥ इन्द्रश्च हि तान् बृहस्पतिश्च ततोऽनुदेताम् ।

ते वै ततोऽपहता असुरा अच्छावाकस्योक्थमश्रयन्त ।

* ऋक्सं० ५-६-२-१. 'इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुणं जागते तु' इति सर्वानुक्रमणी
म० ७. सू० ८२. † 'अपनुदेताम्' इति मायणः. ‡ ऋक्सं० ८-२-१७-१.

सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितोऽसुराज्ञोत्स्यावहा इति । अहं
चेत्यब्रवीद्विष्णुः । तस्मादैन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्तृतीयसत्रने
शंसति ॥

“सं वां कर्मणा” इति ॥

॥ इन्द्रश्च हि तान् विष्णुश्च ततोऽनुदेताम् ॥

एवं,

॥ इन्द्रमिन्द्रेण देवताः शस्यन्ते ॥

देवता इन्द्रसहिताः शस्यन्ते तिस्र एषु हि ।

वरुणो वाक्पतिर्विष्णुर्द्वन्द्वं सहितमुच्यते ॥

॥ इन्द्रं वै मिथुनम् ॥

मिथुनं मैथुनं द्वौ हि कुरुतः स्त्री पुमानिति ॥

॥ तस्माद् इन्द्रान्मिथुनं प्रजायते ॥

मिथुनं जायते इन्द्राहुहिता स्त्री सुतः पुमान् ॥

॥ प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

सः ॥

शस्त्रत्रयं होत्रकाणामुक्त्वाख्यं त्वेवमीरितम् ।

अथ पौतुश्च नेष्टुश्च प्रसङ्गात् किञ्चिदुच्यते—

॥ अथ हैते पौत्रीयाश्च नेष्ट्रीयाश्च चत्वार

ऋतुयाजाः पलृचः ॥

* मन्त्रसं० ५-३-१३-१. 'सं वामशवैन्द्रवैष्णवम्' इति सर्वानुक्रमणी स० ६

भवन्तीति शेषः ।

पोतुर्नेष्टुश्चेदमित्यं * होत्राभ्यश्छस्तु दाञ्जसि ।

ऋतुयाजद्वादशके द्वौ द्वितीयाष्टमौ तु यौ ।

पोतुस्तौ नेष्टुरेतौ हि तृतीयो नवमश्च यः ॥

ते 'होता यज्ञन्मरुतः पोत्राद् ' 'देवं द्रविणोदाम्' इति च । 'द्रावो
नेष्ट्राद् ' 'देवं द्रविणोदाम्' इति च ।

द्वयोः प्रस्थितवाक्याः षट् तिस्रस्तिस्र ऋचस्त्विति ।

† 'मरुतो यस्य हि क्षये' ‡ 'अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुः' § 'आ वो
वहन्तु' इति पोतुः । ¶ 'अग्ने पत्नीरिहावह' § 'तवायं सोमः' ॥ 'अमेव
नः सुहवा' इति नेष्टुः ॥

ततः किं,

॥ सा विराड् दक्षिणी ॥

दशत्वयुक्ता दक्षिणी विराड् व्रीक्षादिङ्गीविनेः (?) ॥

* पा० सू० ५-१-१३५. † ऋक्सं० १-६-११-१. ‡ ऋक्सं० १-७-१९-४.
§ ऋक्सं० १-६-९-६. ¶ ऋक्सं० १-२-५-४. § ऋक्सं० ३-२-१८-१. ॥ ऋक्सं०
२-७-२५-३. ‡ तथाच आ० श्रौ० सू०—'मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने पत्नीरिहावह
.....इति प्रातस्सवननिकषः प्रस्थितवाक्याः' 'अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुस्तवामं
सोमस्त्वमेष्ट्रावाद् .....इति माध्यन्दिन्यः' 'आवो वहन्तु सप्तमो रघुष्पदोऽमेव
नः सुहवा आहियन्तन .....इति तार्तावसवननिकषः' इति ५-५-१८, १९.
'मरुतो यस्य हि क्षये इति पोता यजति अग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टा' 'अर्वाङ्गेहि
सोमकामं त्वाहुरिति पोता तवायं सोमस्त्वमेष्ट्रावाङ्गिति नेष्टा' 'आ वो वहन्तु सप्तमो
रघुष्पद इति पोता यजति अमेव नः सुहवा आहि गन्तनेति नेष्टा यजति' इति गो०
भा० २-२-२०, २१, २२.

॥ तद् विराजि यज्ञं दशिन्यां प्रतिष्ठापयन्ति
प्रतिष्ठापयन्ति ॥

पोत्रा नेशा च सम्बद्धैश्चतुर्भिः पद्मिरेव च ।
दशत्वसंख्यायोगेन विराज्येवं महाध्वरम् ।
सर्वे प्रतिष्ठापयन्ति मन्त्रा अप्पृत्विजोऽपि वा ॥

*द्विरुक्तिरुक्तार्था ॥

पष्ठः सप्तः ।

इति पद्मसिन्धुविरचितार्था महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां पञ्चदशोऽध्यायः* ॥

तृतीयपञ्चिका समाप्ता ।

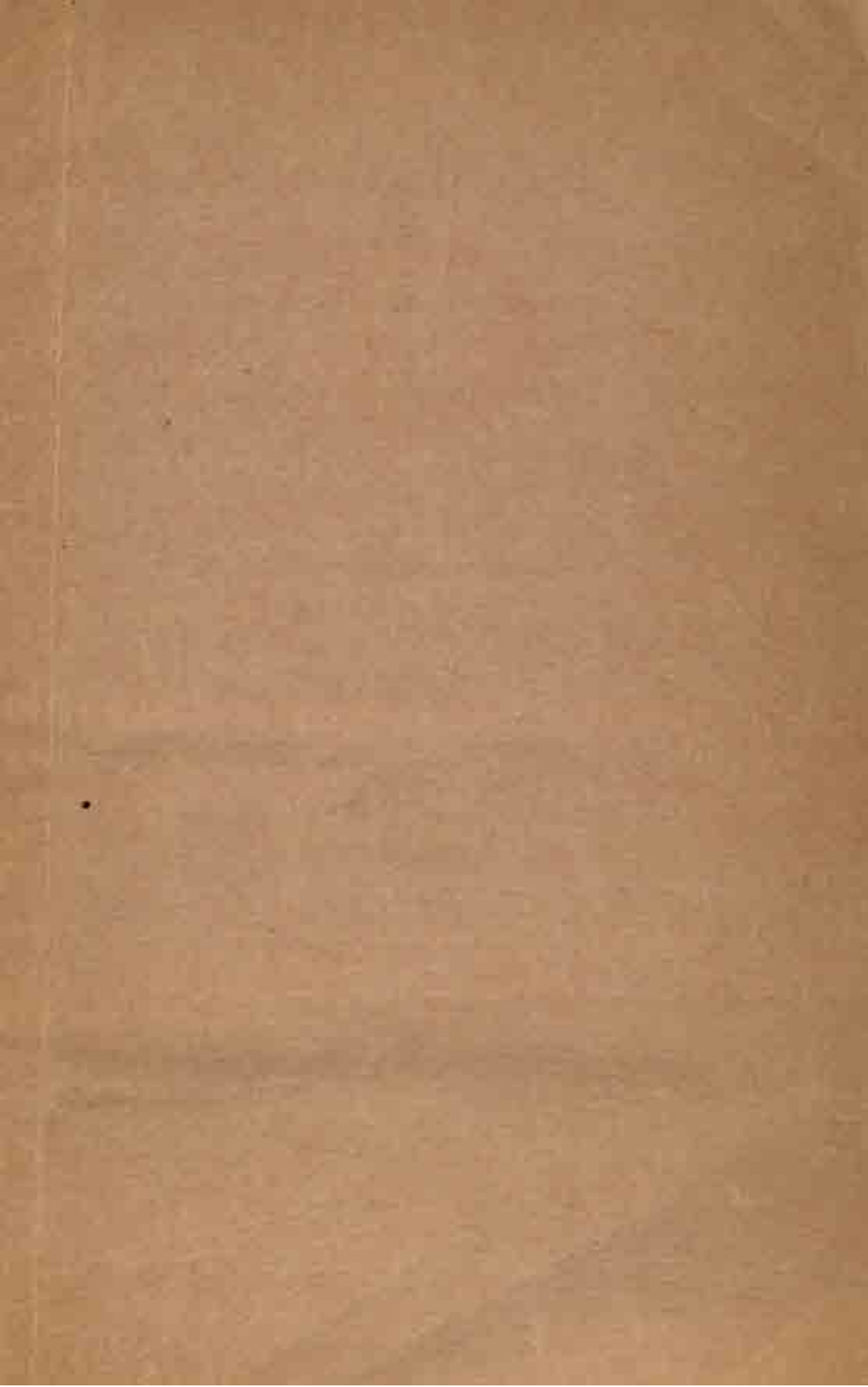
प्रथमः संपुटः समाप्तः ॥

॥ शुभं भूषात् ॥

851. 2008 T 55

Sev

१. 'इति ब्राह्मणवृत्तौ पञ्चदशोऽध्यायः' प, पठः.

Travancore University Publications.

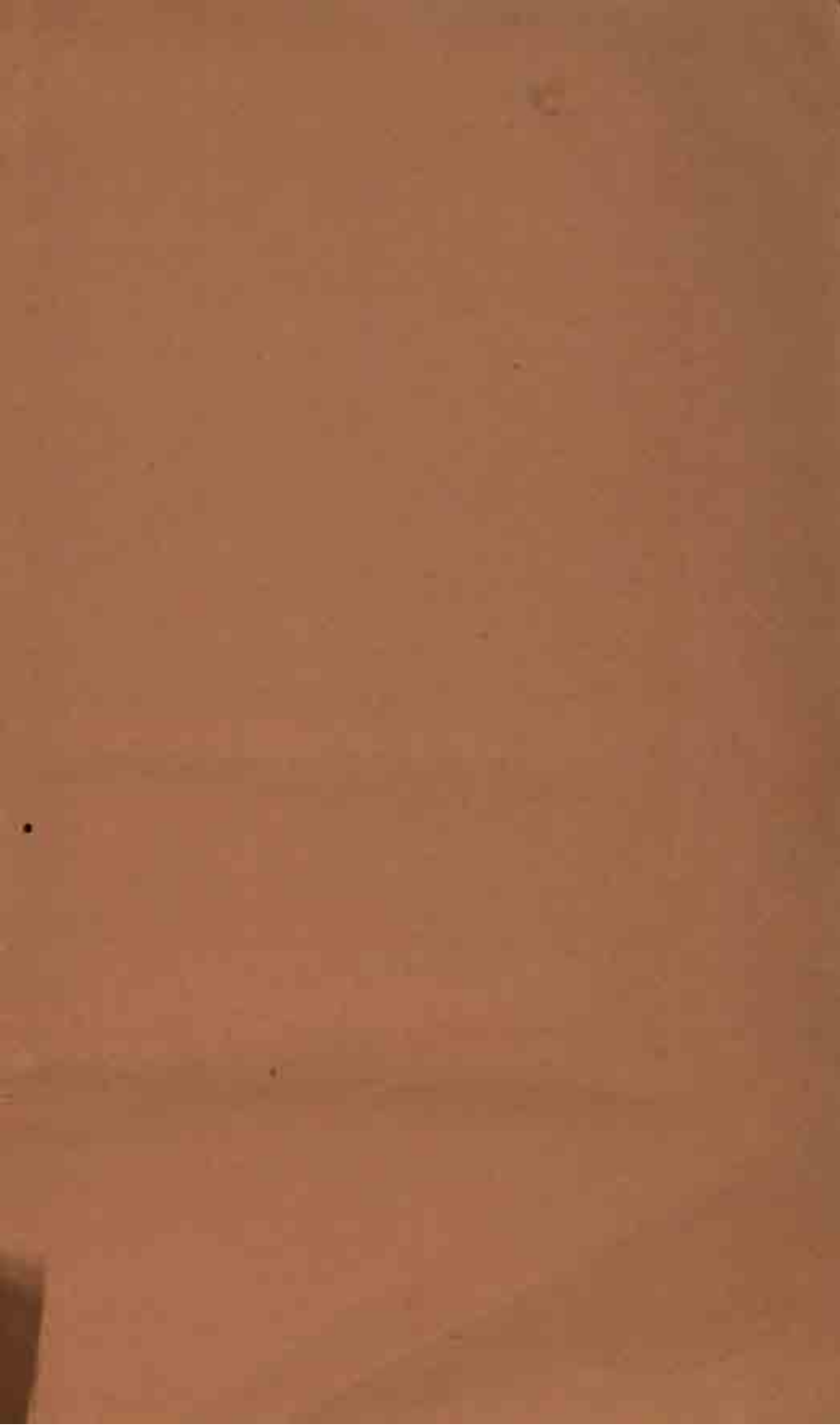

IN THE PRESS :

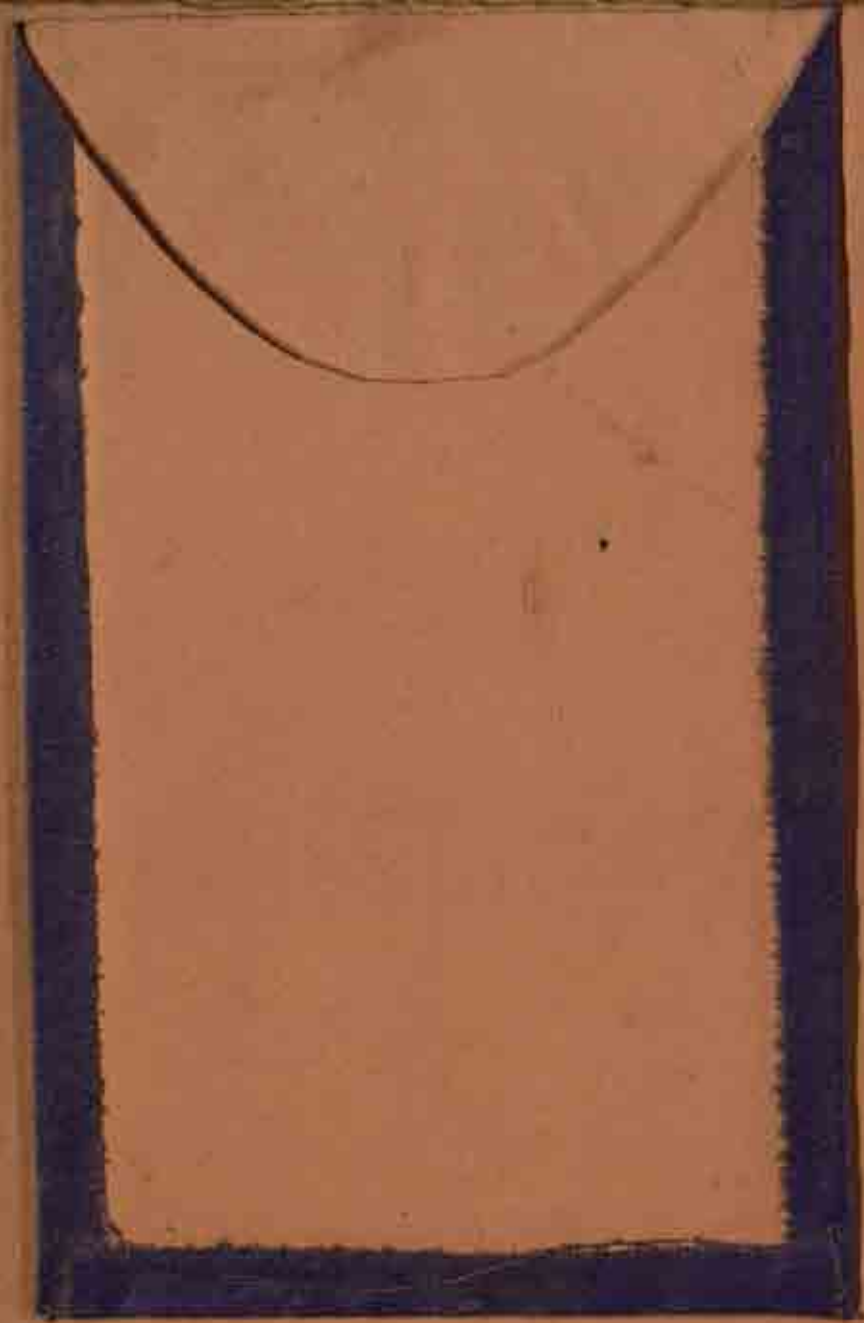
1. AITAREYA BRAHMANA with the Vritti of
SADGURUSISYA. Vol. II.
2. SARASVATIKANTHABHARANA
by BHOJADEVA with the Vritti of NARAYANA
DANDANATHA. Part IV.
3. PRAKRIYASARVASVA by NARAYANA
BHATTA. Part III.
4. TANTRASAMUCCAYAVIVARANA.
5. MIMAMSASLOKAVARTIKA with the commentary
kasika of SUCARITAMISRA.

UNDER PREPARATION :

1. VADHULA SRAUTA VYAKHYA by ARYADASA.
  2. UKARA by NAVANASUKHOPADHYAYA.
  3. HARITADHARMA SASTRA.
  4. SANKARSAKANDABHASYA by DEVASWAMIN.
-

Brahmanas

Sanskrit Lit - Ritual
Ritual - ~~Sanskrit~~ Hindu

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa275/A1t/Ana-2098

Author— Anantakrishna Sastri, R.

Title— Aitareya Brahmana. I

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
X. B. Chatterjee	29/3/61	29/3/61
S. N. Ghoshal	29/3/61	30.7.61
U. K. Shukla	4.9.62	11.9.62
Sh. B. K. Thapar	18/1/73	2.2.73
G. A. Patil	12/87	—

P. T. O.